مهراڻ

نمبر ١/ ١٩٩٠ع
(جنوري - مارچ)

INSTITUTE OF SINDHOLOGY
RESEARCH LIBRARY
EXCHANGE
OF
PUBLICATIONS
UNIVERSITY OF SIND JAMSHORO

شروع ڪريان ٿو الله جي نالي سان جو وڏو مهربان ۽ نهايت رحم وارو آهي

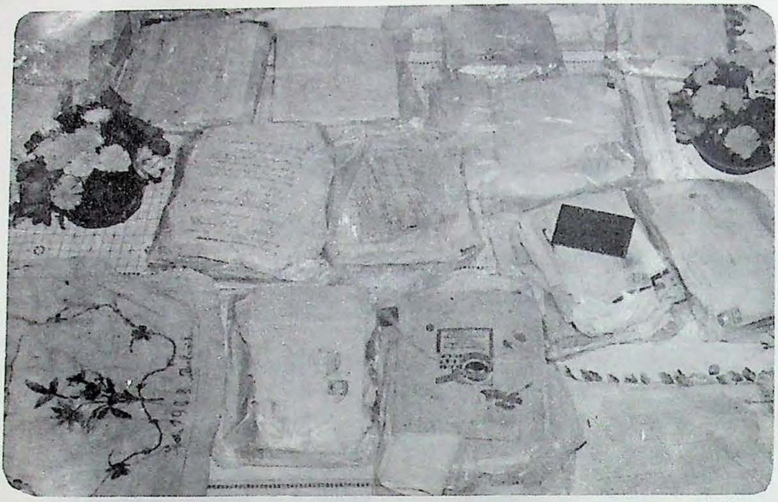

علامه آ.ءِ آ.ءِ قاضي جي ناياب ڪاغذن جو هڪ ذخيرو تازو محترم علي احمد بروهي، سنڌي ادبي بورڊ جي حوالي ڪيو، جيڪو جناب حبيب الله صديقي ڪراچيءَ مان صندوق جي صورت ۾ ڪٺائي آيو ۽ بورڊ جي ريسرچ ونگ ۾ محفوظ ڪيائين. ڪاغذن جي ذخيري سان گڏ مدر ايلسا قاضيءَ جو هٿ سان ٺاهيل هڪ ڪُشن ڪَور بہ آهي، جيڪو محترمه پاڻ تيار ڪري علامه صاحب کي تڏهن تحفاً ڏنو، جڏهن اڃا سندن شادي بہ ڪانہ ٿي هئي. مَدر، اهو سئيءَ جو ڪم ڏَلوچ (انگلينڊ) ۾ ١٩٠٨ع ۾ ڪيو. تصوير ۾ قيمتي ڪاغذن جا پئڪيٽ نظر اچي رهيا آهن.

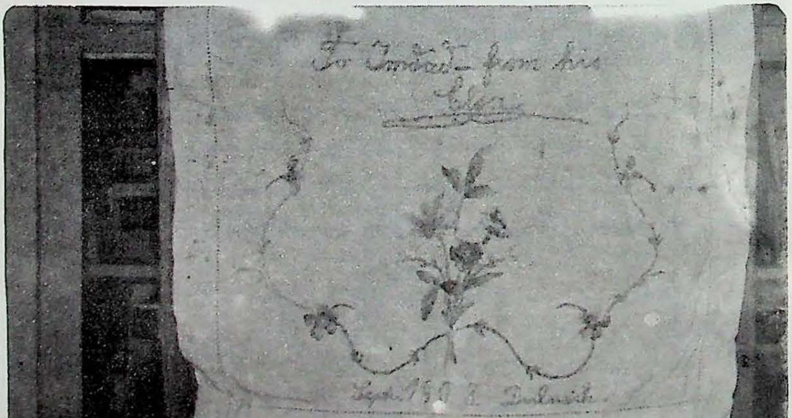

ڪُشن ڪور جو فوٽو

علامه قاضي صاحب جي ڪاغذن جي قيمتي ذخيري جي رونمائيءَ جي موقعي تي ورتل هڪ تصوير. مسٽر نفيس احمد شيخ ايڊيٽر مهراڻ، ميان الله بچايو يوسف زئي پبليڪيشن آفيسر س. ا. ب، جناب حبيب الله صديقي سيڪريٽري / ڊائريڪٽر س. ا. ب، محترم سيد حسين شاهه راشدي ۽ مخدوم ميان غوث محمد پيرزادو گوهر ڪوٽڙي ڪبير شريف

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ٣٩] [نمبر ١

جنوري - مارچ ١٩٩٠ع

P. 10742
25.2.90

RESEARCH LIBRARY
UNIVERSITY OF SIND JAMSHORO

سرپرست اعليٰ

مخدوم محمد زمان "طالب المولي"

ايڊيٽوريل بورڊ

مخدوم جميل الزمان "جميل"
عبدالله ورياهه
سيد احسن الهاشمي
حبيب الله صديقي

ايڊيٽر

نفيس احمد شيخ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو/حيدرآباد سنڌ

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ
اسٽيشن روڊ، ڄامشورو، سنڌ

The "MEHRAN", Quarterly
Vol: 39, No. 1, 1990
[Established in 1955]

- An age old leading journal of scholarship in Sindhi language, acknowledged in all literary circles of Pakistan.
- Published by SINDHI ADABI BOARD for the development and promotion of Sindhi literature.
- Contemporary Creative Literature, History, Civilization, Lexicography, Education, Music, Folklore, Archaeology and General Culture of Sind are the main topics of material usually published in this periodical.
- Besides translations of world literature are also presented.
- All correspondence about publication be addressed to:

Nafees Ahmad Shaikh
Editor 'Mehran', Quarterly,
Sindhi Adabi Board,
@ Jamshoro, Post Code:- 76070
Via: Hyderabad, Sind, Pakistan.
Telephone: (0221) 71276 and 71565

(سرورق: درگاهه عاليه غوث الحق مخدوم نوح رح، هالا شريف)

سلائيڊ: بابر سومرو

خريداريءَ لاءِ خط و ڪتابت

منيجر بوڪ اسٽال

سنڌي ادبي بورڊ، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد (فون: ٢٤٦٧٩)

سالياني چندو: ١٠٠-٠٠ رپيا   في ڪاپي: ٣٠-٠٠ رپيا

Printed & Published by Mr. Habibullah Siddiqui Secretary Sindhi Adabi Board at the Sindhi Adabi Board's Printing Press, Jamshoro, Sind, Pakistan.

بسم الله الرحمٰن الرحيم

حال احوال

(ايڊيٽوريل)

اديبن لاءِ ڪالونيون

وزيراعظم محترمه بينظير ڀٽو اعلان ڪيو آهي ته ملڪ جي مختلف حصن ۾ اديبن، شاعرن، دانشورن ۽ صحافين لاءِ رهائشي ڪالونيون جوڙيون وينديون ۽ اسلام آباد ۾ شهيد ڀٽو رائيٽرس ڪالوني تعمير ڪئي پئي وڃي. محترمه اهڙو اعلان نئشنل بوڪ ڪائونسل آف پاڪستان طرفان گذريل نومبر ۾ "جمهوري ادبي اعزازات" ڏين جي هڪ تقريب ۾ خطاب ڪندي ڪيو.

وزيراعظم جي هن اعلان جي ملڪ جي ليکڪن طرفان پرجوش آجيان ڪئي وئي آهي. اديبن، شاعرن، دانشورن ۽ صحافين جو وڏو طبقو اهڙو آهي، جن لاءِ رهائشي مسئلو زندگيءَ جو سڀ کان ڏکيو ۽ منجهائيندڙ مسئلو آهي. اديبن جي مالي حالت اهڙي نه آهي جو پنهنجن ٻچن جي سر لڪائڻ لاءِ پنهنجي خرچ سان مناسب اجها اڏي سگهن. اديبن ۽ شاعرن جون زندگيون شعر و ادب جي خدمت ڪندي گذري ٿيون وڃن، پر هو ذاتي رهائشي گهرن کان محروم ئي رهن. محترمه هي اعلان ڪري هڪ اهم مسئلي ڏي ڌيان ڏنو آهي.

اسان هن موقعي تي وزيراعظم محترمه جي هن اعلان جي آجيان ڪندي اهو مشورو ڏينداسين ته هائوسنگ ڪالونين جي رٿا ڪي اهڙي نموني مرتب ڪيو وڃي، جيئن وڏ ۾ وڏا ليکڪ اها سهولت آسانيءَ سان پنهنجن محدود مالي وسيلن آهر حاصل ڪري سگهن.

اها ٻه هڪ اهم ضرورت آهي ته ان ڏس ۾ رٿائن کي جلد هٿ ۾ کنيو وڃي ۽ واسطيدار کاتن طرفان مڪمل گرمجوشيءَ ۽ تندهيءَ سان ان کي تڪميل تي پهچايو وڃي.

ان ڏس ۾ اسان حيدرآباد جي حوالي سان هڪ مشورو ڏينداسين ته حيدرآباد ۽ ڄامشوري جي اديبن، شاعرن، دانشورن ۽ صحافين لاءِ رهائشي ڪالوني ڄامشوري ۾ جوڙي وڃي، جتي اڳي ئي يونيورسٽين ۽ ادبي ادارن جي حوالي سان اڪيڊمڪ، ريسرچ ۽ ڪلچرل ماحول ميسر ۽ موجود آهي. ان طرح سان حيدرآباد ۽ ڄامشوري جي اديبن لاءِ هيءَ رٿا گهربل ادبي سهوليتن سان هڪ موزون ۽ مثالي رٿا ثابت ٿيندي.

ساڳيءَ طرح سنڌ جي ٻين وڏن شهرن سکر، لاڙڪاڻي، نوابشاهه، دادو، سانگهڙ، خيرپورميرس، بدين، ميرپورخاص، شڪارپور، نوشهروفيروز، جيڪب آباد، ٺٽي، ٽنڊي آدم، هالا، مورو وغيره ۾ ٻن اديبن جي رهائشي ڪالونين جوڙڻ طرف ڌيان ڏين گهرجي.

ايڊيٽوريل بورڊ "مهراڻ"

مهراڻ جي وقتائتي اشاعت ۽ ان جي خصوصي مقبوليت بابت اسان مهراڻ ۱/۸۹ع جي اداريه ۾ ڪن خاص نقطن جي اڳيئي اپٽار ڪئي آهي. الله جي فضل سان، جنوري ۱۹۸۹ع ۾ بورڊ جي موجوده گورننگ باڊي جي نامزد ٿيڻ کان پوءِ، جناب مخدوم صاحب جن جي سربراهيءَ ۾، سندن خاص توجهه ۽ دعائن سان مهراڻ کي مڃائڻ لاءِ ڪيئي خوشگوار موقعا ميسر ٿيا آهن. اديبن ۽ شاعرن جو مهراڻ سان والهانه ساٿ ته هردور ۾ مثالي ٿي رهيو آهي. مهراڻ جي مقبوليت جو هڪ ٻيو سهڻو دليل اهو به آهي جو ان جي سرڪيوليشن ۾ واڌ آئي آهي.

به ڪان بهتر ۽ بهتر ڪان بهترين جي تلاش ۽ تمنّا انساني فطرت جو هڪ پُربهار مثبت قدر آهي. خدا جو شان آهي، جو مهراڻ جي ڏس ۾ به ان 'جستجو' جو تازو هڪ وڏندڙ فيصلو ڪيو ويو آهي. ۲۵- نومبر ۱۹۸۹ع تي بورڊ جي پبليڪيشن ڪميٽيءَ جي ميٽنگ ۾ مهراڻ کي اڃا به وڌيڪ دلپذير ۽ روح پرور بنائڻ لاءِ، بورڊ جي فاضل چيئرمن ۽ مهراڻ جي سرپرست اعليٰ قبله مخدوم صاحب جن مهراڻ لاءِ ايڊيٽوريل بورڊ مقرر ڪرڻ فرمايو آهي.

اميد آهي ته نئين خوشگوار تبديليءَ سان مهراڻ کي اڃا به وڌيڪ معياري ۽ مقبول ٿيڻ جو موقعو ملندو.

وڏي وڻ ڇمان، ڇاروڇا پنيور ۾

(۱) سائين عبدالڪريم سنديلو

۲- جنوري ۱۹۹۰ع تي سنڌ جي نامور محقق ۽ عالم، مخلص تعليمي خدمتگار ۽ لغت ۽ لوڪ ادب جي انٿڪ وينجهار سائين عبدالڪريم سنديلي صاحب جي وفات جي خبر اهل سنڌ نهايت ڏک ۽ رنج سان ٻڌي.

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو بلاشبه انهن برک سنڌي عالمن مان هڪ هو، جن تي سنڌي ادب کي بجا طور تي فخر حاصل آهي. سنڌي ادبي بورڊ جي اڳوڻي ميمبر جي حيثيت ۾ ۽ پڻ اداره مهراڻ سان وابسته هجڻ ڪري، اسان سائين مرحوم جي رحلت کي نهايت شدت سان محسوس ڪيو آهي. ڊاڪٽر صاحب جي انتقال جي ڏکوئيندڙ موقعي تي اسان دعاگو آهيون ته شال رب ڪريم سندن روح کي مغفرت سان نوازي ۽ سندن وڏي سالڪي صاحبزادي ڊاڪٽر اسلم سنديلي ۽ ٻئي غمزده خاندان کي صبرجميل جي توفيق عطا فرمائي.

هن پرچي جي آخر ۾ سائين سنديلي صاحب بابت ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب کان هڪ مضمون لکرائي شايع ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ سائين مرحوم جي سوانحي خاڪي سان گڏ سندن علمي خدمتن ۽ تصنيفن جو قدري تفصيلي جائزو سمايل آهي.

استاد محمد جمن جي جدائي!

٢٤- جنوري تي سنڌي موسيقيءَ جو سدابهار فنڪار استاد محمد جمن اسان کان وڇڙي ويو! استاد محمد جمن، فقط هڪ شخص جو نالو نه هو- هُو سنڌي راڳ جي هڪ دلپذير انجمن هو، ۽ افسوس جو اها انجمن اڄ اُجڙي ويئي! سنڌي راڳ ۽ آواز جي ماضي قريب واري ٽمورتي- استاد منظور علي خان، ماسٽر محمد ابراهيم ۽ استاد محمد جمن- سنڌي موسيقيءَ جي تاريخ جو هڪ زرين باب آهي. افسوس، جو ٽيون ساٿي تازو اسان کان جدا ٿي ويو، ۽ پنهنجو منفرد من موهيندڙ آواز پاڻ سان کڻي ويو ۽ هاڻي فضائن ۾ سندس تحايل ٽيل آلاپ باربار ڪَنَن ۾ پيو ٻُري:

ڪارون وَس ڪيام، ڙي!

استاد محمد جمن جي رحلت ڏاڍي ڏک جو باعث آهي. اداره مهراڻ سندس پوين سان دلي همدردي ڪري ٿو ۽ دعاگو آهي ته رب ڪريم شال کيس مرهي.

آه! بدر قريشي

سنڌي زبان جو مشهور شاعر ۽ صحافي بدر قريشي ٣٠- جنوريءَ تي وفات ڪري ويو! مرحوم جي رحلت وقت پنجاهه ورهيه عمر هئي. کيس مختلف عارضن سبب مهينو کن اڳ جناح اسپتال ۾ داخل ڪيو ويو هو، جتي هُو جانبر ٿي نه سگهيو. بدر نومبر ١٩٧٠ع ۾ هڪ حادثي ۾ جسم جو هيٺيون حصو بيڪار ٿيڻ ڪري لاڳيتو بستري داخل هو ۽ چُرڻ پُرڻ کان لاچار هو.

بدر قريشي، سنڌيءَ جي مشهور شاعر مرحوم "امير" قريشي جو فرزند هو. گذريل ٽيهن سالن کان سنڌي، اردو ۽ انگريزيءَ ۾ لکندو رهيو. سنڌيءَ ۾ شاعريءَ سان گڏ نثر تي به کيس دسترس حاصل هئي ۽ تنقيد نگاري ۾ به کيس هڪ مرتبو حاصل هو. ١٩٦٠ع ڌاري ڊان ۽ انڊس ٽائيمس انگريزي اخبارن ۾ صحافت سان لاڳاپيل رهيو.

بدر قريشي جي ڏکوئيندڙ رحلت تي اسان دلي ارمان جو اظهار ڪندي سندس پوين سان همدردي ڪريون ٿا.

جيئن ته مهراڻ جو هي پرچو ڇپجي راس ٿي چڪو آهي، انڪري ورندڙ شماري ۾ مرحوم بدر قريشي بابت مضمون ۽ تاثرات ڏيڻ جي فرض‌ادائي ڪنداسون.

نديم انصاري

تازو ٧- فيبروريءَ تي سنڌي زبان جي ڪهنه مشق مشهور شاعر ولي محمد "نديم" انصاري هڪ ٽرئفڪ حادثي کان پوءِ رحلت ڪئي. نديم صاحب هڪ قادرالڪلام شاعر جي حيثيت ۾ وڏي مقام جو مالڪ هو. سندس علمي ۽ ادبي خدمتن جو سلسلو وسيع آهي. مرحوم سليم ڳاڙهوي ۽ پين دوستن سان گڏ خيرپور ميرس طرف ادبي ڇهچٽي برپا ڪرڻ جي ڏس ۾ مرحوم جي مخلصانه خدمتن کي وساري نٿو سگهجي. هن حادثي جالڪاه تي اسان مرحوم نديم انصاري جي پوين سان همدردي جو اظهار ڪندي، سندس مغفرت لاءِ دعاگو آهيون.

ڪجهه پنهنجي متعلق

سنڌي ادبي بورڊ جي موجوده ترقي پذير ڪارڪردگيءَ ۾ جتي مهراڻ ۽ ٻين نون ڪتابن جي اشاعت جا نقطا اهميت رکن ٿا، اتي ڪيترن ئي ختم ٿي ويل ڪتابن جي ٻيهر اشاعت جو سلسلو پڻ زورشور سان جاري آهي. ساڳيءَ طرح بورڊ، پنهنجن ملازمن جي فلاح ۽ بهبود لاءِ هڪ سال جي قليل عرصي ۾ ڪيئي ونڊڙ اقدامات ڪيا آهن، جن ۾ ملازمن لاءِ پينشن ۽ گريجوئٽي جي حقوق جو قيام سرفهرست آهي. ملازمن جو اهو ديرينه مطالبو پورو ڪري بورڊ حق رسيءَ جو سهڻو مثال قائم ڪيو آهي. ان طرح ملازمن جي ترقين طرف توجهه ڏيندي، بورڊ جي فاضل چيئرمن، تازو ڪيترن ئي ملازمن کي پروموشن ڏيڻ فرمايا آهن، جن سان ملازمن جي استحقاق سان گڏ سندن حوصلہ افزائي مقصود آهي. ملازمن جي بهتريءَ جي ڏس ۾ رهائشي ڪالونيءَ جي رٿا جو ڪم پڻ انتظاميه هٿ ۾ کنيو آهي ۽ اميد آهي ته اهو اهم ڪم پڻ جلد پايهءِ تڪميل تي پهچايو ويندو.

ليکڪن کي گذارش

مهراڻ جي لکندڙ اديبن ۽ شاعرن جي خدمت ۾ ڪجهه گذارشون ڪجن ٿيون. استدعا آهي ته ان ڏس ۾ اسان سان تعاون ڪرڻ فرمائين:

(۱) جيئن ته مواد بنيادي طرح خالص علمي، ادبي ۽ تحقيقي قبول ڪيو ويندو آهي، ان ڪري ذاتي تنقيد ۽ پسند/ناپسند واري انداز ۽ پڻ سياسي ۽ نيم سياسي انداز کان پرهيز ڪرڻ فرمائين. ان قسم جو مواد قبول ڪرڻ کان معذرت رهندي. البته ”علمي تنقيد“ واري انداز کان نه اڳ ڪڏهن انڪار هو ۽ نه هاڻي ئي رهندو.

(۲) فوٽو اسٽيٽ مواد موڪلڻ کان پرهيز ڪرڻ فرمائين.

(۳) جيئن ته معياري مواد جي مهراڻ آفيس ۾ هميشه گهڻائي رهي ٿي، ان ڪري اهو ممڪن ڪونهي ته نئون ايندڙ قابل اشاعت مواد فوراً ڇپجي وڃي. آفيس جو پنهنجو دستوري طريقه ڪار آهي، جنهن هيٺ ڪيترن ئي اهم زاوين کي اڳيان رکڻو پوي ٿو. اهڙيءَ صورت ۾ ڪرمفرما لکندڙن کي گهربل انتظار برداشت ڪري اسان سان تعاون ڪرڻو پوندو. اميد ته مهربان مايوس نه ڪندا.

(۴) آخر ۾ مهربان ليکڪن کي استدعا آهي ته پنهنجي هڪ تازي تصوير اسان کي موڪلي ڏين، جيئن ”مهراڻ آلبم“ کي مڪمل ڪري سگهجي.

— نفيس احمد شيخ

فهرست

شاعري

نمبر	شاعر	صفحو
۰۱	مخدوم طالب المولیٰ	۱
۰۲	سيد احسن الهاشمي	
۰۳	بشير موريائي	۲
۰۴	عنايت بلوچ	
۰۵	تاج بلوچ	۳
۰۶	سرويچ سجاولي	۴
۰۷	مظفر حسين جوش	
۰۸	عبدالقيوم صائب	۵
۰۹	محمد علي جوهر	۶
۱۰	محبوب سروري	۷
۱۱	انور هالائي	
۱۲	استاد بخاري	۸
۱۳	مخدوم سعيدالزمان عاطف	
۱۴	ولي سروري	۹
۱۵	مخدوم جميل الزمان جميل	
۱۶	نثار بزمي	۱۰
۱۷	آزاد ورياهه	۱۱
۱۸	حبيب الله صديقي	۱۲
۱۹	احمد خان مدهوش	
۲۰	محسن ڪڪڙائي	۱۳
۲۱	نشتر ٽالپر شاهي	۱۴
۲۲	آثم ٽالپر شاهي	
۲۳	غلام حسين رنگريز	۱۵
۲۴	شعبان بخت	
۲۵	سوز هالائي	۱۶
۲۶	رحيم بخش قمر	
۲۷	قاضي منظر حيات	۱۷
۲۸	ذوالفقار سيال	
۲۹	ادل سومرو	۱۸
۳۰	مقصود گل	
۳۱	واجد	۱۹
۳۲	سرڪش سنڌي	
۳۳	ساقي سروري	۲۰
۳۴	ناظر منگي	
۳۵	همدم سروري	۲۱
۳۶	مير غلام الله خان ٽالپر	
۳۷	اقبال رند	۲۲
۳۸	ساجد لعلپوري	
۳۹	محمد علي پٺاڻ	۲۳
۴۰	اشرف زمان پيرچنڊامي	
۴۱	سيد زوار نقوي	
۴۲	پشپا ولڀ	۲۴
۴۳	شهيد سومرو	
۴۴	پير مختيار علي مختار	۲۵
۴۵	آصف منياڻوي	
۴۶	شفيع چانڊيو	
۴۷	پريتم پيامي	۲۶
۴۸	مرتضيٰ منياڻوي	
۴۹	مشاهد منگي	۲۷
۵۰	عباس علي شاهه اختر	
۵۱	سليم رضا	
۵۲	شوڪت علي ڏماچ	۲۸
۵۳	اڪبر ساگر	
۵۴	ذوالفقار هيسباڻي	۲۹
۵۵	سليمان سولنگي	
۵۶	اڪرام ساگر عباسي	۳۰
۵۷	رڪيل مورائي	
۵۸	ساغر سميجو	۳۱
۵۹	شائق ڪمبوه	
۶۰	پارس حميد	
۶۱	سيد امجد	۳۲

مقالا

١. سروري جماعت جو "ذڪر" ۽ اويسي طريقو	مخدوم محمد زمان "طالب المولى"	٣٣
٢. شاهه عبداللطيف جي حياتيءَ جو احوال ـ قسط ٢	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	٤٩
٣. شاهراهه ريشم	ڊاڪٽر غلام علي الانا	٩١
٤. سنڌي ساهت جو هڪ اڻلڀ ورق (پراڻ ناٿ جون ٥٢٤ چوپايون)	جهمون رامچند ڇڳاڻي	١٠٦
٥. سيوهڻ شهر ۾ قضيه ڪربلا جي ياد ۾	تاج صحرائي	١١٥
٦. لطيف سائينءَ جا آدرشي انسان (سُر رامڪليءَ جي روشنيءَ ۾)	ڊاڪٽر غلام نبي سڌايو	١٣٠
٧. جهُڪر جو دڙو	امام راشدي	١٤١
٨. فڪر لطيف جا چند اقطا	مخدوم غوث محمد پيرزادو	١٤٨
٩. "چنگون" ـ سنڌي نثري ادب جو هڪ شاهڪار	ممتاز مهر	١٥٤
١٠. انڊيا آفيس لائبريريءَ ۾ سنڌي ملفوظات ۽ سنڌي ڪتاب	مدد علي سنڌي	١٥٨
• سنڌ جا قديم سڪا (سيريز)		
سنڌ ۾ انگريزن جا اوائلي سڪا	عبدالله ورياهه	١٦٤
• سنڌ جي تاريخ جو حصو		
برٽش ميوزم ۾ موجود تفسير آية الڪرسي سنڌي جو تحقيقي مطالعو	غلام محمد لاکو	١٦٧
ڪهاڻيون		
١. زرينه	حفيظ شيخ	١٧٩
٢. چوري ساڻ چسن	حميد سنڌي	١٨٢
٣. چرچو ـ ساپيا	انيس انصاري	١٨٨
٤. دل جا ڏکندڙ درد	شعبان وسطڙو	١٩٣
٥. آڏامندڙ ڌَڙ	عبيدالرحمان شاهه	١٩٨
• ادب لطيف		
صديون گذري ويون	جهامنداس ڀاٽيا	٢٠١
• عالمي ادب		
امين ريحان جو عربي نظم	اياز گل	٢٠٣
• جديد ادب جو اڀياس		
ايندڙ تهيءَ کي سلام (تقرير)	تنوير عباسي	٢٠٤
• تبصرا		٢١٠
• علمي، ادبي ۽ ثقافتي سرگرميون		٢٢٠
• آديسي آئي ويا		٢٢٩

ڀارت جي چند برک سنڌي اديبن ۽ شاعرن سنڌي ادبي بورڊ جو دورو ڪيو، جيڪي
بين الاقوامي سچل ڪانگريس جي موقعي تي سنڌ آيل هئا.
(٣- ڊسمبر ١٩٨٩ع)

بورڊ جو سيڪريٽري مسٽر حبيب الله صديقي ۽ بورڊ جو هڪ ميمبر ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ،
وفد جي اڳواڻ شريمان گوبند مالهي کي بورڊ جي ڪتابن جي سوکڙي ڏيئي رهيا آهن.

مهمان، مسٽر حبيب الله صديقي ۽ ڪجهه مقامي دوستن سان گڏ

گوبند مالهي

ڊاڪٽر مرليڌر جيتلي

ڪرشن کٽواڻي

نارائڻ ڀارتي

وينا شرنگي

قيمت هربسنگهاڻي

”هر شاعر پنهنجي شاعري جي شروعاتي دؤر ۾ پنهنجي دؤر جي ڪن عظيم شاعرن کان متاثر ٿيندو آهي. انهن جي پيرن تي هلندو آهي، ۽ انهن جو اسلوب ۽ ٻولي قبول ڪندو آهي، پر عظيم شاعر ان کان اڳي وڌي ٿي دؤر ۾ پنهنجي شاعريءَ ۾ پنهنجو انفرادي اسلوب گهڙيندا آهن.“

”ازرا پائونڊ“

شاعري

لافاني ڪلام

مخدوم امين محمد صديقي ”امين“ رح

*

ٻاروچا ٻيوپار
اڱڻ آءٌ تان عيد ڪيون.

اچي ويهج اوڏڙو، منهنجا تون منٺار،
ديدن ۾ ٿا ديد ڪيون.

هلڻ واريون من ۾، هلي ڪر هيڪار،
خوشيءَ ڪي تہ خريد ڪيون.

اهي اسان ڪي ڳالهڙيون، سيڪاريون سنسار،
هلاني تہ حميد ڪيون.

هل تہ گهمون ڪي گهٽيون، برهن جي بازار،
شهرن ۾ تہ شنيد ڪيون.

”امين“ تنهنجي عشق جي، پئي آهہ پچار،
هوتان رسيد ڪيون.

مخدوم محمد زمان "طالب المولیٰ"

غزل

چو ڪونہ ڪيئي وعدو وفا خير تہ آهي،
اي منهنجا مٺا ماہ لقا خير تہ آهي.

اڄ شيرين زباني جي جڳهہ خامشي ڇا ڪان،
اي دلربا اي هوش ربا خير تہ آهي.

ڀرين تہ تغافل ڪان پيو ورندو هئين ڪم،
اڄ ڇا ڪان نہ آ جور و جفا خير تہ آهي.

ناراض اهين سهڻا صنم؟ چور ٻڌي چپ،
چو چو ٿو ڪرين صلح و صفا خير تہ آهي.

برگِ گلِ تر ڪان بہ تون نازڪ اهين دلبر،
پر هيسين ٿو بي جرم و خطا خير تہ آهي.

اي منهنجا سڄڻ يار طبيبِ دلِ مجروح،
ڏين ٿو نہ دوا، بلڪ دعا خير تہ آهي.

آئين نہ، سڄي رات اکن تي مون گذاري،
توکان ٿو پڇان يار تہ ڇا خير تہ آهي.

هي جوش هي گرمي آ سڄڻ ڇا جي ڪري اڄ،
مون کان نہ ٿي ارهڙ ڪا خطا خير تہ آهي.

اڳ چوندو هئين طالبِ مولا سان پيارا،
اڄ ڪجهہ بہ ڪچين تو نہ، ڀلا خير تہ آهي.

(۱۱- آگسٽ ۱۹۸۸ع)

سيد احسن الهاشمي

ڪجهه اکين سان اکيون ملائڻ ڏيو،
عشق جو حوصلو نہ هارڻ ڏيو.

سنگ در تائين مون کي پهچڻ ڏيو، روح کي ڪا گهڙي تہ ترسڻ ڏيو.
غم جون ڳالهيون ڪرڻ ڏيو، روئڻ ڏيو، يار قاتل کي ڪجهہ تہ ٽهڪڻ ڏيو.
تنهنجي آمد جو پوءِ ذڪر ڪندس، پهرين پيرن تي پنهنجي پهچڻ ڏيو.
مون ڏي مُرڪي نهاريو ۽ مون کي، موت جي مرحلي ۾ مُرڪڻ ڏيو.
تنهنجي آواز پيا تان صدقي وڃان، دل جي ڌڙڪي تہ آن کي ڌڙڪڻ ڏيو.
پير تي پاڻهي اچي ويندو، پهرين مون کي رُلڻ سان پرچڻ ڏيو.
هنڪي ڏسندي جي پُل صراط مٿان، پير ٿيرڪي پوي تہ ٿيرڪڻ ڏيو.
اڄ سخا پيار جي پري ڏيندا، اڄ سواليءَ کي سِر جو سڻ ڏيو.
درد مون سان حُجتون نہ ڪريو، زيست کي مشڪلان تي مشڪڻ ڏيو.
احسن خستہ کي وساري ڇڏيو، ڇا ڪندو پل ڪني کي ڪرڪڻ ڏيو.

بشير موريائي

دل جو هر زخم گل ٿيو آهي،
درد کي مون دوا ڪيو آهي.

جنهن کي سمجهون ٿا نور جو مرڪز، سڄ جو هڪڙو ترورو آهي.
مون گهوري ڇڏيان ٿو سڀئي تان، بس اهو دل جو فيصلو آهي.
جنهنکي سمجهان ٿو آءٌ ديسان دُور، سو تہ دل کان بہ ويجهڙو آهي.
ڪيئن تو سان لڳي اسان جي دل، تنهنجو انداز اوپرو آهي.
روشني روشني ٿيو ماحول، رُخ تان پردو سُري ويو آهي.
دل جي ڌڙڪڻ ٿي وڃي آهي تيز، تنهنجي آمد جو آسرو آهي.
بي حجابانہ آءٌ دل ۾ هاڻي، بعد مدت جي در کليو آهي.
تنهنجو چهرو هجي يا چانڊوڪي، منهنجي اندر جو اولڙو آهي.
جو نگاهون ملي جهڪي وينون، نيٺ ڪوئي تہ سلسلو آهي.
وقت جي بيهجي وئي رفتار، بعد مدت جي هنُو ملهو آهي.
تون اجايو جلين پئي گوري، منهنجو ساجن تہ سانورو آهي.
روپ جي رڻ ۾ پُر فضا پاسو، تنهنجي زلفن جو ڇانورو آهي.

عنايت بلوچ

●

ڪڙڪي ڪولي جهاتيون پايان،
تنهنجون واٽون پيو واجهايان.

پنهنجي پنهنجي قسمت آهي، هُو مُرڪي، مان نير وهايان.
تون سونهي جو، سڀڪو تنهنجو، ڪو ٻه نه منهنجو، ڪنهن جو ناهيان.
غيرن کان ڪو الڪو ناهي، يارن کان ٿو مان گهٻرايان.
سچ جي مون ۾ جرئت ناهي، ڪوڙ چوڻ کان ڇو شرمايان.
آهيان سارو عيبن هاڻو، ڪهڙا ڪهڙا عيب لڪايان.
جڳ ۾ جيڪو جيئڻ ٻه سمجهي، تنهنجي لاءِ عنايت آهيان.

تاج بلوچ

بي خياليءَ ۾
تو جي هٿ هوا ۾ لوڏيا
تنهنجي چوڙين جا
پولارن ۾ ٽهڪ ٽڙي پيا
۽ ڪنواري هٿن جو خوشبوءِ،
رم جهم رم جهم مهڪ ٻکيڙي،

ڪاليءَ هوا ۾
تو جي اڱڻ تي پير گهمايا
سڀ ڪي جاڳايو
تنهنجي پايل جي ڇم ڇم
گيت ڳڙي پيا
لهر لهر سنگيت ڀري پيو.

تو جي وار هوا تي ڇوڙيا
ميگهه ملهار جي موسم موٽي.

چڪ ۾ پوتيءَ جي ڪنڊ جهلي
پير جي ننهن سان
تو جي ڌرتيءَ کي ڪونيو
خوشبوءَ جو ساگر ڇلڪي پيو.

تو جي سرڪيو
ڌرتيءَ کان آپ ڪنارن موتيا مهڪيا
چانديءَ جي جلون جو نور ڀري پيو.

تو جي ڪڏهن، ها، تو جي ڪڏهن
بي خياليءَ ۾ ٽهڪ ڏنو
ايئن لڳو، ها ايئن لڳو
ڄڻ ٽر تي مينهن آلو
بي خياليءَ ۾
بي خياليءَ ۾

سرويچ سجاولي

ڳورن ڀورن ڪارن ۾...

اُپ ڀون جي اسرارن ۾، بس ساجن! هڪڙو تون ئي تون،
ٻڙهيم ڀٽين پارن ۾، بس ساجن! هڪڙو تون ئي تون.

هُو هُو جي هونڪارن ۾، سج ۽ چنڊ ستارن ۾،
آذانن اذڪارن ۾، بس ساجن! هڪڙو تون ئي تون.

ٻوڙهن جوانن پارن ۾ ۽ ساون ساون پارن ۾،
۽ آن سان پريل پارن ۾، بس ساجن! هڪڙو تون ئي تون.

ڪڙنڊڙ ڻڙنڊڙ تارن ۾، ۽ يڪتارن جي تارن ۾،
تَن جي تندن تارن ۾، بس ساجن! هڪڙو تون ئي تون.

ڳيرن جي ڳٽڪارن ۾، ڪُونجن جي ڪُنڪارن ۾،
ٻونئرن جي ڀُنڪارن ۾، بس ساجن! هڪڙو تون ئي تون.

سوچن ۾ الڪارن ۾، ۽ ڳورن ڀُورن ڪارن ۾،
جنسن ۽ جنسارن ۾، بس ساجن! هڪڙو تون ئي تون.

سُهڻن سبز نظارن ۾ ۽ وَلين جي وَلڪارن ۾،
غنچن ۽ گلزارن ۾، بس ساجن هڪڙو تون ئي تون.

مُرڪن ٽهڪن ڪيلڪارن ۾، ڪيجن خوشين ڪيڪارن ۾،
لولين جي للڪارن ۾، بس ساجن! هڪڙو تون ئي تون.

واهوندن ۽ وَسڪارن ۾، هيرن ۾ هڳڪارن ۾،
ڪڪرن ڪارن ڪارن ۾، بس ساجن! هڪڙوتون ئي تون.

شعرا جي آشعارن ۾، آدبا جي شهپارن ۾،
فنڪارن فنپارن ۾، بس ساجن! هڪڙو تون ئي تون.

سرويچن ۽ سچارن ۾، مهيرن ۽ مهندارن ۾،
ساٿين مٺيادارن ۾، بس ساجن! هڪڙو تون ئي تون.

مظفر حسين جوش

ڪافي

جن لئه ڀنا نيڻ جيڏيون، منهنجا سي جانب آيا.

سڪندي سڪندي سال گذاريم، روز ٿي جن لئه اڱڻ اجاريم،
سي ٿي آيم سيڻ، سولا مهرون محب ملايا.

ورهه وڇوڙو سر تي آهو، ٻاڙي وارين ساهه سڪايو،
ويرين ڏنا ويڻ، اڏيون اکر سي مون نه ورايا.

جن جي آئي خوشيون آيون، وک وک تي ملير واڌايون،
ڀل سي آيا ڀيڻ، ڀلي پنهنجا ڀال ڀلايا.

ساهه ۾ سانديم سڪ سڄڻ جي، ڀڪي آيا ڀيار مان ڀيهي،
جيڏيون ڏريم نيڻ، ڀينر ٿئيڙم ڀاڳ سوايا.

عبدالقيوم صائب

غزل

ڀرو سو ڪهڙو ڪجي تقدير تي،
ڪم هليو آهي جڏهن تدبير تي.

خوابِ هستيءَ کي پريشان ڪيم ڪر، ڳالهه آهي خواب جي تعبير تي.
دهر ۾ تخريب ڪاريءَ جو هنر، ضرب ڪاري آهه خود تعمير تي.
دورِ حاضر ۾ بہ صوفي مست آهه، اڻ ڏٺل جي، اڻ ڏٺل تصوير تي.
سرمد و منصور جي ڳالهين پٺيان، حرف آيو آهه پڻ تقصير تي.
منهنجي زخمن جا نشان آهن ٿيا، نقش هر هڪ حلقئه زنجير تي.
حق جي نالي ۾ وري ناحق ٿيو، زور هو بس، ڪوڙ جي تشهير تي.
اصل ڪان پاسو ڪري، خوش هو صنم، مست ماڻهو هو جڏهن تفسير تي.
جام شيرين زهر آلوده ڪري، ٿو ڏجي سقراط جي تقرير تي.
مرد ماريا ٿا وڃن، هر دؤر ۾، بس، ذرا هڪ شوخيءَ تحرير تي.
ڏاڍ پنهنجي ڏاڍ تي ميڙيو وتي، دم هڻي ٿو، هو دمِ شمشير تي.
حلقئه ياران ۾ آهن سڀ ڪٺا، وڃ نه ڪنهن جي تخم تي تاثير تي.
وڃلو ٿي واٽ تي صائب نه ويهه، ڇو ٿو ترسين جاده بي پير تي.

محمد علي "جوهر"

•

ٿيو پري اکڙين کان پيارو يار دلبر عيد ڏينهن،
ٿيا اسان جي لاءِ عاشورا سراسر عيد ڏينهن.

دور ڪنهن کان شل نه ٿئي دلبند دلبر دادلو،
زندگي اهڙي کان آهي موت بهتر عيد ڏينهن.

دور دل کان ڪين مان هڪڙي گهڙي تو کي ڪيو،
رَتَ رُناري ٿو ميٺا تنهنجو تصور عيد ڏينهن.

ٿيو هلالِ عيد دنيا لاءِ پيغامِ خوشي،
بڻجي منهنجي لاءِ آيو نوڪِ خنجر عيد ڏينهن.

آهه آيو سج اڇوڪو سور جو سامان ڪٺي،
اڄ ڏکن مون کي ورايو آهه ويتر عيد ڏينهن.

عيد جي سڀ ڳالهه ڇيڙي اي عزيزو! دوستو!
اڄ نه مون کان رت جا وهرايو سمندر عيد ڏينهن.

اي ماڻ وارو! مبارڪ عيد جي مون کي نه ڏيو،
منهنجي دل کي سڀ ڏکايو ڪين هرهر عيد ڏينهن.

شينهن جا پٽ سورما جوڌا جوان سڏجن سوين،
شينهن جي ڏاڏي سندو ڏيجي نه همسر عيد ڏينهن.

ڪير ڏيندو اڄ ڪيلي جوهر مبارڪ عيد جي؟
ڪير نوڙي نياز سان پائيندو ٻاڪر عيد ڏينهن.

مسڪرائي ناز سان مينگارجي سامهون اچي،
ڪير پيرين اڄ پئي پائيندو ٻاڪر عيد ڏينهن.

محبوب سروري

●

هي سروري صاحب جو غزل، غور طلب آهه،
هر شعر ۾ آ راز لڪل، غور طلب آهه.

ڪنهن ڪي به خدا حسن جي ٻڪ ڪانهه ڏني آهه،
ڪاٺيءَ ۾ وڌو آهه ڪجل! غور طلب آهه.

رندن جي خلاف آهه سڄي ملڪ ۾ هڙتال،
هر شيخ آ سرگرمِ عمل غور طلب آهه.

حاوي ٿو ڏسان شهر تي حجري جي سياست،
ميخاني تي آ تالو لڳل، غور طلب آهه.

ڪنهن قدر ڪيو مردِ قلندر جو نه جٺري،
ميڙو آ جنازي تي مٺل، غور طلب آهه.

پيري ۾ ڪري شادي ٿو، هي شهر جو قاضي!،
ڏس! واڄ ڦريل، ڏند ڀڳل، غور طلب آهه.

هن ٻوڙهي به فرياد جواني تي ڪيو آهه!
ڏاڙهيءَ تي اٿس 'ڪيس' ڪيل، غور طلب آهه.

بي وقت اچي راڳ ۾ اڄ ڇيڙي رقيب آهه،
خوشين ۾ وجهي ٿو هو خلل، غور طلب آهه.

هٿ جنهن جا هٿا صاف، اهو صاف ڇٽي ويو!
ٻيو ويل ۾، جنهن ڪاڏا ڪڍل، غور طلب آهه.

معمارِ وفا آهه شهنشاهه جي دولت؟
يا جنهن تي اڏيل تاج محل؟ غور طلب آهه.

ڏس تَرَ تي تماڃي ٿو ڏئي پونٺر جيئن پيرل،
ڪينجهر ۾ ڪڙيو آهه ڪنول، غور طلب آهه.

اڄ تنهنجي چرٺي، عام سان گڏ عيد ملهائي،
دامن تي ڇٽي آهه لڳل، غور طلب آهه.

ورهين جي وڇوڙي کان پو محبوب مليو آهه،
بيشڪ آ مٺو صبر جو ڦل، غور طلب آهه.

انور هالائي

●

پرڪشش انقلاب جون راتيون،
منهنجي خوش انتخاب جون راتيون.

منڪشن لاءِ شراب جون راتيون، زندگي جي ثواب جون راتيون.
تنهنجي حسن و شباب جون راتيون، چنڊ جي آب آب جون راتيون.
پيار جون ڪيئن وضاحتون ڪريون، آف! سوال و جواب جون راتيون.
تنهنجا منهنجا مباحثا اهڙا، جڻ حساب و ڪتاب جون راتيون.
تو سوا مون گذاريون آهن، فرقتن ۾ عذاب جون راتيون.
تنهنجي نيڻن جي ئي تصور ۾، ”ياد آيون حجاب جون راتيون“.
لذتِ غم سان ٿي پيون گذرن، عشق خانهء خراب جون راتيون.
حوصلن تي ٿين پيون حاوي، رفته رفته هو خواب جون راتيون.
مون سان هر ڪاوڙيو، رليو، وڙهيو، ڪيئي آيون عتاب جون راتيون.
سر به خم رهندو تو اڳيان ”انور“، پل اچن احتساب جون راتيون.

اُستاد بخاري

●

زهر ڍُڪ ڍُڪ ڪري پيان ٿو پيو،
ساٿ سقراط سان ڏيان ٿو پيو.

صبر ايوب کان گهريم نه مليو، لوچ موسيٰ ڏني، لڇان ٿو پيو.
ڪوهه ناهيان جو زلزلو لوڏي، ڇرڪ دل ٿي پري، ڏڪان ٿو پيو.
ڦڳونءِ ڍُرڪي پوي ڪيران جي مان، آپ؟ ٿاڻي ٿو، جي آڻان ٿو پيو.
ڪيڪ سان ڪو ٽڪر نه ٿو ٽڪجي، تيشو فرهاد کان کڻان ٿو پيو.
حشر ڪر، پو رهيتن کي جنت ڏي! روز الله کي چوان ٿو پيو.
جسم بي جڳوڻ ڪيت ۾ ورتي، شعر ٿي شهر ۾ ڪجان ٿو پيو.
واءِ ۾ ساهه مثون چڙيا سيڪندا، مان مري بي پڇون چمان ٿو پيو.
عشق اُستاد، عشق شاگرد آ، پيار پاڙهيان به ٿو، پڙهان ٿو پيو.

مخدوم سعيدالزمان "عاطف"

جهان ۾ ڪوئي ناهي جو انسان جو داستان سمجهي،
نڪو ٿو گلستان سمجهي نڪو ٿو باغبان سمجهي.

اڄوڪي وقت ۾ هر شخص پنهنجي مسئلن ۾ گم،
تہ پو ڪنهن کي پئي ڪنهن جي ڀلا آهہ و فغان سمجهي.

هي دنيا آ، هتي ولڙو پوي ٿو سختين سان گم،
جهان ۾ گهٽ ڏسون ٿا، جو محبت جي زبان سمجهي.

مٺو محبوب ڪڏ آهي تہ صحرا پڻ چمن ٿيو پئي،
نہ آهي ڪنهن جي پرواهہ، خود کي چا ٿو گلستان سمجهي.

جا گذري تنهنجي ٻانهن ۾، اها ئي زندگي آهي،
سوا تنهنجي حياتي کي ٿو "عاطف" رائگان سمجهي.

●

ولي سروري

جرات ڪري ڪي صرف ٿيا گفتا ڪڏهن ڪڏهن،
سنڀريا مگر نہ خلق کان، نڪتا ڪڏهن ڪڏهن.

ڪنهن سان گذر ٿين ٿا جي لمحا ڪڏهن ڪڏهن،
دردن جا ٿي پون ٿا مداوا ڪڏهن ڪڏهن.

دل ۽ دماغ، عقل و خرد ڪنهن جي چٽي لڳي،
سون سان ڪن دغا ٿا هي منهنجا ڪڏهن ڪڏهن.

جا هئي چوڻ جي ڳالهہ، سا چپ چٽي ويا،
هن جي جبين تي آئڙيا جي ليڪا ڪڏهن ڪڏهن.

طغياني ۾ اکين جا ڪنارا ٻڏيو ويون،
ناڪافي ٿئي ٿو قلب جو صحرا ڪڏهن ڪڏهن.

صبر و شڪيب سارو درگرڪئون ڪريو پڏي،
تحت الشعور سان ڪو سراپا ڪڏهن ڪڏهن.

ڪنهن جي حسين ياد آڏايو ڪنيو وڃي،
از فرش تا بہ اوجِ ثريا ڪڏهن ڪڏهن.

بي پيرهن فلڪ جي شڪايت نہ ڪا ڪبي،
سوڻائي تشنہ لب ٿو دريا ڪڏهن ڪڏهن.

ڪنهن بد نظر جي آهہ نظر ڪا لڳي وئي،
پوري ٿئي ٿي ڪا ڪا تمنا ڪڏهن ڪڏهن.

هرڪو نہ ذوالفقار نہ سقراط ٿو ٿئي،
قومن ۾ ٿئي مسيح ٿو پيدا ڪڏهن ڪڏهن.

مخدوم جميل الزمان "جميل"

●

وطن جو آهي برو حال، يا الاهي خير،
جيئن آ ٿي پيو جنجال، يا الاهي خير،
محبتن جو پيو ڪال، يا الاهي خير،
زمانو ٿي ويو ڪنگال، يا الاهي خير.

ننڍو وڏي سان وڙهي ۽ وڏو ننڍي سان وڙهي،
نه آهي ڪنهن ۾ ڪو انعال، يا الاهي خير.

نماز عيب ۽ روزو عذاب سمجهيو ويو،
عوام ڪئي ٿو وٺي تال، يا الاهي خير.

نه ڪوئي بم ٿو ڪڇي ۽ نه ڪا ڪلاشنڪوف،
ڪپي ٿو ملڪ ۾ في الحال، يا الاهي خير.

در امير جي دربان وٽ آ خوشحالي،
غريب ٿي ويو بدحال، يا الاهي خير.

تمام عمر رهي منهنجو پيارو پاڪ وطن،
حسين و بهتر و خوشحال، يا الاهي خير.

دلِ حزينؔ جي دعا آ ته حشر تائين هجي،
وطن سڄي ۾ سڄو سال، يا الاهي خير.

سڄي جهانؔ ۾ جميل الزمان جي قرتيءَ جو،
اڀا بلند ٿئي اقبال، يا الاهي خير.

نثار بزمي

●

ماڻهو ماڻهوءَ جي ڪم اچي ته چڱو،
اهڙو وهنوار پيو هلي، ته چڱو.

دشمني ڪڪ جي ٻي چڱي ناهي، فعل ڀڙو ڏجي ڇڏي، ته چڱو.
ڏوهه آخر ته ڏوهه ئي آهي، آن کان ماڻهو ڀلي بچي، ته چڱو.
ويڙهه ويڙهاند مان ملي ڇا ٿو؟ پاڻ ۾ پيار ڪو وڌي، ته چڱو.
دکُ نه نيڪيءَ جو ٿي ڏسي دولت، موعِمُ ڇڏجي اهو مٽي، ته چڱو.
هڪڙي ڪمزري ڪيني ته سپ ڪينيون، ڪولڪجو ڪوٺ مان لڏي، ته چڱو.
ظلم تي جيڪو سندرو ٿو ٻڌي، اهڙو موذي ڀلي مري، ته چڱو.
جيڪي آهي سو آهي الفت ۾، وير وڇ مان هليو وڃي، ته چڱو.
جيڪو سڏ ۾ ڏني ته سڏ "بزمي"، اهڙو گهر گهر ۾ پيو ڇمي، ته چڱو.

"آزاد" وريامه

"دلبر دل کان ناهين دور"

تنهنجي ياد ڪيو وهلور، دلبر دل کان ناهين دور.

مرڪڻ مهڪڻ من کي موهيو،
گهاءُ هڻي وئي تنهنجي گهور، دلبر دل کان ناهين دور.

تنهنجي سونهن تان سڀ ڪجهه صدقي،
تون پري يا ڀل ڪا حور، دلبر دل کان ناهين دور.

منهنجي جوت ۽ جوڀن جواڻي،
نيڻن جو تون آهين نور، دلبر دل کان ناهين دور.

گونجن ڳالڙن گيت ڳلابي،
تو بن ٻن وجهان سي ٻور، دلبر دل کان ناهين دور.

هينڙي ۾ تون روز هُرين ٿي،
پل پل پلجن تنهنجا پور، دلبر دل کان ناهين دور.

تو جي ٻول ٻڌا ها مون سان،
من ۾ ساندي سي مذڪور، دلبر دل کان ناهين دور.

راتيون ڏينهن گذاريل تو سان،
سات سنڀاري سرجن سٺور، دلبر دل کان ناهين دور.

ڳالهه ڳٺيان تان ڳاراٽو ٿئي،
چاڪ ڇڪي پيا تيڙس چور، دلبر دل کان ناهين دور.

هينئن حياتي گهارڻ ڏکيو،
سال، مهينا، منٽ نه مور، دلبر دل کان ناهين دور.

ڪيئن وساري ويٺين مون کي،
ڪيڏو ڪيڙءَ ڪيس ڪلور، دلبر دل کان ناهين دور.

منهنجي آس اميد اهائي،
محب مٺا تون رهه مسرور، دلبر دل کان ناهين دور.

هيڪر جيڪر تون به پهچين ها،
آزاد آهين يا مجبور، دلبر دل کان ناهين دور.

حبيب‌الله صديقي

"زندگي ۽ منزل"

زندگيءَ جي ڪابہ منزل، آخري منزل نہ آ،
خود چراغِ راهہ آهي، زندگي منزل نہ آ.

هڪ ڏني جي لات مان سڀئي پيون لاٽون ٻرن،
زندگيءَ جي جوت جي موجودگي منزل نہ آ.

ڳل نيڻن، مُرڪڻائجن، مُشڪڙيون ڦُٽن، ڪومائجن،
زندگي تنهنجي بہ ڪاني، دائمي منزل نہ آ.

ساهہ پيڻان نڪرندي ٿي جو نهاري آسپاس،
اجنبي ناهي مسافر، اوپري منزل نہ آ.

هيڪلو هرڪو اچي ٿو، هيڪلو هرڪو وڃي،
منتشر هن قافلي جي هڪ ڪڙي منزل نہ آ.

آرزو ميلاپ جي مَنَ ۾ رهي ٿي موجزن،
ڇا ڪجي جو يار پنهنجي اوتري منزل نہ آ.

روح جو ازلي سفر، لوح و قلم، روزِ جزا،
بيحسي ۾ بيوسي جي زندگي منزل نہ آ.

ڪير آهيان، ڇا ٿو چاهيان، خود خبر ڪنهن کي پئي،
عالمن ۽ عارفن جي، آڳهي منزل نہ آ.

سچ آهي جو ڪتابن آ لکيو، ڏاهن چيو:
'علم آهي روشني' پر، روشني منزل نہ آ.

هي گذشتہ زندگي جي آ صدائے بازگشت،
عارضي ناهي حياتي، موت بہ ئي منزل نہ آ.

پارسا، اي پاڪ پوتي، عيب جوئيءَ جا آبا،
پانجي ٿو تنهنجي منهنجي ڪاينڪي منزل نہ آ.

مون حبيبِ ڪبريا جو آ جهليو دامن 'حبيب'،
ذات منهنجي آ صديقي، عارضي منزل نہ آ.

احمد خان "مدهوش"

غزل

نظر نظر سان ملائي ڦُريون هليو ويو دل،
نقاب رُخ تان هٽائي ڦُريون هليو ويو دل.

نرالي نازَ وچان هُو نشيلا نيڻ کڻي،
لبن تي مُرڪ نچائي، ڦُريون هليو ويو دل.

ڪمانون ڪانَ سنياري، چڪائي چوٽ وڏي،
جگر ۾ تير کُهائي، ڦُريون هليو ويو دل.

عجيب ڍنگ سان دلبر اداءُ ناز ڪري،
هزار رنگ رچائي، ڦُريون هليو ويو دل.

ڪيان ته نيٺ ڪيان ڇا، وڃان ته ڪاڏي وڃان،
اندر ۾ آگ لڳائي، ڦُريون هليو ويو دل.

سوا گهڙيءَ جي ملاقات ۾ ڪري قابُو،
آتي ني ڪنڌ ورائي، ڦُريون هليو ويو دل.

نگاهه شوخ سان "مدهوش" جو قرار کسي،
ديوانو مست بنائي، ڦُريون هليو ويو دل.

"محسن" ڪڪڙائي

وائي

ڪو، جو ڪالهه رُنو —
مُنهنجا ڳچَ ڳري پيا.

هُوندي-سُوندي هر ڪنهين، چاڙهيو "ڪين-ڪُنو"—
مُنهنجا ڳچَ ڳري پيا.

جالي جانٺهار سڀ، ڀوءِ ڀي جَپَ-جُنو—
مُنهنجا ڳچَ ڳري پيا.

آءٌ ته رڃي راس ٿئي، مُنهنجو مَن مُنو—
مُنهنجا ڳچَ ڳري پيا.

الاءِ، ڪهڙي اهنج ڪان، سون ڪان ڀاءٌ ڀُنو—
مُنهنجا ڳچَ ڳري پيا.

"محسن" تُنهنجي مُونجهه جو، ڀويون ڀڙ ڀُنو—
مُنهنجا ڳچَ ڳري پيا.

"نشتر" ناٿن شاهي

رباعيون

پٿر جي خدائن کي خدا ٿا سمجهو،
نمرود جي ٽولي کي بجا ٿا سمجهو،
ڪمزور عقيدي جي مرض جا اي مريضو!
ڇو زهر جي شيشي کي دوا ٿا سمجهو.

جنت جا دلاسا نہ ڏيو مون کي اوهين،
حورن جي حوالي نہ ڪيو مون کي اوهين،
سودو نہ زمين جو آ ڪبو لالچ تي،
پاڻي ۾ وجهي ڏوڙ نہ ڏيو مون کي اوهين.

حق ٿي جي پوي وهم، اهو ناشدني،
هٺ ٿي جي پوي لحم، اهو ناشدني،
ڪيڏيون بہ ڪهاڙيون ۽ هڻو تلوارون،
پاڻيءَ تي ٿئي زخم، اهو ناشدني.

موجن کي ڏئي موج اڀاري آيس،
واچوڙي کي طوفان بڻائي آيس،
اوڙڪن جي رواني کي رواني ڏيئي،
درياهہ کي واهڙ ۾ سمائي آيس.

هٿ ڪان نہ اصولن کي ڇڏينداسين اسان،
مرنداسين مگر، ڪين مڃينداسين اسان،
منزل آ نگاهن ۾ هيٺر ڪين ڪي وربو،
ٽيپهري تي روزو نہ ڀڃينداسين اسان.

لهجن جي بهارن تي ڪڏهن ڪهڙو آ!
مهمان قرارن تي ڪڏهن ڪهڙو آ!
جي صبح سڄڻ، شام عداوت ۾ رهن ٿا،
ان طرح جي يارن تي ڪڏهن ڪهڙو آ.

آثم ناٿن شاهي

چوسٽاءِ

(۱)

جڏهن به عرض ڪوئي مون گذاريو جناب ۾،
تہ صبر جو سبق اوهان تڏهن ڏنو جواب ۾.
اوهان جي آئي، پل به ٿي، ٿا ڏک ائين اڪي وڃن!
جو ڏينهن ـ ٻن جي لاءِ جيئڻ اڇا اڪن خضاب ۾.

(۲)

ڇٽَپ جي پيچ ـ ڏاهپ ڪرڻي نٿي پوي،
سونهن جي ساراهہ ڪرڻي ٿي پوي.
دل کي ڪا صورت وڻي ٿي جڏهن،
وات مان ”واهہ واهہ“ ڪرڻي ٿي پوي.

(۳)

سونهن اڳيان آڻ مڃڻي ٿي پوي،
ڇا ڪجي؟ يار! ڪاڻ ڪڍڻي ٿي پوي.
ساهہ پنهنجي جي غذا سرهاڻ آ،
تنهنڪري سرهاڻ وٺڻي ٿي پوي!

(۴)

ڪنهن سمي ڪاوڙ بہ پيهڻي ٿي پوي،
ماڻهپي جي ساک ڏيڻي ٿي پوي.
ڪنهن سمي آثم ائين چوندي آ دل،
سوچ آڻ ٿيڻي ڪا، ٿيڻي ٿي پوي!

غلام حسين رنگريز

غزل

اڃان آس جيئري آهي آس ۾،
اڃان گل بہ آهن وهنتل واس ۾.

اڃان سڏ سوريءَ نين پيا نين، اڏن سير ستارن جا آڪاس ۾.
اهو ڪوڙ گهمسان حياتي تہ آ، رکيو آهي ڇا ٻار بنواس ۾.
پڇو ٿا اسان کان ڇو هرڻيءَ جيان، اسان ٻي تہ آهيون گهڻي پياس ۾.
جي جذبن جو ميلاپ سکيو ڪين ٿي، رکيو آهي ڇا پو رڳو ماس ۾.
اهو ڪرب قربن آ تنهنجي ڏنو، ازل کان ٿي آهيون ڏنگيل ڏياس ۾.

شعبان بخت

●

تنهنجي ئـي تـہ ماڻي آ، موهي ڪيو مستانو،
اي مست نظر! تنهنجو، شڪرانو آ شڪرانو!
ڪيڏو نہ ڏکيو آهـي، مون لاءِ ٻُرڻ تنهنجو،
ممڪن ئي نہ آ سمجهي ڪو برهہ ڪان بيگانو.
تو لئہ ئي پريل آهي، هيءَ شهر نظارن سان،
مون لئہ تہ آ تـو ڏاران، ويرانـي جـو ويرانو!
هن درد جي دنيا ۾، جهڙو تنهنجو دربان آ،
ڪو ٿيو آ، نڪو ٿيندو، اهڙو ڪوئي بي شانو!
پل سنگ زنـي جو چڱو، پٿرن کي زبان ملندي،
جيڪو بہ ليڪين لڳندو، ٿـي ويندو سو پروانو!
ڏس، رت جـا چنڊا پنجي، تـوتـي نہ ٿين شاهد،
ڪر قتل بلاشڪ پـر، پـاڻـي ڪوئـي دستانو!
جنهن مام سان چاهت ۾، مون شام ڪئي آهـي،
ڪنهن لاءِ حقيقـت آ، ڪنهن لاءِ آ افسانو!
بيتاب ٿـي محفل ۾، جـي تنهنجو پلؤ پڪڙيان،
چنجان ڪـٿـي ماڻهن کـي، ديـوانـو آ ديوانو!
چئي، بخت! چريو آهين، دل کي چا ڪندو ڪوئي،
ڪنهن کي ٿـو کپي اهـڙو، سڪـو سچو نذرانو!

سوز هالائي

گيت

لال گلاب جي پر ۾ ويهي، ساجن کي ساريوسين،
ڏاڍو ياد ڪيوسين.
روح جا روشندان کليا چڻ، ائينءَ محسوس ٿيوسين،
ڏاڍو ياد ڪيوسين.
آليءَ ڌرتيءَ تي آگر سان، تنهنجو نانءُ لکيوسين،
ڏاڍو ياد ڪيوسين.
پيار جي پوپٽ کي پرچائي، ڪنهن جو ڏس پڇيوسين.
ڏاڍو ياد ڪيوسين.
موتئي جي ٽاريءَ تي لڙندو، تنها گل ڏٺوسين،
ڏاڍو ياد ڪيوسين.
ٿڌڙيءَ سڙهيءَ سانجهيءَ ويلي، مڌر گيت لکيوسين.
ڏاڍو ياد ڪيوسين.

رحيم بخش ”قمر“

سنڌ سوري سون، سنڌ جو مٺڙو نام،
سنڌ جو صبح سڀاڳو، سنڌ جي سهڻي شام.
سنڌ ۾ سانگي سنڌ جا، سنڌ ۾ جهانگي جام.
سنڌ ۾ سنڌو ندي، سنڌ ۾ ڀوڪون عام.
سنڌ هي مالا مال ٿي، سنڌ ۾ سڀ اقسام.
سنڌ ڏني سپوت ٿي، سنڌ ڏني ٿي امام.
سنڌ ڀٽائي گهوٽ ڏنو، سنڌ ۾ آهن ڄام.
سنڌ ۾ هنجهه هزار ڀن، سنڌ ۾ مور مدام.
سنڌ جا ماڻهو مٺيارا، سنڌ سڀاري سام.
سنڌ جو سان مٿاهون، سنڌ کي کوٽ ڪرام.
سنڌ ۾ ماکي، کير، مکڻ، سنڌ ۾ جنس تمام.
سنڌ مٿي نت رحمتون، سنڌ تي سو لک سلام.
سنڌ ۾ وڻ ٽڻ واسيا، سنڌ ۾ لک لک لام،
سنڌ سان قرب ”قمر“ کي، سنڌ سان نينهن نظام.

قاضي منظر حيات

●

ٽمڪاڪو مُشڪ ائين لڳي ٿو،
ڪينجهر ۾ چنڊ سج لهي ٿو.

اکڙيون ڀڙڀون ڇانوَ ڇپرڙا، وائي تي چپ ڪو سڙهه ڦڙڪي ٿو.
ياد ڀر چانهه جي پيالي آهي، جنهن سان ذهن توانو ٿئي ٿو.
وڇڙيل ڏيل سنڀاري پنهنجي، ٽر ۾ ڪونج سور رڙي ٿو.
شام ڪلهي تي سج ويچارو، رت ۾ وهنتل لاش لڳي ٿو.
ڪوريئڙي جي ڄار ۾ پوپٽ، ڦڙڪي ڦڙڪي ساهه ڏئي ٿو.
طبقن جا بي سوچ نشانا، ذهن ڪبوتر پيو تڙپي ٿو.
جيون راهه ۾ تنها ”منظر“، سائي تنهنجو ساٿ گهري ٿو.

ذوالفقار سيال

روايت

اسانکي جي چاهيو
تہ ڪجلي سکهو ٿا
۽ جسم رستن تي
ڇڏيو ٻل کهائي
ڳچيءَ ۾ ڳهڻو
۽ ڦٽن تي ڇڏيو
لوڻ ٻرڪي هلي.
جيون ٿا جي چاهيو
دونهون شهر سارو
ٻٽائي سکهو ٿا.
ڪو آڙاهہ ٻاري
سوين سڱهٺا چهرا
ساڙائي سکهو ٿا.
جيون ٿا تہ هڪ ڦوڪ سان
ڏيهہ سارو
اُڏائي سکهو ٿا
لٽائي سکهو ٿا.
مگر ايترو توکي
جيئو ني پوندو
ٿا چاهون تہ سڀڪجهہ
ڪري تون سگهين ٿو
انهيءَ هوندي بہ
اسان تنهنجي سامهون
اٿل آهيون بيٺا.
اسان جسم پنهنجو
وڍائي سکهون ٿا
نہ هي ڪنڌ اوچو
نوائي سکهون ٿا.
اهائي اسان جي
روايت رهي آ.

ادل سومرو

گيت

ڏور بيٺا ڏسو
ڪجهہ تہ ويجهو اچو
ايئن ٻري ڪان پرين!
اوپرا ٿا لڳو.

مُند هيڪار جي
سونهن - سينگار جي
واهہ وسڪار جي
اهڙي مُند ۾ اوهين
ڪين تنها لهو.

لات پنهي لنون
ڪين هيڪل رهن
ني قطارون وڃن
پر اسان کان اوهين
دور ڇو ٿا رهو؟

زندگيءَ جو سفر
توڙي آ مختصر
پر بنا همسفر
آهي ڏاڍو ڏکيو
هاڻي گڏجي هلو.

EXCHANGE OF PUBLICATIONS
P-10742
25.2.90

مقصود "گل"

غزل

دشمنن تي رکي نظر ۽ دوستيءَ جو خير گهُر،
خوش رهي عالم سڄو ڌرتي سڄيءَ جو خير گهُر.

سونهن، سچ، سرهاڻ جو ۽ سنڌڙيءَ جو خير گهُر،
سنڌڙيءَ جو ساهه آ، سنڌو نديءَ جو خير گهُر.

ٿي نه تون چمڙو چريا! اوندهه جو پوڄاري نه ٿي،
روشني آ زندگي، ڪجهه روشنيءَ جو خير گهُر.

جي ملائڪ آن ته جهُڪ انسان جي عظمت اڳيان،
جيڪڏهن انسان آهين، آدميءَ جو خير گهُر.

تون ڪکائين گهر ۾ ويهي، باهه سان رانديون نه ڪر،
جنهن جهُگيءَ ۾ تو رهين تون، تنهن جهُگيءَ جو خير گهُر.

تون تڪبر جو زهر ڪيئن ٿو عبادت ۾ وجهين،
خوف ڪر زاهد! خدا جو، بندگيءَ جو خير گهُر.

دانون ۾ ڌرتيءَ سندي، دربار جو شاعر نه ٿي،
ذات جو رکي شان ۽ تون شاعريءَ جو خير گهُر.

داغَ چهري جا ڏسي، تون عڪس تي آلرون نه ڪر،
ڌوءِ مُنهن پنهنجو وڃي ۽ درسنيءَ جو خير گهر.

باغبان ٿجي نه تون هن باغ جو بدخواهه ٿي،
مرڪندو هر "گل" رهي، تون دلڪشيءَ جو خير گهُر.

واجد

●

هڪ مرم ۽ ٻيو ماڻهو گهرجي،
مون کي ذهن جو آڄپو گهرجي.

جنهن جي چيڙڻ سان زندگيون مرڪن، مون کي اهڙو ئي ساز ڪو گهرجي.
اُنين محصور ڪر نه نيڻن ۾، مون کي هر شئي سان واهپو گهرجي.
آءُ ڪُلفت کي ڪيئن قبوليان، جو، مون کي روحن جو راضپو گهرجي.
تنهنجي جاگير توکي نيبهه، بس، مون کي جيئڻ لئه هارپو گهرجي.
ظلمتن جي جهان ۾ "واجد"! مون کي ڪرڻن جو هار ڪو گهرجي.

سرڪش سنڌي

غزل

ڪاٿي اوبر هاري پئي آ،
ڪاٿي بک جي ماري پئي آ.

ڀاڪون، ڀاڪون منهنجي ڌرتي،   ڌارين سان ولاري پئي آ.
ويل وڌيرو آهي، مٽي جو،   سور به تني سرداري پئي آ.
ماڻهن جهڙو ڪوڙو ماڻهو،   ماڻهن ۾ بيماري پئي آ.
جاٽي، ڪاٽي، سونهن سچاڻي،   ارٿيءَ تي سينگاري پئي آ.
تنهنجي، منهنجي قسمت ڇڻ ڪنهن،   ڪاپاڙي ۾ لاري پئي آ،
اوچا ڳاٽ جهلياسي سرڪي،   تڏهن ڳچيءَ ۾ ڳاري پئي آ.
آئيري ڏس او! ڇوڏهينءَ وارا،   سهڪا دل آزاري پئي آ.
ڪهڙن سان شڪايت ڪهڙي!   پنهنجن ۾ غداري پئي آ.
ٻاهر ڏيو سماج انڌيءَ کي،   جنهن ۾ زور ۽ زاري پئي آ.
ٿانهن جهڙا لفظ اٿم جو،   ٻاهر اندر ۾ ٻاري پئي آ.
هيڻو ڇو ٿو بوليندو "سرڪش"،   تو ۾ سوچ سگهاري پئي آ.

علي احمد شاهه "ساقي" سروري

●

مون ڏٺو هتي گلبدن روئي ڏنو،
ان ڪري اهلِ چمن روئي ڏنو.

مون جڏهن ٻيونا جو ذڪر ڪيو،   دردمندن ڪيترن روئي ڏنو.
قصئه غم مون ته ڪلهڙي ڪيو بيان،   سو ٻڌي هڪ جانِ من روئي ڏنو.
ڳالهه ڪهڙي ڪا ٻڌي تو دوستو،   "مڪدي ۾ منڪشن روئي ڏنو".
ڳالهه اهڙي ڪاڻ ڪانهي دوستو،   بي سبب منهنجي اکن روئي ڏنو.
ٿيون صدائون منهنجون آخر ڪامياب،   مون کي ڀاڪر پائي هتي روئي ڏنو.
نيم شب جي آه جو ٿيو هي اثر،   دوستن ۽ دشمنن روئي ڏنو.
اهلِ گلشن ان ڪري آهن اداس،   ساهه روئي گلبدن روئي ڏنو.
دستِ ساقيءَ مان جڏهن ساغر ڪريو،   "ميڪدي ۾ منڪشن روئي ڏنو."

ناظم منگي

غزل

ستمگر کان ڏاڍيون سزائون ملن ٿيون،
ڪڇان ٿو ته ويتر جفائون ملن ٿيون.

جتي پرورش پيار جي ٿي مزي سان، اتان حسرتن جون هوائون ملن ٿيون.
نگاهن کي ديدار جي آ تقاضا، مگر دل کي غم جون غذائون ملن ٿيون.
هڻي تير نظرن جا ڳاري ٿو لاهي، غضب جون جڏهن ڪي ادائون ملن ٿيون.
فقط منهنجي رنجش ڪري سو ڪري ڇا؟ جو، هر در تان هن کي دعائون ملن ٿيون.
پڇائين ٿو شايد قلندر ٻين کي، سوالين کان تو کي سڪائون ملن ٿيون.
سندس حڪم تي هٿ لڳائي ڇڏيم ته به، وفائن جي عيوض جفائون ملن ٿيون.
جتي درد مند ويا دوا عام ٿي وئي، ٿو مُرڪي ملي جن دوائون ملن ٿيون.
لکڻي جي لکيو آ ڇڱو انگ 'ناظم'، وٺيءَ ڀاڳ واريءَ سان لائون ملن ٿيون.

همدم سروري

●

قائم رهي هي سات، سدائين خدا ڪري،
ڪا بد نظر اسان کي نه هرگز جدا ڪري.

تعريف ڇا ڪجي ڀلا قدرت جي شان جي،
ٿي حڪم سان خاڪ پڻ بلڪل شفا ڪري.

هردم رهي ٿي آرزو ساڳي اي دوستو،
دل ٿي چوي ته دلربا مون سان وفا ڪري.

هُن به وفا کي با وفا سمجهيم، مگر ڏسو،
هُو هر گهڙي مون سان پيو جور و جفا ڪري.

مرڪو ته منهنجي يار ۾ عبادت گذار آ،
"هت ڪير ٿو نماز محبت ادا ڪري."

مون هر خوشي نثار ڪئي، دوستو مگر،
ظالم و ستم جي يار ڇڏي انتها ڪري.

همدم خدا ڪري ته سدا سرخرو هجين،
دل بيقرار ٿي مٿا تو کي دعا ڪري.

مير غلام الله خان ٽالپر

(مور جهنگو)

مون ڏٺو رات توکي خواب ۾ هئو،
چنڊ روشن تنهنجي شباب ۾ هئو.

تنهنجي هر ڳالهه ۾ خمار عجب، گفتو هڪ هڪ ٻُڏل شراب ۾ هئو.
چوطرف تنهنجي اڄ جي خوشبوءِ، جسم تنهنجو ٻڏل گلاب ۾ هئو.
رفتہ رفتہ ڏسڻ، اکين جو جهڪڻ، ربط ڪهڙو تنهنجي حجاب ۾ هئو.
’مير‘ ڪهڙي تنهنجي واکاڻ ڪري، حسن تنهنجو نہ ڪنهن حساب ۾ هئو.

اقبال رند

وائي

اپسرا! تنهنجي اڱڻ،
چنڊ آهي ئي نٿو!

ڀيو تڪي تارن وچان،
تنهنجي ڪرائيءَ جو ڪنگڻ،
چنڊ آهي ئي نٿو!

ڏس ڪٿيون مٿرڪن پيون!
آسمان ڏي نيڻ ڪڻ،
چنڊ آهي ئي نٿو!

وار تو تنهنجا ڦلوري،
واهہ ڪي ايڏي نہ وڻ!
چنڊ آهي ئي نٿو!

اپسرا! تنهنجي اڱڻ،
چنڊ آهي ئي نٿو!

ساجد لعلپوري

غزل

نہ ڪو همدم نہ ڪوئي همنوا ٿيو.
خبر ناهي زمانو ڇو خفا ٿيو.

جڏهن آيو غمن جو دور ڪاهي، تڏهن سائي ۽ هر سنگتي جدا ٿيو.
ڪيم ٿي ڀروسو جنهن جي وفا تي، وفا نا آشنا سو بيوفا ٿيو.
ويو سو عشق جو معراج ماڻي، جهانِ عشق ۾ جيڪو فدا ٿيو.
وضو جنهن خون سان سارِيو، انهن کان، نمازِ عشق جو سجدو ادا ٿيو.
اهوئي حق و باطل تو سڃاڻي، جهان ۾ جو حقيقت آشنا ٿيو.
عنايت هن ڪئي مون تي نہ ڪڏهين، ڪرم هن جو عدو تي بارها ٿيو.
وٺي همت سان پهچي پار ڪشتي، ٿيو ڇا؟ جي مخالف ناخدا ٿيو.
ڏسو سهرو وفا وارو تہ ٿيو پر، دغا وارو نہ ڪنهن جو دلربا ٿيو.
انهي جي پيو ڪندو تعريف 'ساجد'، جو آهي لائقِ مدح و ثنا ٿيو.

محمد علي پٺاڻ

وائي

جڳ ويا گذري،
توکي ڪين ڏٺو آ مون.

تنهنجي منهنجي وچ ۾ آئي، اونداهي اڀري،
توکي ڪين ڏٺو آ مون.

ياد نہ آهيان، شايد توکان، آءٌ ويس وسري،
توکي ڪين ڏٺو آ مون.

منهنجي دلڙي تنهنجي ڪارڻ، پل پل آ ڀڄري،
توکي ڪين ڏٺو آ مون.

ريتون جي اورانگهي ايندين ۽، ڪڏهن ھي نڪري،
توکي ڪين ڏٺو آ مون.

تنهنجي جدائيءَ واري مونکي، ضرب لڳي زبري،
توکي ڪين ڏٺو آ مون.

توبن سوچون، خواب ويا هن هڪ هڪ ٿي وکري،
توکي ڪين ڏٺو آ مون.

اشرف زمان پير چنڊامي

●

توکان ناز ادا ٿي ويو آ،
منهنجو هوش خطا ٿي ويو آ.

حاذق هاڻ اچي ڀم ڪندا ڇا، درد ٿي ڀاڻ دوا ٿي ويو آ.
پاڻ کهڙي مون کو تہ وتو آ، مونکي پيار عطا ٿي ويو آ.
جنهن کي هٿ سان پاڻ تراشيم، پٿر سو تہ خدا ٿي ويو آ.
سونهن اکيان جو ڪنڌ جهڪايم، سارو ڳوٺ خفا ٿي ويو آ.
حيرت ۾ آ هرڪو اشرف، مون کي آخر ڇا ٿي ويو آ.

سيد زوار نقوي

نثري نظم

تنهنجي مٽي جا وار
منهنجي هٿن جي آڱرين ۾.
ائين وکريا پيا آهن،
جڻ
رابيل جا گل
زندگي جي ڪينواس تي
ٽڙيا پيا هين!

پشپا ولڀ

سنڊريلا جا جوتا

زندگي نئين ورتل بوٽ وانگر
هر پل چڪ پائيندي رهي ٿي
اهو نئون بوٽ جيڪو خوبصورت ۾ آهي
پائي، شان جو احساس ۾
خودبخود ٿي وڃي ٿو
هر ڏسڻ وارو چئي ڇڏي ٿو
توهان جا جوتا ڪيڏا سهڻا آهن!
ڪٿان ورتا؟

پر سنڊريلا جي جوتن وانگر
ڀڳوان وٽ هر ڪنهن لاءِ
هڪ خاص قسم جا جوتا آهن
خاص ماپ وارا
جيڪي صرف ان کي پورا ايندا.

شهيد سومرو

●

اسان هر قدم تي ڪئي آ وفا، ڪو مهجي ته ڇا نه مهجي ته ڇا،
رکي مولا ڪئيسون نه ڪٿ جفا، ڪو مهجي ته ڇا نه مهجي ته ڇا.
نڪي حال دل ڪنهن سان اوريون، نڪي زخم دل جا ڏيکاريون،
اسان درد پنهنجي جي خود دوا، ڪو مهجي ته ڇا نه مهجي ته ڇا.
اسان پنهنجي مستيءَ ۾ مگن، جدا پنهنجو آهي فڪر و فن،
آهيون کهڙا ڀي ته ڀُرا ڀلا، ڪو مهجي ته ڇا نه مهجي ته ڇا.
نڪي دوستن ڏانهن شڪايتون، نڪي محتسب تي ملامتون،
پنهنجي آهي يار ڪا دل جدا، ڪو مهجي ته ڇا نه مهجي ته ڇا.
هڪ مولا جي ته خزاني مان، جو گهرون سوئي مليو وڃي،
ڪيون ڪونه در در جي گدا، ڪو مهجي ته ڇا نه مهجي ته ڇا.
آيا زندگيءَ ۾ هزارين ڏک، سڀنهن ڏيئي ماڻياسين پوءِ سک،
اسان هر قدم تي ستم سٺا، ڪو مهجي ته ڇا نه مهجي ته ڇا.
جو ٻين جي ڪونه ٻُڌي سٺي، رکو پاڻ ٿو ڪري سُرخرو،
اهو ختم ٿي ويندو خود ٺٺا، ڪو مهجي ته ڇا نه مهجي ته ڇا.
هوندا خوب جذبن سان ڀريل، ۽ حقيقتن تي سدا جڙيل،
هي سدائين شعر 'شهيد' جا، ڪو مهجي ته ڇا نه مهجي ته ڇا.

پير مختيار علي "مختار"

●

صنم هاڻ توڏانهن تنها اچون ٿا،
ڪرڻ پاڻ کي دوست رسوا اچون ٿا.
اسان جو اي سهڻا سڙئي مان رکجان،
ڪريو ڏاڍا تو وٽ ڪشالا اچون ٿا.
ڀلي تون ڏکارين يا پر ۾ ويهارين،
رنجاني سڄي يار دنيا اچون ٿا.
ڪڏهن واءُ ورندو اڱڻ تي هو ايندا،
"سڄڻ مدتن کان چون پيا، اچون ٿا".
هزارين پريشانيون سر تي آهن،
تڏهن هيئن اوٻلا سويلا اچون ٿا.
سيو کوبہ مقصد اي "مختار" ناهي،
ملڻ تنهنجي خاطر پيارا اچون ٿا.

آصف ملياڻوي

●

ٽڪڙي چولي سنڌوءَ جهڙي،
پنهنجي پريت نه ساڃن ايهڙي.

پريت سنڌو پرچار ڪيون ٿا، پريت نگر ۾ پيارا ويهي.
ڏور پرانهان ڏونگر ڏوري، ڏسبو تنهنجي پڪڙن پيهي.
بيحد پيارو آهين ڇو جو، پنهنجو رشتو آهي ڏيهي.
غيرت وارو رت رڳن ۾، پنهنجو پيار نه آ پرڏيهي.
قرب نه ڏهندين ڪاڏي ويندس، ڪاوڙ ڪئي تو آهي ڪيهي.

شفيع چانڊيو

●

دل جو شهر سڄو سنسان،
ڪنڊ ڪنڊ ۾ ويران.

تو بن تنگ آداس گليون، هاءِ لڳن ٿيون سڀ حيران.
ڏور رهي ٿي، ويجهو ڀاسين، ايءَ به تنهنجو آ احسان.
مون ته اوهان جي لاءِ ڇڏيا، ڪولي روح جا روشندان.
تنهنجي شهر ۾ آهيون پيارا، پڻ ٿن ڏينهن جا مهمان.
تو سان هاڻي محب ملڻ جو، روشن ناهي ڪو امڪان.

پريتم "پياسي"

●

اڄ يار آهي سنايو بهارن،
ڪهڙو غم اسان جو وڌايو بهارن.

ڪٿي ساڪ ڪوئل، پيا مرغ روئي، ڪٿي محب؟ منهنجو لڪايو بهارن.
ڏسي لوڪ سارو ڪئي دانهن دانهن دلڙي، وڏو سور آهي مچايو بهارن.
نه آ باغ ساڳيو نه آ بوءِ ساڳي، ڪٿي ساڳ پنهنجو مٽايو بهارن.
مٺل روح منهنجي ڪئي رڙ جو ايڏي، وري اڄ گلستان سجايو بهارن.
ڇڏي تون پريتم وئين ڪين آئين، مگر وقت ساڳيو ورايو بهارن.

مرتضیٰ سيياڻوي

وائي

تـو بـن ڪيئـن جيـان الا،
تو بن ڪيئن جيان.

تات ۾ تانگهہ آ تنهنجي اهڙي،
تـن، مـن ۾ تـڙپـان الا!
تو بن ڪيئن جيان.

خوشيون ويون سڀ سهڻا ڪامي،
ڪهڙا گيت لـڪـان الا!
تو بن ڪيئن جيان.

ساوڻ رُت جي بـادل وانگر،
ٽڙڪيو ٽو ٽڙڪان الا!
تو بن ڪيئن جيان.

غيرن ڪـي دل ڏيـنـدي سهڻا،
سـائـيـن لـڇ مـران الا!
تو بن ڪيئن جيان.

هـاڻ ”سيياڻوي“ وٺ اچ جيڪر،
سير هـي صدقو ڪيان الا!
تو بن ڪيئن جيان.

مشاهد منگي

غـزل

لونءِ لونءِ منجهہ لغار غمن جي،
ڏاڍي آهـہ چـمـار غمن جي.

مـاضـي ساري، حـال وساري، ڪٿي نـاهـہ ميار غمن جي.
سو ڪيئن ماڻهو سڏبو سائين، جنهن ڪي ناهہ سنهار غمن جي.
سـاري حـيـاتـي، رهي مماتي، وَهندو ڪير ونگار غمن جي.
ڏک مشاهد! ڪيسين رهندا، آخر ٿيندي هـار غمن جي.

عباس علي شاھ "اختر"

●

ڪاش اڏري سان ملان توسان قمر،
زندگي سايي ۾ تنهنجي ٿئي بسر.

پيار جي آغوش ۾ گم ٿي وڃون، ٿي وڃون پئي پاڻ کان ٿي بي خبر.
دل چوي ٿي سونهن تنهنجي سرڪيان، راھ ۾ آهن رقابت جا ڪڪر.
بادلن جي گود ۾ ترڀيس پيو، غير جي صحبت وٺي بنجي زهر.
حسن تنهنجو اوج تي اڄ رات آ، ٿي نه پئي گرهڻ پيارا غم نه ڪر.
دور يا نزديڪ سان ناهي فرق، پيار پنهنجو ٿي ويو آهي امر.
"چنڊ ۾ آ داغ" اختر تو چوين، داغ پنهنجو ٿي اچي توکي نظر.

سليم رضا

●

وڏن جا فيصلا جڏهين ٻڌاسون،
انهن جي سوچ تي ڏاڍو رناسون.

ڪيا جن ڏوھ سي ٻي ڏوهي سڏيا، اسان پوتر رهي ڏوهي ٿياسون.
هئي ڪا ٻاھ جا ٻرڪي ٿي دل ۾، خبر پيئي جڏهن زندھ جلياسون.
اميدن جي نه سڪتي ڳالهه ڪرڪا، صبح سانجهي سوين سهنا ڏٺاسون.
سموري زندگي رلندي ٿي گذري، ڪڏهن اولهه ڪڏهن اوڀر هلياسون.

شوڪت علي ڏماچ

●

پاڻ سان گڏ نه پل وهاريو ها،
غير سمجهي نه بس ڌڪاريو ها.

بيوفا ڪو سڏي اوهانکي چو، قول پنهنجا نه جي وساريو ها.
واھ ايڏو غرور ۽ ڪاوڙ، يار مرڪي ته ڪجهه نهاريو ها.
روز پرچڻ رسڻ رسي پرچڻ، يار ماٺا ڪري نه ماريو ها.
عمر گذري ٻُڌي ايلازن ۾، پل ته پرچي به ڪو گذاريو ها.
ڪجهه رلي ڪجهه خفا لڳا شوڪت، ڪو دلاسو ڏئي ڌتاريو ها.

اڪبر ساگر

●

هيءَ جيون جو سفر ڏاڍو ڏکيو،
هت ماڻ ڪو همسفر ڏاڍو ڏکيو.

پيار جي ڳالهين جي سون ڪئي آرزو، ٿيو هي ڪنهن تان گذر ڏاڍو ڏکيو.
ذهن مان ٻاهر ڪڍي هر ياد کي، ۽ رکڻ دل تي پٿر ڏاڍو ڏکيو.
پنهنجي هٿ سان ٿي ٻري سقراط جيئن، پر پيئڻ آهي زهر ڏاڍو ڏکيو.
ياد جي سڪرات ۾ تڙپڻ پيا، ۽ مرڻ آهي مگر ڏاڍو ڏکيو.
درد جي زخمن ڪان ڏاڍو ڇڙور ٿي، آهه هي منهنجو اندر ڏاڍو ڏکيو.
سمجهه ۾ 'ساگر' نه اڃا آ ڪڏهن، آهي جيون جو چڪر ڏاڍو ڏکيو.

ذوالفقار هيسباڻي

گيت

آئي باغن منجهه بهار،
ٽيئڙا آهن مينگهه ملهار.

بلبل گيت خوشيءَ سان ڳايا،
سارنگ آهن رنگ رچايا،
گلڙن مان آئي هڪار.

ناري نارين نهڪي ٻڌي آ،
مڪڙي مڪڙي مهڪي ٻڌي آ.
چپهن جا آهن چهڪار.

بادل برسيا ٿيون گلزاريون،
نهڪيون ٻهڪيون ڏاريون ڏاريون،
پوئٽرن جي آهي پڪار.

"هيسباڻي" آ نغمو ڳايون،
چيٽر وڄايون، جهمريون پايون،
وچڙين جا آهن وسڪار.

سليمان مولنگي

وائي

سنگهرن منجهه سنگهار،
وو ميان، سڱتي ڪرين سڱ ٿئي؟

ايهڙي ايندا سور نہ ڪٿندا، سارو لوڪ سيار
وس ريءَ ڪهڙو وس ميان هت، ستُت ۾ ساهه سنگهار
هيل تہ ٻوڙان ٻوڙ ٿئي پل، وَس وَس وسڻهار
سند تي سيڙي سيڙي آئج، واري سڀ ولهار
پنهنجي قسمت پنهنجي ليکي، ليکُ ٿي لکڻهار
مان ٿي آئت مان ٿي واهر، مان ٿي تات تنوار
وو ميان، سڱتي ڪين سڪ ٿئي؟

اڪرام ساگر عباسي

ياگ پنهنجو مون پلارو پئي ڏٺو،
چمڪندڙ پنهنجو ستارو پئي ڏٺو.

ڀر لڳي ڪنهن جي نظر ڪا اوچتو! | ڪالهه مون رُنڊي پيارو پئي ڏٺو.
سات ڪنهن ٻي ڪونہ مشڪل ۾ ڏنو، | پاڻ کي مون بي سهارو پئي ڏٺو.
جن رکي ڏاڍي سان آهي دوستي، | تن جو مون مشڪل گذارو پئي ڏٺو.
عشق جي مون کي مزا اهڙي ملي، | درد ريءَ ٻيو ڪونہ چارو پئي ڏٺو.
مون سدا ”ساگر“ ڪناري تي وهي، | ڏک ڀريو هي آ نظارو پئي ڏٺو.

رڪيل موراڻي

●

سانت جي شال اوڙهي سُتي راتڙي،
چنڊُ رابيل جي ڪَلِ جيان پيو ٽڙي.

شاعري دلڪشي مرڪ ”ڪوڪوش“ جي، دُور جلاد جي هانوَ تي ڇڳوچڙي.
وقت جي ناءَ ۾ نهڪ ڦهلاءَ سان، باڪ جي ساک جي راڳڻي آ ڇڙي.
چنڊ آڪاس تي چيڙ ڀائي نچيو، گيت ڳاتا سڄي رات تارن مڙي.
تون وڻينءَ ها مگر ياد جي چاندني، من آڳنڌ مٿان چوڏهينءَ جان ڪڙي.

ساغر سميجو

ڪيئن ڪريان؟

تنهنجي اکين جا سفر
سيني ۾ سانڍيان
پيو ڪجهه ڪيئن ڪريان؟
توکي ٿي ياد ڪريان.

منهن ۾ مچ هونئن ٿي متل
ڪجرو ٻرئي منجهه اکڙيان
پيو ڪجهه ڪيئن ڪريان؟
توکي ٿي ياد ڪريان.

هَٿ هَٿ گجرا
مرڪ سندءِ مٿَڪرا
نظرن جي جهول ڀريان؟
پيو ڪجهه ڪيئن ڪريان؟
توکي ٿي ياد ڪريان.

ڦول اکين جا، ڦول چپن جا
ڦولن الڳ ٽڙيا
دل ٿي چوي ڦولن جو
ٻاڪر ڪٿي ڀريان!
پيو ڪجهه ڪيئن ڪريان؟
توکي ٿي ياد ڪريان.

پهر اکهاڙا، پنڌ اٿائو
۽ ٻاٻري ڪَنڌ
وک ڏريان؟ نہ ڏريان؟
تون تہ آهين ڪا ڪونج ڀريان
پيو ڪجهه ڪيئن ڪريان؟
توکي ٿي ياد ڪريان.

شائق ڪمبوهه

غزل

دوستن جي سدا عنايت آ،
جان پنهنجي تڏهن سلامت آ.

درد، غم، انتظار ۽ پڙڪڻ، پيار جي اصل ۾ وضاحت آ.
پيار سان ئي ته آهي جڳ قائم، پيار سڀ کان وڏي عبادت آ.
هونئن به سچ آ وڏو ڏوهي، ڪوڙ جي هر گهڙي حفاظت آ.
سڌو رستو سهندي به چپ رهيو 'شائق'، پنهنجي استاد جي هدايت آ.

پارس حميد

ترائيل

هن بي انت وڇوڙي جو ڪنارو ناهي،
تون دور ڪيڏو دور ٿي وئي آهين.
هن اداس دل جو ڪو سهارو ناهي،
هن بي انت وڇوڙي جو ڪنارو ناهي.

ڏکن جي صحرا ۾، جيئڻ جو چارو ناهي.
مون سان وري نه ملڻ جو چئي وئي آهين.
هن بي انت وڇوڙي جو ڪنارو ناهي،
تون دور ڪيڏو دور ٿي وئي آهين.

سيد امجد

اڄ مٽيءَ جي انگڻ تي آيو هو،
ڪو ساونڻ رُت جي مينهن وانگي،
۽ ڪجهه پل ۾ سيراب ڪري ويو،
ڪومل دل جي پاڙن کي.

سرور جي سومار تي، آهس آس ڪري،
ادب نوڙت نياز مان، پرتان پير پري،
ته من منڊم منٺار چئي، ڪنهن سوليءَ وات وري،
صحبت شال سري، مٺي مرشد پاڪ جي.
- منٺار فقير راڄڙ جو چوڻ هڪ "ڏهر"

مقالا

"مسلمانن جو خاص منصب جُهد هو. غزاليءَ جي عمر ۾ هڪ ڏينهن به اهڙو نه گذريو، جنهن ۾ هن ڪم از ڪم ١٦ يا ١٧ صفحا نه لکيا هجن. "جهاد بالقلم" الهيءَ جو لالو آهي. ۽ اڄ جي مسلمانن جي حالت ڏسي روئڻ ٿو اچي. اهي آهي مسلمان آهن، جن جي ساري دنيا ۾، جپان ۽ چين کان وٺي آمريڪا ۽ منڊاگاسڪر تائين عزت ۽ ثناخوالي ٿيندي هئي؛ جن جا ڪتاب سڄي دنيا ترجمو ڪندي هئي ۽ پڙهندي هئي؛ جنهن وقت پيو ڪو ڪتاب هوئي ڪونه!

خدا سلامت رکي مخدوم "طالب المولىٰ" کي، جو الهيءَ جذبي ۽ انهيءَ محبت کي وري جيارڻ پنيان آهي. پيون ڳالهيون ته بجاءِ خود، فقط علمي خواهش ئي مفقود آهي. طاقت ۽ باوهڪوئي صحبت جا به مقصد هن وقت فيشن ۾ آهن. الهي ڪُهني بيماريءَ جي علاج لاءِ هن قسم جون تصنيفون ۽ ادبي مجلسون، جي اسان جو طالب المولىٰ پيدا ڪري رهيو آهي، بهترين دوا آهن. حافظ جو چوڻ آهي:

نه شوي واقفِ يک نکته ز اسرارِ وجود
تا تو سرگشته شوي دائرهٔ امکان را.

جيڪڏهن ڪنهن ڪي منيءَ جي ماهيت پروڙڻي هجي ته تارن تائين پهچڻ کان سواءِ پروڙي نه سگهندو. جرمن شاعر گوئٽي چيو آهي ته:

"اهو ضروري نه آهي ته تون ڪنهن وڏي شيءِ سمجهڻ جي ڪوشش ڪرين. شيءِ ڪهڙي به خسيس هجي، رکو سندس تهه تائين پهچڻ جو عزم ڪر. اتي ئي پهچندين، جتي چنڊ، سج ۽ تارا توکي وٺي ويندا."

علامه آءِ. آءِ. قاضي
(ڪتاب "ڪالي" تي تقديمي ۾ اکر مان اقتباس).

سروري جماعت جو ”ڏهر“ ۽ اويسي طريقو

مخدوم محمد زمان ”طالب المولیٰ“

نوٽ: اٽڪل ٢٢ سال اڳ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب مون کان لفظ ”ڏهر“ بابت پڇيو هو، پر ڪي اهڙا سبب ٿيا جو ڪا خاص رهاڻ ڪانه ٿي سگهي، ۽ ڊاڪٽر صاحب کي ڏهر بابت ڪجهه ٻڌائي ڪونه سگهيس. اٽڪل ٧-٨ سال اڳ ڊاڪٽر صاحب خط لکي وري به ساڳي ڳالهه پڇي، مون پنهنجي مختصر راءِ لکي موڪلي هئي، پر ڊاڪٽر صاحب وٽان ڪو جواب ڪونه آيو. پر ڏهر بابت وڌيڪ لکڻ جو خيال ٿيو ته جيئن مختلف حلقن ۾ مخدوم نوح عليه الرحمت جي جماعت سروري ۾ رائج ”ڏهر“ بابت مختلف قسمن جي خيالن جي اظهار ۽ جماعت سروري جي ”سهروردي“ يا ”اويسي“ هجڻ بابت پيدا ٿيل مونجهارن جي وضاحت ڪري سگهجي.

١٣ مئي ١٩٨٠ع تي شيخ محمد اسماعيل صاحب، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جو لکيل ڪتاب ”سنڌي موسيقي جي مختصر تاريخ“ موڪليو ۽ ان ڏينهن ئي مطالعي بعد شدت سان ضرورت محسوس ٿي ته جلد اهڙو مضمون لکجي ته جيئن وضاحت ٿئي ۽ ڪا به غلط فهمي باقي نه رهي. ان مضمون لاءِ حوالا گڏ ڪرڻ جو ڪم شروع ڪيو ويو، پر طبيعت جي ناسازيءَ سبب اهو ڪم جلد مڪمل نه ٿي سگهيو. هن وقت به عبدالله ورياه، اسان جي هدايتن ۽ گڏ ڪيل حوالن موجب مضمون نقل ڪرڻ ۾ اسان جي مدد ڪئي آهي. —”طالب المولیٰ“

”ڏهر“ لفظ ”ڏاهر“ جو مخفف (گهٽايل) آهي. ڏاهر جو اشتقاق (بنياد) لفظ ’ڏاهه‘ آهي، جنهن جون معنائون آهن: خبر، ڏس، پتو، پرولي ۽ ڳجهارت (١). پر انهي لفظ جون معنائون ’سڏ‘ ۽ ’اطلاع‘ وغيره به آهن.

لفظ ”ڏاهر“ ۾ ’ر‘ نسبتي آهي، جيئن ڪنير، پتر ۽ لهر وغيره وغيره. عوام ۽ خواص کي سڏ ڪري يا اطلاع ڏيئي الله ۽ ان جي آخري رسول ڏي رجوع ڪرائڻ جو هڪ بهترين ۽ آسان ذريعو ۽ رستو آهي ”ڏهر“.

چوڻي آهي ته ”ڏاهري به آيل آهن يا ’ڏاهرن‘ جي اچڻ جو انتظار آهي“، وغيره. يعني سُر سان ڏهر ڏيندڙ فقير. چوندا آهن ته فلاڻي ڳالهه لاءِ سوري ۾ ڳئي ۾ ’ڏاهه‘ ڏلي ويئي ته سوين ماڻهو اچي گڏ ٿيا (مدد ڪرڻ لاءِ) ته ڪم ٿي ويو.

---

(١) ”سنڌي لغات قديمي“، مرزا قليچ بيگ، حيدرآباد، ١٩٢٤ع، صفحو ١٥٥.

سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ ۾ سنڌي شاعري جي جيترين به صنفن جو ذڪر ڪيو ويو آهي، انهن ۾ 'ڏهر' کي شامل نه ڪيو ويو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي قدامت ۽ بڻ بنياد جي باري ۾ اڄ تائين جيڪو بحث ڪيو ويو آهي، انهيءَ ۾ جديد تحقيقاتي بنيادن مطابق مذهبي پرچار وارو ڪلام يعني "گنان" به ڏنا ويا آهن، جن کي اندازن ١٩٦٥ع کان پوءِ سنڌي شاعري جي صنف طور قبول ڪيو ويو آهي. "گنان" فقط اسماعيلي پيرن جي تعريف ۽ توصيف جا بيت آهن. جن کي سنڌي ادب جي ٻئي دور جي شاعري طور پيش ڪيو ويو آهي(١). حالانڪ "ڏهر" به سنڌي شاعري جي عظيم صنف آهي، جنهن ۾ خدا تعاليٰ جي تعريف، حضرت محمد ڪريم صلي الله عليه وسلم جي ساراهه ۽ حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحمت الله عليه جي ساراهه جو ذڪر آهي. منهنجي ڄاڻ موجب شاعريءَ جو هي نمونو الف اشباع (مقدمه الصلوات) جي دور سان گڏ شروع ٿيو آهي ۽ اڄ تائين قائم ۽ دائم آهي.

"ڏهر" سنڌي شاعري جي هڪ غير عروضي صنف (نمونو) آهي، جنهن کي مخدوم معظم غوث الحق حضرت مخدوم نوح رح جي سروري جماعت جاريو اچي. اها صنف ايتري ته مقبول هئي ۽ آهي جو شاهه عبداللطيف ڀٽائي عليه رحمت به پنهنجي شاعريءَ ۾ ان کي جاءِ ڏني. غير عروضي سنڌي شاعري ڪندڙن کي گهرجي ته ڏهر جي صنف تي آل جال لکن.

ڏهر ۾ حمد، نعت، منقبت، اصحابه ڪرام ۽ بين الله وارن جي ثنا، دين اسلام جي اصولن تي عمل ڪرڻ جون هدايتون ۽ مرشد جي تعريف تي مضمون لکيا آهن(٢). ڏهر عوام ۽ خواص کي سڏ ڪري يا اطلاع ڏيڻ الله ۽ ان جي آخري رسول ڏي رجوع ڪرائڻ جو هڪ بهترين ۽ آسان ذريعو ۽ رستو آهي، جنهن جي وسيلي نه صرف الله ۽ الله جي رسول پر پنهنجي مرشد جي احوال کان پڻ جماعت کي روشناس ڪرايو وڃي ٿو.

حضرت غوث الحق مخدوم نوح رح جن رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي سُنتن ٻاڙڻ تي انساني وس پڄندي بيحد ڪوشش ڪندا هئا ۽ ان ۾ ٻاڻ وڏي ڪاميابي حاصل ڪئي هئائون.

مڪي شريف ۾ ڪعبة الله جي ويجهو ٻه جبل هڪ صفا ۽ ٻيو مروه چڱا خاصا وڏا هئا(٣). جڏهن مڪي پاڪ تي ڪا ڪاهه ٿيندي هئي، ڪو خطرو هوندو هو يا ڪو قافلو يا قاصد ايندو هو ته انهن جبلن مان هڪ تي ڪوبه شخص چڙهي بلند آواز سان ان ڳالهه جو اطلاع ڏيندو هو ته ماڻهو هوشيار ٿي ويندا هئا. اهو طريقو اسلام اچڻ کان به گهڻو وقت اڳ رائج هو.

---

(١) ڏسو "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ"، ڇاپو ٻيو، از ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، صفحه ١٨٤-١٨٦.

(٢) مقدمو، از طالب المولي. "رساله رهنمائي" مئنار فقير راڄڙ، مرڪزي بزم طالب المولي، ١٩٨٤ع هالا، صفحه ٥-٦.

(٣) اهي جبل وچولي درجي کان به گهٽ هئا، جن کي سعودي حڪومت اجا به وڌيڪ لٽيو ڪري ڇڏيو آهي.

جڏهن حضرت محمد بن عبدالله صلي الله عليه وسلم جن نبوت مليڻ بعد ماڻهن کي اسلام ڏي اچڻ ۽ هن سچي مذهب کي اختيار ڪرڻ جي. تبليغ ڪئي تہ پاڻ هڪ دفعو مڪي جي ڪوهہ صفا (۱) تي چڙهي ان وقت جي رواج موجب بلند آواز سان هي لفظ ”يا معشر قريشي“ ٻہ ٽي ڀيرا چيا ۽ قريش اچي گڏ ٿيا. پاڻ آيل ماڻهن کي فرمايائون تہ جيڪڏهن آئون چوان تہ هن جبل جي ٻوڙان هڪ وڏو لشڪر موجود ۽ حملي ڪرڻ وارو آهي تہ اعتبار ڪندؤ؟ تنهن تي پاڻ چيائون تہ صرف هڪ الله آهي، ان کي سجدو ڪريو ۽ آئون ان جو رسول آهيان، وغيره. تنهن تي ابوالهب هميشه وانگر بڪواس ڪئي ۽ ماڻهو هليا ويا.

”ڏهر“ بہ انهيءَ قسم جو يعني الله طرف سڏڻ جو هڪ طريقو آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب پنهنجي تصنيف ”سنڌي موسيقي جي مختصر تاريخ“ ۾ لکيو آهي تہ ”مخدوم صاحب جن جو طريقو سهروردي آهي ۽ مخدوم صاحب (هالا) جي جماعت جي اصطلاح ۾ مرشدن جي تعريف ۽ ذڪر جي سلسلي کي ”ڏهر“ چون. ’ڏهر ڏيڻ‘ معنيٰ بلند آواز ۽ هڪ خاص ڍار سان اهڙا بيت ڏيڻ، جن ۾ درگاهہ جي وڏي سرور پير يعني مخدوم نوح رحہ صاحب ۽ سندس درگاهہ جي صفت هجي. اهو مضمون هن درگاهہ جي مريدن لاءِ برڪت ۽ آٿت جو سهارو آهي ۽ سندن ’ڏهر ڏيڻ‘ جو خاص مقصد اهو ئي آهي.“ ڊاڪٽر صاحب جو اهو چوڻ صحيح آهي. وري ڊاڪٽر صاحب اڳتي لکي ٿو تہ ”مگر سنڌي راڳ جي روايت جي لحاظ کان ڏهر جو اصطلاح هڪ خاص اهميت رکي ٿو، ڇاڪاڻ تہ ملتان جي سهروردي طريقي ۾ پڻ ڏهر موجود آهي، جنهن مان ظاهر آهي تہ اهو سُر ڪنهن آڳاٽي راڳ جو يادگار آهي، جنهن جا آثار ڪنهن حد تائين ميسارجي چڪا آهن.“ (۲)

”اسان راڳ ڏهر جي اصليت ۽ ماهيت کي سمجهڻ لاءِ مخدوم صاحب جي مريدن ۾ رائج ”ڏهر ڏيڻ“ جي سلسلي کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي، انهيءَ سلسلي ۾ مختلف جاين تي ڏهر ٻڌا، ۽ پڻ آڳاٽو منٺار فقير جي ميلي جو پيرو ڪيو، جو موجوده دور ۾ منٺار فقير جا چيل بيت خود منٺار فقير جي مزار تي توڙي ٻين اڪثر جاين تي ڏهرن طور ڏنا وڃن ٿا. انهيءَ ڳولا ۽ ٻڌا مان جيڪي ڪجهہ معلوم ٿي سگهيو، تنهن جا مختصر هيٺيان پهلو قابل ذڪر آهن: جن شاعرن جا بيت ڏهر طور ڏنا وڃن ٿا، سي سڀ مخدوم صاحب جي درگاهہ جا مريد هئا. منٺار فقير راڄڙ جي بيتن کان سواءِ اسان ساهو فقير، سڌاتوري فقير مگريي ۽ حيات فقير جت (جيڪو جاتي جي پاسي جو هو) جا بيت ٻڌا، جيڪي ڏهر طور ڏنائون، مگر اهي سڀ فقير مخدوم نوح صاحب رحمة الله عليہ کان گهڻو پوءِ ٿي گذريا ۽ انهيءَ ڪري شاعرن ۽ سندن بيتن جي مطالعي مان ڏهر ڏيڻ جي تاريخي اصليت روشن ٿئي ٿي.

---

(۱) هن وقت ڪوهہ صفا جو معمولي نشان باقي آهي.

(۲) ”سنڌي موسيقي جي تاريخ“ صفحو ۳۰۵ (ڇاپيل شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز ۱۹۷۸ع.)

"مخدوم صاحب جي جماعت ۾ جيڪو ڏهر ڏيڻ جو سلسلو رائج آهي، سو اصولي طور مرشد جي تعريف ۽ ذڪر جو سلسلو آهي. مخدوم نوح صاحب رحمة الله عليه جي درگاهه تي. هر سهائي سومار يا لاڪاني ۽ حج وارن مهينن ۾ ڏهر ڏيندا، ۽ پڻ درگاهه جي سلسلي ۾ ٻين ماڳن تي ڏهر ڏيندا آهن. ميان ۾ مکيه جاين تي فقير اڪثر مچ جي چوڌاري گولائي ۾ ويهندا ۽ هڪ خاص ڍار سان مرشد جي تعريف ۾ بلند آواز سان بيت آلاپيندا. هر بيت جي پوري ٿيڻ تي 'ذڪر جي تواز' طور 'لااله'، 'الاالله' 'يا الله' ۽ 'هوالله' جون ضربون هڻندا آهن. انهن 'ضربن سان ذڪر' واري تواز سان گمان نڪري ٿو ته غالبا ڏهر ڏيڻ جو سلسلو سماع جي ڪنهن آڳاٽي سلسلي سان وابسته آهي، جيڪو اندازا اٺين صدي هجري ڌاري يا ان کان به اڳ سنڌ ۾ رائج هو.(١)

هتي ڊاڪٽر صاحب جي ڪجهه ڳالهين سان اختلاف ڪندي چوڻو ٿو پوي ته سنڌ ۾ سروري جماعت کان سواءِ ٻيءَ ڪنهن به جماعت ۾ "ڏهر" جو رواج نه آهي. ملتاني جماعت ۾ ڏهر بدران "بيت" چوندا آهن. صرف مخدوم نوح رحه جي جماعت ۾ "ڏهر" چيو وڃي ٿو، جنهن ۾ حمد، نعت، منقبت، صحابه ڪرام ۽ ٻين الله وارن جي ثنا، دين اسلام جي اصولن تي عمل ڪرڻ جون هدايتون ۽ مرشد جي تعريف وغيره تي مضمون لکيا آهن. رهيو سوال ڏهر راڳ جو ته ڏهر راڳ هوئي ڪونه، پر "ڏهر" راڳ پيروين ۽ جوڳ ۾ آلاپيا ۽ چيا (ڳايا) ويندا آهن. سروري جماعت جو هي به دستور آهي ته شڪار يا سفر ۾ هڪ ٻئي کان رفيق پلجي جدا ٿي ويندا آهن ته پوءِ ڪلمهءِ طيبه آلاپي "ڏهر" ڏنا ويندا آهن ته پلجي ويل رفيق اهو ٻڌي ان جو جواب "ڏهر" سان ڏيندو ۽ اچي هڪ ٻئي سان ملندا آهن.

ڏهر ڏيڻ جو طريقو اڄ به سروري جماعت ۾ رائج آهي. اهو طريقو ڪيترو پراڻو آهي ۽ ڪڏهن شروع ٿيو، ان بابت پڪا ڪرڻ تي به معلوم نه ٿي سگهيو ته ڏهر ڏيڻ جو طريقو ۽ ايجاد ڪنهن ۽ ڪڏهن ڪئي، پر حضرت غوث الحق مخدوم نوح عليه الرحمت جا چيل ڏهر به اسان وٽ موجود آهن، جن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته "ڏهر ڪلمي" جو طريقو ڪيترين صديون پراڻو آهي، جن مان هڪڙو مشهور "ڏهر" هيٺ ڏجي ٿو:

مـتـان ڏسـي سـوهـجـن دنـيـا وارو ڏچ،
جـدا ڪر جـودئـون چـائـيءَ ڪـي تـي چـچ،
اڄ نـه تـئـي سـيـان، سـيـان نـه تـئـي اڄ،
نرمل نوح فقير چـئـي، ڪر رب سـان ريجهي رڄ،
سـنـيـون پـيـڙي پـچ، وقـت وڃـي ٿـو وسـيـلا.

جنهن ۾ واضح نموني سان دنيا جي فاني هجڻ، نيڪي ۽ برائي جي فرق کي سمجهڻ ۽ بنا وقت وڃائڻ جي رب کي راضي ڪرڻ جي تلقين ڪيل آهي.

حيات فقير جت، جاتي ضلعي ٺٽي جو رهاڪو هو، سندس هڪ ڏهر آهي.

---

(١) سنڌي موسيقي جي مختصر تاريخ، ص ٣٠٦.

جي آسائو آهين، ته هلي وڃ هالين،
جي سڌيءَ جا سيڪڙو سي ڀين ڀالين،
ڪوجهي افعالين، ڀير نه ڇڏي پالهنجا.

هن ڏهر ۾ مرشد جي ساراهه ۽ سندس مهربانين جو ذڪر آهي. منٺار فقير راڄڙ پٽ قبول محمد (١٢٨٥ھ/١٨٦٥ع-١٣٥٨ھ/١٩٣٨ع) ڳوٺ ڪاٺي راڄڙ، ضلعي سانگهڙ، جو مشهور فقير ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. سروري جماعت ۾ سندس ڇيل ڏهر تمام گهڻو مشهور آهن. سندس ڏهرن جو ڪتاب ”رسالو رهنمائي“ پڻ ڇپيل آهي، سندس ڪجهه ڏهر هتي پڻ ڏجن ٿا.

چئو لااله الاالله، محمد رسول،
ائين چئي ويو چاڳاو، مولا جو مقبول،
منجهان دل منٺار چئي، ڪيو جن قبول،
مٿان تن محصول، لطف سان لهي ويو.

*

سرور شاهه جي سگهه جو، ليکو لکندو ڪير،
آيو جو اولياء وٽ، پرتئون پري پير،
سو سيڪي شاهوڪار ٿيو، توڙي ڏڏ ڏقير،
جن دعا گهري هڪ دمڙي، تنکي سرور بخشيو سير،
جنهن جي فيض ۾ ڪونهي قير، سو چونه مڃي منٺار چئي.

*

سرور جي سومار تي آيس آس ڪري،
ادب لوڙت نياز سان پرتان پير پري،
ته من سندم منٺار چئي، ڪنهن سوليءَ وات وري،
صحبت شال سري، مٺي مرشد پاڪ جي.

*

مٺي منهنجا سڏڙا، سائين امين محمد ايندو،
ڪنين دلاسا دل ڪي، اچي ڏڍ وڏا ڏيندو،
سرڻ ويل منٺار چئي، اچي وسيلو ٿيندو،
هيءَ نمائي نيندو، پلئه لائي پانهنجي.

*

ميان محمد زمان منهنجا پرين سڻ سائل جا ٻه سوال،
نرمل ناري ملڪ تي تون رکج خان خيال،
موهر سان منٺار چئي ڪر پلايون پال،
لائق پريا لال، ڪر نظر نوازڻ جي.

ميان ظهورالدين ظهور ڪيو، ويٺو مسند مٿي مور،
منجهه قلب منٺار چئي، ٿيو ذڪر جو زور،
تابش طالبن تان ويو شيطاني شور،
ويئي دلگيري دل تان، هينئڙي مٿان هور،
مليو اصل اتور، پلئہ لڳندي پير جي.
*
آيو پوٽو پڪن ڌڻيءَ جو، نوروئي نُور،
آهي والد ولي جنهن جو، جنهن کي حبيبي حضور،
سو غلام محمد گهوٽ ٿي آهي، محمد وٽ منظور،
ڪيو دين سندو دستور، تنهن موهر ۾ منٺار چئي.
*
بسم الله پلي ڪري آيو هي مرد موچارو،
والد ولي جنهن جو آهي پارس پاڳارو،
تنهن غلام حيدر گهوٽ هي نوازيو سڀ نارو،
مهرانو منٺار چئي، ٿيو سڀاڳو سارو،
لٿو مونجهارو، قلب قريشي نشون ڪيو.
*
آيو مائين محمد زمان موهر ۾ پهريون دفعو پير،
سو صحيح صديقي سلڇڻو، ڪئي الله ڪيو اڪثير،
سو نرمل نوازيندو اچي، وهڻ وستون سڀ وير،
سو آيو پلي بوچاهه تي، ڪامل قطب ڪبير،
۽ ڌڻي ٿو فيض فقير، والي وريل شاهه کي. (١)

مٿي ذڪر ڪيل سٽي ڏهر منٺار فقير پنهنجي مرشدن جي شان ۾ چيا آهن، جن ۾ مختلف سروري سجاده نشينن جي ساراهه، سندن فيض ۽ مسافري جو ذڪر ڏنل آهي. هن سلسلي ۾ منهنجا چيل ڏهر پڻ مثال طور ڏجن ٿا.

لاالــه الاالــلّه، محمد الرسول،
جهانن ۾ جميل ڪي، مولا ڪيو مقبول،
پيغمبر پٽرو ڪيو، الله جو اصول،
طالب المولي مرد ٿي، فڪر ڇڏ فضول،
جنهن قريشيءَ جي قلب ڪي، قلبون ڪيو قبول،
سو محبتي ملول، ڪڏهن ٿيندو ڪونه ڪو.

---

(١) "رسالو رهنمائي"، منٺار فقير راڄڙ، مرڪزي بزم طالب المولي، هالا، ١٩٨٤ع.

آئون طالب تنهنجو توڪلي، تون سخي شاهه سرور،
ٻنان ٿي ٻينار تو، تنهنجي نيڪ نظر،
سندي ڏينهن محشر، سوڪو ڪيج سردار تون.

*

آئون طالب تنهنجو توڪلي تون سخي سرور شاهه،
ٻنان ٿي ٻينار تو، تنهنجي ليڪ نگاهه،
سدا منهنجو ساهه، سڪي تنهنجي سڪ ۾.

*

آئون طالب تنهنجو توڪلي، تون سخي سرور پير،
دامن لڳس تنهنجي، منهنجا سنا مرشد مير، (۱)
يا ننگي نوح فقير، پرم رکجانءِ پال سان.

مٿين سٽين ڏهرن جو موضوع اهو ساڳيو آهي، جنهن جو ذڪر مٿي ڪيل آهي، يعني الله ۽ الله جي رسول صه ۽ مٺي مرشد کان دنيا ۽ آخرت جي ڀلائي جي طلب جو اظهار.

ان کان سواءِ هن وقت به نئين ٽهيءَ جي شاعرن ۾ ”ڏهر“ لکڻ جو شوق پيدا ٿيو آهي. سروري جماعت سان تعلق رکندڙ هڪ نوجوان شاعر عبدالله خان ورياهه (۲) پڻ ڪافي ڏهر چيا آهن، جن مان مثال جي طور تي به ڏهر هيٺ ڏجن ٿا.

سچو سرور نوح ٿئي، صديقي سلطان،
لاڙ وچولي ٿر ۽ اتر ۾ اعلان،
هند توڙي سنڌ ۾ ملڪان ملڪ بيان،
آڳي جا احسان، سرور ڪيو سوجهرو.

*

سرور ڪيو سوجهرو، چوڏر ٿي چانڊاڻ،
مرشد سندي مهر سان پريا پاڳين پاڻ،
طالب سندي طلب جي تن ۾ رکي تاڻ،
سرور نوح سڄاڻ ته سولو نڪرين سير مان.

هي ڏهر پڻ سرور نوح رحه جن جي صفت ۾ بيان ڪيل آهن.

---

(۱) مقدمو ”رسالو رهنمائي“، از طالب المولي.

(۲) عبدالله ورياهه پٽ تاج محمد ورياهه، ٺٽي ضلعي تنبي آدم جو رهندڙ آهي. پاڻ شاعر کان سواءِ اديب پڻ آهي. سندس ڊاڪٽريٽ جي ٿيسز ”سنڌ جي تاريخ سڪن جي روشنيءَ ۾“ لکيل آهي.

مٿي ذڪر ڪيل ڏهر جي نمونن کان سواءِ پيا به ڪيترائي ڏهر مختلف ماڻهن جا چيل آهن؛ پر انهن سڀني جو موضوع اهو ساڳيو آهي. ڏهر جي مطالعي مان معلوم ٿيو ته اهي نه صرف حضرت مخدوم نوح عليه الرحمت ۽ سندن درگاهه، پر سندن سجاده نشينن جي فيض ۽ برڪت، مسافري ۽ سهائي سومار بابت پڻ وڏي تعداد ۾ چيا ويا آهن.

پلاري پٽ ڌڻي شاهه عبداللطيف عليه الرحمت پنهنجي رسالي ۾ "سر ڏهر" جي عنوان هيٺ چئن داستانن ۾ ڪافي بيت چيا آهن. ڪلياڻ آڏواڻي ڏهر جي معنيٰ سمجهائيندي لکي ٿو ته ٺٽو ۾ بن پٽن جي وچ ۾ ماٿر يا ڏاڍي مٿيءَ واري سڌي ميدان کي "ڏهَرُ" چوندا آهن (۱) هن نسبت سان سڌي، سچي ۽ واضح ڳالهه جيڪا ڏهر جو اصل موضوع هوندي آهي، جيڪر ڪنهن به بيت ۾ سمايل هجي، ته ان کي "ڏهر" چئي سگهجي ٿو.

جلال ڪتي سنڌ جو مشهور ۽ جهونو سگهڙ، جيڪو ٻارهين صدي هجري جي اوائلي اڌ ۾ ٿي گذريو آهي، جنهن جي سنڌي لوڪ ادب ۾ هڪ خاص حيثيت آهي. هن پنهنجي هڪ سينگار بيت ۾ "ڏهر" جو لفظ 'ڏندن' لاءِ استعمال ڪيو آهي. بيت هن ريت آهي:

لڪ ايئي، "ڏهَر ڪپور"، پروان پـوُنـر پونـگ،
تنهن سمايـا سارنـگ، جـلـوي سـان جـلال چئي. (۲)

سينگار بيت جو هڪ ٻيو نمونو سگهڙ ڪوريءَ جو پڻ ملي ٿو. سندس نالو نه ملي سگهيو آهي، پر هي جلال کان پوءِ واري دور جو سگهڙ آهي. هن پڻ ساڳيو لفظ ڏهر، ڏندن لاءِ ڪتب آندو آهي.

مـرواريـد مات ٿيا ڏسي "ڏهـر" سندان (۳)

سگهڙ جلال ڪتي پنهنجي سينگار بيت ۾ "ڏهر ڪپور" معنيٰ 'ڪافور جهڙا اڇا ڏند' جا لفظ استعمال ڪيا آهن.

جڏهن ته ڪوري سگهڙ "مرواريد" يعني موتين کان به وڌ محبوب جا ڏهر، يعني ڏندن جو ذڪر ڪيو آهي.

مٿي ذڪر ڪيل ٻنهي مشهور سگهڙن جي سينگار بيت جي نمونن ۾ "ڏهر" جو لفظ ڏندن لاءِ ڪم آندل آهي. نه صرف اهو پر ٻين به ڪيترين لکڻين جي قديم سنڌي زبان جي نمونن ۽ گفتن ۾ پڻ "ڏهَر" ڏندن لاءِ ڪتب آيو آهي.

جهڙيءَ طرح ٻن پٽن جي وچ واري اڀي، سڌي ۽ ڏاڍي مٽيءَ واري ميدان کي "ڏهَر" چئبو آهي، ساڳيءَ طرح ٻن چپن جي وچ ۾ اڇن، لچرن ۽ سهڻن ڏندن جي قطار کي

---

(۱) شاهه جو رسالو، ترتيب پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي، صفحو-۶۶۷.
(۲) سنڌي سينگار شاعري، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، ۱۹۸۶ع
(۳) ايضاً، ص ۱۵۴.

۽ ڏهر سڏيو ويو آهي ۽ سگهڙن ۽ لوڪ ادب جي ڄاڻن ۽ انهيءَ معنيٰ ۾ استعمال ڪيو آهي. پر هن لفظ جو عام استعمال ان معنيٰ ۾ باقي نہ رهيو ان ڪري هن لفظ بابت عام ماڻهن توڙي ادبين کي ڄاڻ ملي نہ سگهي.

ڏهر جي لفظي معنيٰ کي ڳولهيندي مختلف عربي، فارسي ۽ سنڌي لغات ڏسڻ جو موقعو مليو. ممڪن آهي تہ هي لفظ اصل ۾ عربي لفظ "دهر" جي تبديل ٿيل صورت هجي، جنهن جي معنيٰ ٿيندي زمانو. نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي حديث "لاتسبوا الدهر فان الله هو الدهر"، يعني زماني کي خراب نہ چئو، ڇو تہ ان کي رب پاڪ ٿو هلائي(١) دهر جي لفظي معنيٰ اهڙي زماني جي پڻ آهي، جنهن جو ڪوبہ ڇيڙو نہ هجي. هڪ وڏي ۽ ڊگهي عرصي کي پڻ دهر چيو آهي(٢) مقصد تہ دهر جي لفظي معنيٰ زمانو، جڳ، وقت، عرصو، مدت، سمو، دنيا، سنسار ۽ جهان ٿيندي(٣) جيڪو شاهہ سائينءَ جي رسالي ۾ ڏنل سر ڏهر جو اصل موضوع آهي. سر ڏهر جو هڪ بيت مثال طور هيٺ ڏجي ٿو:

ڊور تہ اڳئين ڊار، مهند ملاحن لکيو،
سوڙي ڇوڙيا مڪڙا، پسي پاڻيءَ پار،
جسودن جيها يار، پيڙا وير وماس ۾.(٤)

ڊاڪٽر بلوچ صاحب ۾ ڏاهہ جي لفظي معنيٰ ڏس، پتو، اهڃاڻ، پرو، خبرچار، سڌ، سماءُ، احوال، سُس، ڪڙڪ، چتاءُ، آگاهي، اطلاع، ڄاڻ، واقفيت، ڄڃهارت، پروليءَ، سار، سمجهہ، عقل، هوش، فهم، ٻُڌي، ڏاهپ، سياڻپ، سچيتائي، دانائي ۽ هوشياري پڻ لکي آهي، جڏهن تہ ڏهر کي سنڌي راڳنيءَ جو هڪ قسم، تعريف جا بيت، سُريلا بيت جيڪي دعا يا ذڪر خاطر ملتان جي غوث بهاؤالدين رحہ ۽ مخدوم نوح رحہ جا مريد وڏي آواز سان پڙهن، لکيو اٿن(٥).

مٿين سڀني ڳالهين جي آڌر اچڻ بعد اهو معلوم ٿيو تہ "ڏهر" اچي اجري، واضح ۽ سچي ڳالهہ، جيڪا زماني جي مختلف دورن سان تعلق رکندڙ هجي، ان جي سڌ ڏيڻ کي چيو وڃي ٿو، جيڪو صاحب الفيض و الفتوح حضرت مخدوم نوح عليه الرحمت جي جماعت سروري ۾ مروج ڏهر جو اصل موضوع آهي.

---

(١) لسان العرب ـ امام علامہ ابي الفضل جلال الدين محمد بن مڪرم ابن منظور الافريقي المصري، جلد چوٿون، دارصادر، بيروت، لبنان صفحو ٢٩٢.

(٢) فرهنگ فارسي عميد، حسن عميد، تهران ڇاپو ڇهون، ١٣٦٥هہ، جلد اول، صفحو ١١٦٥.

(٣) جامع سنڌي لغات، جلد ٽيون، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ١٤٠٤هہ ـ صفحو ١٢٤٩.

(٤) شاهہ جو رسالو، پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي، سر ڏهر، داستان پهريون، بيت نمبر ڏهون، صفحو ٤٥٦.

(٥) جامع سنڌي لغات، جلد ٽيون، صفحو ١٣٠٧ ۽ ١٣٤٨.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب اڳتي هلي بزرگ نوح هوٿياڻي جي تاريخي حقيقت معلوم ڪندي هڪ ڏهر جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪو پاڻ سومر فقير ڏاهري ڪان درگاهه حضرت لوح هوٿياڻي تي پڙهو هنائون.

اٺندي پير اويس جو، نر جو نانءُ ڳنهن،
سي سدا وتن سنرا، پاپ نہ پڙي تن،
اللهہ اويسين، ڪوسو واءُ نہ واريين.

بلوچ صاحب جن هن بيت بابت لکن ٿا: ”پهنا تي چيائون تہ هي ڪو آڳاٽو بيت آهي، جيڪو سيني بہ سيني هلندو اچي، پر اهو معلوم ناهي تہ ڪهڙي شاعر جو چيل آهي. ظاهر آهي تہ هيءُ ’سماع‘ جو بيت آهي، ڇاڪاڻ تہ ’اٺندي‘ مان مراد آهي ’سماع‘ پر اٺندي سان ئي برڪت ۽ ڀلائيءَ لاءِ اويس پير ۽ اويسين جو نالو ڪڍن.“ اهو پڻ ظاهر آهي تہ هيءُ بيت مخدوم صاحب جي سلسلي جي فقير جو چيل ناهي، ڇاڪاڻ تہ مخدوم صاحبن جو طريقو ’اويسي‘ ناهي، مگر ’سهروردي‘ آهي. ڏهر جي هن بيت ۾ پير اويس ۽ اويسين وارا ٽاٽا تاريخي لحاظ سان اهم آهن. اسان جي خيال ۾ سنڌ ۾ تصوف جو ’اويسي طريقو‘ ٿورو هليو، مگر آڳاٽو آهي. درويش نوح هوٿياڻي جي توڪل ۽ تسليم واري زندگي مان پڻ سمجهجي ٿو تہ هو اويسي هو. مانجهندن جي سامهون الهندي طرف ’شاهہ اويس‘ جنهن جي نالي ۾ اويسي طريقي جا اهڃاڻ سمايل آهي، سو پڻ آڳاٽو ولي ٿي گذريو آهي. نسبتا پوئين دور ۾ ڏيرا فقير درويش جيڪي مٺي ڪندر واري مقام ۾ مدفون آهن، تن مان پڻ هڪ ٽولو اويسين جو هو. هيءَ آڳاٽي اويسي طريقي جي مضمون وارو سماع جو بيت آهي، جيڪو مسلسل روايت ذريعي ’ڏهر‘ طور پڙهجڻ ۾ آيو آهي، جنهن مان ظاهر آهي تہ سنڌ اندر ’ڏهر جي سماع‘ کي اويسي طريقي سان پڻ ڪا نسبت آهي، ۽ ڏهر ۽ سماع جو اهو سلسلو ڪم از ڪم اٺين صدي هجري تائين پهچي ٿو، ڇاڪاڻ تہ درويش، نوح هوٿياڻي تڏهن ٿي گذريو.“(۱)

هن ۾ وضاحت طلب اها ڳالهہ آهي تہ ڏهر ۾ اويسين جو ذڪر ڪيل آهي، ۽ ڊاڪٽر صاحب جي خيال موجب اهو ڏهر سروري- جماعت جي ڪنهن فقير جو چيل ان ڪري نہ آهي جو هيءُ سلسلو سهروردي آهي، اويسي ناهي ۽ سندن خيال موجب درويش نوح هوٿياڻي رحہ اويسي سمجهڻ ۾ اچي ٿو.

هن سڄي ڳالهہ کي سمجهڻ لاءِ ضروري آهي تہ پهريائين اويسي طريقي کي سمجهجي ۽ پوءِ ثابت ڪجي تہ حضرت غوث الحق مخدوم نوح عليہ الرحمت جن جو اويسي طريقي سان ڪهڙو تعلق هو ۽ درويش نوح هوٿياڻي جي مخدوم نوح رحہ سان تعلق تي پڻ روشني وجهجي.

(۱) سنڌي موسيقي جي مختصر تاريخ، صفحو ۳۰۷.

اويسي جو لفظ حضرت اويس القرني سيد التابعين جي نالي مبارڪ سان منسوب آهي. پاڻ يمن جي علائقي قرن جا رهاڪو هئا. حضور جن جي پرڀ اسلام قبول ڪيو هئائون، مگر ملاقات جو شرف حاصل نه ڪري سگهيا. پاڻ (سنه ١٧ هجري کان پوء) يمن جي هڪ امدادي فوج سان مديني پاڪ ۾ آيا ۽ حضرت عمر رضي الله عنه سان سندن پهرين ملاقات ٿي. ڪجهه عرصو ڪوفي ۽ بصري ۾ گوشه نشيني جي زندگي گذاريائون ۽ الله جي عبادت ۾ مشغول رهيا، جنهن کان پوءِ ڪيترين جنگين ۾ حصو ورتائون.

سندن لاڏاڻي بابت تاريخ جي ڪتابن ۾ مختلف روايتون ملن ٿيون. هڪڙي روايت آهي ته آذربائيجان جي هڪ معرڪي ۾ (٢٠ کان ٢٢هه) حصو وٺي کان پوءِ موٽندي رستي ۾ اوچتو بيمار ٿي وفات ڪري ويا (حليه الاولياء، ٢: ٠٩)

ٻي روايت موجب جنگ صفين (٣٧هه-٦٥٧ع) ۾ حضرت علي رضہ جي طرفان شريڪ ٿيا ۽ شهيد ٿي ڪنهن پاسي گم ٿي ويا.

اڪمال في اسماء الرجال جي عبارت آهي ته "فُقِدَ بصفين سنة سبع وثلثين" معنيٰ "گم ٿي ويا صفين مان سنه ٣٧هه ۾."

ٽي روايت سندن دمشق ۾ وفات ۽ مقبره باب الجابيه ۾ دفن ٿيڻ بابت آهي.

چوٿين روايت آهي ته پاڻ مڪي شريف ۾ وفات ڪري ويا (١).

هڪ ٻي روايت موجب، سيلاني ماڻهن کان معتبر سندن سان ٻڌڻ ۾ آيو ٿو ته حضرت جو مقبرو ڪن مٿاهن جبلن ۾ موجود آهي، يعني سن شهر جي ويجهڙائيءَ وارن جبلن ۾، جتي هر سال ٩ ذوالحج جي رات ميلو لڳندو آهي (٢).

تاريخ مظهر شاهجهاني وارو به ساڳي ڳالهه جي تصديق ڪندي لکي ٿو ته "سن کان پنج ڪوهه پري ٽڪي جي طرف ڏاڪڻ هڪ جبل آهي، جنهن تي حضرت خواجه اويس قرنيءَ جي مزار پئي ٻڌجي، جتي سندس والده جي مزار به آهي. هيءَ جاءِ اويس قرنيءَ جي نظرگاهه به ڪوٺجي ٿي. صبح جي موقعي تي جبل ۽ ٻين پاسن کان حشام ماڻهن جا زيارت لاءِ هتي ايندا رهن ٿا" (٣).

سنڌ ۾ اويس قرني عليه الرحمت جي روضي مبارڪ جو هجڻ ۽ ان تي ساليانو ميلو لڳڻ تي وقت جي عالمن اعتراض ڪيو ته حضرت اويس يمن مان هلي اچي سنڌ ۾ وصال ڪيو يا حضرت علي ڪرم الله وجه جي لشڪر ۾ شهادت پرائي اچي سن واري جبل ۾ مدفون ٿيو.

---

(١) انسائيڪلوپيڊيا [اردو] جلد ٽيون، دائره معارف اسلاميه، پنجاب يونيورسٽي لاهور، ص ص ٥٧٠ ۽ ٥٧١.

(٢) سراج العارفين.

(٣) تاريخ مظهر شاهجهاني، يوسف ميرڪ (ترجمو: نياز همايوني)، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد ١٩٧٩ع، صفحو ٢٩٩.

اها ڳالهه مڃڻ جهڙي نه آهي، پر ڪن بدعتي قبر پرستن اها مصنوعي قبر ٺاهي آهي. انهي حجت ۽ دليل سان انهن عالمن قبر تي ويندڙ ماڻهن کي روڪيو. روڪيندڙ عالمن ۾ حضرت مخدوم بلاول عليه الرحمت پڻ شامل هئا.

حڪمت الاهي حضرت مخدوم بلاول رحه کي تلتي ۾، جتان سن وارو جبل نظر ٿو اچي، حضرت اويس قرني رحه جن پنهنجي مقرر ٿيل مقبري مان پنهنجي بزرگي ۽ ڪرامت جي قوت سان جلوه افروزي ڪري پنهنجو مشاهدو ڏيندي فرمايائون ته فقيهن جي روايت پوري آهي، پر اسين ته اجهو پنهنجي قبر ۾ موجود وينا آهيون (١)

ان مشاهدي بعد حضرت مخدوم بلاول رحه جن مريدن ۽ شاگردن سميت سن ۾ اچي، حضرت خواجه اويس قرني رحه جي زيارت ڪئي. گهڻي زماني کان اهو مقبرو ڊهي ويو هو، جنهن کي سنڌ جي ارغون حاڪم ميرزا شاهه حسن وڏي عقيدت منديءَ سان نهرائي ان جي چوڌاري ديوار ڏيئي چوڪندي قائم ڪئي ۽ ماڻهن جي سهوليت لاءِ تلاءُ نهرايائين (٢).

عارفن ۽ صوفين جي اصطلاح ۾ اويسي ان قسمن جي بزرگن کي ٿو چئجي. هڪڙا جن جي بيعت جو سلسلو حضرت اويس قرني رحه جن کان هليو آهي؛ ٻيا اهي جيڪي حضرت اويس رحه وانگر بنير ظاهري مرشد جي منزل مقصود کي رسيا آهن.

هتي هي سمجهڻ به ضروري آهي ته حضرت اويس قرني رحه جن جي سلسلي جا ڪهڙا بزرگ ٿي گذريا آهن، جن کي اويسي سلسلي جو چئي سگهجي ٿو. معلوم ٿئي ٿو ته اهو متبرڪ سلسلو حضرت جنيد بغدادي عليه الرحمت جن کان مٿي هلي ٿو. سندن وفات ٢ رجب المرجب سنه ٢٩٧هه ۾ ٿي. اهو مريد هو شيخ ابو عمر اصطخري جو، اهو سڳورو مريد هو شيخ ابوتراب عسڪري بن محمد بخشي جو، جنهن جي وفات سنه ٢٤٥هه ۾ ٿي. اهو مريد هو شيخ ابو علي شقيق بلخي جو جنهن جي وفات ١٩٤هه ۾ ٿي. اهو سڳورو مريد هو حضرت سلطان ابراهيم بن ادهم جو جنهن جي وفات ٢٨ جمادي الاول سنه ١٦٦هه ۾ ٿي. جيڪو مريد هو حضرت ابو موسيٰ يزيدراعي جو. اهو مريد هو حضرت ابو عمرو اويس قرني رحه جو ۽ ان سڳوري کي فيض مليو حضرت عمر رضي الله عنه ۽ حضرت علي ڪرم الله وجه کان. جيڪي به بزرگ حضرت جنيد رحه سان منسلڪ آهن، اهي سڀئي سڳورا اويسي سلسلي جا اصحاب سڏائڻ جا مستحق آهن. ڇاڪاڻ ته سندن بزرگن جو ظاهري شيخ طريقت اويسي سلسلي سان تعلق رکندڙ آهي ۽ انهن جي بيعت جو سلسلو حضرت اويس قرني رحه کان هليو اچي. ٻيا اهي جيڪي سواءِ ڪنهن ظاهري مرشد جي حضرت اويس قرني رحه جن وانگر قادر جي ڪرم سان ڪامل اولياءُ الله ٿي ويا، انهن کي ”اويسي المشرب“ چئبو. شيخ ابوالقاسم جرجاني ۽ حضرت خواجه ابوالحسن خرقاني (وفات ٤٢٥هه) پڻ اهڙن اويسي المشرب اولياءِ ڪرام مان آهن.

---

(١) سراج العارفين جي حوالي سان هي ذڪر قلمي ڪتاب سفينة النوح ۾ ٿيل آهي، صفحو ٧٧.
(٢) سفينة النوح في سڪينة الروح (قلمي) تاليف حضرت مخدوم غلام حيدر صديقي قريشي صفحو ٨٢، (طالب المولي لئبرري هالا نوان).

ساڳي طرح حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحہ جن جو بہ ظاهري مرشد نہ آهي، ان ڪري ڪين پڻ "اويسي المشرب" چيو ويندو. انهيءَ سبب جي ڪري ڪين سهروردي سان گڏوگڏ اويسي پڻ سڏيو ويندو آهي.

اويسي بزرگن بنسبت چيو وڃي ٿو تہ اهي سڳورا ذڪر سان گڏ "اويس، اويس" جو نعر پڻ هڻندا هئا.

ساڳي طرح حضرت غوث الحق مخدوم نوح رحہ جن شروعات ۾ "لا الہٰ الا اللہ" جي ذڪر سان گڏ "اويس، اويس" بہ گهڻو چوندا هئا (١).

قطب الاقطاب حضرت مخدوم نوح رح جن پنهنجي اويسي شرف حاصل ڪرڻ بابت فرمائين ٿا تہ "جڏهن چوڏهن ورهين جي ڄمار ۾ قرآن پاڪ پڙهندو هئس، هڪڙي ڏينهن حضرت ابوبڪر صديق رضہ تشريف فرما ٿيا ۽ فرمايائون تہ حضرت محمد مصطفيٰ صلي اللہ عليه وسلم جن توهان کي سڏايو آهي. پاڻ ٻئي سڳورا مون کي پاڻ سان هڪڙي عجيب ۽ حيرتناڪ رستي تان وٺي هليا، تان جو هڪ جبل تي اچي چڙهياسون. اتي هڪڙي عاليشان جاءِ هئي، پاڻ مون کي ان ڏانهن هلڻ جو اشارو ڪيائون. جڏهن اتي پهتاسون تہ حضرت عيسيٰ عليه اسلام جن جي ڪچهري لڳي پئي هئي. مون کي سندن اڳ و پيش ڪيائون، انهن اسان جي ڏاڍي عزت ڪئي. سندن هٿ ۾ هڪ ڦرهي هئي، جيڪا مون کي عنايت ڪيائون، جنهن تي ٽي سٽون لکيل هيون ۽ مون کي سبق وانگر پڙهايائون. اتي مون کي حضور جن صلي الله عليه وسلم جو ديدار نصيب ٿيو، سندن اشاري تي ويجهو حاضر ٿي سندن قدمبوسي جي سعادت حاصل ڪيم. حضور جن گهڻيون مهربانيون ۽ لطف فرمايا. ڦرهي وٺي اهي ٽئي سٽون ڏسي-ڏسي سر سبق پڙهايو. اتان ٿي اچي وهب الاهي جو آغاز ٿيو. لدني علم جا دروازا کلي پيا. ظاهري ۽ باطني علوم جا درياهہ سيني ۾ پلتجي پيا ۽ تعليم و تربيت جو سڌو رب تعاليٰ سان تعلق پيدا ٿي پيو ۽ سڌو سنئون ان جو مريد ٿي پيس."

حضرت غوث الحق جن جي اهڙيءَ طرح بلاواسطہ ظاهري مربي ۽ مرشد جي سڌو رب تعاليٰ جي ذات اقدس کان تلقين وٺڻ ۽ فيض پرائڻ کي اويسي طريقو ٿو چئجي. (٢) ڪامل عارفن اويسيت جي اوائلي سڃاڻپ ۽ تعريف ڪئي آهي تہ الله تعاليٰ پنهنجي ڪنهن خاص ٻانهي کي ڪنهن ٻئي جي وچ ۾ پوڻ کان سواءِ پنهنجي بي انتها فضل ۽ ڪرم سان صمدي تعليم سان مشرف ۽ ممتاز ڪري پاڻ تعليم ۽ تربيت عطا ڪري ۽ تلقين بخشي تہ اهو شخص اويسي طريقي ۽ اويسي نسبت وارو ٿي پوندو.

حضرت مخدوم نوح عليه الرحمت جي اويسي هجڻ جي سلسلي ۾ حضرت بهاؤ الدين گود ڙيو فرمائي ٿو تہ ٽٽي شهر ۾ حضرت ميان محمود ڪاريءَ رح جي جاءِ تي، جيڪو حضرت مخدوم

---

(١) سفينة النوح في سڪينة الروح (قلمي) تاليف مخدوم غلام حيدر صديقي، صفحو ٨٢ کان ٨٦.
(٢) رسالہ فتحي، (قلمي) از مخدوم فتح محمد رحمت الله عليه (طالب المولي لائبريري هالا.)

اعظم جن جو مريد پڻ هو، فقيرن ۽ الله وارن جي محفل مچايو ويٺا هئا، ۽ ڳالهه پئي ٿي ته فلاڻو بزرگ فلاڻي ولي الله جو عقيدتمند ۽ فلاڻو فقير فلاڻي شيخ جو مريد آهي. اُتي جي هڪ مشهور بزرگ مخدوم فضل الله، شيخ ابوبڪر رح (حضرت مخدوم نوح رح جي ڏوهٽي) کان پڇيو ته حضرت مخدوم نوح رح جن ڪهڙي بزرگ جا عقيدتمند ۽ مريد آهن. شيخ ابوبڪر رح جن جڏهن مخدوم نوح عليه الرحمت جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيا ته ساڳيو سوال ڪائن معلوم ڪيائون. حضرت مخدوم اعظم جن ارشاد فرمايو ته، "اسين مخلوق مان ڪنهن جا به مريد نه آهيون، پر قادر جي ڪرم جا مريد آهيون."

شيخ ابوبڪر اطمينان سان سچي ڳالهه مخدوم فضل الله جن کي ٻڌائي. ان چيو ته بيشڪ هو سچو شخص آهي، ۽ پاڻ اويسي اولياء جو درجو رکن ٿا. ان بعد مخدوم فضل الله سڀ شڪ شبها ختم ڪري هردم پنهنجن ۽ مريدن واري روش اختيار ڪئي.(١)

جنهن وقت هي واقعو رونما ٿيو هو تڏهن مخدوم اعظم حضرت غوث الحق رحمت الله عليه پورا ٽي مهينا ٺٽي شهر ۾ مقيم رهيا ۽ پنهنجي فيض ۽ برڪت سان الله وارن، نيڪ ماڻهن ۽ حاجتمندن جي رهبري ۽ سروري ڪندا رهيا.(٢)

اهڙيءَ طرح حضرت مخدوم نوح رح اويسي ٿيا ۽ اويسي ولين جو درجو سڀني اوليائن کان بلند ۽ بالاتر هوندو آهي. مٿين سمورن دليلن ۽ تاريخي حقيقتن جي ڄاڻ حاصل ڪرڻ بعد، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ان خيال جي واضح ترديد ٿي وڃي ٿي ته مخدوم صاحبن جو سلسلو اويسي نه آهي، ۽ پير اويس بابت چيل ڏهر مخدوم صاحبن جي سلسلي جي ڪنهن فقير جو چيل نه آهي، پر اهو پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته اهو ڏهر سروري جماعت جي ڪنهن فقير جو چيل آهي، جنهن ۾ پنهنجي مرشد کي اويسي پير ۽ ان جي مڃيندڙن ۽ مريدن کي اويسي سڏيو اٿس.

جيستائين درويش نوح هوٿياڻي جو ذڪر آهي، جنهن جي درگاهه تي هي ڏهر ٻڌو ويو ان جو تعلق پڻ جماعت سروري سان آهي. هن بزرگ بابت جيڪي تفصيل هٿ اچي سگهيا آهن، سي هن ريت آهن:

صاحب الفيض والفتوح حضرت مخدوم نوح عليه الرحمت جن جي والد ماجد مخدوم نعمت الله رحمت الله عليه جن جي خدمت ۾ هڪ فقير رهندو هو. هڪ ڏينهن اهو درويش اُين چئي مخدوم نعمت الله جن وٽان هليو ويو ته اوهان جي پيشانيءَ ۾ جيڪو نور هو، اهو منتقل ٿي چڪو آهي. جنهن ڏينهن مخدوم نوح رح جن جي ولادت باسعادت ٿي ته اهو بزرگ اتي پهچي ويو ۽ مخدوم نوح رح جن جي بيعت ڪري مريد ٿيو.

---

(١) سفينة النوح (اردو قلمي) تاليف مخدوم غلام حيدر رح. تصحيح ۽ حاشيه عبدالله ورياهه، طالب المولى لائبريري هالا، صفحو ٧٦-٧٧.

(٢) سراج العارفين، قلمي، طالب المولى لائبريري هالا، صفحو ٩٩.

هن واقعي جو ذڪر منٺار فقير راڄڙ پنهنجي هڪ ڏهڙ ۾ هن ريت ڪيو آهي:

جنهن ڏينهن پيدا پير ٿيو، سرور شاهه سردار،
تڏهن هوٿياڻيءَ حضور ۾، اچي ڪيو اظهار،
تہ ان ۾ نور الله جو، جو جل جلال جبار،
رجمون منجهہ رسول جو، اڙين جو آڌار،
آئون مريد ٿيندس مخدوم نوح جو، اٿر پڌو اعتبار،
سو سون وٽ مڪمل آئيو، تہ ڪندس دلبر جو ديدار،
پوءِ آندائون اڪمل ڪي، جو مائهن جو مهندار،
اتي هوٿياڻيءَ هٿ ورتو، ٿيو دست بيعت بردار،
تڏهن ان صادق شاهد ٿي، ڪيا چوڻ قبلي چوڌار،
تہ آئون مريد اولياء جو، آهيان پهرين درجي دار،
تڏهن فيض ڏني فرمايو، تنهن طالب سان تڪرار،
تہ نولک ماڪ مريد ٿيا، منهنجا شاگرد بي شمار،
تنهن پچاٽان تنهنجو، مون نام رکيو نروار،
اهڙا معجزا مخدوم نوح جا، آهن لکين لک هزار،
تنهن جون تعريفون ڪيتريون، ڪندو مداحي منٺار،
آهي اور نہ ڪوئي پار، سرور سندي سگهہ جو. (۱)

درويش نوح هوٿياڻي بابت انهن روايتن کان سواءِ ڪجهہ تاريخي ڪتابن ۾ پڻ حوالا ملن ٿا. انهن موجب درويش نوح هوٿياڻي، (۲) ائين صدي هجري جي آخر ۾ ڪيراٿي واري ايراضي ۾ هڪ نالي وارو درويش ٿي گذريو آهي، جنهن جي درگاهہ هن وقت حيدرآباد- هالا رستي تي ڪيبرن جي ڳوٺ کان پہ ميل کن اتر- اوڀر ۾ واقع آهي: حديقة الاولياء جو مصنف لکي ٿو تہ: جڏهن جام تماچي ۽ جام صلاح الدين سنڌ پهتا ۽ ڪيبرن جي ڳوٺ ڪي ڏنائون، جنهن ڏکن جي گوهر پئي چاري. ان موقعي تي ڪو شخص سندس گوهر ڏالهن وڌيو، جنهن تي بزرگ چيس تہ: جام تماچي جي حڪم سان منهنجي مال سان دست اندازي نہ ڪر. اهو پڌي هو نهايت عجب ۾ پيا ۽ اڳتي وڌي اچي درويش کان پڇيائون تہ ملڪ جو والي ايا جام جوڻو آهي ۽ تماچي دارالخلافت دهليءَ ۾ نظربند آهي، پوءِ ڪيئن ٿو چوين تہ 'جام تماچي جو حڪم آهي.' درويش چيو تہ 'مون کي تماچي جي خبر ڪانهي، باقي پن تن ڏينهن کان وٺ ٽڻ

---

(۱) رسالو رهنمائي، منٺار فقير راڄڙ، مرڪزي بزم طالب المولي هالا، ۱۹۸۴ع، صفحو ۳۸.

(۲) حديقة الاولياء ۾ 'درويش لوح ڪبير' لکيل آهي، پر سندس بزرگ جو نالو هوٿي هو، انهيءَ ڪري مقامي طرح 'نوح هوٿياڻي' جي نالي سان مشهور آهي.

ڪي ڪنهن ڪان اهاني صدا ٻڌي رهيو آهيان تہ ڄام تماچيءَ جو حڪم آهي.“ اها بشارت ٻڌي ڪين نهايت خوشي ٿي ۽ درويش سان پنهنجو سڄو احوال ڪيائون ۽ مقصد حاصل ٿيڻ خاطر پاڻ تي نذرانو مقرر ڪيائون.

غالباً انهيءَ موقعي تي درويش ڪين دعا ڪئي تہ فتح اوهان جي آهي. چون ٿا تہ درويش نوح ان موقعي تي هي بيت پڙهيو:

جوڻو وڃي جهوري ماريو،
ڄام تماچي شهرين چاڙهيو.(١)

يعني تہ ”ڄام جوڻي کي وڃي پورو ڪريو، ۽ ڄام تماچي کي ملڪ جو بادشاهہ بڻايو.“

درويش نوح هوٿياڻي هي دعائيہ فقرا تڏهن چيا جڏهن ڄام تماچي سنڌ ۾ پهچي ويو هو ۽ اتي ڏاڍهن ويندي ڪيرن وٽان اچي لالڳهاڙو ٿيو. تاريخي لحاظ ڪان ڄام تماچي غالباً سلطان فيروزشاهہ جي فوت ٿيڻ (١٨- رمضان ٧٩٠-١٣٨٨ع) تي دهلي ڇڏي.(٢) مقصد تہ هي واقعو بہ ان تاريخ ڪان سٽت پوءِ جو آهي. مخدوم نوح عليه الرحمت جن جي تاريخ ولادت ٢٧- رمضان المبارڪ ٩١١هہ آهي ۽ سندس دارالبقا ڏانهن روانگي ٢٧- ذوالقعد ٩٩٨هہ جو ظهور پذير ٿي.(٣) جنهن سان اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ بزرگ نوح فقير هوٿياڻي ڄام تماچي جي سنڌ ڏانهن واپس ورڻ (٧٩٠هہ-١٣٨٨ع) وقت ننڍي عمر جا هئا ۽ سندن عمر مخدوم نوح عليه الرحمت جي ولادت (٩١١هہ) وقت اٽڪل سوا سؤ سالن کان مٿي هوندي. هي فقير پنهنجي وقت جو نالي وارو درويش ٿي گذريو آهي ۽ سندس ڪيئي ڪرامتون مشهور آهن. بناڪنهن شڪ شبهي جي پاڻ مخدوم نوح رحمت الله عليه جا سچا ۽ پلارا مريد هئا. سندن اولاد اڄ تائين بہ درگاهہ سروري سان ساڳي عقيدت رکن ٿا ۽ مريد آهن.

مٿين سڀني ڳالهين سمجهڻ سان اهو ثابت ٿئي ٿو تہ مخدوم نوح عليه الرحمت جو سلسلو نہ صرف سهروردي پر ”اويسي“ پڻ آهي ۽ سندن مريد هجڻ جي حيثيت ۾ درويش نوح هوٿياڻي کي پڻ اويسي چئي سگهجي ٿو.

---

(١) حديقة الاولياء (قلمي ١٢٤٠ع) مير علي شير قانع واري نسخي جي حاشئي تي هي بيت لکيل آهي.

(٢) سنڌي بولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد ١٩٨٠ع، ١٨٢-١٨٣.

(٣) سفينة النوح (اردو) قلمي. تاليف مخدوم غلام حيدر صديقي، تصحيح ۽ حاشيہ عبدالله ورياهہ صفحا ١٥٣-١٥٤.

شاهہ عبداللطيف جي حياتيءَ جو احوال

(قسط ٢)

از

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

[نوٽ: هي مواد، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي تيار ڪيل "شاهہ جي رسالي" جي جامع مستند متن واري ايڊيشن جي مقدمي جو ٻيو حصو آهي. ان جو پهريون حصو ص ص ١ - ٢٦ مهراڻ ٣/١٩٨٩ع ۾ شايع ڪري چڪا آهيون. سنڌي ادبي بورڊ پريس ۾ ڇپيل ۽ ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز ڪميٽيءَ طرفان ڇپايل "شاهہ جي رسالي" جي هن مثالي ايڊيشن کي ۾ ڀٽ شاهہ ۾، ٢٤٥ - هين عرس شريف جي موقعي تي "سنڌ گورنرس ادبي ايوارڊ - ١٩٨٩ع" جو مستحق قرار ڏنو ويو.]

٤. ڀٽ تي دائمي سڪونت، فاقيري فيض ۽ تربيت، ۽ ڪمال ڄاڻ ۽ معرفت جي فروغ وارو دور (١١٤٢-١١٦١هه)

شاهه لطيف جي نوجوانيءَ کان ڀڪي جوانيءَ تائين سندس زندگي جا سڄاسارا ويهه سال ڪڻڻ ۽ ڪاهڻ، ڏسڻ ۽ ٻڌڻ، پرجهڻ ۽ پروڙڻ ۾ صرف ٿيا: حق ۽ حقيقت جي تلاش ۾ پاڻ پنهنجي تربيت وارو اهو دور سندس واسطي هڪ وڏو ڪشالو هو، جنهن ۾ مسلسل طور ٻاهرئين مطالعي ۽ مشاهدي سان گڏ سندس پنهنجي اندروني سيرت نيرت سان بصيرت جا نوان باب کليا، ۽ ڪيس يقين ۽ معرفت جا اعليٰ مقام حاصل ٿيا. ڄاڻي سندس عمر چاليهه سال هئي، ۽ جوانمرد لطيف هر لحاظ سان پاڻ پنهنجو پڄاڻي راس ڪيو هو. نڪر ۽ نهر، ڄاڻ ۽ بصيرت جي اعليٰ منزل تي پهچڻ بعد هاڻي سندس حياتي جو تخليقي ۽ تعميري دور شروع ٿيو جنهن ۾ شاهه صاحب ڪمال معرفت جي جستجو سان گڏوگڏ پين لاءِ رهنمائي، فاقيري فيض ۽ تربيت طرف متوجهه ٿيو. شاهه جي حياتيءَ جي هن دور بابت جيڪي اهڃاڻ موجود آهن، تن جي بناءَ تي ڪافي وثوق سان چئي سگهجي ٿو ته سندس زندگيءَ جو ويهن سالن کن وارو هيءُ دور خاص طرح هيٺين مشغلن ۽ مرحلن وارو دور هو:

(الف) ڀٽ کي وسائڻ ۽ اتي دائمي سڪونت اختيار ڪرڻ.

(ب) شاهه حبيب جي وفات، ۽ ان بعد مرشديءَ جو مسند سينگارڻ.

(ج) ڀٽ تي فاقيرو نظام ۽ انتظام قائم ڪرڻ.

(د) سماع ۽ ذڪر جو سلسلو ۽ راڳ جو ادارو قائم ڪرڻ.

(هه) معتقدن مريدن وٽ پيرا ڪري سندن حال معلوم ڪرڻ، ڄاڻ وارن نئين درويشن سان ملڻ، ۽ عالمن عارفن سان صحبتون ڪرڻ.

هيٺ سندس انهن مشغلن ۽ مرحلن تي مختصر طور روشني وڌي ويندي.

(الف) ڀٽ کي وسائڻ ۽ دائمي سڪونت اختيار ڪرڻ. شاهه عبداللطيف جو ڀٽ کي وسائڻ بابت ڪوبه پڪو پختو حوالو موجود ڪونهي. البت مير عبدالحسين خان سانگيءَ جيڪي ”الهيون ٻڌيون ۽ ’لطائف لطيفي‘ ۾ قلمبند ڪيون، سي ساڳيون پوءِ مرزا قليچ بيگ ۽ ليلارام لالوانيءَ به سندن ڪتابن ۾ آنديون. مگر تنهي جي بيانن ۾ وڏو تضاد آهي، جن سان ڪوبه خاطرخواهه نتيجو ڪونه ٿو نڪري. مير سانگيءَ ڪي مليل حڪايتن موجب، (١) مرزا مغل بيگ جي نياڻيءَ سان شادي بعد سگهوئي شاهه لطيف ڪوٽڙيءَ مان ڀٽ تي لڏي آيو، (٢) پنهنجي والد شاهه حبيب جي وفات بعد لڏي آيو، (٣) سير سفر واري دور بعد آخري عمر ۾ شاهه صاحب ڀٽ

تي اچي ويٺو*. ٻهرئين اهڃاڻ موجب، سنه ١١٢٤هه ۾ مرزا مغل بيگ جي وفات واري سال کان ڪجهه اڳ يا پوءِ پٽ تي لڏي آيو. ٻئي اهڃاڻ موجب سنه ١١٤٤هه ۾ شاهه حبيب جي وفات بعد لڏي آيو، ۽ ٽئين ناٿي موجب اچان به ان کان پوءِ آخري عمر ۾ لڏي آيو. انهن اهڃاڻن جي اعتبار سان، شاهه لطيف جي پٽ کي وسائڻ وارو عرصو سنه ١١٢٤هه کان وٺي ١١٤٤هه تائين ڪم از ڪم ويهه سال ڪن ٿئي ٿو، جيڪو حد کان زياده آهي. انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته شاهه لطيف جي پٽ کي وسائڻ واري شروعاتي خيال ۽ پوءِ آخري طور اتي گهر ٻار ڪري ويهڻ ۾ ڪجهه وقت لڳو هوندو، پر اهو وڏ ۾ وڏ ست سال ڪن (١١٣٥هه-١١٤٢هه) ٿي سگهي ٿو.

شاديءَ بعد فوراً ڪوٽڙي مان لڏڻ لاءِ ڪو سبب ڪونه هو: شادي جو مقصد ئي هڪ شريف آجڙيل خاندان کي سهارو ڏيڻ هو، جيڪو هڪ وسندڙ گهر ۽ شهر کي ڇڏي پٽ ۽ ٻرَ کي وسائڻ سان پورو ٿي نٿي سگهيو. غالباً ڪوٽڙي ڇڏڻ جي نوبت تڏهن آئي جڏهن مغل حويلي جا ڏيا ڏاتي گذاري ويا. روايتن مان معلوم ٿو ٿئي ته بي بي سيده بيگم جو فقط هڪ ننڍو ڀاءُ عرف ’گولو‘ هو جيڪو شاديءَ کان پوءِ سگهو ئي گذاري ويو، سندس والده غالباً ڏهه-ٻارهن سال پوءِ سنه ١١٣٥هه جي لڳ ڀڳ رضا ڪئي. هڪ روايت موجب، شاهه لطيف پٽ تي هو جو ”گلان“ اچي اتي ڪاڻيو ۽ شاهه صاحب کيس دعا ڪئي** جو هوءَ ميان نورمحمد ڪلهوڙي جي نڪاح ۾ آئي ۽ ميان غلام شاهه جي ماءُ بڻي. جيڪڏهن انهيءَ روايت کي صحيح تسليم ڪجي ته به گلان سنه ١١٣٥هه ڌاري شاهه لطيف جي آڏو ان وقت ڪاڻيو هوندو، جڏهن هو شروع ۾ پنهنجي عيال کان سواءِ بعضي اچي پٽ تي رهندو هو. گلان جو قصو بيان ڪندي سانگيءَ ڄاڻايو آهي ته ان

---

* ’لطائف لطيفي‘، فارسي متن، ١٩٦٧ع، صفحا ٦٩، ٤٢-٤٣ ۽ ٣٦. ساڳيءَ طرح ”احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي“ (١٩٧٢ع ڇاپو) ۾ مرزا قليچ بيگ هڪ جاءِ تي لکيو ته مرزا مغل بيگ جي حياتيءَ ۾ ئي سندس اٿبٽ ۽ ايذاءَ کان ڪوٽڙيءَ مان لڏي وڃي پٽ تي گوٺ ٻڌائون (ص ٣٤) ۽ ٻيءَ جاءِ تي ڄاڻايائين ته ”پيءُ جي مرڻ کان پوءِ سگهو ئي شاهه عبداللطيف لڏي اچي پٽ تي ويٺو“ (ص ٣٨). وري هڪ جاءِ تي چيائين ته شاهه صاحب پٽ تي هو جو گلان کي دعا ڪيائين (ص ٨٦) ته ٻيءَ جاءِ تي آندائين ته آخر عمر ۾ پٽ کي وسايائين (ص ٣٦). سندس انهن بيانن ۾ تضاد آهي. لالوائي پنهنجي انگريزي ڪتاب ’شاهه لطيف‘ (ڇاپو ١٨٩٠ع) ۾ شاهه جي شاديءَ جي بيان بعد لکيو ته هو پاڻ اچي پٽ تي رهيو ۽ گهڻو وقت اتي گذاريندو هو، حالانڪ سندس گهر ٻار ۽ والد ڪوٽڙيءَ ۾ هئا. هو پنهنجي والد کي ”پٽ تي لڏي اچڻ لاءِ مڃائي نه سگهيو. اهو معلوم ناهي ته شاهه لطيف ڪڏهن اچي پٽ تي (گهر ٻار ڪري) ويٺو، پر (پٽ تي) سندس مريدن (لالوائي کي) ٻڌايو ته شاهه صاحب سندس والد جي فوت ٿيڻ ۽ پٽ تي دفن ٿيڻ بعد لڏي آيو“ (ص ١٣).

** لطائف لطيفي، ص ٨٦

وقت مخالفن ميان نور محمد ڪلهوڙي کي شاهه بابت ائين ٻڌايو ته 'اهو سيد جنهن ڀٽ کي پنهنجي آستاني بنائڻ جي رٿ رٿي آهي'(۱).

مٿي بيان ڪري آيا آهيون ته ننڍپڻ کان وٺي شاهه لطيف ڪنبانٽ ۽ ان سان لاڳيتي ڍرپ کي ڏٺو هو، پوءِ بلوغت ۽ جوانيءَ واري دور ۾ پڻ اتي گهمندو هو ۽ گوشائتو ويهي چلا ڪيندو ۽ عبادت ڪندو هو. "شاهه جو ڪنڊو" ان ڍرپ واري ايراضي جي اترين پاسي ۾ هو، جتي شاهه صاحب رياضت ۾ محو ٿيو هو. 'ڀٽ' يعني موجوده درگاهه ۽ ڪوٽ وارو ماڳ ان ڍرپ واري ايراضيءَ جو وچ هو جتي (غالباً 'حجري' واري جاءِ تي) پاڻ اڪثر نويڪلائي ۾ رياضت ڪندو هو، جو ان وقت ڪن ماڻهن اتي ڪيس ڏٺو ۽ سندس گوشائتي ويهڻ واري ڳالهه مشهور ٿي. انهيءَ ڀٽ جي هيٺان ڏکڻ طرف 'ڪيراڙ واري تراڻي' هئي جتي مينهن جو پاڻي بيهندو هو. ان جي چوڌاري ڪيرڙ هئا، جنهن ڪري ان کي 'ڪيراڙ' سڏيو ويو. ڀٽ واري اها ڀِٽي شاهه صاحب کي پسند آئي، ۽ اتي شروع ۾ پنهنجو پاڻ ۽ بعد ۾ پنهنجي فقيرن سان گڏجي خاص طرح سانوڻ ۾ اچي منزل انداز ٿيندو هو، جڏهن مال وارا پاڳيا ماڻهو به انهيءَ ڀِٽيءَ تي واڍيون ڪندا هئا. جيئن ئي شاهه صاحب جي عمر چاليهن سالن (۱۱۴۰-۱۱۴۲هه) کي ويجهي ٿيڻ لڳي ته ڀٽ واري ماڳ کي هميشه لاءِ وسائڻ وارا سندس ارادا پڪا پختا ٿيا. ڀٽ واري ڀِٽي جي اصل ڪهڙي حالت هئي، شاهه صاحب ڪيئن اتي موجوده درگاهه واري ماڳ کي چونڊيو ۽ هموار ڪيو، ۽ ڪهڙيءَ طرح اتي جايون ٺهرايون- ان بابت سانگيءَ جا قلمبند ڪيل هيٺيان بيان تصديق جهڙا آهن(۲):

---

(۱) "سيد که بريت شريف آستانه امجد تجويز کرده است" (لطائف لطيفي، فارسي متن، ص ۸۶) ميان غلام شاهه جي ولادت جي تاريخ في الحال. اسان جي آڏو موجود ناهي، پر اهو تاريخي طور ثابت آهي ته سنه ۱۱۵۲هه ۾ نادر شاهه بادشاهه جڏهن ميان نور محمد خلاف سنڌ تي چڙهيو پئي آيو ته ميان نور محمد پنهنجي طرفان اڳوات صفائي خاطر صاحبزادي غلام شاهه کي نادر شاهه جي خدمت ۾ موڪليو هو. ان وقت ميان غلام شاهه وڏو هوندو نه ته به گهٽ ۾ گهٽ سندس عمر سورنهن سترهن سال کن هوندي، جنهن مان پڻ اهو گمان ٿئي ٿو ته سندس والده مائي گلان سنه ۱۱۳۵هه ڌاري ڀٽ تي شاهه جي خدمت ۾ اچي ڳايو هوندو.

(۲) ڇاڪاڻ جو انهي موضوع بابت جيڪي بيان سانگي (۱۸۸۰-۱۸۸۸ع ڌاري) 'لطائف لطيفي' ۾ آندا آهن سي گهڻو ڪري سڀ ڪيس. وڏيري عبدالله شوري ٻڌايا. هڪ جاءِ تي سانگي سَنَدَ سان بيان ڪيو آهي ته هن وڏيري عبدالله (عمر ۵۵ سال) کان ٻڌو جنهن پنهنجي والد وڏيري رستم (عمر نوي سال) کان ٻڌو جنهن سندس ڀيءُ وڏيري قلندر شوري کان ٻڌو، جنهن آئيون چاريندي شاهه لطيف کي ڀٽ تي وٺڻ ۾ ويٺل ڏٺو هو ۽ کيس کير پياريو هو. ان بعد جڏهن شاهه صاحب ڀٽ واري ماڳ کي هموار ڪري ٺهرائي سهڻو بڻي ڪيو تڏهن پڻ قلندر پنهنجي ڀيءُ وڏيري صاحبڏني سان گڏجي اتي ويندو هو (لطائف لطيفي، فارسي متن، ص ۱۴۴-۱۴۵).

١٠ سانگيءَ کي وڏيري عبدالله پڏايو ته هن پنهنجي پيءُ وڏيري رستم کان پڌو ته جنهن پنهنجي پيءُ وڏيري قلندر کان پڌو ته هيءُ ماڳ اصل ۾ واريءَ جي هڪ وڏي شاهي ڀٽ هئي جنهن جي چوڌاري پاڻي هو ۽ هرطرف وڏو جهنگ هو، جتي هن شاهه لطيف کي نندي هوندي بيخودي ۽ محويت واري حالت ۾ وٺل ڏٺو هو (لطائف لطيفي، ص ١۴۴).

٢٠ اهو معلوم آهي ته خود سندس حياتي ۾ حضرت اولياءَ صاحب (شاهه صاحب) 'ڀٽ شريف' جا سڀ پاسا پلئه پوريءَ طرح ڏٺا هئا. ڀٽ جي هيٺ چوڌاري پاڻيءَ جون خوبصورت ترايون هيون ۽ هيٺ ڀٽ جي پاسي ڪناري سان ساڻي سهڻي وڻراهه هئي. مٿي ڀٽ وارو ماڳ راحت بخشيندڙ هو، جنهن جا آثار هن وقت (١٨٨٧-١٨٨٠ع) تائين موجود آهن، جو آب ڪلاني ۾ چوڌاري هيٺاهيون پاڻيءَ سان پرجي وڃن ٿيون، جن مان ڪي (وڻراهه جي ڪري) نفاري دار آهن (لطائف لطيفي، ص ٧٨-٧٩).

٣٠ جڏهن کان اولياءَ صاحب (شاهه صاحب) ڀٽ تي پنهنجو فيض ور تڪيو قائم ڪيو ته ساوڻ جي برسات ۾ اڪثر سير تفريح لاءِ ايندا هئا. بهار جي موسم کين وڻندي هئي ۽ ان موسم ۾ خاص طرح گهڻي عبادت ڪندا هئا (لطائف لطيفي، ص ١٨٣).

۴٠ شاهه صاحب ٿي 'ڀٽ شريف' کي سڀ کان اول اچي وسايو هو. ان کان گهڻو اڳ تائين هيءَ سرزمين غيرآباد هئي ۽ منجهس جهنگ هو. ڀٽ شريف جي چوڌاري سڄو سال پاڻي بيهندو هو، گاهه گهڻو ٿيندو هو ۽ پاڪيا ماڻهو مال چاريندا هئا. ساوڻ جي آب ڪلاني ۾ پاڪيا ماڻهو ڀٽ تي پنهنجا پاڻ ڪندا هئا. حضرت اولياء صاحب جيئن ته (هٽ) اڪيلو پيو هلندو هو، سو هن ڀٽيءَ کي ڏسي پسند ڪيائين. پر جيئن ته هٽ واري پٽي وسندي ۽ هلندي هئي، سو مٿان پنجهو وجهائي ڀٽ کي هموار ۽ ڪشادو ڪيائون. اها (خدمت) فقيرن لاءِ رياضت هئي (لطائف لطيفي، صفحا ٩٠-٩١).

٥٠ ڳالهيون هلنديون آيون آهن ته حضرت اولياءُ صاحب (شاهه صاحب) حياتيءَ جو وڏو عرصو سير سفر ۾ گذاريو ۽ جڏهن آخر عمر ۾ اچي ڀٽ تي ويٺا (تڏهن پهريائين) 'ڀٽ' (جي چوٽي کان) ڪجهه هيٺ تي هڪ ڪوٺي (حجره) ٺهرايائون، جنهن جي آڏو ڪجهه باغيچو ڪيائون ۽ زمين کي (هموار ڪري) ڪشادو ڪيائون. پوءِ ٻه صُفا (حجرا) پنهنجي حرم لاءِ ۽ هڪ صُفو (حجرو) پنهنجي والد لاءِ ٺهرايائون. هڪ مسجد، ٽن گنبذن سان، پاڻ پنهنجي سر بيٺي ٺهرايائون. پوءِ 'ڀٽ' (واري ماڳ) جو ترو ۽ ٻر اڳئين کان وڌيڪ ويڪرو ۽ ڪشادو ٿيو جو سڀني فقيرن سيٺي کٽي اچي ان جي.

مٿان وڌي. پوءِ (شاهه صاحب) پاڻ پنهنجي عصا جي چوٽيءَ سان (نقشي جي صورت ۾) ليڪا ڪڍي درگاهه جي خليفن لاءِ جاين جون حدون نروار ڪيون، ۽ پوءِ هرهڪ پنهنجي پڇنديءَ ۽ مرتبي آهر پنهنجي پنهنجي حد ۾ ائين جايون جوڙايون جيئن حضرت اولياء صاحب رڻ ڪري ڏنيون هيون، ۽ انهن جون پٽيون اڃان تائين (۱۸۸۰-۱۸۸۷ع ۾) بيٺيون آهن (لطائف لطيفي، ص ۳۶).

آخري طور پٽ تي اچي ويهڻ ڪان اڳ مٿين ڪم پوري ڪرڻ ۾ وقت لڳو هوندو ۽ اهو ڪن مرحلن ۾ پورو ٿيو هوندو. پهريون مرحلو اهو هو جو شاهه صاحب هتي اڪيلي سر پٽي آيو ويو ۽ ڪجهه وقت ڪان پوءِ اهو ماڳ پسند آيس ۽ اتي پنهنجو تڪيو (عارضي رهائش) ڪيائين. ان بعد بعضي پنهنجن فقيرن سان گڏ اچي ٿي هتي رهيو، ۽ انهيءَ عرصي دوران مٿين چوٿين نمبر بيان وارو مرحلو طيءِ ٿيو هوندو، يعني جهنگ وڍي صاف ڪيائون، زمين هموار ڪيائون، انهيءَ زمين واري ايراضي کي ڪشادو ڪيائون، ۽ ان جي چڱي خاصي پاڳي تي مٿان مٽي ۽ پنجيو وجهي پٽ پڪو ڪيائون. غالباً جڏهن شاهه صاحب جي عمر چاليهه سال کن ٿي ته پٽ تي ئي پنهنجي دائمي سڪونت جو ارادو پڪو ڪيائين. عمر جو اهو هڪ اهڙو مرحلو آهي جو هر سجاڳ دل واري انسان کي زندگيءَ جي نئين ورق ورائڻ جو خيال اچي ٿو. ۱۱۴۲هه وارو سال شاهه صاحب جي زندگيءَ جو چاليهون سال هو ۽ بالڪل ممڪن آهي ته ۱۱۴۲-۱۱۴۳هه واري عرصي ۾ پٽ واري ماڳ تي اهي جايون ٺهيون جن جو بيان مٿي نمبر پنجين ۾ آهي. جاين ٺهڻ بعد ئي سندن والد ۽ پاڻ ڪوٽڙيءَ مان لڏي هميشه لاءِ اچي پٽ تي مقيم ٿيا. هن بيان ۾ جن جاين جو ذڪر آهي، سي سڀ پهريائين ڪچيون ۽ محض اوت اجهي لاءِ هيون. البت گنبذن واري مسجد جو ذڪر صحيح نه آهي جو اها پوءِ ٺهي جنهن جو ذڪر اڳتي ايندو. پهرين جيڪا مسجد ٺهي سا مضبوط مگر ڪچي ۽ صفائين هئي.

(ب) شاهه حبيب جي وفات، ۽ مرشديءَ جو مسند سينگارڻ. پٽ تي دائمي سڪونت اختيار ڪرڻ لاءِ تياريون ڪرڻ، جايون ٺهرائڻ ۽ ان بعد ڪوٽڙيءَ سان لڏي اچي پٽ تي ويهڻ وارو مرحلو پورو ٿيو هو جو شاهه حبيب بيمار ٿيو. شاهه عبداللطيف پوءِ سڄو توجهه پنهنجي شفيق والد ۽ مرشد جي چڱڀلائيءَ لاءِ دوا درمل ۽ خدمت طرف ڪيو. سندس سڀ فقير پڻ انهيءَ اوسيڙي ۾ هئا ۽ وڏي شاهه جي صحت ۽ عافيت لاءِ دعا گهرندا رهندا هئا. شاهه صاحب گهڻو سارو وقت حويليءَ ۾ اندر پنهنجي والد جي خدمت ۾ پئي گذاريو، ۽ جنهن وقت ٻاهر ايندو هو ته فقير ڪانس

خيريت جو احوال پڇندا هئا. هڪ طرف شاهه حبيب پاڻ پنهنجي دينداري ۽ درويشيءَ جي ڪري مشهور هو ته ٻئي طرف شاهه عبداللطيف پڻ پنهنجي جاءِ تي عام خاص ۾ مقبول هو. انهيءَ ڪري ڪيئي وڏا ڄاڻو طبيب آيا ويا هوندا، پر ڦڪين فرق نه ڪيو. شاهه عبداللطيف سڄو وقت والد جي خدمت ۾ رهيو، ۽ ٻئي پيار ڀرين لفظن سان حال ڀڃيائين. پر آخر اهڙو وقت آيو جو شاهه حبيب طرفان ڪا ورندي ڪانه وري. شاهه صاحب ان وقت ٻاهر آيو ته سڀني کي اکيوات ڇاڻ ڏني. جڏهن سندس پيارن فقيرن اڳتي وڌي اچي ڪانئس حال پڇيو، تڏهن جواب ڏنائين ته:

اوتي ابهرا ٿيا، بيٺا تنگ ڪشين
ڪيچن پيچن ڪينڪي ورندي وات نه ڏين
لاکيٺا، لطيف چئي، ٿا منجهئون لوڪ لڏين
نينڻ نماڻا ڪئيو هنجهون ٿا هارين
سي جننگ جواب نه ڏين، ڪنهن ڏاڍي ڪيئن ڪڪوريا(۱).

جڏهن شاهه حبيب وفات ڪئي ته شاهه لطيف پاڻ پنهنجي والد کي پٽ تي آتي دفنايو جتي هن وقت سندس مزار آهي. اهو سال ۱۱۴۴ هجري هو جڏهن شاهه حبيب گذاريو. شاهه عبداللطيف جنهن اڳيئي سڪ ۽ صبر جا پيالا پيتا هئا سو رضا الاهي تي راضي رهيو جو سندس شفيق والد هن جهان مان سرخرو ٿي هُن جهان طرف لاڏاڻو ڪيو. ٺٽي جي ناميياري عالم ۽ اديب ميان محمد صادق نقشبندي، جيڪو شاهه عبداللطيف جي مريديءَ جي دائري ۾ داخل ٿي چڪو هو، تنهن حضرت شاهه صاحب جي رضا ۽ تسليم واري حال موافق شاهه حبيب جي وفات جي تاريخ هيٺئين عربي فقري مان ڪڍي جيڪو معنوي اعتبار سان نهايت ئي موزون ۽ بي بدل آهي:

”اَلْمَوْتُ جِسْرٌ يُوْصِلُ الحبيبَ لِلِقَاءِ الحبيبِ“

يعني: ”موت هڪ پُل آهي جيڪا هڪ دوست (’حبيب‘) کي ٻئي دوست

---

(۱) ڄاڻو فقيرن وٽ جتي ڪٿي راقم هي بيت (ذرا مختلف پڙهڻين سان) ٻڌو جيڪو متفقه زبانين موجب هن موقعي تي شاهه صاحب پڙهيو. مير عبدالحسين خان سانگيءَ هن واقعي بابت جيڪا روايت قلمبند ڪئي آهي، سا شاهه حبيب ۽ شاهه لطيف جي پيار ڀريي ناتي جي سراسر ابتڙ آهي. ان روايت موجب، شاهه حبيب جي بيماريءَ وقت شاهه لطيف پٽ تي هوئي ڪون، ۽ هو ڪوٽڙيءَ ۾ رهيو پيو هو. انهيءَ تي شاهه حبيب ڏانهس ڏورابي جو بيت چوائي موڪليو، جنهن جي جواب ۾ وري پاڻ به بيت چوائي موڪليائين، پر آيو ڪون. ان جو سبب اهو ڄاڻايو ويو آهي ته شاهه عبداللطيف رضا الاهي تي راضي رهڻ جو عهد ڪيو هو سو چيائين ته جي آءٌ وينداس ۽ والد کي فوت ٿيندو ڏسندس ته مون کي ڏک ٿيندو، جيڪو ڪيل عهد جي خلاف ٿيندو (ڏسو لطائف لطيفي، فارسي متن، صفحا ۴۲-۴۳).

سان ملائي ٿي"(١). پوءِ شاهه صاحب جڏهن والد جو قبو تعمير ڪرايو ته اهو ساڳيو تاريخي فقرو سامهون در تي سهڻو ڪري لڳارايائين.

(ب) **مرشدي جو مسند سنڀالڻ.** شاهه عبداللطيف ڪي مرشدي جو مسند ورثي ۾ مليو پر پنهنجي والد وانگر سندس طور طريقو پڻ 'رسمي مرشدي مريدي' کان الڳ هو. شاهه حبيب پنهنجي وقت جو هڪ وڏو بزرگ ۽ حال جو صاحب هو. ميين شاهه ڪريم کان پوءِ، ڪريم-پوٽن ۾ شاهه حبيب تصوف جي قادري طريقي ۾ وڏي فيض وارو ٿيو، سندس وڏي مڃوتي ٿي ۽ گهڻا ماڻهو سندس مريد ٿيا. سندس وفات بعد اهي سڀ فطري طور شاهه عبداللطيف ڏانهن متوجه ٿيا. شاهه لطيف پاڻ قادري طريقي ۾ هيٺين سلسلي موجب (١) پنهنجي والد شاهه حبيب کان دست بيعت ٿيل هو:

شاهه عبداللطيف پنهنجي والد حبيب الله شاهه کان قادري طريقي جي خلافت جو خرقو ڊڪيو، حبيب الله شاهه پنهنجي والد عبدالقدوس شاهه کان، ان پنهنجي والد جمال شاهه کان، ان پنهنجي والد شاهه عبدالڪريم کان، ان پنهنجي مرشد سلطان ابراهيم بهاري کان، ان پنهنجي مرشد سيد احمد قادري حسني حموي (شام جي شهر 'حماه' جي) کان، ان پنهنجي والد سيد علي هاشمي کان، ان پنهنجي والد سيد شهاب الدين احمد کان، ان پنهنجي والد سيد شرف الدين قاسم کان، ان پنهنجي والد سيد بدرالدين يحيٰ کان، ان پنهنجي والد سيد نورالدين حسين کان، ان پنهنجي والد علاؤالدين علي کان، ان پنهنجي والد سيد شمس‌الدين محمد کان، ان پنهنجي والد سيد سيف الدين يحيٰ کان (جيڪو حضرت پيران پير جي اولاد مان پهريون بزرگ هو جيڪو بغداد مان لڏي اچي حماه ۾ مقيم ٿيو هو)، ان پنهنجي والد سيد ظهيرالدين احمد کان، ان پنهنجي والد سيد شمس الدين ابو نصر محمد کان، ان پنهنجي والد قاضي سيد ابو صالح نصر کان، ان پنهنجي والد سيد حافظ ابوبڪر تاج الدين عبدالرزاق کان، ان پنهنجي والد شيخ الاسلام حضرت غوث اعظم سيد محي الدين ابو محمد عبدالقادر جيلاني کان جيڪو قادري طريقي جو باني مباني هو (٢).

---

(١) شاهه حبيب جي وفات تي ڏسو راقم جو تفصيلي مضمون، سماهي 'مهراڻ' نمبر ٣-٤، سنه ١٩٨٧ع.

(٢) حضرت پيران پير کان اڳتي سندس پنهنجن مرشدن مشائخن جو هي خاص سلسلو حضرت علي رضه سائين تائين پهچي ٿو. ان کان سواءِ قادري طريقي ۾ حضرت پيران پير جي مرشدن مشائخن جا ٻيا سلسلا حضرت ابوبڪر صديق رضه ۽ ٻين اصحابن ڪرامن تائين پهچن ٿا. مير عبدالحسين خان سانگي 'لطائف لطيفي' ۾ (صفحا ٢٣-٢٤) شاهه صاحب جو قادري طريقت ۾ هي سلسلو ويندي حضرت علي رضه تائين ڏنو آهي پر هن پهرين پاڳي ۾ ڪائنس ڪي نالا رهجي ويا آهن هي پاڳو مٿيارين جي عالم فاضل مشتاق متعلوي جيئن لکيو آهي تيئن ڏنو ويو آهي. مولوي دين محمد وفائي مرحوم پڻ ان کي 'لطف اللطيف' (صفحا ٣١-٣٢) ۾ نقل ڪيو آهي.

جڏهن ته شاهه صاحب ساڳئي وقت پنهنجي والد توڙي مرشد جو جاءِ نشين هو، انهيءَ ڪري مخلص مريدن جي دلجوئي، خيرخواهي ۽ رهبري خاطر، شاهه صاحب پنهنجي والد ڪان عنايت ٿيل تصوف جو طريقو ختم ڪونه ڪيو پر بدستور جاري رکيو، البت هو نه ڪنهن کي پنهنجي مريد ٿيڻ جي ترغيب ڏيندو هو ته نڪي پاڻ ڪنهن کي رسمي طور مريد ڪندو هو. اهي ماڻهو جيڪي سندس فيض واري صحبت ۽ رفاقت يا سندس عارفانه ڪلام ۾ سمايل حقيقت ۽ هدايت ڪان متاثر ٿي سائس صدق ۽ اخلاص جو ناتو ڳنڍيندا هئا تن جي عقيدت، سندس شفقت جي ڪري، ڏينهون ڏينهن وڌندي ويندي هئي. سندس اهڙن ارادتمندن بلڪ عاشقن (عرف عام ۾ 'مريدن') جي صف ۾ اڻ پڙهيل توڙي پڙهيل ۽ عالم شامل هئا، مثلاً هڪ طرف مخدوم محمد صادق نقشبندي ۽ مخدوم محمد معين جهڙا ٺٽي جا وڏا عالم ۽ عارف شاهه صاحب جا عقيدتمند ٿيا ته ٻئي طرف ڪڇ جا سادا غريب جَت (بلوچ) سندس سچا سرگهور مريد ٿيا. تصوف ۽ طريقت ۾ شاهه صاحب پنهنجي وڏي ڏاڏي ميين شاهه ڪريم وارو سلسلو اختيار ڪيو. ميين شاهه ڪريم جيتوڻيڪ بعد ۾ پنهنجي مرشد سلطان ابراهيم بهاري ڪان قادري طريقي جي خلافت جو خرقو ورتو مگر ان ڪان اڳ هو سهروردي طريقي مان فيضياب هو. انهن طريقن جي عارفن جي نقش قدم تي هو سنت جماعت جو پورو پيروڪار هو. ساڳئي وقت هو پنهنجي مرشد سلطان ابراهيم وانگر، ذاتي ارادت ۾ 'اويسي' هو: يعني نبي ڪريم صلعم جي عاشق اُوَيْس قَرَني وانگر غائبانه رسول الله صلعم ڪان رشد هدايت حاصل ڪيائين. شاهه عبداللطيف کي حضرت محمد مصطفيٰ صلعم سان حقيقي ۽ شعوري عقيدت هئي جو 'رسالت' کي 'توحيد' جي تصديق لاءِ لازمي ڪري ٿي ڄاتائين

'وحده لاشريڪ له' جان تو چئين ايئن
تان مڃ محمد ڪارڻي نِرتئون سنجهان نينهن'

۽ حضرت جن جي 'عبديت' ('عبده و رسوله') واري مقام کي انسانيت جو لاحد وارو معراج ڪري ٿي مڃيائين:

'نڪا ابتدا 'عبد' جي نڪا انتها'

حضرت رسول اڪرم سان شاهه جي بي انتها محبت هئي، بلڪ عشق هو جو سندس اعليٰ اخلاق ۽ ڪردار ۽ نئين نيايي سان هڪ نئون جهان روشن ٿيو: اڪيان وهم ۽ وسوسا ويا ۽ غلام آزاد ٿيا، 'چوريون چرڻ سڪيون' ۽ 'ڏڪيون ڏِڪ ويئيون'. شاهه عبداللطيف سندس زندگي جي عارفانه بصيرت واري هن دور ۾، 'اويسي طريقي' سان، پنهنجو روحاني رشتو حضرت نبي صلعم سان ڳنڍيو مگر ان جي باوجود جڏهن ته، پاڻ

سلوڪ ۽ طريقت ۾ 'مرشدي' جي مقام تي فائز هو انهي ڪري، شاهه صاحب هڪ خاص قدم کنيو جيڪو سندس اعليٰ شعور تي شاهد آهي.

سلوڪ ۽ طريقت جا رهنما ۽ عارف عامي سطح وارن ويچارن کان آجا هوندا آهن، پر 'اويسي طريقي' بابت عوامي سطح تي اهڙا ويچار پيدا ٿي سگهن ٿا ته غائبانه مرشد وٺي سگهجي ٿو يا نه، ۽ اهڙي مماتي وارن کي به مرشد وٺي سگهجي ٿو يا نه! شاهه صاحب انهن مسئلن جي وضاحت لاءِ ٿٽي جي وڏي محقق عالم ۽ صوفي مخدوم محمد معين ڏانهن، جيڪو ان وقت شاهه صاحب سان محبت ۽ عقيدت جي رشتي ۾ اڃي چڪو هو، 'اويسي طريقي' بابت هڪ خاص خط لکيو جنهن جو مخدوم صاحب تحقيق ۽ تفصيل سان جواب ڏنو، ۽ پوءِ فارسي ۾ لکيل انهن ٻنهي خطن جو متن 'رساله اويسيه' جي نالي سان مشهور ٿيو. هيٺ شاهه صاحب جو سڄو خط ۽ مخدوم محمد معين جي لکيل تفصيلي جواب جو اختصار ڏجي ٿو ته جيئن ٻنهي جو موضوع ۽ مقصد معلوم ٿي سگهي ۽ پڻ شاهه صاحب جو هيءُ تاريخي خط سامهون اچي وڃي(١).

سوال خدام حضرت شاهه صاحب سلمه الله

بسم الله الرحمان الرحيم

[١] چه فرمايند علماء کرام مراجع انام اندر آنچه لفظ "اويسی" در کلام طائفه صوفيه رضوان الله تعاليٰ عليهم اجمعين واقع شده يا نه؟ و بر تقدير که واقع شده باشد، چه معنيٰ دارد؟ اگر "اويسی" کسی است که فيض از روحانيت گيرد، مرشد ظاهر با اين منافات دارد يا ندارد؟

[٢] ونيز فيض گرفتن از ميت در عالم برزخ عقل و شرع آنرا تجويز نمايد يا نمايد؟

حضرت شاهه صاحب سلمه الله جن جي خادمن جو سوال

بسم الله الرحمان الرحيم

[١] علماء ڪرام، جيڪي خلق جي رجوعات جا مرڪز آهن، هن باري ۾ ڇا ٿا فرمائين ته: لفظ "اويسي" صوفين جي جماعت جي ڪلام ۾ آيل آهي يا نه؟ جيڪڏهن آيل آهي ته ڪهڙي معنيٰ اٿس؟ جيڪڏهن "اويسي" اهو شخص آهي جيڪو روحاني فيض حاصل ڪري ٿو ته (ان حالت ۾) ظاهري مرشد (وٺڻ سندس) هن (عمل ۽ اعتقاد) سان مخالفت رکي ٿو يا نه؟

[٢] ۽ پڻ ان ميت کان جيڪو عالم برزخ ۾ آهي، فيض وٺڻ کي عقل ۽ شريعت جائز ڏيکارين ٿا يا نه؟

---

(١) راقم شاهه صاحب جو خط مخدوم معين جي جواب جي اختصار سميت رسالي "نئين زندگي"، نومبر ١٩٥٣ع ۾ ڪجهه وڌيڪ تفصيل سان شايع ڪيو آهي ۽ اتي ڏسڻ گهرجي.

[۳] و نیز فقر و سلوک را باقوال علمای ظاهر منافات هست یا نه؟

[۴] و نیز یکي از کبار ان اولیاء الله تعالیٰ که مشهور بخوارق عادات و کرامات باشد، لیکن سلسلهٔ ارادت بتعین مشائخ، مثل سلسلهٔ نقشبندیه و قادریه مشهور ندارد طریقهٔ آن بزرگ راست بنیاد و بي اصل توان گفت یا نه؟

[۵] شما که علمای حامي دین و بیان کنندهٔ قبیح و حسن اند، مي برسر شمارا که جواب این مقدمات چه باشد؟ و میخواهم که بعبارت فارسي سهل‌الماخذ آنرا بقید قلم آرید که نفع عام شود و انتفاع باقي ماند. جزاکم الله سُبحانه و عافاکم کما یحب و یرضي و اجرکم و رضي عنکم آمین.»

جواب خدام حضرت مخدومنا سلمه الله

بسم الله الرحمان الرحیم

حامد الله سبحان العظیم و مصلیا و مسلما علیٰ رسوله الکریم و اهل بیته الفخیم و اصحاب ذوي الفضل العظیم. اما بعد،

[۱] جواب سوال اول آن است که "اویسي" در کلام حضرات صوفیه واقع شده و اشتهار یافته، چنانچه بر ناظر کتب قوم

[۳] ۽ پڻ فقر ۽ سلوڪ (جي نظرين) جي، ظاهري عالمن جي قولن سان مخالفت آهي يا نه؟

[۴] ۽ پڻ اولياء الله مان ڪو وڏو ولي جو (سندس) عجيب ڪارنامن ۽ ڪرامتن سبب مشهور هجي، مگر (پنهنجو) مريديءَ جو سلسلو ڪن خاص مشائخن، جهڙوڪ نقشبندين يا قادرين، سان رکندڙ نه هجي، ته پوءِ ان بزرگ جي طريقي کي ضعيف ۽ بي بنياد چئي سگهجي ٿو يا نه؟

[۵] اوهان، دين جي مددگارن ۽ برائي ۽ ڀلائي جي بيان ڪندڙن کان پڇان ٿو ته انهن مسئلن جو جواب ڪهڙو آهي؟ آءٌ چاهيان ٿو ته انهن (جوابن) کي سليس فارسيءَ ۾ قلمبند ڪريو ته عام فائدو ٿئي ۽ اهو نفعو هميشه لاءِ باقي رهي - شل ڏني تعاليٰ اوهان کي پنهنجي محبت بخشي، ۽ اوهان کي اجر ڏئي، ۽ اوهان کان راضي رهي. آمين!

اسان جي حضرت مخدوم سلمه الله جن جي

خادمن جو جواب

بسم الله الرحمٰن الرحيم

[۱] پهرئين سوال جو جواب هيءُ آهي ته: لفظ "اويسي" صوفي حضرات جي ڪلام ۾ آيو آهي ۽ عام استعمال ٿيو آهي جيئن ته هنن بزرگن جي ڪتابن پڙهندڙن کان لڪل

مخفي و مستور نباشد۔ و "اویسي" کسي را گویند که روحانیان را در تربیت و تکمیل او دخل باشد۔ و این معني منافات با پیر ظاهر ندارد...

[۲] جواب سوال دویم آن است که فیض گرفتن از اهل‌قبور و امداد جستن از ایشان شرعاً و عقلاً جائز است و در حکایات احوال مشائخ عظام که بنقل ثقاة رواة بثبوت پیوسته است، واقع و کائن است۔ و نزدیک طائفهٔ صوفیهٔ کرام امري است معهود و مشهور...

[۳] جواب سوال سیوم آن است که تبعیت علماء، که تبعیت شرع محمدي است، شرط فقرو سلوک است، منافات چه معني دارد...

[۴] جواب سوال چهارم آن باشد که چندین هزار اولیاء مقربین گذشته اند که سلسلهٔ مشائخ ایشان شهرت نداشت۔ این همه دوستان خدا بگمنامي در جهان و بادیها عمر بسر بردند مگر اولیاء ببودند۔ امام یافعي در "روض الریاحین" اولیاء را نقل مي کند آنها که داند که در کدام سلسله بودند و از شیوخ کدام واسطه داشته اند، خواجه حافظ شیرازي

۽ ڪجهه نه آهي. "اويسي" انهيءَ شخص کي چوندا آهن جنهن جي تربيت ۽ تڪميل ۾ روح وارن کي دخل هجي. هيءَ (روحاني فيض وٺڻ) ظاهري مرشد وٺڻ جي مخالف نه آهي...

[۲] ٻئي سوال جو جواب هيءَ آهي ته: اهل سماتي وارن کان فيض وٺڻ شرعاً خواه عقلاً جائز آهي ۽ (اهو دستور) وڏن درويشن جي حالات ۾ ٻن موجود آهي جيڪي (حالات) معتبر ذريعن رستي نقل ٿي (اسان تائين) پهتا آهن. ۽ ٻن صوفياءِ ڪرام وٽ اها ڳالهه عام طور تسليم ٿيل آهي...

[۳] ٽئين سوال جو جواب هيءَ آهي ته: علماء جي متابعت، جا (حقيقت ۾) شرع محمدي جي متابعت آهي، فقر ۽ سلوڪ جو هڪ خاص شرط آهي. انهيءَ ڪري (فقر ۽ سلوڪ جي نظرين ۽ ظاهري عالمن جي قولن ۾) مخالفت بي معنيٰ آهي.

[۴] چوٿين سوال جو جواب هيءَ آهي ته: ڪيئي هزار الله جا پيارا اولياءَ ٿي گذريا آهن جن جي مرشدن جو سلسلو مشهور نه هو ۽ انهن مڙني خدا جي دوستن هن جهان ۽ ان جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ گمنامي جي زندگي گذاري مگر هئا اولياء. امام يافعي "روض الرياحين" ۾ انهن ولين جو ذڪر ڪيو آهي جن جي ڪيس خبر هئي ته ڪهڙن سلسلن سان هئا ۽ ڪهڙن مشائخن سان لاڳاپيل هئا (ان سان معلوم ٿئي ٿو ته) خواجه حافظ شيرازي جي ڪنهن کي به خبر ناهي ته

کسی نمیداند که از که سبق علوم باطن خوانده۔ چنانچه در "نفحات" آورده است این معنی شرط ولایت نیست و بدین سبب طعن نمودن و طریق ایشان را بی اصل گفتن جرات و گستاخی است۔

ڪنهن ڪان باطني علم جو سبق پڙهيو هئائون۔ جيئن ته (مولانا جامي جي ڪتاب) "نفحات" ۾ آيو آهي، هيءَ ڳالهه (يعني ظاهري مرشد وٺڻ) ولايت جي لاءِ ڪو شرط نه آهي، ۽ انهيءَ ڪري طعنه هڻڻ ۽ اهڙن (بزرگن) جي طريقي کي بي بنياد چوڻ جرات ۽ گستاخي آهي۔

[۵] والله سبحان و تعالیٰ هو العاصم عن الزلل و الخطاء و النسیان و هو المستعان و علیه التکلان۔ امید از نظر کنندگان این چند ورق آن است که این عاصی سراسر معاصی محمدالملقب بالمعین ابن محمدالملقب بالامین را بدعاء حصول حقیقت اسلام و وصول باسرار شریعت مطهر و ختم بر کار بران کنند۔

[۵] تحقيق الله پاڪ ئي غلطي ۽ خطا ۽ ويسر ڪان بچائيندڙ آهي، ان جي ئي مدد درڪار آهي ۽ انهي تي ئي توڪل آهي۔ هنن ورقن تي نظر ڪندڙ صاحبن ڪان هيءَ اميد ڪجي ٿي ته هو هن عاصي گنهگار محمد لقب "معين" ولد محمد لقب "امين" کي اسلام جي حقيقت جي حاصل ٿيڻ ۽ شريعت جي اسرارن تائين پهچڻ ۽ انهيءَ تي خاتمي ٿيڻ جي دعا ڪندا۔

شاهه صاحب هن خط ذريعي پنهنجي ڪنهن ضرورت پوري ڪرڻ ڪان وڌيڪ پين جي تسڪين لاءِ وضاحت تي طلب ڪئي، ڪيس جيتوڻيڪ پنهنجي والد ڪان قادري طريقي ۾ فيض مليو پر ان سان گڏ پاڻ پنهنجي سر اويسي طريقي ۾ اعليٰ مدارج کي پهتو ۽ حضرت نبي صلي الله عليه وآله وسلم جي روحاني فيض سندس قلب کي ويتر وڌيڪ روشن ڪيو۔ هن خط مان ظاهر آهي ته سلوڪ ۽ طريقت جي راهه ۾ پين جي رهنمائي خاطر ظاهري اسباب طور پڻ شاهه صاحب قابل قدر قدم کنيو، جنهن مان سندس 'مرشد هڻڻ' جي وڌيڪ تائيد ٿئي ٿي۔ خط جي عبارت ۽ سوالن جي سلسلي مان شاهه صاحب جي علم ۽ فڪر تي ڪافي روشني پوي ٿي۔ مخدوم محمد معين کي سندس خاص تاڪيد ته سليس فارسيءَ ۾ جواب ڏيو جن هرڪو سمجهي سگهي، ڏيکاري ٿو ته شاهه صاحب کي سليس ۽ ڳوڙهي فارسي عبارت جي فرق جي پوري ڄاڻ هئي۔ اها شاهدي شاهه صاحب جي فارسي مان واقفيت تي هڪ خاص دليل آهي۔

(ج) **پٽ تي فاقيرو نظام ۽ انتظام قائم ڪرڻ۔** پٽ کي وسائڻ ۽ اتي دائمي طور سڪونت اختيار ڪرڻ سان شاهه صاحب جو عالم اسباب ڏانهن متوجهه ٿيڻ لازمي هو۔ جڏهن ڪان وٺي پٽ کي هموار ڪرڻ شروع ڪيائون ۽ شاهه صاحب جو اتي

ڪجهه وقت رهڻ ٿيو تڏهن ڪان ولي فقيرن کي ڪم ونڊي ورڇي پئي ڏنائون. ڪونڙيءَ مان پٽ تي لڏي اچڻ بعد ايندن ويندن جي آدرڀاءَ، ٻنيءَ جي انتظام، ۽ حويليءَ جي سنڀال جي سلسلي ۾ شاهه صاحب وڏي ٻوٺواري ڪئي. مسجد ۽ جماعت جي خدمت خاص فقيرن جي حوالي ڪيائين، ۽ ٻڻ راڳ لاءِ خاص فقير مقرر ڪيائين. اهو نظام ۽ انتظام جنهن پوءِ ٽڪن وڌندو ۽ وڌيڪ سهٺو ٿيندو ويو، تان جو سندس زندگيءَ جي پوين سالن ۾ اهو سڄو انتظام هر لحاظ سان مڪمل طور پوري پابنديءَ سان هلڻ لڳو(١). ان وقت جدا جدا ڪم هيٺينءَ طور جدا جدا فقيرن جي حوالي هئا:

- مائي گنگا جت، مائي صالحان ٽنياڻي ۽ مائي ٻونا وسان اندر حويليءَ ۾ خدمتگار هيون.
- عبدالواسع فقير سالارو، سڪر فقير ڏيرو، اسماعيل فقير سهون پيڻءِ پوري، فقير سيد نهال شاهه، اسماعيل فقير ڏيرو، اجن فقير ڏيرو، ڪمال فقير سينهڙو، ورو فقير عرف 'وڳنڏ'، نور محمد فقير ابڙو ڪانڙي مڪان جو، عمر فقير سهتو، فقير سيد سائينڏنو سوسي پوٽو متياروي ۽ بچو فقير خاص حاضري جا فقير هئا. عمر فقير سهتو، شاهه صاحب جو خاص خادم هو جنهن ڪيس نندي هوندي نپايو هو. شاهه صاحب جو هنڌ بسترو سيد سائينڏني جي حوالي هو ۽ هو ئي هنڌ وڇائيندو هو. بچو فقير ڪونڙو جهليندڙ هو. عبدالجميل فقير انڙ، شاهه صاحب جو مصلو ۽ تسبيح سنڀاليندو هو، ۽ نماز ۽ عبادت جو بندوبست سندس حوالي هو.
- خليفو محمد عالم ڏيرو، شاهه صاحب جو ماسات، ذڪر ۽ سماع جو نگران هو(٢).

---

(١) سانگي جي هڪ روايت موجب، شاهه جي زندگي جي پوين ڏهن سالن ۾ هيءُ سڄو نظام قائم ٿيو (لطائف لطيفي، فارسي متن، ص ١٨١)؛ ۾ سانگي جي پنهنجن ئي ڪيترن بيانن توڙي ڪن ٻين حوالن مان تصديق ٿئي ٿي ته شاهه صاحب جي پٽ تي لڏي اچي ويهڻ سان فاقيري نظام جي شروعات ٿي. البت هن نظام جي تڪميل ۽ پوري پابندي غالباً شاهه جي زندگي جي پوين پنجن ڏهن سالن ۾ ٿي، جڏهن هو باهر مسافرين تي وڃڻ بدران گهڻو وقت سڄو پٽ تي ئي گذارڻ لڳو.

(٢) هيءُ محمد عالم ڏيرو 'وڏو' جيڪو اڳ ٿي گذريو. هن پوئين وبجهي دور ۾ حاجي عالم ڏيرو راڳائي هو جنهن اول مين حسين ڪان ۽ پوءِ ٽنڊي غلام حيدر جي فقير حافظ چاڪي ڪان راڳ سکيو. هن پوئين محمد عالم جو ٻالڪو غلام دين آريسر ٿيو جيڪو تند جو وڏو قابل هو.

- سومر فقير لاڙڪ، هڪ پهتل درويش هو جنهن کي شاهه صاحب کان پيري مريدي جو ارشاد مليل هو: يعني ته ڪو مريد ٿيڻ ايندو هو ته سومر فقير جي حوالي ٿيندو هو. ٻيا فقير سندس وڏو ادب ڪندا هئا(۱).
- عارف فقير ٽيپي، ٽنڊي الهيار (تعلقي) جو وڏو عابد شخص هو ۽ نون ٿيي فقيرن کي عبادت جي ترغيب ڏيندو هو ۽ نماز سيکاريندو هو.
- عنايت فقير وسائڻ جت، ڪتجائي جو رسو جهليندو هو.
- رحمون فقير ٻورچي هو.
- قاسم فقير حجام هو ۽ شاهه صاحب جي سنوارت ٺاهيندو هو.
- احمد فقير سمون، گهـليين جو، شاهه صاحب جي گهوڙي 'چنگل' جو سئيس ۽ گاهي هو.
- ونهيون فقير سالارائي جت، 'موتي' ۽ 'گردگان' يا 'ڪينهون' نالي ٻن ڪتن کي سنڀاليندو هو (اهي ٽنڊيڙا گار هئا جو شاهه صاحب ڪٿي ڏنا ۽ ٻڪ پئي مٿا، سو ٻنهي کي ڪٺي آيو. ونهيون فقير انهن جو خاص خدمتگار هو).
- محمد رحيم فقير، شاهه صاحب جو منشي هو ۽ لڪپڙهه جو ڪم سندس حوالي هو.

انهن کان سواءِ راڳائي فقير جدا هئا، جيڪي حضرت شاهه صاحب کي نهايت پيارا هئا، ۽ جن جو ذڪر اڳتي ايندو(۲).

ڪمن جي مٿين تقسيم ۽ تڪميل شاهه صاحب جي خداداد تنظيمي صلاحيت، مردم شناسي ۽ دلنواز شخصيت جو نتيجو هئي. اصل ۾ اهو سڄو نظام محبت جي مضبوط بنياد تي ٻڌل هو. شاهه صاحب کي هميشه اهو خيال رهندو هو ته جئن ڪنهن به فقير کي ڪا به تڪليف نه پهچي، ته فقيرن کي وري اها اڻ تڻ هوندي هئي ته جيئن ڪا به ڪوتاهي نه ٿئي. شاهه صاحب جي محبت ۽ دلنوازي جو اهو معجزو هو جو ڪنهن به فقير ڪنهن به ڪم ڪرڻ کان ڪونه ٿي ڪيٻايو. ونهيون فقير جت، تازو خدمت ۾ حاضر ٿيو هو، جو 'موتي' ۽ 'ڪينهون' ٻنهي ڪتن جي سنڀال سندس حوالي ٿي. سندس سڄو ڌيان ان طرف هوندو هو. هڪ ڏينهن فقير ماني تي وينا ته ٻيل ٻڌي وينا. 'موتي' وڃو هو ۾ ڪاڏو ڏنائونس

(۱) عام مڃيل ۽ مشهور روايت موجب سومر فقير لاڙڪ اترجو هو ۽ خانپور (لڳ شڪارپور؟) جو وينل هو. سانگي جي لکڻ موجب، سومر فقير ٻر پئي کان ے ڪوهه پري خانپور جو وينل هو.
(۲) مير عبدالحسين خان سانگي 'لطائف لطيفي' (۱۶۹–۱۷۱) ۾ تفصيل سان فقيرن جا نالا ڏنا آهن. اسان پٽ تي حسين بخش فقير لاڙڪ وٽ، 'شرح لطيفي' (نالو ائين) تان 'ڏني بخش فقير' جو (تازو وبجهي وقت ۾) اتاريل تفصيل ۷ آڪٽوبر سنه ۱۹۵۵ع تي ڏٺو ۽ نقل ڪيو.

ته نه ٻيو ڪائي (جو ڪينهون ڪٿي ٻئي پاسي هو). شاهه صاحب کي ٻڌايائون ته چيائين ته ”ابا موتي اڪيلو آهي، هن جو سنگتي هجي ته ڪائي، جي ڪو ٻيل ٻڌيس ته ڪائي“. ونهيين کي شاهه صاحب جا اهي لفظ دل ۾ وسي ويا ته ’هن جو به سنگتي هجي جو هن سان ٻيل ٻڌي ۽ گڏجي ڪائي‘، سو ونهيين فقير ويهي موتي سان گڏ ڪاڏو. ان ڏينهن کان وٺي شاهه صاحب جي ونهيين فقير تي وڏي مهرنظر ٿي جو چيائون ته ”جتي ونهيون ڪتائي، اتي پتائي“ ونهيين فقير کي پتائي صاحب پوءِ خلافت جي ٽوڪي ٻڌائي.

(د) ڀٽ تي ”سماع ۽ ذڪر“ جو سلسلو ۽ راڳ جو ادارو قائم ڪرڻ.

ڀٽ کي وسائڻ ۽ اتي سڪونت اختيار ڪرڻ سان، شاهه صاحب اتي سماع جو سلسلو شروع ڪرايو ۽ ان کان پوءِ راڳ جو ادارو پڻ قائم ڪيو.

سماع. ڀٽ تي ٿيندڙ سماع جي نوعيت ۽ فقيرن جي سيني به سيني روايت مان معلوم ٿئي ٿو ته ميين شاهه ڪريم جي درگاهه تي ٿيندڙ سماع ۽ ذڪر واري سلسلي کي ئي شاهه عبداللطيف ڀٽ تي قائم ڪيو. سماع جو شغل رات جو ٿيندو هو. ماهه پهرئين سومار جي رات ۽ حج جي رات خاص سماع لاءِ مقرر ٿيون. جمعي جي ڏينهن ۽ عيدن جي موقعن تي پڻ نماز بعد سماع ٿيندي هئي. ميين شاهه ڪريم جي وقت ۾ غالباً سماع جي شروعات سياري ۾ ٿي ۽ پڻ سياري ۾ ئي سماع جا شغل وڏي اهتمام سان ٿيڻ لڳا. اهو انهيءَ ڪري جو سياري ۾ ٻني ٻاري جو ڪم گهٽ هو ۽ فراغت وڌيڪ هئي. رات جو سماع جي شغل وقت، سياري جي سيءَ کان توڙي روشنيءَ خاطر مچ ٻاريندا هئا ۽ فقير پڻ مچ جي چوڌاري مچ کي ويجها ٿي سماع ڪندا هئا. سماع جي سلسلي ۾ سُر سان بيت، ضربون ۽ ذڪر شامل هئا. انهيءَ ساڳئي نموني سان ڀٽ تي پڻ سماع ۽ ذڪر شروع ٿيو جنهن جو اڳواڻ شاهه صاحب جو ماسات ۽ وڏو خليفو محمد عالم ڏيرو مقرر ٿيو. خليفو محمد عالم سماع لاءِ مچ ٻاريندو هو، جنهن جي آتر طرفان خليفو پاڻ ۽ سندس ساٿي، ۽ سامهون ڏکڻ طرفان تمر فقير ۽ سندس ساٿي ويهندا هئا. ان بعد شاهه صاحب ايندو هو. پهريائين ’هو آلو‘ جون ٽي تسبيحون ٿينديون هيون. ان کان پوءِ خليفي محمد عالم جي ٽولي جو فقير بلاول يا ڌناسري جي سُرن مان بيت ڏيندو هو، ۽ پهرين سٽ آلاپڻ بعد خليفو محمد عالم ”اَلـقارِعَـةُ مَا الـقارِعَـةُ“ (قرآن شريف جي سورة جا الفاظ) جي ضرب هڻندو هو. ان بعد سامهون تمر فقير وارا ساڳي سٽ پڙهي ٻه ضربون هڻندا هئا. ساڳئي وقت فقير مچ جي چوڌاري بالڪل آهستي پير پير ۾ ڏيئي ڦرندا هئا، اهڙيءَ طرح جو سَوا ڦيري ۾ سڄي سماع ختم ٿئي. آخر ۾ مچ جي

الهندي طرفان سڀ ويهي گڏجي ذڪر ڪندا هئا ۽ ذڪر ۾ ٻن سُر سان بيت پڙهندا هئا (۱)۔ پڇاڙيءَ ۾ دعا گهُري آئندا هئا۔

اهو چئي نٿو سگهجي ته ڀٽ تي جڏهن ڀهريائين سماع جو سلسلو شروع ٿيو ته فقير کهڙا بيت ۽ ڪنهن جا بيت پڙهندا هئا۔ ٿي سگهي ٿو ڀهريائين ميين شاهه ڪريم يا پين ا ڳين بزرگن جا بيت پڙهيا ويا هجن، پر پوءِ شاهه صاحب جا بيت ئي سماع ۾ پڙهيا ويا۔ اهو پڻ معلوم ناهي ته ان وقت بلاول ۽ ڏناسري ڪان سواءِ پين ڪهڙن سُرن جا بيت پڙهندا هئا، مگر هن وقت ڀٽ تي سماع ۾ هيٺين سُرن جا بيت پڙهيا وڃن ٿا، ۽ ٿي سگهي ٿو ته شاهه صاحب جي وقت ۾ پڻ انهن ساڳين سُرن جا بيت پڙهيا ويا هجن، جيڪي اڄان تائين هلندا اچن۔

<u>پهريون ڦيرو (سڄو)</u>

ڦيري جي پهرين چوٿين پتي ۾	سُر بلاول جا چهن ڏان وٺي اٺ بيت
ڦيري جي ٻي پتي ۾	سُر سري راڳ " " " " " "
ڦيري جي ٽي پتي ۾	سُر ساموندي " " " " " "
ڦيري جي باقي چوٿين پتي ۾	سُر سورٺ " " " " " "

<u>ٻيو ڦيرو (چوٿين پتي)</u>

ڦيري جي پهرين چوٿين پتي ۾	سُر راڻو ۽ سُر حسيني جا ڇهن ڪان وٺي اٺ بيت
جملي سوا ڦيرو	**جملي ڇهه سر**

موجوده وقت ۾ عيدن جي ڏينهن تي نماز بعد سماع ۾ فقط ٽن سُرن يعني بلاول، راڻي ۽ حسيني مان بيت پڙهندا آهن (۲)۔

راڳ جو ادارو. سماع جي هن نظام ۾ بيتن جو سُر سان پڙهڻ، سڀني جو گڏجي ذڪر جي سُرائتي تواز ڪرڻ، تار ۾ سمايل ضربون هڻڻ، گول حلقي ۾ ڦرڻ جا عنصر شامل هئا، جيڪي پوءِ راڳ جي اوسر لاءِ چڻ بنيادي ترغيب جو باعث بڻيا۔

---

(۱) هي 'سماع وارو ذڪر' هو. ان ڪان سواءِ روزانو هر نماز بعد 'تسبيحي ذڪر' جدا ٿيندو هو.

(۲) ڀٽائي صاحب جي وفات بعد، ۱۴ ۽ ۱٦ صفر تي سماع قائم ٿي. ۱٦- صفر واري سماع ۾ ٽن سُرن يعني بلاول، راڻي ۽ حسيني مان بيت پڙهندا آهن، ۽ ۱۴- صفر واري سماع ۾ چئن سُرن يعني پورب، ڪاموڏ، ڪارايل ۽ حسيني مان بيت پڙهندا آهن.

سنہ ١١٤٢ھ ۾ جڏھن شاھ صاحب ’ڀٽ‘ کي وسايو تہ فقير ٻہ اتي رھڻ لڳا، جن مان ڪي خاص راڳ جي ذوق ۾ راڳائي ٿيا ۽ راڳ ڪرڻ لڳا. مير عبدالحسين خان ’لطائف لطيفي‘ ۾ اھو نڪتو نروار ڪيو آھي تہ: شاھ صاحب ڪي راڳ ٻڌڻ تي رھايو، نہ تہ پاڻ پنھنجي جذبي ۽ جوش ۾ ھتان ڪان ھتي گھمندا ڦرندا رھيا. راڳ جي رس سان ئي سندن تسڪين ٿي ۽ راڳ خاطر ئي ڀٽ کي وسائي ويٺا (١).

فقير شروع ۾ شاھ صاحب جا بيت ۽ وايون فراغت واري وقت ۾ گڏجي ڳائڻ لڳا، پر پوءِ شاھ صاحب جي توجھہ سبان خود فقيرن ۾ ايڏو ذوق وڌيو جو چڻ راڳ سندن واسطي ھڪ روحاني خوشي واري خوراڪ بنجي ويو. سنہ ١١٤٤ھ ۾ شاھ حبيب جي وفات ڪان پوءِ، راڳائي فقيرن جي جيڪا ڪيفيت ھئي، تنھن بابت ’لطائف لطيفي‘ ۾ ھيٺيون بيان نقل ٿيل آھي (٢):

> لطيفي فقير جيڪي راڳائي ھئا، تن مان گھڻن کي واري جو تپ ٿي پيو. جڏھن مونجھہ ۽ پيڙا ڪان پريشان ٿيا تہ حضرت شاھ صاحب سان طبيعت جي ناسازي جي شڪايت ڪيائون، تڏھن شاھ صاحب کين ارشاد فرمايو تہ: ’ھر جمعي رات سندم والد بزرگوار (شاھ حبيب) جي درگاھ تي لطيفي ساز وڄايو ۽ راڳ ڳايو‘. فقيرن ان تي عمل ڪيو ۽ بالڪل چڱا ڀلا ٿي ويا. ھو پھر رات ڪان پوءِ راڳ شروع ڪندا ھئا ۽ صبح صادق وقت بس ڪندا ھئا. پر ڪجھ وقت گذرڻ ڪان پوءِ باقاعدگي سان راڳ ڪرڻ ۾ سستي ڪيائون ۽ وري اچي کين تپ ورايو. انھيءَ ڪري پوءِ ھميشہ لاءِ (باقاعدگي سان جمعي رات) راڳ ڪندا رھيا، جو ويندي ھن وقت تائين جمعي رات راڳ ڪندا رھن ٿا.

---

(١) و ازان وزيکہ انس بہ سرود گرفتند بمکان شريف ماندن اختيار کردن و ذوق و شوق ما فوق بہ آن مي داشتند و ازان جوش تسکين يافتند- و إلاّ نہ مدامی بمحل گردی مصروف بودند بمروج بسر می بردند- وسرود برای حصول نزول سببي شد. (لطائف لطيفي، فارسي متن، راقم جي تصحيح سان شايع ڪيل شاھ عبداللطيف ڀٽ شاھ ثقافتي ڪميٽي، ڀٽ شاھ، ١٩٦٧ع ص ١٠١).

(٢) منقول است کہ اکثر فقراء لطيفی کہ سرودی بودند تپ نوبت کردند. چون از ملالت و ناھمواری طبع عاجز آمدند شکايت از بی اعتدالی طبيعت بحضرت اولياء عرض گذرانيدند. فرمان صدور يافت کہ ھر شب آدينہ بدرگاہ پدر بزرگوار سرود لطيفی بسرايند و کلام شريف بگويند. فقراء عمل برحکم کردند صحت کلی يافتند. بعد از يک پاس شب آغاز سرود می کردند و بوقت صبح صادق انجام می نمودند. و چون مدتی منقضي شد در کردن سرود کاھلی و تساھلی نمودند. باز بہ علت تپ گرفتار آمدند. لابد مداومت ساختہ کہ تاھنوز شب جمعہ کلام کرامت نظام می سرايند (لطائف لطيفی، ص ٨١).

هن مان ظاهر آهي تہ شاهہ حبيب جي وفات کان پوءِ ٺي فقيرن کي شاهہ حبيب جي روضي اڳيان هر جمعي رات راڳ ڪرڻ جو ارشاد ٿيو. انهن ڪيائون پر وري وچ ۾ وٿي پئجي وئي. ان کان پوءِ وري هر جمعي رات باقاعدگي سان راڳ شروع ڪيائون، ۽ پوءِ اهو سلسلو هميشه لاءِ جاري رهيو. هن بيان مان انهي نتيجي تي پهچجي ٿو تہ سنہ ١١٤٤هہ ۾ شاهہ حبيب جي وفات واري تاريخ کان پوءِ، هڪ ٻن مهينن اندر، شاهہ صاحب جمعي جي رات راڳ لاءِ مقرر ڪئي، ۽ راڳائي فقيرن کي خاص هدايتون ڏنيون جن موجب هر جمعي رات راڳ ٿيڻ لڳو جنهن ۾ فقير حضرت شاهہ صاحب جي بيتن ۽ واين کي جدا جدا سرن ۾ ڳائڻ لڳا. اهڙيءَ طرح سنہ ١١٤٤هہ کان وٺي 'شاهہ جو راڳ' بحيثيت هڪ اداري جي هميشه لاءِ قائم ٿيو(١) جنهن لاءِ شاهہ صاحب جي رهنمائي هيٺ هيٺيان تمام ٿيا: ١. هن درد ۽ محبت پيدا ڪندڙ ۽ دلين کي جيارينڌڙ راڳ لاءِ شاهہ صاحب سندس بيتن ۽ واين جي ذخيري مان ڪي خاص پاڳا (موضوع) چونڊيا ۽ انهن جي ڳائڻ لاءِ 'سر' (راڳ) مقرر ڪيا. اڄ تائين انهي اصول موجب 'شاهہ جو راڳ' سرن مطابق وڏيڪ اهتمام سان ڳايو ويو. ٢. راڳ ۾ وڄت لاءِ 'دنبوري' جو نئون ساز استعمال ٿيو، ۽ پهريون دنبورو شاهہ صاحب پاڻ ٺئي ۾ وڏهي ٺهرايو. ٣. راڳ ڳائڻ لاءِ وقت مقرر ڪيو ويو ۽ ان جي پوري پابندي ڪئي وئي، هن طرح جو عيشا جي نماز جماعت سان ادا ڪرڻ بعد راڳ جي شروعات ٿي ۽ فجر جي نماز کان اڳ راڳ جي خاتمي جي دعا گهري وئي. ٤. راڳ لاءِ، راڳائي فقير چونڊيا ويا ۽ تمر فقير کي راڳ جو اڳواڻ مقرر ڪيو ويو.

ان طرح 'شاهہ جي راڳ' جي اداري جي هڪ باقاعدي تنظيم مطابق تڪميل ٿي جنهن موجب پٺ تي هر جمعي رات توڙي عيد ۽ حج جي موقعي تي راڳ ٿيڻ لڳو. پر اهو سڄو انتظام محض رسمي نہ هو: زندگي جي هن مرحلي تي (۽ غالباً ان کان اڳ پڻ) راڳ شاهہ صاحب لاءِ روحاني خوراڪ بنجي چڪو هو. انهي ڪري ايندڙ سورهن سالن کن تائين (١١٤٥-١١٦١هہ)، شاهہ صاحب جڏهن بہ ٻاهر سفر تي ٿي ويو تہ راڳائي فقير بہ پاڻ سان گڏ ٿي کنيائين، جو سفر ۾ هر رات 'راڳ' باقاعدگي سان ٿي ٿيو. جڏهن شاهہ صاحب وقت جي ڪن وڏن عالمن وٽ ٿي ويو تہ انهن ۾ سندس

(١) 'شاهہ جي راڳ' جي شروعات ۽ پوءِ ان اداري جي دور-وار تاريخ تي جدا ڪتاب "سنڌي موسيقي جي مختصر تاريخ" (١٩٧٨ع ڇاپو، صفحا ١٤٩-٢٤٠) ۾ تفصيل سان روشني وڌل آهي. البت ان ڪتاب لکڻ وقت، شاهہ حبيب جي وفات واري سال تي وڌيڪ تحقيق ڪرڻ بدران، گربخشاڻي واري ڏنل سال ١١٥٥هہ تي ڀروسو ڪيو ويو ۽ 'شاهہ جي راڳ' جي شروعات ان سال ۾ ڄاڻائي وئي جيڪو صحيح نہ هو.

'دل جيارينڌڙ راڳ' جي سلسلي ۾ ڪيس بيوس ۽ بي ميار ڪري ٿي ڇاتو. سفر ۾ 'شاهه جي راڳ' جي آخري محفل سنه ١١٦١هه ۾ لٽي جي شهر ۾ ٿي جنهن حاضرين جي دلين ۾ ايڏو ته درد ۽ عشق الاهي وارو اثر پيدا ڪيو جو اتي وڏي حال وارن سان مخدوم محمد معين ان رس ڀريي راڳ جي پيدا ڪيل جذبي ۽ احساس جي اثر هيٺ وفات ڪئي.

(هه) وڏن جي درگاهن جي سنڀال ۽ تعمير ڪرڻ. شاهه صاحب معنوي لحاظ سان 'وڏي حال وارو' هو، ۽ پڻ عملي طور 'حال' جو صاحب هو. انسان جي اعليٰ ڪردار ۽ ڪمال، حق جي تلاش ۽ حقيقي وصال وارين منزلن ماڻڻ جي لحاظ سان سندس فڪر، لاحد ۽ لامتناهي 'مستقبل' سان همڪنار هو جو چيائين ته "جي قيام مرّن، ته ڪر اوڏا سپرين." ساڳئي وقت شاهه صاحب جي نظر ۾ 'ماضي' پڻ وڏو معنيٰ خيز ۽ سبق آموز هو، ڇاڪاڻ ته اهو انسانن جي انفرادي اخلاق ۽ ڪردار توڙي سماجي ريت ڪُريت جو آئينو آهي. وڏن جو ادب ۽ ريت رسم جو لحاظ سنڌ جي تهذيب جو لازمي جز هو جنهن ڪي شاهه لطيف وڏي اهميت ڏني. شاهه صاحب جي پنهنجي تربيت ۾ سندس وڏن جو هٿ هو، هاڻي جڏهن شاهه صاحب ڇاڻ، اخلاق ۽ ڪردار جي اعليٰ منزل تي پهتو تڏهن وڏي احسان مندي سان پنهنجن وڏن جي آثارن جي سنڀال ۽ تعمير ڏانهن ڌيان ڏنائين.

سڀ ڪان ڀهريائين بلڙي ۾ ميين شاهه ڪريم جي درگاهه سندس توجهه جو خاص مرڪز بني. شاهه جو والد شاهه حبيب، ڏاڏو عبدالقدوس شاهه، پڙ ڏاڏو جلال شاهه (جمال شاهه) سڀ اتي ڇاوا نپنا هئا. عبدالقدوس شاهه وفات به اتي ڪئي ۽ پنهنجي ڏاڏي ميين شاهه ڪريم جي مزار جي ويجهو دفن ٿيو. عزازت جي انهن رشتن کان وڌيڪ، شاهه صاحب جو پنهنجي وڏي ڏاڏي ميين شاهه ڪريم سان گهرو روحاني رشتو هو جو سندس هدايت ۽ تلقين کي دل سان لاتائين، 'بيان العارفين' کي سفر ۾ به ساڻ ڪنيائين. جڻ شاهه ڪريم بلڙي ۾ نئين ماڳ کي وسايو هو تئن ڀاڻ 'ڀٽ' کي وسايائين. شاهه ڪريم وانگر ڀٽ تي 'سماع ۽ ذڪر' جو سلسلو قائم ڪيائين، ۽ ميين شاهه ڪريم جي ڪن چيل بيتن پران ڀاڻ بيت چيائين: نه فقط ايترو پر ڪن فقيرن کي جيڪڏهن ميين شاهه ڪريم جي ڪنهن بيت جي ڪا سٽ ياد نه هئي ته ڀاڻ ئي چئي ان کي پورو ٿي ڪيائين (١). مثلاً شاهه صاحب کي جڏهن ڪن

---

(١) عقيدتمندن جي روايتن موجب، شاهه ڪريم ڪن موقعن تي ڪن بيتن جون ڀهريون سٽون چيون ۽ جڏهن فقيرن باقي پين سٽن بابت پڇيو ته جواب ڏنائين ته: سندس اولاد مان ڪو عارف ٿيندو، جيڪو انهن بيتن کي سجو ڪندو.

فقيرن ٻڌايو تہ ميين شاهہ ڪريم ڏيءُ هڪ سٽ چئي هئي (پر اڪثر سنڌس مراد الانجي ڪهڙي هئي) تہ:

سري پڳيءِ ڪينگري تلها ڦيرا ڏي

تڏهن چيائين تہ: شاتو ابا!

آئي نڪيي نتي، پر وجي سٽهاڙي سات سان.

اهڙيون روايتون انهيءَ ڳالهہ تي شاهد آهن تہ شاهہ صاحب جي ميين شاهہ ڪريم سان وڏي محبت ۽ عقيدت هئي. ننڍي هوندي پنهنجي والد سان گڏ، ۽ جوانيءَ ۾ پاڻ پنهنجي سر، بلڙي تي ڦيرا ڪيائين، پر هاڻي پنهنجن فقيرن سان گڏ ڪريمي درگاهہ تي وڏيڪ وڃڻ لڳو. اتي سماع ۽ ذڪر جي شغل ۾ شامل ٿيڻ سان گڏ پنهنجو پٽ وارو راڳ پڻ شروع ڪرايائين. ڪريمي فقيرن ’شاهہ جو راڳ‘ سکيو ۽ اهڙيءَ طرح پٽ کان پوءِ شاهہ ڪريم جي درگاهہ تي ئي سڀ کان پهريائين ’شاهہ جو راڳ‘ ٿيو جيڪو اڄ تائين هلندو اچي.

زندگيءَ جي هن دور ۾ ڏهن ٻارهن سالن تائين اهڙي عقيدت واري حاضري بعد، شاهہ صاحب اڃان بہ وڏيڪ خدمت خاطر ميين شاهہ ڪريم جي مزار تي روضي جوڙائڻ ۽ پرسان جامع مسجد ٺهرائڻ جو ارادو ڪيو، ۽ ۱۱۵۴-۱۱۵۶هہ واري عرصي ۾ ان ڪم کي وڏي همت ۽ محبت سان پورو ڪيو. حضرت شاهہ ڪريم جو سهڻي گنبذ سان روضو ۽ ان جي آڏران لڳو لڳ عاليشان جامع مسجد جوڙايائين، ۽ اتان ويجهو ڏکڻ-اولهہ طرف پنهنجي ڏاڏي عبدالقدوس شاهہ جي تربت تي قبو ٺهرايائين. شاهہ ڪريم جي روضي ۽ مسجد شريف کي ڪاشي جي سِرن سان سينگاريائين جيڪي ملتان مان آندائين ۽ پڻ اتان ڪاريگر آندائين جن بلڙيءَ ۾ ويهي وڏيڪ سرون ناهيون. اهو سڄو ڪم سنہ ۱۱۵۶ هجريءَ ۾ راس ٿيو، ۽ شاهہ صاحب جي ارشاد تي سنڌس معتقد ۽ مريد ۽ ٺٽي جي ناميارِي عالم مخدوم محمد صادق نقشبنديءَ ڪريمي درگاهہ جي تڪميل جي تاريخ هيٺين سهڻي فقري مان ڪڍي:

”هست درگاہِ کریمی جلوه گاہِ حق ابد“

ابجد جي حساب سان عدد=۱۱۵۶

شاهہ صاحب پوءِ انهيءَ تاريخي مصرع سان سينگاريل ڪاشيءَ جي هڪ سهڻي سِر ٺهرائي جيڪا غالباً صحن واري ٻاهرئين دروازي تي هڻايائين. ٻي هڪ ننڍي سِر جنهن تي ’لطيف‘ لڪايائين سا روضي جي دروازي واري سامهون اتران ديوار ۾

هٿايائين(۱). ان وقت ڪريمي درگاهه جي گادي تي عبدالواسع شاهه (بن عبدالغني شاهه، بن محمد دليل شاهه بن دين محمد شاهه بن ميون شاهه ڪريم) هو جنهن جو ڌيان درگاهه کان وڌيڪ دنيوي ڪاروبار طرف هو. ان کي اچي وهم ويٺو ته عبداللطيف شاهه درگاهه ٺهرائڻ کان پوءِ اندر وري پنهنجو نالو هٿايو آهي ته جئين وارث بڻجي ۽ درگاهه تي قبضو ڪري؛ سو شاهه صاحب جي روانگي بعد پاڻ پنهنجي سر اچي اها سِر جنهن تي 'لطيف' لکيل هو ڀڃائي ڦٽي ڪيائين. ان وقت شاهه لطيف 'بلڙي' مان اچان 'ڏَنڍي' جي شهر ۾ (بلڙي ۽ ٽنڊي محمد خان جي وچ تي) پهتو هو ۽ اتي "ڪريم-پوٽي" سيد محمد صلاح (بن ابوبڪر شاهه بن محمد شريف شاهه بن محمد دليل شاهه بن دين محمد شاهه بن ميون شاهه ڪريم) وٽ ٽڪيل هو جو عبدالواسع شاهه جي سِر ڀڃائڻ جي خبر اچي ڏني، جنهن تي شاهه صاحب چيو ته: "هن ضعيف جو نالو عبداللطيف آهي، باقي 'لطيف' نالو ته الله جل شانه جي نالن مان هڪ آهي. شايد ان ذات باري تعاليٰ کي ڪا غيرت نه اچي" (۲).

---

(۱) جيڪڏهن صاحبڏني شاهه ڪا سر هٿائي هئي ته اها به سنه ۱۳۵۵هه ۾ غلام حيدر شاهه جڏهن لونگ فقير جي فقيرن جي خدمت ذريعي مرمت ڪرائي ۽ اڀرندين پٽ تي ٻاهران نئين ڪاشي لڳي تڏهن ڍڪجي ويئي. راقم به پيرا مبين شاهه ڪريم جي روضي توڙي ان سان اتران لڳ مسجد جي ديوارين کي جاچي ڏٺو پر اهڙي ڪا سر لڳل نظر ڪانه آئي. البت مجاور حاجي صوف ميمڻ ٻڌايو ته سندن وڏا چوندا هئا ته شاهه لطيف واري اصل سر جنهن تي 'لطيف' لکيل هو سا روضي جي اڀرندين ۽ پٽ جي ٻاهران، روضي جي در کان اتر، پٽ جي بالڪل آخري اترئين ڪناري سان ڪنڊ لڳ ۾ ذرا مٿي لڳل هئي. مسجد جي ڏاکڻي پٽ ان ڪنڊ جي پرسان آهي.

مير عبدالحسين خان 'لطائف لطيفي' (ص ۳۲-۳۴) ۾ غالباً انهيءَ سر جو ئي ذڪر ڪيو آهي ته: "اما يک خشت بسمت شمال دروازه مقابل روضه ڪريمي بامر لطيفي بديوار نصب ڪردن ڪه بران لطيف نگاشت بود." چٽي وضاحت ٿيل ڪانهي ته ڪهڙي ديوار (مسجد يا روضي جي) تي سر هڻي وئي البت اڳتي هلي لکي ٿو ته اصل سر جتان ڪڍي وئي، ان ساڳي جاءِ تي صاحبڏني شاهه ٻي سر هٿائي جيڪا پيلي رنگ تي نمايان آهي.

(۲) مير عبدالحسين خان سانگي، هيءَ سڄو بيان حڪايتي رنگ ۾ شاهه صاحب جي ڪرامت جي سلسلي ۾ آندو آهي. سندس لکڻ موجب هڪ ته مين شاهه ڪريم کي پاڻ تي روضو منظور ڪونه هو ۽ انهيءَ ڪري جيڪو به عمارت ٺهرائڻ خاطر اتي ٻيلو وڻ وڍيندو هو تنهن کي نقصان رسندو هو، پر شاه صاحب کي ڪجهه ني ڪونه ٿيو؛ ٻيو ته عبدالواسع شاهه جي ان اڻ-سهائيندڙ عملت سببان (شاهه لطيف جي رنجش جي ڪري) تن ٻيڙهين کان پوءِ سندس اولاد ۾ گادي ختم ٿي ويئي ۽ اها ٿري محمد صلاح شاهه جي اولاد ۾ آئي (لطائف لطيفي، ص ۳۰-۳۳). سانگي

(ڏسو حاشيه صفحو ۴۸)

درگاه ڪريمي جي خاص خدمت ۽ تعمير ڪان پوءِ غالباً شاهه صاحب پٽ جي جاين ڏانهن توجهه ڪيو. شروع ۾ اهي جايون تڪڙو تيار ڪيل هيون، پر هاڻي انهن کي وڏيڪ سهڻي سٺاءُ سان تعمير ڪيو ويو. پنهنجي وڏي ڏاڏي شاهه ڪريم ۽ ڏاڏي عبدالقدوس شاهه جي مزارن جي تعمير بعد شاهه صاحب پنهنجي والد شاهه حبيب جو مقبرو به پڪو ڪرايو ۽ ٻاهران دروازي جي مٿان وفات جي تاريخ واري هيٺين مصرع جيڪا سندس مريد ۽ پلاري عالم مخدوم محمد صادق نقشبندي لنوي جوڙي هئي، سا لکايائين:

"الموت جسرٌ يوصل الحبيب للقاء الحبيب"

ابجد جي حساب سان عدد=١١٤٤

مسجد شريف شروع کان ڪچي پر مضبوط ٺهيل هئي، انهيءَ ڪري ان کي شاهه صاحب پوءِ پنهنجي زندگي جي آخري دور ۾ وڏو شاندار ڪري ٺهرايو.

(و) معتقدن مريدن وٽ وڃڻ ۽ سندن ٻوٽواري ڪرڻ، حال وارن فقيرن ۽ درويشن سان ملڻ، ۽ عالمن عارفن سان صحبتون ڪرڻ. مٿي بيان ٿي چڪو آهي ته شاهه صاحب جي زندگي جو هن کان اڳيون ويهن - ٻاويهن سالن وارو دور (١١٢٠-١١٤٢هه) طلب ۽ تحقيق وارو دور هو جنهن ۾ هن سنڌ توڙي سنڌ کان ٻاهر سفر ڪيا، درويشن جا ماڳ مڪان ڏوري ڏٺا، سنڌ جي جدا جدا ڀاڱن ۾ ڏنڌي پيشي وارن توڙي عام ماڻهن جي روزاني زندگي ۽ حال حقيقت کان واقف ٿيو. اهي پنڌ ۽ سفر سندس پاڻ پنهنجي تربيت ۽ پرجهه پروڙ خاطر هئا. زندگي جي هن ٻئي دور، ۾ جيڪو چاليهن سالن جي عمر کان پوءِ وارو دور هو، شاهه صاحب پاڻ هڪ جهانديده. درويش ۽ حال ۽ قال جو صاحب هو. هن دور ۾ سندس مسافريون وڌيڪ سوچيل. مقصدن ۽ منزلن واريون هيون: يعني پنهنجن پيارن فقيرن ۽ مخلص معتقدن وٽ پيرا ڪري سندن ٻوٽواري ڪرڻ، ٻين حال ۽ چاڻ وارن فقيرن سان ملڻ، ۽ عالمن عارفن

عمارت جي اندر واري اها جاءِ جاڻائي آهي جتي 'لطيف' جي نالي واري سر هنئي وئي هئي، پر 'درگاهه ڪريمي' واري سر جو ذڪر ڪولڊ ڪيو آهي. ان سر جي ڪتبي واري معنيٰ مان ظاهر آهي ته اها درگاهه جي ٻاهرئين صحن واري مکيه دروازي تي لڳل هوندي، پر پوئين دور ۾ ڪنهن مرمت وقت لاهي رکيائون ۽ وري ڪانه هنيائون. البت اها اڄان تائين محفوظ ڪري رکيل آهي. شروعاتي تحقيق دوران سنه١٩٦٨ع ۾، ۽ وري پيهر تازو سيپٽمبر ١٩٨٧ع ۾، راقم اها سر ڏٺي ۽ ان جو فوٽو ورتو. درگاهه جي مجاور حاجي صوف ميمڻ ان سر کي سنڀاليو آهي. هيءَ سر شاهه عبداللطيف جي هٿن جو وڏو يادگار آهي، جنهن کي وڏي احتياط سان محفوظ ڪرڻ جي ضرورت آهي.

سان سلوڪ ۽ معرفت واريون صحبتون ڪرڻ. هن دور جي مسافرين ۾، شاهه صاحب قرآن شريف پنهنجي دور لاءِ، ۽ ميين شاهه ڪريم جي ملفوظات 'بيان العارفين' ۽ مولانا رومي جي 'مثنوي' حاضرين جي وعظ ۽ نصيحت لاءِ، پاڻ سان گڏ رکندو هو. سندس ارادتمند ميون محمد صلاح سائين گهڻو ڪري گڏ هوندو هو ۽ ڏينهن جو اڳين نماز ۽ جمعي نماز بعد مثنوي پڙهندو هو ۽ ان جي شرح ڪندو هو. ان ڪان سواءِ راڳائي فقير شاهه صاحب سان انهن سفرن تي گڏ هوندا هئا ۽ رات جو سمهڻائي نماز بعد 'شاهه جو راڳ' ڳائيندو هو.

شاهه صاحب جي سير سفر بابت اڪثر خيالي انومان ڪيا ويا آهن ته هيڏي ۽ هوڏي ويو، انهن جو جڻ هر جاءِ تي ويو ۽ ان باري ۾ ڪي ٻه اهڙا ثاثا يا اهڃاڻ نه ڏنا ويا آهن جن تي ڪو ڀروسو ڪري سگهجي(۱). انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته هن ڪان اڳين دور ۾ توڙي هن دور ۾ شاهه صاحب سنڌ توڙي سنڌ ڪان ٻاهر ڪيترن ئي ماڳن مڪانن تي ويو، پر انهن سڀني بابت صحيح معلومات محفوظ نه رهيا آهن. البت سندس زندگيءَ جي اڳئين دور جي پيٽ ۾، هن دور ۾ ڪيل مسافرين يا ملاقاتن بابت ڪي وڌيڪ ڀروسي جهڙا بيان ۽ اهڃاڻ ملن ٿا(۲).

پنهنجن خاص مريدن ۽ معتقدن وٽ پيرا ڪرڻ. هن دور ۾ شاهه صاحب جي محبتين ۽ معتقدن جو دائرو وڏو وسيع ٿيو، جنهن ۾ عام توڙي خاص اچي ٿي ويا. پاڻ عمل توڙي عقيدي ۾ محض 'رسم' بدران 'روح' جي تلقين ڪيائين. توحيد جي اعليٰ نظريي طور ڪل ڪائنات تي يقين ۽ توڪل، سڀني مخلوق سان پيار ۽ اعليٰ انساني اخلاق ۽ ڪردار جا سبق ڏنائين. شاهه صاحب جي پنهنجي اعليٰ اخلاق ۽ محبت ڀريي طور طريقي جو اثر دلين تي ايترو ته پيو جو ڪي هندو فقير توڙي حڪمران ٻه سندس معتقد ٿي پيا.

هن دور ۾ شاهه صاحب سنڌ ۾ توڙي سنڌ ڪان ٻاهر پنهنجن پيارن فقيرن وٽ پيرا ڪيا ۽ سندن پونواري ڪئي. ويهن سالن کن جي هن وڏي عرصي ۾ هو گهڻن ئي

---

(۱) مثلاً مير عبدالحسين خان سانگي جو 'لطائف لطيفي' (ص ۱۸۳) ۾ بنا ڪنهن دليل جي بيان ته "حضرت اولياء صاحب، سناسين ۽ جوڳين جي ٽولي ۾ پورا ٽي سال گذاريا ۽ ڪوهستان جي سير تي هو." اهي شاهه جي زندگيءَ جا ڪهڙا ٽي سال هئا، ۽ اهو پورن ٽن سالن وارو مدو ڪنهن ڪڍيو!

(۲) انهن مان ڪي ٿورا لکيت ۾ موجود آهن ۽ ٻيا زباني روايتن ذريعي مشهور آهن؛ انهن زباني روايتن جي وڌيڪ تصديق راقم پاڻ انهن ماڳن تي وڃي اتان جي سڄاڻن ۽ خاص طرح انهن اڳين بزرگن جي اولاد ڪان ڪئي، جن جو شاهه صاحب جي سلسلي ۾ ذڪر ٿيل هو.

فقيرن وٽ ڪن ڳالهين ۾ ماٺ نه ٿي ويو هوندو، پر جتي جتي ڪجهه وڌيڪ ترسيو اتي سندس ناليءَ سان 'تڪيا' قائم ٿيا. هن وقت به سنڌ ۾ گهٽين جاين تي 'شاهه جا تڪيا' موجود آهن، جيڪي مريدن پوءِ سندس ناليءَ سان قائم ڪيا، فقط ڪي ٿورا اهڙا آهن جن بابت وڌيڪ پروسي سان چئي سگهجي ٿو ته شاهه صاحب پاڻ پنهنجي حياتيءَ ۾ اتي ويو هوندو. مثلاً ڪپري تعلقي ۾ 'واڳهين جي پٽ' (۱)، لٺي ۾ مڪلي لڪ، بدين، روهڙي، سکر (پراڻو) ۽ ترائي (مديجي کان به ميل اتر - اولهه) ۾ جيڪي 'شاهه جا تڪيا' آهن، اتي غالباً شاهه صاحب پاڻ ويو ۽ ٽڪيو (۲). بهرحال انهن ٿورن مشهور 'تڪين' جي جدا جدا ماڳن مان اهو نتيجو نڪري ٿو ته شاهه صاحب سنڌ ۾ لاڙ کان وٺي اتر تائين پنهنجن مخلص معتقدن وٽ پيرا ڪيا.

سنڌ کان ٻاهر هن دور ۾، شاهه صاحب خاص طرح ڪڇ ۾ پنهنجن پيارن جتن فقيرن وٽ گهڻو ويو. ڪڇ ۾ شاهه صاحب سان ارادت ۽ عقيدت جو بنياد ونهيين فقير سالاراڻي جت ۽ تماچي فقير نهڙيي وڌو. غالباً هن دور جي پهرئين سفر ۾ شاهه صاحب انهن ٻنهي فقيرن تي ڪا اهڙي فيض واري نظر ڪئي جو هو پٺ تي آيا. تماچي فقير کي شاهه صاحب ڪڇ موٽي وڃڻ جو ارشاد ڪيو ۽ هو اتي ئي رهيو، تان جو وفات کان ڪجهه وقت اڳ شاهه صاحب کيس سڏي پاڻ وٽ رهايو. ونهيين کي شاهه صاحب پاڻ وٽ پٺ تي رهايو ۽ سندس خلوص جي مدنظر کيس پنهنجو خاص خليفو ڪيائين ۽ سندس پويان ڪڇ ۽ واڳڙ طرف گهڻا جت شاهه صاحب جا معتقد ٿيا (۳). ڪڇ طرف جتن ۾ شاهه صاحب جي سفر جا منزل به منزل سلسلا ونهيين فقير جي اتي وڏايل ارادتمندن سببان شروع ٿيا، ۽ شاهه صاحب جتي جتي پيرا ڪيا انهن ماڳن مڪانن جو مان ٿيو ۽ پڻ پوءِ تمر فقير جي اڳواڻي هيٺ

---

(۱) ٻه پٽون جيڪي 'واڳهين جون پٽون' سڏجن، تن مان اپرنديءَ طرف واري تي پٽائي صاحب جو تڪيو آهي ۽ الهنديءَ واري تي مخدوم صاحبن جي مريدن مان هڪ درويش بهرم فقير جوڻيجي جي تربت آهي، جيڪو 'بهرم ٻري' سڏجي.

(۲) پين ڪن ماڳن بابت پڻ روايتون آهن پر انهن تي وڌيڪ غور جي ضرورت آهي.

(۳) ونهيين فقير سالاراڻيءَ جي اولاد مان احمد فقير، گل محمد فقير ۽ طيب فقير جيڪي پاڪستان کان پوءِ ڪڇ مان سنڌ لڏي آيا ۽ پاڻ شاهه جي رسالي جا ڄاڻو ۽ سالڪ هئا تن (جوڻنگي، لڪ چوهڙ جمالي ۾، ۲۲ - اپريل ۱۹۶۲ع تي ساڻن ڪيل تفصيلي ڪچهري) متفق طور اها تصديق ڪئي. (راقم جي استدعا تي گل محمد فقير، شاهه صاحب جي قادري طريقي واري ڪلاهه جيڪا پاڻ ونهيين فقير کي ڏني هئائين، سا ڏني ۽ ان کي ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ميوزيم ۾ محفوظ ڪري رکيو ويو).

اهي 'شاهہ جي راڳ' جا مرڪز بنيا. مسلسل طور هلندڙ روايتن موجب ڪافي وثوق سان چئي سگهجي ٿو تہ شاهہ صاحب هيٺين ماڳن تي پيرا ڪيا:

- 'ڏَرَ' مڪان، لڪپت جي شهر سان لاڳو، جتي سالار فقير وٽ شاهہ صاحب آيو.
- ڀُٽانو مڪان، 'پيپر' جي شهر لاڳو (تعلقو لڪپت) جتي درويش سانوَڻهي فقير جت جو مزار هو.
- آسالڙي مڪان، تعلقو لڪپت.
- 'ڪَندو' مڪان (تعلقو ڪاهڙ) جيڪو ونهيين فقير جو اصل ڳوٺ هو.
- 'اوريئڙو' مڪان، (تعلقو نکترائو) جيڪو شاهہ صاحب جي پياري فقير ميين تماچي نهڙيي جو ڳوٺ هو.
- چڙهوت مڪان، نکترائي شهر کي ويجهو، جتي شاهہ صاحب جو خليفو صالح فقير مگريو رهندڙ هو.
- سيراڙو مڪان (تعلقو ڪاهوڙو)، جتي شاهہ صاحب جو خليفو چتو فقير لاکاڻي جت رهندڙ هو.
- بگهاڙيو مڪان (ڀني)، جتي ميين شاهہ ڪريم جا خاص مريد جيئندائي جت فقير هئا.
- آرل مڪان (تعلقو نکترائو)، جتي شاهہ صاحب جو خليفو دين محمد فقير هو. هو اصل ريباري هو ۽ شاهہ صاحب سان صحبت ۾ مسلمان ٿيو، جنهن پوءِ پڳ ڏنس ۽ خليفو ڪيس.

مٿين ماڳن جا نالا معلوم ۽ مشهور آهن جتي شاهہ صاحب غالباً گهڻا پيرا ڪيا. سالاراڻي جتن فقيرن جي هڪ متفقہ روايت موجب شاهہ صاحب 'واڳڙ' کان اپرندين پاسي ۾ بہ ويو جتي ان وقت جت ويٺل هئا، ۽ اتي چاليهہ ڏينهن رهيو جو انهيءَ ياد ۾ پوءِ سچ ۽ ميلو ٿيو (۽ پڻ ڪن روايتن موجب ڀٽائي صاحب ڀُڄ تائين ويو ۽ پڻ ڪچ جو راءِ ساڻس اچي مليو هو).

ڪچ کان سواءِ، سنڌ کان ٻاهر هن دور ۾ شاهہ صاحب ٻاهڙ مير ۽ جيسلمير طرف پيرا ڪيا جتي سما، سميجا، مگريا، لنجا، ڀنيرا دل ۽ ڪي ٻيا سندس مريد هئا. جيسلمير جي راجا سان بہ سندس ڏيٺ ٿي ۽ هو ايتري قدر متاثر ٿيو جو شاهہ صاحب جي وفات بعد درگاهہ تي نوبت لاءِ نذراني طور پيرون موڪليائين. ان طرف شاهہ صاحب پهريائين غالباً ملتان جي غوثي جماعت جي فقيرن جي دعوتن

تي ويو ۽ پوءِ جن ماڳن تي ويو ۽ رهيو، اتي ڪانڊس پوءِ (ويندي هن پوئين ويجهي دور ۾ سنه ۱۹۳۰ع تائين) 'شاهه جو راڳ' ٿيندو رهيو(۱).

ڪن حال ۾ چاڻ وارن ناٿ-پنٿي جوڳين ۽ هندو ساڌن سنتن سان ملڻ.

سنڌ کان ٻاهر ڪڇ ۽ جيسلمير طرف هن دور وارين مسافرين ۾ شاهه صاحب ناٿ-جوڳين ۽ ٻين ڪن ساڌن سنتن سان مليو، ۽ ساڻن توحيد ۽ وحدانيت جي روشني ۾ خيالن جي ڏي وٺ ڪيائين. مذهب جي حقيقت ۽ حقانيت تي شاهه صاحب هن ڪان اڳ ئي سوچيو هو ۽ انهيءَ سلسلي ۾ هو عقيدي جي 'سچائي' 'روح' جو قائل ٿي چڪو هو. اعليٰ چاڻ وارن صوفين ۽ عارفن وانگر، شاهه صاحب دين ۾ محض 'نالي جي مسلماني'، رسم ۽ رياءَ واري پاڪبازي ۽ لوڪ لباس بدران ايمان جي سچائي، نيت جي صفائي، انڪساري، ۽ مخلوق سان محبت جي تلقين ڪئي، ۽ تنبيهه طور "منهن ۾ مسلمان، اندر آذر آهين" چئي ظاهري رسم رياءَ ۽ اندر جي ٻيائي کي ننديو. هندو ڌرم جي رکوالن کي به ويجهو وڃي ڏٺائين. جڏهن سندن ڌرمي ٻاڻ پوچائن ۽ عملي ڪرتوتن کي پيٺيائين ته کيس منجهن محض ٻاهرين رسم ۽ رياءَ وارو رنگ نظر آيو تڏهن چيائين ته: "هندو هڏ نه آهين، جٽيو تو نه جڳاءِ". شاهه صاحب حق ۽ حقيقت جو ڳولائو هو، ۽ پنهنجي زندگي جي هر مرحلي تي هو مسلسل طور ڪائنات جي حقيقت، خالق ۽ مخلوق جي رشتي، انساني عقيدي ۽ ڪردار جي رسمي صورت ٿوڙي اعليٰ معيار جو مطالعو ڪندو رهيو. زندگي جي هن دور ۾ جڏهن هو پاڻ معرفت جو صاحب ٿيو، تڏهن توحيد ۽ وحدانيت واري عقيدي ۾ ئي کيس انسان ذات ٿوڙي ڪائنات جي وحدت نظر آئي. هائي هو اسلام جي حقيقت کي

---

(۱) ٻاهڙمير جي پرپان تلواڙو سٽيشن کان ڏکڻ سمن ۽ راهومن فقيرن وٽ ويو، جو اتي ٻهءِ فقير سماع ڪندا هئا، دعا گهرندا هئا ۽ بعد ۾ چيٽ جي مهيني ۾ 'لوڻي ندي' جي پيٽ ۾ سال به سال ميلو ٿيڻ لڳو. ڳوٺ 'سُوڙهيار' (تعلقو ۽ ضلعو ٻاهڙمير) ۾ غوث جو خليفو جمعو فقير شيدي ان پڇاڙي واري دور ۾ راڳ ڪندو هو. ڳوٺ 'سانئون'، برهان جو تڙ، اتي لنجا فقير دل دنبورن تي راڳ ڪندا هئا. ڳوٺ 'سينهار' جي غوثي جماعت جي راهومن مان همير فقير راهومو راڳ ڪرائيندو هو. ڳوٺ 'هڙٻاريو' جي راهومن مان دائم فقير ۽ جامين فقير دنبورن تي راڳ ڪندا هئا. 'پاسرلو' ۽ 'سينهائي' ڳوٺن ۾ پنيرا دل فقير راڳ ڪندا هئا (انهن ماڳن جي راقم گهڻن باخبر ماڻهن کان جيڪي ان طرف ويا ۽ رهيا هئا پڇي پڪ ڪئي). آخر ۾ مرحوم هوت سمون، جيڪو هڪ وڏو سچاڻ ۽ جهانديده شخص هو (جنهن سان ع. نومبر ۱۹۸۰ع تي انگرپارڪر جي ڳوٺ ساجن خاصخيلي ۾ تفصيلي رهاڻ ٿي)، تنهن انهن ماڳن سان ڳهڻ تي پتائي صاحب جي وڃڻ جي تصديق ڪئي.

سمجهندڙ عالمن ۽ عارفن، توڙي چاڻ وارن هندو سنتن ساڌن سان وحدانيت ۽ توحيد جي رازن کي روشن ڪرڻ لاءِ ٿي مليو(١). ٻاهڙمير-جيسلمير طرف مسافرين ۾ شاهه صاحب غالباً پورب ڪان ايندڙ ۽ هيڪڙائي حق مڃيندڙ 'هٺ-يوگين' کي ڏٺو جيڪي تن کي تسيا ڏيئي حق جي تلاش ۾ هلندڙ هئا ۽ جن جي جوڳ ۽ ڪشالي جو بنيادي عقيدو 'توحيد' هو. ڪن مشهور روايتن موجب شاهه صاحب ٻاهڙمير جي پريان (والهوني واري علائقي ۾) ڪنهن ماڳ تي ويو، جتي 'مَسَلِيِ-ناٿ' نالي هڪ موحد ساڌو سنڌس معتقد ٿي ويو ۽ پوءِ ان تڪيي تي يادگار طور مسلمانن-هندن جو گڏيل ميلو ٿيڻ لڳو. ڪڇ ۾ شاهه صاحب ڪنڀار ڪاپڙين جي مڙهين ۽ ڪونيسر ۽ نارائڻ سر مندرن جي سنتن ڪان سندن ويساهن ۽ پوڄائن بابت پڇيو، ۽ پڻ توحيد ۽ وحدانيت جي روشني ۾ سائن پيار ۽ محبت سان ويهي ورونهه ڪئي. ڪونيسر جي مندر لڳ واري مسجد ۾ تڪيو جتي سنڌس تسبيح يادگار طور اڃان تائين تڪيل آهي، پڻ شاهه صاحب هنگلور مان 'هنج-ڪريون' (ڏکڻين ڪچين واريون ڪَريون) آنديون هيون جيڪي مسجد ۾ يادگار طور رکيل آهن. ڪونيسر جي مندر ۾ ويو، جتي شاهه صاحب سنتن کي سچائي واري ويساه ۽ 'هيڪڙائي حق' جي ترغيب ڏني جنهن ڪان هو گهڻو متاثر ٿيا، سنڌس وڃڻ ڪان پوءِ اندر جنهن پٽ کي شاهه صاحب پنا ڏيئي ويٺو هو اتي پٽ ۾ محراب مثل نشان يادگار طور قائم رکيائون(٢). 'ڏيٿو ڏر' جبل واري مڙهي جي ڪنهن ڪاپڙي کي (هي روايت موجب خود ڏرمناٿ کي) ڏٺائين جيڪو پنهنجي پاڻهن سڙي اپي ڪري جهليو ويٺو هو. ڪانئس پڇيائين ته هن چيو ته: 'مون تپسيا طور پاڻهن کي اپو جهلي سڪائي ڇڏڻ جو وچن ڪيو آهي'، تڏهن شاهه صاحب کيس تنبيهه طور هي بيت پڙهيو ته:

---

(١) رسالي جي 'سُر رامڪلي' ۾ 'جوڳين سناسين' جي نالن کي سطحي نظر سان ڏسي، اڳين لڪندڙن بنا سوچ ويچار جي شاهه جي جوڳين ۽ سناسين سان گڏ گذارڻ جون خيالي ڳالهيون لکيون. سڀ ڪان اول مير عبدالحسين خان سانگي 'لطائف لطيفي' ۾ (صفحا ٣١، ٥٦، ١٨٣) ۽ پوءِ ليلا رام ۽ مرزا قليچ بيگ سندن ڪتابن ۾ جيڪي ڪجهه لکيو آهي تنهن ۾ وڌيون اوٿايون آهن، جو هڪ طرف شاهه جي ڪرامتن بابت وڌاءُ ته ٻئي طرف 'جوڳين ۽ سناسين' جي نيڪي بدران ڳالا آهي. مجموعي طور سان سندن انهن بيانن مان فقط اهو نتيجو نڪري ٿو ته نڪو شاهه صاحب انهن 'جوڳين ۽ سنياسين' جي ويساهن ۽ ڪرياڪرمن ڪان متاثر ٿيو ته نڪو هو ئي شاهه صاحب سان سچائيءَ سان پيش آيا.

(٢) سالاراڻي جتن فقيرن جن شاهه صاحب جا اهي آثار پاڪستان ڪان اڳ پاڻ ڏٺا، تن مان هڪ ڪان وڌيڪ فقيرن راقم سان انهن آثارن جي تصديق ڪئي. وڌيڪ اتي جي پوڄارين ائين به مشهور ڪري ڇڏيو هو ته شاهه صاحب 'نارائڻ سر' مان ٿي هنئي ۽ اچي ڪونيسر جي مندر مان نڪتو.

هنيون نه سگهائي هوت لئي تـو سگهائين پانهون
ڏيکارين تـو ڏيـهـه کي دَتـا ڪيو دانهون
پاڻهي مُٺئي پـاڻ کـي، چـوين 'آديسي آئـون'
ايءَ پنڌ پراهون، ڪي ڪي لهندا ڪاپڙي(۱).

'شاهه جي رسالي' جو 'سُر رامڪلي' هن دور جي مسافرين ۽ مشاهدن جو يادگار آهي جنهن ۾ شاهه صاحب 'نات پنٿي' مُوَحِّد جوڳين، سامين سناسين ۽ ڪنڦاڙن ڪاپڙين جي حوالن ڪناين سان توحيد ۽ وحدانيت جي نهايت دلپذير ۽ مؤثر طريقي سان تلقين ڪئي آهي. هن سر ۾ شاهه صاحب هيڪڙائي حق وارن جي وڏي تعريف ڪئي آهي، سچائي ۽ صداقت کي ساراهيو ۽ رياءَ رسم کي ننديو آهي:

گـنـدي ۽ گـڙاهه، جـن سنـيـاسين سـانـڍيـو
انـي کـان الله، ايـان آڳـاهـون ٿـئـو.

سنڌ جي عالمن عارفن سان صحبتون ڪرڻ. پاڻ پـروڙڻ ۽ پرجهڻ خـاطـر ويهن سالن کان وٺي نوجوان لطيف سنڌ جي ولين ۽ درويشن جي درگاهن تي ويو ۽ پڻ ان وقت جي ڪن سالڪن ۽ عالمن سان مليو، جن مان ڪم از ڪم ٻن وڏن حال ۽ ڄاڻ وارن بزرگن جا نالا تصديق سان معلوم آهن: هڪ ميون شاهه عنات رضوي ۽ ٻيو ميون صابر ولهاري. سيد عنايت الله شاهه عرف ميون شاهه عنات، نصرپور جي رضوي ساداتن مان هو ۽ سلوڪ ۽ طريقت ۾ هو سکر جي شاهه خيرالدين قادري رحه جي سلسلي سان وابسته هو، ۽ پنهنجي وقت ۾ سنڌ جو وڏي ۾ وڏو شاعر هو. نوجواني کان وٺي شاهه لطيف جي ساڻس محبت ۽ نيازمندي واري ڏيٺ ويٺ ٿي. شاهه پور جو ڪوٽ جتي ميون شاهه عنات رهندو هو توڙي نصرپور جتي هو ايندو ويندو هو، اهي ٻئي ماڳ ڪوٽڙي کان گهڻو پري ڪونه هئا. اندازاً سنه ۱۱۲۰ هه کان وٺي ويندي سنه ۱۱۳۳ هه ۾ ميين شاهه عنات جي وفات تائين، ٻارهن تيرهن سال کن شاه لطيف جـون ميين شاهـه عنات سان رهاڻيون رهيون(۲). ميون صابـر ولهاري، وقت جو وڏو عالم عـارف ۽ تقوىٰ جـو صاحب هـو. هو سمن جي 'ٻـرنـڊ' پاڙي

(۱) ٻي پڙهڻي:
ايءَ پنڌ اڳـاهون، ڪي ڪاهي رسنا ڪاپڙي.

ايءَ پنڌ اڳاهون، جت نانگا گڏنا نات کي.

(۲) ميين شاهه عنات ۽ شاهه عبداللطيف جي تعلق بابت وڌيڪ ڏسو ڪتاب "ميين شاهه عنات جـو ڪلام"؛ مطبوع سنه ۱۹۶۳ع، مقدمو صفحا 89-106، خـاص طـرح صفحا 90-89، 96 ۽ 106. ان ڪتاب جي مقدمي لکڻ ۽ ڇپجڻ بعد ميين شاهه عنات جي وفات جـو سال (۱۱۳۳هه) پڪيءَ طرح معلوم ٿيو.

مان هو ۽ ٻرڪنڊي ولهار (ٽنڊي الهيار کان ڏکڻ اوڀر طرف) ۾ درسگاھ قائم ڪئي هئائين جيڪا ڀوءِ مشهور ٿي، ۽ ٽالپور اميرن جي دور ۾ وڏي اوج کي پهتي. ميون صابر قرآن شريف جي تعليم ڏيندڙ ۽ وڏي فقيري حال وارو بزرگ هو، جنهن جي ديدار لاءِ شاھ عبداللطيف پاڻ وڏي چاھ سان ونس هلي ويو. ميين صابر سنھ ١١٣٥ھ ۾ وفات ڪئي ۽ مخدوم پير محمد هالائي "صد داغ بدل" جي فقري مان سندس وفات جو سال ڪڍيو. جيئن تہ اهو ڀڪو تاريخي سال آهي، انهيءَ ڪري شاھ صاحب سنھ ١١٣٥ھ ۾ يا ان کان اڳ ساڻس مليو هوندو (١).

پٽ کي وسائڻ کان پوءِ، چاليهن سالن جي عمر بعد زندگي جي ٻئي دور ۾، شاھ صاحب جون سنڌ جي جن عالمن ۽ عارفن سان صحبتون ٿيون تن مان هيٺين بزرگن بابت (ڪتابن ۽ تحريرن مان، مشهور ۽ معتبر روايتن مان، توڙي جن ماڳن تي هو رهندا هئا اتي سندن پوين ۽ پين چائن وٽان) جيڪي حوالا ۽ ٿاٿا ملن ٿا تن مان تصديق ٿئي ٿي تہ شاھ صاحب جون ساڻن هڪ ٻہ ڀيرا ملاقاتون يا اڃان ٻہ وڌيڪ عرصي لاءِ حال واريون صحبتون ٿيون.

- آخوند حاجي متين الدين سانوٽي هالن پراڻن جو، جنهن کي شاھ صاحب ميڻائين رنگ جو پنهنجو لباس ڏنو هو جيڪو پوين يادگار طور سنڀالي رکيو، تان جو ويندي ١٨٨٠-٨٧ع تائين سانگي جي استاد آخوند احمد سانوٽي وٽ موجود ۽ محفوظ هو (لطائف لطيفي، ص ١٥١).
- سيد شهمير شاھ باقيل پوٽو مٽياروي (وفات ١٠-محرم ١١٧٧ھ) مخدوم محمد هاشم جو هونهار شاگرد هو، ۽ اسلام جي خدمت ۽ دين جي قوت ۾ ڪوشان رهيو. تحفة الڪرام ۾ سندس ذڪر آهي. شاھ صاحب جي ساڻس محبت جي وات هئي جو ڪيس حجت سان چيائين تہ هو هڪ هندو شخص کي مسلمان نہ ڪري.
- مخدوم عبدالباسط هالائي، وڏو عالم ۽ شاھ صاحب جو معتقد هو، جنهن وٽ شاھ صاحب ايندو هو ۽ اچي ٽڪندو هو (لطائف لطيفي، ص ١٥٢؛ لطف اللطيف، ص ١٦٦).
- حافظ ميون اسحاق درس مشائخ پوٽو عرف ميون اسحاق ٻنٽوري، 'سڀئي مشائخ هوٿي' واري ماڳ کان ميل کن ڏکڻ طرف، موجود ڳوٺ 'مسلڪو دڙو' (تعلقو ٽنڊو الهيار) ۾ مڪتب پڙهائيندو هو. وڏو عابد زاهد هو. ٻارڙن کي

(١) ميين صابر جو 'تحفة الڪرام' (جلد-٣، مطبع ناصري دهلي، ص ١٦٦) ۾ ذڪر آهي. شاھ لطيف جو ساڻس ملڻ بابت ڏسو 'لطائف لطيفي' (ص ١٦٢)، 'لطف اللطيف' (ص ٨٨) ۽ 'تذڪره مشاهير سنڌ'، جلد-٣، ص ص ٢٦٥-٢٦٧.

نهايت پيار سان پڙهائيندو هو. شاهه صاحب اچي ڪيس مليو ۽ پڇيائين تہ: ’ادا پاڙهين ٿو يا ڪارين ٿو!‘ حافظ اسحاق جواب ڏنو تہ: ’جي ڪاريندس تہ بہ لطيف ٿيندا‘ [يعني اکرن ۾ ڪريا تہ بہ اخلاق ۾ لطيف (=نيڪ ۽ پاڪ) ٿيندا]. شاهه صاحب اشارو سمجهيو ۽ سائس وڏي محبت سان مليو. شاهه صاحب وٽس پيرا ڪندو هو (’مشائخ هوتي‘ ۽ ’مُلڪو دڙو‘ ماڳن جي مشهور مقامي روايت).

- ميون محمد مبين ٺَٽائي، مخدوم محمد هاشم جو همعصر ۽ دوست، پنهنجي وقت جو وڏو عالم، ۽ درسگاهہ ’چوٽياريون‘ (ضلعو سانگهڙ) جو باني هو (جيڪا ڪانئس پوءِ وڏي اوج کي پهتي). شاهه صاحب اڪثر سانوڻ ۾ وٽس ايندو هو. هڪ پيري گڏجي ماني کاڌائون ۽ پوءِ صحبت ۾ وينا تہ گهڻو وقت ويا ۽ البت دير ٿي وئي. جڏهن شاهه صاحب موڪلايو تہ ميين مبين چيو تہ: ’جهڙ ڦڙ آهي ترسي پئو‘. شاهه صاحب جواب ڏنو تہ:

”رداءِ جا رضا جي سا اوڇڻ آديسين“

پوءِ موڪلائي روانو ٿيو. (مشهور روايت جنهن جي تصديق انهيءَ سان بہ ٿئي ٿي جو اها سٽ رسالي ۾ ’سر رامڪلي‘ جي هڪ بيت ۾ موجود آهي).*

- مخدوم دين محمد صديقي سهروردي سيوستاني (۹۲-۱۱۹۳هہ)، اصل ’پاٽ‘ جو پوءِ اچي سيوهڻ ۾ رهيو هو. شاهه صاحب سان سندس گهاٽا دوستانا تعلقات هئا جو هڪ ٻئي سان دستارون بدلائي پڳ مٽ يار ٿيا هئا. مخدوم موصوف ظاهري علم توڙي تصوف ۽ طريقت ۾ وڏو ڪامل عامل هو (تذڪره مشاهير سنڌ، جلد-۱، ص ۸٦ ۽ ۲۰۳).

- ميون محمد صلاح بن ميون محمد عارف (ٻاسوڙي جو، پوءِ ’مٽياري‘ ۾ رهيو)، فارسي جو عالم ۽ مولانا رومي جي مثنوي جو وڏو ڄاڻو هو. شاهه صاحب جو معتقد ۽ مريد ٿيو، ٻاهر سفر ۾ هميشه سائس گڏ هوندو هو ۽ روزانو مثنوي جو وعظ ڪندو هو. شاهه صاحب وٽ سندس وڏي عزت هئي ۽ ڪيس

---

* هي ملاقات غالباً هن دور جي آخري سالن ۱۱٦۰-۱۱۵۵هہ ۾ ٿي. مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي ان وقت شاگرد هو، چوٽيارين ۾ پڙهندو هو ۽ ميين محمد مبين کي ’ابو‘ ڪري سڏيندو هو. شايد ماني وقت هو خدمت ۾ موجود هو جو جنهن پيالي ۾ شاهه صاحب پاڻي پيتو سو گرهوڙي صاحب سنڀالي رکيو (ٻيءَ روايت موجب اهو پيالو شاهه صاحب پاڻ ڪيس ان موقعي تي يا ٻئي موقعي تي ڏنو هو) جيڪو هن پوئين ويجهي دور تائين گرهوڙ ۾ سيدن وٽ حفاظت سان رکيل هو (لطف اللطيف، ص ۹۰).

'خليفو محمد صلاح' سڏيندا هئا. سنڌي ۾ 'بزغل جا ڪلما' جوڙيائين جيڪي 'محمد صلاح جي سنڌي' جي نالي سان مشهور ٿيا، پر شاهه صاحب جو 'سفر نامو' جوڙيائين جيڪو پوئين ويجهي دور ۾ ضايع ٿي ويو (١).

- مخدوم عبدالله آڪرو (ڪنڊياري جو) جنهن وٽ مسافري ۾ اڳتي ويندي يا موٽندي شاهه صاحب ترسندو هو (٢).

- مخدوم محمد صديقي قريشي جيڪو پنهنجي وقت جو عالم ۽ درويش هو ۽ ڪوٽڙي ڪبير (تعلقو ڪنڊيارو) ۾ مڪتب پڙهائيندو هو. سندس اهو مڪتب مخدومن جي پاڙي ۾ 'سوا لک مقام' جي وچ تي هو. اتي مسجد هئي جتي شاهه صاحب اچي ٽڪندو هو. مسجد جي پرسان هڪ لئي جو وڻ هو جيڪو پوءِ يادگار طور 'ڀٽائي صاحب وارو لئو' سڏبو هو ۽ سنه ١٨٩٧ع ڌاري پڻ بيٺل هو (٣).

- فقير محمد حافظ عرف ميان صاحبڏنو فاروقي (وفات ١١٩٢هه)، سچل جو ڏاڏو، درازن جي شهر کان ٻاهر ڪٻڙن جي ويڙهه ۾ گوشانشين رياضت ۽ عبادت ۾ ويٺل هو جو شاهه صاحب اتان لنگهندي ساڻس مليو، ۽ سندس اشاري تي ميان صاحبڏنو ويراڳ مان نڪتو ۽ کوهه کٽايائين ۽ مسجد ٺهرايائين ('لطف اللطيف' ص ٨٣ - ٨٤).

---

(١) اولاد وٽ مسلسل طور هلندڙ روايت جيڪا راقم سان مرحوم مولوي عبدالله بيان ڪئي.

(٢) مخدوم جي اولاد جي روايت جيڪا آخر ۾ ان گهراڻي جي وڏيءَ عمر جي مائي جي زباني بيان ٿي (۽ راقم کي غلام رباني آگري ٻڌائي). هن روايت جي ڪنهن قدر هن مان تصديق ٿئي ٿي جو مخدوم صاحب مثنوي جو ڄاڻو هو ۽ ڪانئس پوءِ سندس پٽ مخدوم دائود آڪرو به مثنوي جو وڏو شائق ۽ ڪاتب هو.

(٣) ڪوٽڙي ڪبير جي مخدومن عالمن وٽ مسلسل طور هلندڙ روايت، جنهن جو ذڪر راقم سان ڀربون پيرو هن خاندان جي سڄاڻ جانشين مرحوم غلام قادر فيبروري ١٩٦٧ع ۾ ڪيو. بعد ۾ ١٩٨٥ع ۾ موجوده جانشين ميان غوث محمد گوهر جي معرفت راقم کي ڪاغذات ڏنا جن مان معلوم ٿيو ته مخدوم محمد سنه ١١٦٥هه ۾ حال حيات هو. راقم مسجد ۽ لئي واري پيي پڻ ڏٺي ۽ وڏيڪ پڇا ڪئي، جنهن تي معلوم ٿيو ته شاهه صاحب جڏهن مخدوم محمد وٽ ايندو هو ته عبدالرحيم قل پڙنو ڪوري فقير سندس خاص خدمت ۾ رهندو هو. هن فقير جي پوين وٽ ان وقت جي هڪ 'ٿالهي' وڏي حفاظت سان رکيل آهي (جو ٻڌائجي ٿو ته ڀٽائي صاحب ان ۾ ماني کاڌي هئي) جيڪا راقم ميان محمد اسماعيل (عمر ٧٥ ورهيه) ڏيکاري.

- مخدوم محمدي (وفات ١١٧١هه)، مخدوم عبدالرحمان شهيد جو فرزند ۽ جانشين، جنهن جي وقت ۾ هڪ ڀيري شاهه صاحب کهڙن جي شهر جي ٻاهران چنيهه فقير اچڻ جي کوهه تي اچي لٿو. جڏهن مخدوم صاحب کي خبر پئي ته پنهنجو خاص ماڻهو موڪليائين ۽ تاڪيد سان چوائي موڪليائين ته: هتي اسان وٽ اچي رهو. (غالباً شاهه صاحب اڳ مخدوم عبدالرحمان سان مليو هو، ۽ پوءِ جڏهن مخدوم صاحب کي ميان نور محمد ڪلهوڙي سنه ١١٤٥هه ۾ شهيد ڪرايو ته شاهه صاحب عذر خواهي لاءِ مخدوم محمدي وٽ آيو هو. انهيءَ اڳئين لاڳاپي جي ڪري ئي مخدوم موصوف حجت سان چوائي موڪليو ته: هت اسان وٽ اچي رهو. پر شاهه صاحب جو اچي فقير وٽ لٿو هو سو رات اتي رهڻ مناسب سمجهيائين). انهيءَ تي شاهه صاحب، نڪر جي نڪر تي اڳار سان هيءُ بيت لکي مخدوم محمدي ڏانهن ڏياري موڪليو ته:

اڄ نه آيس آنءُ، صبح ايندس سپرين
توتي جنهن جو نانءُ، سو ڪٿي بار ڪُهين جا (١).

وعدي موجب شاهه صاحب ٻئي صبح مخدوم صاحب وٽ ويو. ان وقت شاهه صاحب سان راڳ لاءِ پنهنجا راڳائي فقير دنبورن سان گڏ هئا. جڏن ته مخدوم صاحب شريعت جو صاحب هو سو سبب پڇيائين، جنهن تي شاهه صاحب عذر ڏيندي چيو ته: اسان جي مجبوري آهي جو 'راڳ' اسان جي روحاني خوراڪ بنجي چڪو آهي. مخدوم صاحب جن چيو ته: هت بنا سازن جي پل راڳ ٿئي ۽ پل ٻڌو. شاهه صاحب قبول ڪيو ۽ دنبورا اندر ڪوٺي ۾ سنڀالي رکيائون. رات جو نماز بعد جڏهن ٻاهران ويهي فقيرن وڏي سوزگداز سان راڳ ڪيو ته اندر دنبورا وڄڻ لڳا. ان تي مخدوم صاحب چيو ته:

---

(١) هيءَ ڳالهه کهڙن جي مخدوم عالمن وٽ مسلسل طور هلندي آئي آهي ۽ پڻ وڏي عالم مخدوم محمد عاقل (چوٽون) پنهنجي ڪتاب "تاريخ آئينه جهان نما" (قلمي) ۾ آندي آهي. راقم سان ان جو ذڪر ٻهريائين استاد مرحوم مخدوم امير احمد ڪيو، جنهن کي پوءِ 'تحفة الڪرام' جي سنڌي ترجمي (مطبوع سنڌي ادبي بورڊ، ١٩٥٧ع، ص ص ٢٢٨-٢٤٠) جي حاشيه ۾ پڻ آندائين. مخدوم صاحب جن ائين به چيو ته: شاهه صاحب ھاڻ نِڪر جي ٺڪر تي اڳار سان اهي سٽون لکي موڪليون هيون. کوڙن ۾ آءُ وٽن ويس ته مون کي اها ڪوٺي واري جاءِ پڻ ڏيکاريائون (جيڪا ان وقت غالباً جامع مسجد جي ٻاهرئين دروازي لڳ هئي) جتي شاهه صاحب ٽڪيو هو. مرحوم مولوي دين محمد وفائي پڻ 'لطف اللطيف' (ص ص ٨١-٨٢) ۾ شاهه صاحب جو مخدوم محمدي وٽ وڃڻ وارو بيان 'تاريخ آئينه جهان نما' جي حوالي سان آندو آهي.

هيءَ هڪ نرالي حالت آهي ۽ شاهه صاحب بي ميار آهي. ان موقعي تي شاهه صاحب هفتو کن مخدوم صاحب وٽ ٽڪيو ۽ سندن پاڻ ۾ رهائيون ٿيون. مخدوم محمدي پاڻ اويسي سلسلي جو وڏو شيخ ۽ چاني چام کان الله وارو هو. هيءَ ملاقات غالباً شاهه صاحب جي زندگي جي آخري سالن ٦٠-١١٥٩هه ڌاري ٿي جڏهن مخدوم صاحب جي عمر ١٦-١٧ سال کن هئي.

- چنهيه فقير اچڻ، کهڙن جو، جنهن وٽ شاهه صاحب ٽڪيو جنهن مٿي بيان ٿي چڪو آهي.

- سيد محمد بقا لڪياري (شهيد ١١٩٢هه)، جناب پير صاحب محمد راشد 'روضي-ڌڻي' جو والد، جنهن سان شاهه صاحب جي ملاقات ٿي ۽ هڪ ٻئي سان حجاتي گفتگو ڪيائون. شاهه صاحب جي اها ملاقات مسافري ۾ کهڙن جي شهر کان اڳتي ويندي ڪئي ٿي(١)، جنهن جو ذڪر پوءِ غالباً سيد محمد بقا پنهنجي هونهار فرزند محمد راشد صاحب (١١٧٠-١٢٣٠هه) سان ڪيو، جيڪو پنهنجي وقت جو وڏو عالم ۽ عارف ٿيو. پنهنجي والد کان شاهه عبداللطيف بابت جيڪي ٻڌائين ان کان متاثر ٿي شاهه صاحب جي بيتن ڏانهن توجهه ڪيائين. هو سنڌ جو پهريون وڏو عالم ۽ قادري طريقي جو اڳواڻ هو جنهن سڀ کان اڳ شاهه صاحب جي بيتن ۾ مسايل عارفانه فڪر کي سمجهاتو ۽ انهن کي اهميت ڏيندي پنهنجي وعظ ۽ نصيحت ۾ بيان ڪيو.

- پير مومن شاهه جيلاني، 'لوءِ مبارڪ' (گهوٽڪي) جو عالم عارف ۽ سجاده نشين هو جنهن سنه ١١٠١هه ۾ شاندار جامع مسجد جوڙائي ۽ مدرسو قائم ڪيو. شاهه صاحب جڏهن 'لوءِ' ۾ آيو ته انهيءَ مسجد ۾ اچي ٽڪيو جتي پير صاحب سان سندس روح رهاڻ ٿي، جنهن ۾ شاهه صاحب مارئي جي سُر مان پنهنجا ڪي بيت پڙهيا جيڪي پوءِ اتي پيرن صاحبن وٽ يادگار رهيا. روايت موجب شاهه صاحب جيڪو پهريون بيت پڙهيو ۽ جنهن پير صاحب تي وڏو اثر ڪيو سو هيءَ هو:

---

(١) 'لطائف لطيفي' (ص ٩٧) ۾ مير عبدالحسين خان سانگي هن ملاقات بابت لکيو آهي، ۽ ٻئي سواوي دين محمد وفائي 'لطف اللطيف' (صفحا ٨٤-٨٥) ۾ ان کي بيان ڪيو آهي.

زمر زخرف سومرا، حمد جني جو هند
اهدناالصراط المستقيم اهو پنهوارن پند
ٻاري لاهج ٻند، ته ملان ماروئڙن کي (١).

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (وفات ١١٧٢ هه)، ٻلڙي جي پرسان بهرام پور ۾ رهندڙ هو جو شاهه صاحب جي ساڻس ڏيٺ ٿي. مخدوم صاحب سان شاهه صاحب جي جاڻ سڃاڻ ۽ ملاقاتن جو سلسلو ويندي ١١٥٣-١١٥٤هه وارن سالن تائين قائم رهيو. انهن سالن ۾ شاهه صاحب ارادو ڪيو ته ٻلڙي ۾ ميين شاهه ڪريم جي مزار تي قبو جوڙائي، مخدوم صاحب کي جڏهن خبر پئي تڏهن شاهه صاحب کي چيائين ته قبو نه ٺهرائي، جنهن تي شاهه صاحب عذر پيش ڪيو ته ميين شاهه ڪريم سان سندس بي انتها محبت آهي انهيءَ ڪري ئي قبو جوڙائي، پر ان سان گڏ جامع مسجد به تعمير ٿيندي. ان بعد ملاقاتن ۾ ويڇهائي ڪانه رهي؛ پر باوجود ان جي شاهه صاحب کي مخدوم صاحب لاءِ آخر تائين وڏي عزت هئي (٢).

٣ درويش ڏاتارڏنو بن درويش اسحاق سنڪريو ('ملاڪاتيار' وارن بزرگن جو وڏو جنهن جو ذڪر قانع تحفة الڪرام ۾ آندو آهي) تنهن سان شاهه صاحب جي گهڻي ڏيٺ هئي. جڏهن ميين شاهه ڪريم جي روضي ۽ مسجد جي تعمير لاءِ شاهه صاحب ڪاشيءَ جي سِرن وٺڻ لاءِ ملتان وڃڻ جو ارادو ڪيو ته درويش ڏاتارڏنو (جيڪو ملتان وارن بزرگن جو خاص مريد هو) ساڻس گڏجي ملتان ويو هو (هيءَ روايت ملاڪاتيار وارن بزرگن وٽ مسلسل طور هلندي آئي آهي ۽ راقم سان اتي جي موجوده سجاده نشين فقير محمد اسحاق پنهنجي زباني بيان ڪئي).

---

(١) راقم کي هيءَ روايت گهوٽڪي ۾ اعتبار جهڙن صاحبن ڪان ملي. ساڳي روايت پوءِ عادلپور ۾ به ملي پر البت 'مارئي جي سُر' سان انهن بيتن جو سلسلو بدليل هو.

(٢) هيٺ ڏسو مخدوم محمد معين جي بيان هيٺ. مير عبدالحسين خان سانگي 'لطائف لطيفي' (ص ص ١٠٠-١٠١) ۾ جيڪا حڪايت آندي آهي ته مخدوم محمد هاشم راڳ بند ڪرائڻ لاءِ شاهه صاحب وٽ (پٽ تي) آيو هو جو دنبورا ڪوٺي ۾ بند ڪرڻ جي باوجود وڄيا، سا صحيح ناهي. اهو سازن جو خود بخود وڄڻ وارو واقعو تڏهن ٿيو جڏهن شاهه صاحب ڪوٽڙي ۾ مخدوم محمدي وٽ مهمان هو مخدوم محمد هاشم جي منع ڪرڻ واري روايت بابت ڪن بيانن ۾ ائين چاٿايل آهي ته مخدوم صاحب چيو ته: 'شرعي لحاظ کان خود ميين شاهه ڪريم پڻ سندس قبر تي قبي جوڙائڻ کان منع ڪئي هئي.' ميين شاهه ڪريم جي ڪيل منع جو اهو ذڪر 'لطائف لطيفي' ۾ آندل آهي.

- مخدوم پاون شاهه، ملتان جي سهروردي غوثيه درگاهه جو سجاده نشين، جنهن سان فقير ڏاتارڏني سان گڏ شاهه صاحب مليو ۽ صحبت ڪئي. اها ملاقات ١١٥٤ – ١١٥٥ هه وارن سالن ۾ ٿي هوندي.

- ميان محمد صادق نقشبندي ٺٽوي، عالم ۽ صوفي، مخدوم معين جو شاگرد ۽ خواجه محمد زمان لواري واري جو استاد، فارسي جو وڏو ڄاڻو ۽ شاعر جنهن کي مير علي شير قانع ”جامع فنون ڪمال ظاهري و باطني“ ڪري لکيو آهي، سو شاهه صاحب جي زندگي جي هن دور جي شروع ۾ ئي سندس معتقد ۽ مريد ٿيو ۽ سندس اها ارادتمندي آخر تائين قائم رهي. هن پوءِ شاهه صاحب جي ارشاد تي، شاهه حبيب جي وفات (سنه ١١٤٤هه) توڙي ميين شاهه ڪريم جي درگاهه جي تعمير (سنه ١١٥٦هه) جون ابجد جي حساب سان فارسيءَ ۾ سهڻيون تاريخون ڪڍيون.

- خواجه محمد زمان (اول) لواري وارو، جيڪو شاهه عبداللطيف جي مريد ۽ وڏي عالم ميان محمد صادق نقشبندي ٺٽوي جو شاگرد هو، تنهن سنه ١١٥٠هه ۾ لواري کي وسايو، جتي پوءِ غالباً ڪچ ڏانهن ايندي يا ويندي شاهه صاحب ساڻس مليو ۽ ڪا گهڙي پاڻ ۾ اعليٰ معرفت واري صحبت ڪيائون. خواجه صاحب ٺٽي مان ظاهري توڙي باطني علم سان بهرور ٿي آيو هو، سو شاهه صاحب کانئس پڇيو ته: ”فنا کان پوءِ به ڪو علم آهي؟“. جواب ڏيڻ بدران خواجه صاحب پاڻ سامهون سوال پڇيو ته: ”فنا کان اڳ ڀلا ڇا آهي؟“ خواجه صاحب ان ملاقات وقت نسبتاً جوان هو ۽ ڄاهيائين ٿي ته شاهه صاحب سندس مريد ٿئي، پر شاهه صاحب وڌيڪ ڪونه ترسيو ۽ اتان ٻيءَ منزل ڏانهن روانو ٿي ويو. خواجه محمد زمان جي نظر ۾ ”شاهه صاحب هڪ اهل دل عارف هو جنهن جو قلب ذڪر الهي ۾ مشغول هو“. (ڪتاب ”مرغوب الاحباب“، تصنيف نظر علي ٽالپور ۽ لطف اللطيف، ص ص ٧٥ – ٤٧٦، تذڪره مشاهير سنڌ، جلد ٣، ص ص ١١١ – ١١٣).

- مير (سيد) محمد عطا امير خاني ٺٽوي (وفات ٣-شعبان ١١٧٨هه)، جڏهن کان شاهه صاحب جي صحبت ۾ آيو ته پنهنجون تلخ طبع واريون عادتون ۽ مذهبي نفرتون ترڪ ڪيائين، ۽ باوجود هڪ شيعه گهراڻي جي فرد هجڻ جي هو خليق ۽ صاف دل صوفي ٿي پيو. شاهه صاحب به پوءِ کيس گهڻو پاڻ لڳو ۽ ٺٽي ۾ بعضي وٽس وڃي ٽڪندو هو. سنه ١١٥٢هه ۾ شاهه صاحب وٽس اوطاقي هو جو اتي حبيب شاهه ڪلهوڙي نالي هڪ مجذوب درويش کي ستل ڏٺائين جنهن ٻه ڏينهن ٻه راتيون پاسو ڪونه ورايو هو. تڏهن سندس پرسان وٺي

شاهه صاحب چيو ته: 'اي مست! توکي جيڪي نذر ۾ حاصل آهي سو اسان جاڳندي پيا ڏوليون، اهڙي ننهر تون ڪنهن ڪان سکئين!(۱)۽

- مخدوم محمد معين ٺٽوي پنهنجي وقت جي چوٽيءَ جي عالمن مان هو جنهن سان شاهه صاحب جون زندگي جي هن دور جي شروع کان وٺي محبت ڀريون ملاقاتون ٿيون ۽ ويندي آخر تائين قائم رهيون. مخدوم محمد معين پنهنجي وقت جو وڏو محقق ۽ فلسفي، ابن عربي جي صوفيانه فڪر جو علمبردار سالڪ ۽ صوفي، ۽ 'وحدت الوجود' جي نظريي جو زوردار حامي هو. هو ٺٽي جي وڏي عالم مخدوم عنايت الله ۽ دهلي جي وڏي عالم شاهه ولي الله جو ذهين شاگرد هو. تصوف ۾ نقشبندي طريقي جي شيخ ۽ مرشد ميان ابوالقاسم نقشبندي ٺٽوي جو مريد هو. شاهه عبداللطيف جو وڏو يار هو: بعضي پاڻ پٽ تي شاهه صاحب وٽ ايندو هو ۽ بعضي شاهه صاحب ٺٽي ۾ وٽس روح رهاڻ لاءِ ويندو هو. مخدوم محمد معين جي ديني ۽ فقهي ڄاڻ تي شاهه صاحب جو وڏو ڀروسو هو جو آڳاٽو ڏانهس 'اويسي طريقي' جي حقيقت سمجهائڻ بابت خط لکيو هئائين. مخدوم محمد معين کي شاهه صاحب لاءِ وڏي عزت بلڪ دلي محبت هئي ۽ سندس هر ارشاد جو خاص لحاظ رکندو هو(۲).

مخدوم محمد معين سماع جو شائق ۽ 'شاهه جي راڳ' تي عاشق هو، ايتريقدر جو آخر حياتي ۾ به 'شاهه جو راڳ' ٻڌندي مٿس حال پئجي ويو جنهن ۾ دم ڏنائين. مير علي شير قانع 'تحفة الڪرام' ۽ 'معيار سالڪان طريقت' ۾ اهو واقعو هيٺين لفظن ۾ بيان ڪيو آهي:

"پٽ تي شاهه صاحب پنهنجن فقيرن کي چيو ته: اچو ته پنهنجي يار جو آخري ديدار ڪري اچون. ائين چئي ٺٽي ۾ (مخدوم محمد معين وٽ آيو

---

(۱) مير علي شير قانع، مقالات الشعراء، ص ص ۲۲۱-۲۲۲ ۽ تحفة الڪرام ۾ اهو ذڪر آندو آهي ۽ معيار سالڪان طريقت ۾ ان مجذوب کي 'قلهره' ڪري لکيو آهي. محمد عطا بابت وڌيڪ ڏسو لطف اللطيف، ص ص ۷۸-۷۹ ۽ تذڪره مشاهير سنڌ، جلد ۲ صفحا ۳۳۸-۳۳۹.
(۲) مخدوم محمد معين ۽ مخدوم محمد هاشم جا ديني مسئلن تي هڪ ٻئي سان سوال جواب ٿيندا هئا (تحفة الڪرام، ۳×۲۲۹). هڪ ڀيري ڪنهن خاص مسئلي جي اهميت سببان مخدوم محمد هاشم پاڻ مخدوم محمد معين وٽ اچڻ جو ارادو ڪيو، ۽ هو جنهن وقت آيو تنهن وقت شاه صاحب به مخدوم محمد معين وٽ هو. ٻاهران دروازي کان جيئن ئي مخدوم محمد هاشم اندر گهڙيو ته شاهه صاحب کيس ڏسي مخدوم محمد معين کي چيو ته: 'اڄ مخدوم صاحب کي ڪوبه رد ڪد' نه ڏجؤ جو سندس پيشاني تي نبي ڪريم (صلعم) جي چانو' آهي.' اهو ٻڌي، جيئن مخدوم محمد هاشم آيو ته مخدوم محمد معين اٿي سندس آجيان ڪئي ۽ چيائينس ته: انهي مسئلي تي اوهان سان اسان جو ڪوبه اختلاف ناهي. پوءِ مخدوم صاحب کي در تائين اماڻي آيو. (مشهور روايت جيڪا ملاڪاتيارن جي بزرگ فقير محمد اسحاق بن راتم مان پنهنجي زباني بيان ڪئي).

۽ اتي) راڳ جي صحبت (محفل) ڪيائين جنهن ۾ مخدوم (محمد معين) پڻ شامل ٿيو. محفل جي عين گرمي ۽ ذوق واري وقت هو اٿي اندر ويو ۽ ٿوري دير ۾ دم ڏنائين. سيد موصوف (شاه عبداللطيف) جنازي ۾ شموليت بعد ڀٽ ڏانهن موٽندي چيو ته: "ٺٽي ۾ اچڻ سندن ڪري ٿي ٿيندو هو ــ هاڻي ڪانئس پوءِ ختم" (تحفة الڪرام، جلد ٣، مطبوع دهلي، ص ص ٢٢٩-٢٣٠).

"آخر عمر ۾ (مخدوم معين) به قدوة العارفين شاهه عبداللطيف جي خدمت ۾ وڏي ارادي ۽ اخلاص وارو ٿيو. شاهه موصوف کي به ٺٽي ۾ سندس صحبت نهايت وڻي ويئي ۽ سندس ملڻ خاطر هو ٺٽي ۾ گهڻو اچڻ وڃڻ لڳو. مخدوم جي (حياتي جي) آخري ڏينهن ۾ شاهه موصوف آيو ۽ اچي راڳ جي صحبت (محفل) ڪرايائين. مخدوم کي ان راڳ ٻڌڻ سان حال پهچي ويو، ايتريقدر جو جان ڏيڻ کان سواءِ چارو ڪونه رهيو...... (جڏهن) سندس جنازو مڪلي ڏانهن پئي نيائون ته سيد (شاهه عبداللطيف) پڻ پويان ڪانڌي ٿي پئي هليو...... شاهه عبداللطيف جنازي سان ڪانڌي ٿيڻ بعد موٽندي، پنهنجي ڪرامت ڀري زبان سان چيو ته: "ٺٽي ۾ پنهنجي يار جي الوداع خاطر هي اسان جو آخري پيرو اچڻ ٿيو...." (معيار سالڪان طريقت، قلمي).

مخدوم محمد معين غالباً آخري عالم هو جنهن سان زندگي جي هن دور ۾ شاه صاحب جي هي آخري ملاقات ٿي.

ڀٽ تي هڪ جاءِ مقيم ٿيڻ وارو آخري دور (١١٦١-١١٦٥هه)

مخدوم محمد معين جي وفات سنه ١١٦١هه ۾ ٿي جنهن جي تصديق قانع جي ڏنل تاريخي مادي "قطره در بحر واصل شد" مان ٿئي ٿي. وفات بابت مٿين بيان مان ظاهر آهي ته شاهه صاحب کي وڏو غم ٿيو جو چيائين ته سندس ٺٽي ۾ اچڻ جو هيءُ آخري پيرو ٿيندو ۽ دوست جي جدائي بعد هاڻي هو وري ٺٽي ڪونه ايندو. هن وقت شاه صاحب جي عمر ٥٩ سال هئي، ۽ هو جيئن 'ڀٽ' تي موٽيو ته غالباً وري ڪنهن پئي سفر تي ٻاهر ڪونه ويو، زندگي جو باقي عرصو ڀٽ تي ئي ياد الاهي ۾ فقيرن سان گڏجي گذارڻ جو پهه ڪيائين. ان جي تصديق انهيءَ مان ٿئي ٿي جو هاڻي ڀٽ تي اڪيلي مسجد واري جاءِ تي هڪ وڏي ٽن گنبذن واري جامع مسجد ٺهرائڻ شروع ڪيائين، جيڪا بکر جي ويندل عيدن رازي شاه صاحب جي موجودگي ۾ سندس نظرداري هيٺ سنه ١١٦٢هه ۾ جوڙي راس ڪئي(١). (اها ساڳي

(١) لطائف لطيفي ۾ آندل بيان موجب، شاه صاحب ان مسجد جو بنياد رکيو ۽ اها شاه صاحب جي موجودگي ۾ سندس روبرو جڙي: "مسجد معلّي روبروی والاتبار نمونه پسنديده تيار شد" (ص ٣٦) "عيدن معمار ساکن بکهر مسجد مطهره روبرو اولياء صاحب بر ڀٽ شريف ساخته بود" (ص ١٤١) بنا کردهٔ شاه والا تبار ــ که شد روبروی معلي تيار (ص ٢٦). شاهه جو روضو به پنج سال پوءِ عيدن رازي جوڙيو.

ٽن گنبذن واري مسجد، جيڪا اڄ تائين موجود آهي). هالن پراڻن جي قاضي ابراهيم شاه صاحب جي ارشاد موجب مسجد جي تعمير جي تاريخ هيٺين منظوم مصرع مان ڪڍي (١):

"نادري مسجد درين دوران چه زيبا دل ربا"

شاهه صاحب هالي پٽ تي ٿي گوڏو پڇي ويٺو ۽ اتي همه تن عبادت ۽ رياضت ۾ مشغول ٿيو. مير سانگي جو هيٺيون بيان شاهه صاحب جي زندگيءَ جي انهي آخري دور جي ٺيڪ عڪاسي ڪري ٿو:

"ڀٽ واري جامع مسجد ۾ هميشه (= روزانو لازمي طور) پنجئي وقت نماز جماعت سان ادا ڪندا هئا. نماز ۾ پاڻ اڳڀرو امام نه ٿيندا هئا. حضرت شاهه عبدالڪريم جي طريقي موجب، ٽي تسبيحون ذڪر جون صبح جي نماز ۽ ٻين نمازن وقت مقرر ٿيل هيون، جيڪي پڙهيون وينديون هيون: پهرين تسبيح "الله هو"، ٻي تسبيح "الله الله"، ۽ ٽين تسبيح "هُو هُو". پاڻ اڪثر روزي ۾ هوندا هئا ۽ فرمائيندا هئا ته: (حقيقي) 'روزه دار' اهو آهي جيڪو عيد جو محتاج ناهي، ۽ (حقيقي) 'عابد' اهو آهي جنهن ۾ 'انانيت' ('آءٌ') ناهي: مسجد به مائهن لاءِ انهيءَ ڪري سجده گاه بڻي آهي جو (منجهس خودنمائي ڪانهي ۽) پاڻ پنهنجي ٿي ٻين جو منهن ڪعبي ڏانهن ڪيو اٿس" (٢).

---

(١) قاضي ابراهيم پوءِ شاه صاحب جي وفات جي تاريخ پڻ ڪڍي (ڏسو هيٺ). مسجد جي جڙڻ راس ٿيڻ جي تاريخ واري اها سٽ ضرور مسجد ۾ ڪٿي لڳائي وئي هوندي پر هن وقت موجود ناهي. غالباً پوءِ ورانڊي جي ٺهڻ يا ٻين تعميري تبديلين وقت اها سٽ لاٿي وئي جو پوءِ وري لڳائي ڪانه وئي. مسجد جي تعمير بابت قاضي ابراهيم جي منظوم ڪيل اها تاريخي مصرع راقم ڪي ولهار جي ڪتبخاني جي ڪهنن ڪاغذن ۾ هيٺين طور لکيل ملي:

"تاريخ عمارت مسجد غواص بحر حقيقت سيد شاه عبداللطيف جيو عليه الرحمة قدس الله سره العزيز

بطريق مصرع:

نادري مسجد درين دوران چه زيبا دل ربائي"

١١٥١

هن لکيت ۾ سال وارو عدد ١١٦١ بدران ١١٥١ لکيل آهي جيڪو صحيح ناهي، ۽ لفظ 'ربائي' پڻ صحيح ناهي جو ان سان مصرع جو وزن ٽٽي ٿو. ابجد جي حساب سان: نادري = ٢٦٥، مسجد = ١٠٧ + درين = ٢٦٤ + دوران = ٢٦١ + چه = ٨ + زيبا = ٢٠ + دل = ٣٤ + ربا = ٢٠٣ = ١١٦٢.

(٢) لطائف لطيفي، صفحا ٩٧، ١٠٢ ۽ ١٢٧.

هاڻي شاهه صاحب جڏهن ڀٽ تي ماڪائتو مقيم ٿيو تہ راڳ ۾ هر جمعي رات باقاعدگي سان ٿيڻ لڳو، جنهنڪري ڀٽ سنڌ مريدن ۽ معتقدن توڙي ٻين عام مرادوندن جو مرڪز بڻيو. راڳ ٿورو گهٽو اڳ ۾ فقير ڪندا هئا ۾ ۱۱۴۴ھ ۾ شاهه حبيب جي وفات کان پوءِ فقيرن راڳ تي گهڻو ڌيان ڏنو هو. ان کان پوءِ واري سورهن سالن جي عرصي ۾ راڳائي فقير وڏي سمجهہ ۽ سوز سان شاهه صاحب جا بيت ۽ وايون ڳائڻ لڳا. اهڙي توجهہ سان 'شاهہ جو راڳ' جڻ هڪ اعليٰ ادارو بڻجي ويو ۽ راڳائي فقير بہ راڳ ۾ وڏي ڄاڻ وارا ٿي ويا. تمر فقير راڳ جو اڳواڻ هو، ۽ سيد تقي فقير، هاشم علي فقير ريحاڻ پوٽو ۽ ٻيا سنڌس اڳواڻي هيٺ راڳ ڪندا هئا. سڀني راڳاين فقيرن وٽ هاڻي دنبورا پڻ هئا، ۽ جڏهن تہ هر جمعي رات 'شاهہ جو راڳ' خود شاهہ صاحب جي حاضري ۾ ٿيڻ لڳو تنهنڪري فقيرن جي 'راڳ واري سڏ' ۾ وڏو درد ۽ اثر پيدا ٿيو جنهن جو غوغاء پري پري تائين وڃي پهتو:

"لات جا لطيف جي، سڏ تنهن جو سڄي"

هڪ طرف شاهہ جي بيتن ۽ واين جي لفظن ۽ معنيٰ ۾ سمايل درد ۽ اثر، تہ ٻئي طرف خود راڳائي فقيرن جو راڳ ۾ سوز وارو 'سڏ'– انهن ٻنهي جاذب جُزن جي ميلاپ سان 'شاهہ جي راڳ' ۾ وڏي ڪشش پيدا ٿي جنهن هر جمعي رات 'ڀٽ' تي محبتين جا ميڙا لڳائي ڇڏيا.

شاهہ صاحب جو عشق ۽ عرفان، ڪل ڪائنات جي خالق جي وحدانيت تائين پهچي چڪو هو، ۽ هاڻي خالق حقيقي سان وصال کان سواءِ هن عارضي زندگي واري وجود کي بي‌سود ڪري ٿي ڄاتائين. انهي حق ۽ حقيقت جي آگاهي جو اظهار ان وقت سر 'سهڻي' جي 'وائي' ۾ ڪيائين جو چيائين تہ:

"ڪيڙي منجهہ حساب، هنئڻ منهنجو هوت ري"

اڳ هلندڙ مسلسل روايت توڙي موجوده دور جي اعليٰ عالمانہ راءِ مطابق، انهيءَ وائي جي لحاظ سان سر سهڻي آخري ڪلام هو جيڪو شاهہ صاحب چيو (۱).

شاهہ صاحب لاءِ راڳ روحاني خوراڪ هو ۽ بالاخر راڳ جي رس ۾ ئي هيءَ جهان ڇڏيائين. پڇاڙي واري وقت سنڌس ارشاد موجب ئي ڏينهن راڳ ٿيندو رهيو ۽ شاهہ صاحب پاڻ استغراق واري حالت ۾ مراقبي ۾ ويٺو رهيو. جڏهن راڳ ۾ ذرا وقفو ڪيائون تہ ڏٺائون تہ ان مراقبي واري حالت ۾ئي شاهہ صاحب جو روح

---

(۱) اڳ هلندڙ روايت مير عبدالحسين خان سانگي 'لطائف لطيفي' (صفحو ۱۸۲) ۾ آندي آهي ۽ موجوده دور جي اعليٰ عالمانہ ۽ محققانہ راءِ علامہ آءِ. آءِ. قاضي جي آهي جيڪو پاڻ فڪر ۽ نظر جو صاحب، علم ۽ فيض جو سرچشمو ۽ خاص طرح شاهہ جي رسالي جو وڏو ڄاڻو هو.

پرواز ڪري چڪو هو(١)۔ شاهه صاحب جي اُستاد (ميين نور محمد ڀٽي مرحوم) جي فرزند ميين ولي محمد غسل ڏياريو(٢) ۽ شاهه صاحب جي پنهنجي ارشاد موجب کيس ان جاءِ تي دفن ڪيائون جتي هن وقت سندس مزار آهي۔ هجري سال ١١٦٥ جي صفر مهيني جي چوڏهين تاريخ هئي جو شاهه صاحب وفات ڪئي: اها سندس پيارن فقيرن لاءِ هڪ وڏو صدمو هئي جنهن کي ڪي فقير برداشت ڪري نه سگهيا ۽ انهيءَ غم ۾ گذاري ويا۔ ان وقت جي ٻن عالمن بزرگن، قاضي ابراهيم هالائي ۽ محمد پناهه 'رجا' نقشبندي ٺٽوي، جيڪي ٻئي شاهه صاحب جا معتقد هئا، تن سندس وفات تي هيٺيان 'تاريخي قطعا' چيا جيڪي ان غمناڪ ۽ جانگداز واقعي جا يادگار آهن۔

- قاضي ابراهيم هالائي هيٺين قطعي ۾ "رضوان حق" جي لفظن مان وفات جو سال ڪڍيو:

شاهه صاحب ذوالمناقب سيدِ عبداللطيف
آن ڪه قطب وقت خود بودست در مردان حق
چون ز جام ارجعي مخمور نوش وصل شد
گفت سلتيم غيب رب رحلتش "رضوان حق"

١١٦٥

- محمد پناهه 'رجا' سندس هيٺين ٻن شعرن جي پوين سٽن مان رحلت جو سال ڪڍيو:

زد نعره در فراق دگر کرد سينه چاک
"شد محو در مراقبه جسم لطيف پاک۔"

=١١٦٥

گفت اين "رجا" مريد سن ارتحال پير
"گرديد محو عشق وجودِ لطيفِ مير"۔

=١١٦٥

مٿيون بيان شاهه صاحب جي زميني زندگي جو هڪ مختصر خاڪو آهي، جيڪو ڪن معتبر تحريري حوالن ۽ پروسي جهڙين روايتن ۽ تصديقي ثاٿن مان اجاگر ٿئي ٿو(٣)۔ مگر انهن جملي اهڃاڻن کان وڌيڪ چٽا پڌرا ڪي ٻيا آثار آهن جيڪي شاهه صاحب جي سوانح حيات کي روشن ڪن ٿا۔ اهڙن آثارن مان 'ڀٽ' تي سندس مزار سندس خاڪي جسم جي امانت گاهه آهي؛ بلڙيءَ ۾ ميين شاهه ڪريم جو تبو ۽ مسجد، ۽ ڀٽ تي شاهه حبيب جو تبو ۽ جامع مسجد سندس جوڙايل عمارتن جا

---

(١) لطائف لطيفي، ص ١٢٠
(٢) ايضاً، ص ١٢١
(٣) ڪن ثاٿن اهڃاڻ جي وڌيڪ تحقيق اجان باقي آهي. في الحال 'رسالي' جي مقدمي طور ايتري تدر هيءُ مختصر خاڪو مرتب ڪيو ويو آهي.

يادگار آهن، 'لال لئو'، 'ڪنڊو' ۽ ڪي ٻيا ماڳ مڪان پڻ سنڌس زندگيءَ جي ماضي وارن مرحلن جا نشان آهن. پر حقيقت ۾ 'شاه جو رسالو' ۽ 'شاهه جو راڳ' ئي حضرت شاهه صاحب جي سوانح جا جٽرا جاڳندا باب آهن. رسالي ۾ محفوظ سندس پنهنجو ڪلام، حضرت شاهه صاحب جي اعليٰ شاعري ۽ عارفانه بصيرت تي شاهد آهي. ساڳئي وقت اهو سنڌي ٻوليءَ جو دائمي دستاويز آهي. اهو چڻ الهامي ڪلام آهي جيڪو شاهه صاحب جي عالمگير فڪر جو مظهر آهي، اسلامي تعليم ۽ تلقين جو روح آهي، زندگي جي مختلف مرحلن ۽ موڙن تي انسان جي فطري جذبن ۽ احساسن جو عڪس آهي، ۽ اعليٰ انساني اخلاق ۽ ڪردار جو آئينو آهي. ٻئي طرف 'شاهه جو راڳ' سنڌي موسيقي جو هڪ اهم تاريخي ادارو آهي، جنهن جو شاهه صاحب پاڻ بنياد وڌو ۽ ان جي تڪميل ڪئي - اهو انهيءَ لاءِ ته درديلي ۽ مٺي آواز ۾ ڳايل سندس بيتن ۽ وائين ۾ سمايل حق ۽ حقيقت، فڪر ۽ هدايت جو دلين تي خاص اثر ٿئي: اهڙو اثر جيڪو سالم دلين کي وڌيڪ سنواري، ڪٺيل دلين کي آجاري، بلڪ مُئين دلين کي جياري.

شاهراھ ريشم [حصو پهريون]

(آن جي ايشيا ۽ يورپ ۾ تهذيبي، تمدني، مذهبي ۽ سياسي اهميت)

ڊاڪٽر غلام علي الانا

ويجهي عرصي ۾ شاهراھ ريشم جيڪا شهرت حاصل ڪئي آهي، تنهن کان پاڪستان جو هرفرد واقف آهي. هيءَ شاهراھ دراصل قديم زماني ۾ به ايتروئي مشهور هئي جيترو اڄ آهي. قديم زماني ۾ به هن شاهراھ کي سياسي، سماجي، ثقافتي، معاشي، معاشرتي، مذهبي ۽ تجارتي لحاظ کان تمام گهڻي اهميت حاصل رهي آهي. مختلف پراڻن تاريخي ڪتابن ۽ گرنٿن ۾ هيءَ شاهراھ قديم واپاري شاهراھ يعني "شاهراھ ريشم" جي نالي ياد ڪئي ويئي آهي، جنهن جو هڪ ڇيڙو چين تائين پهچندو هو ته وري ٻيو ڇيڙو ٽيڪسيلا تائين ختم ٿيندو هو. اهڙيءَ طرح هن سڙڪ هڪ طرف يونوچ سمنڊ جي ڪناري وارن ملڪن کي واپاري سهوليتون ٿي مهيا ڪيون ته ٻئي طرف هنن جهان جي قديم شهر ۽ ٻڌن تختگاهه "نارا" تائين واپاري ۽ مذهبي رشتا ڳنڍي ڇڏيا. هيءَ سڙڪ هاڻ نئين سر جوڙي ويئي آهي، ۽ ١٩٨٢ع ۾ هن جو افتتاح ڪيو ويو هو. هيءَ سڙڪ پاڪستان کي چين جي مشاهين ريجن "سنڪيانگ" سان ملائي ٿي ۽ هاڻ "خنجراب" دڙي کان "ڪاراڪورم جبل" اڪري، چين جي "پرالي" (Pirali) چيڪ پوسٽ وٽان، اتر طرف "ڪاشگر" تائين وڃي سگهجي ٿو.

ڪتابن مان معلوم ٿو ٿئي ته قديم زماني ۾ شاهراھ ريشم، خنجراب دڙي وٽان برصغير کي چين سان نٿي ملايو، پر آهي دڙا (Passes)، جتان واپاري قافلا چين طرف ويندا هئا يا چين کان ايندا هئا، اهي چار دڙا هئا، جن جا نالا آهن: "ڪِلڪ" (Kilik) دڙو، "منتاڪا" (Mintaka) دڙو، ٽيون "پارپڪ" (Parpik) ۽ دڙو چوٿون "سگر" دڙو. اڪثر قافلا "منتاڪا يا "پارپڪ دڙن" کان ايندا هئا، جو ته چين واري سرحد ۾ شاهراھ ريشم وارو حصو انهن ٻن دڙن سان مليو ٿي. "ڪلڪ" دڙو "واخان" (Wakhan) علائقي جي ويجهو هو، جتان عالم، ودوان، مبلغ ۽ واپاري قافلا افغانستان کان ٿيندا، اترين علائقن ۾ داخل ٿيندا هئا ۽ پوءِ هنزا نديءَ جي ڪناري تي قديم شاهراھ تي چڙهندا هئا.

موجوده شاهراھ زريشم کي سرڪاري طور "ڪاراڪورم هاءِ وي" (KKH) چوندا آهن. هن شاهراھ نه فقط چين ۽ پاڪستان کي تجارتي لحاظ کان ملايو آهي، پر هن شاهراھ

جي ذريعي انهن سنسان پهاڙي علائقن جي وچان هن سڙڪ کي وري نئين سر هموار ڪيو ويو آهي جيڪي صدين کان سماجي، ثقافتي، تهذيبي ۽ تمدني اثرن ۽ مذهبي مبلغن جي اچ وڃ جو ذريعو رهيا آهن. هن شاهراهه جي نئين سر تعمير سان گويا ”دنيا جي عجائبات“ ۾ اڻين عجائب جو اضافو ڪيو ويو آهي، جنهن جي تعمير ۾ چيني ۽ پاڪستاني (آرمي) انجنيئرن وڏو ڪمال ڪيو آهي، ۽ هزارين جانيون قربان ڪيون آهن. هنن جي قربانين دنيا جي پراڻي تاريخ ۾ نئين باب جو اضافو ڪيو آهي.

”ڪاراڪورم“ جي لفظي معنيٰ ”ڪارا جبل“ آهي. جبلن جي هيءَ هڪ وڏي قطار آهي، جيڪا چين ۾ ”پامير“ وٽ موڙ کائي ٿي. ٻي وڏي قطار هماليہ جبلن جي آهي. هي جبل اتر طرف چين ۽ ڏکڻ طرف برصغير جي وچ ۾ هڪ مضبوط ديوار مثل آيا آهن، ۽ ”اوڪسس“ (Oxus) ريجن ۽ وادي ءِ سنڌ اندر، ماڻهن جي چرپر لاءِ رڪاوٽ بنيل آهن. اهڙيءَ طرح ”گزر“ (Ghissar) ۽ ”الائي“ (Alai) جبل اتر ۽ ڏکڻ طرف بيٺل آهن، انهيءَ ڪري اهي اوپر ۽ اولهه طرف وارن خطن جي وچ ۾ آمدرفت ۽ چرپر کي روڪيو بيٺا آهن. اتر-اوپر طرف جبلن جون پيون به ڪيتريون ئي قطارون آهن، انهن ۾ سڀ کان وڏيون مشهور ”ڪُن لُن“ (Kun Lun) ”تين شان“ (Tien Shan) ۽ ”التائي“ (Altai) آهن. انهن قطارن جي وچ ۾ ڏکڻ طرف ”تريم“ (Tarim) وادي ۽ اتر طرف ”زونگرئي“ (Dzungarai) وادي/ترائي آهي. اهي واديون ۽ ترايون منگوليا جي ڏکڻ-اولهه طرف جهڪيل آهن، ۽ انهن جو گهڻو حصو قديم ترڪستان جو حصو آهن. اهي ئي ترايون آهن جتان ٻڌمت جا مبلغ ۽ پرچاري گندارا کان چين، منگوليا، ڪوريا ۽ جپان تائين اچ-وڃ ڪندا هئا.

هماليہ ۽ ڪاراڪورم قطارن جي وچ وارين ماٿرين مان طاقتور سنڌو درياءَ ٽڪرن کي ٽاڪيندو، چٽن کي چيهون چيهون ڪندو، جبلن کي جهوريندو، گجندو، دهشت مچائيندو، هزارن آبشارن، ندين ۽ نالن کي پاڻ ۾ پائيندو، انهن کي هضم ڪندو، پاڪستان ۾ ”اسڪردو“ کان وڪڙ کائي اتر-اولهه طرف وهندو ”ساسلي“ (Sasli) کان اولهه طرف موڙ کائي ”جنگلوٽ“ وٽان شاهراهه ريشم جو ڪنارو وٺي، ”رائڪوٽ“ وٽ سر اولهه مڙي، ”چلاس“، ”ٿور“، ”شتيال“، ”سازينا“ تائين پهچي، پوءِ ڏکڻ ۽ ڏکڻ-اولهه طرف مڙي، ”داسو“، ”ڪوميلا“، ”پٽن“، ”بشام“ ۽ ”ٿاڪوٽ“ وٽ شاهراهه ريشم کان هيٺ اچي، تربيلا بند کان پوءِ اٽڪ وٽ ڪابل درياءَ کي پائيندو، هيٺ وادي ءِ سنڌ جي پنجاب ۽ صوبہ سنڌ ۾ داخل ٿئي ٿو. اسان جي ديومالائي ڪهاڻين ۾ ”هماليہ“، ”ڪاراڪورم“، ”ننگا پربت“ ۽ ”راڪاپوشيءَ“ کي جنن ۽ پرين وارو جبل ”ڪوهه ڪاف“ سمجهندا آهن.

اسلام آباد کان هوائي جهاز ۾ ”گلگت“ ڏانهن اڏامندي، ننگا پربت مٿان جڏهن جهاز پرواز ڪندو آهي، ان وقت جبلن جي مٿان ڦهليل برف بلڪل اهڙو منظر پيش ڪندي آهي،

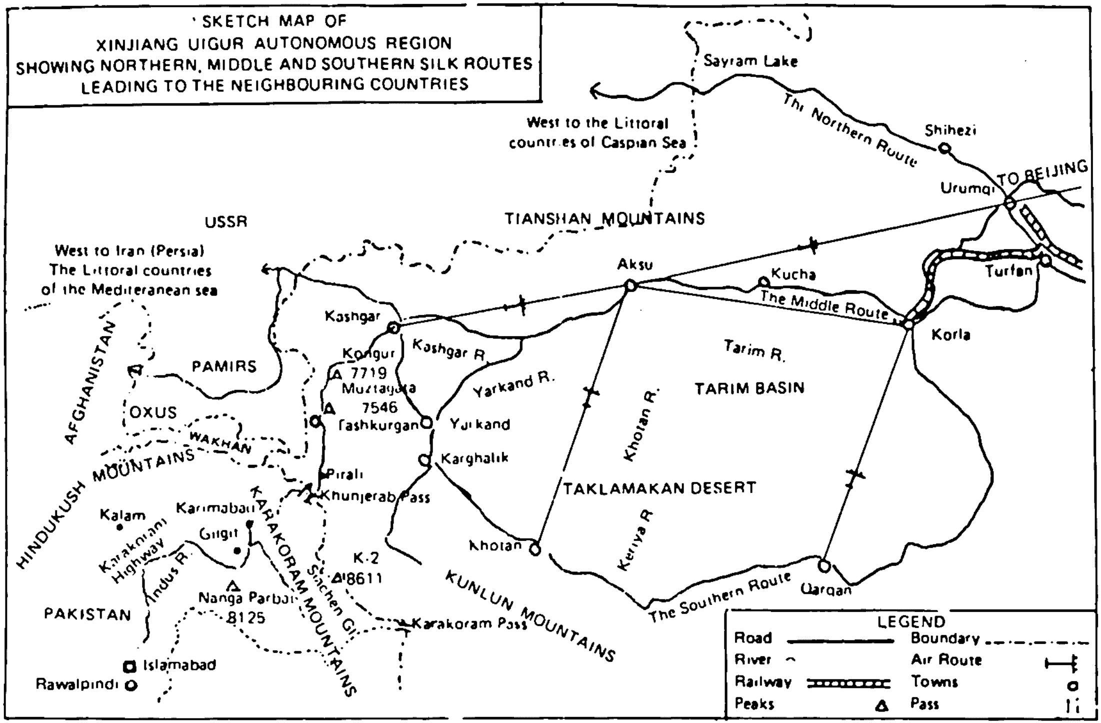
SKETCH MAP OF
XINJIANG UIGUR AUTONOMOUS REGION
SHOWING NORTHERN, MIDDLE AND SOUTHERN SILK ROUTES
LEADING TO THE NEIGHBOURING COUNTRIES
Sayram Lake
The Northern Route
Shihezi
West to the Littoral countries of Caspian Sea
TO BEIJING
Urumqi
USSR
TIANSHAN MOUNTAINS
West to Iran (Persia) The Littoral countries of the Mediterranean sea
Aksu
Kucha
Turfan
The Middle Route
Korla
Kashgar
Kashgar R.
Tarim R.
TARIM BASIN
PAMIRS
AFGHANISTAN
Kongur 7719
Muztagata 7546
Yarkand R.
Khotan R.
OXUS
Tashkurgan
Yarkand
WAKHAN
Karghalik
HINDUKUSH MOUNTAINS
Pirali
Khunjerab Pass
TAKLAMAKAN DESERT
Kalam
Karimabad
KARAKORAM MOUNTAINS
Gilgit
Karakoram Highway
Khotan
Keriya R.
K-2 8611
Indus R.
Siachen Gl.
KUNLUN MOUNTAINS
Nanga Parbat 8125
The Southern Route
Qarqan
PAKISTAN
Karakoram Pass
Islamabad
Rawalpindi
LEGEND
Road
Boundary
River
Air Route
Railway
Towns
Peaks
Pass

جڻ تہ ڪا حسين وجميل ٻري، پنهنجي مٿان سفيد چادر اوڍي، گهري ننڊ ۾ ستل آهي، جنهن کي ننڊ جي خمار ۾ پنهنجي حسن ۽ جمال واري دلفريب لقاء ۽ منظر جو احساس بنهہ ڪونهي. جهاز جي ڪپتان مون کي ڪاڪپٽ ۾ ويهاري هيءُ خوبصورت ۽ دلفريب منظر ڏيکاريندي چيو تہ "سائين، اسين هن منظر کي Sleeping beauty سڏيندا آهيون." سچ پچ تہ اهو منظر هوائي جهاز جي ڪاڪپٽ ۾ ويهي ڏسڻ تي ئي مدار تو رکي، ۽ واقعي اهو منظر Sleeping beauty وارو منظر آهي.

هن قسم جو پيو رومانوي منظر جنهن جو بيان لفظن ۾ لکي نٿو سگهجي، ۽ جيڪو هر سياح کي ڪنهن خواب آلوده رومانوي دنيا، خاموش فضا ۽ دلفريب وايومنڊل ۾ گم ڪري ٿو ڇڏي، اهو آهي "سيف الملوڪ جي جهيل" وارو منظر. هن رومانوي ماحول ۾ پهچڻ سان اڻين ٿو محسوس ٿئي تہ گويا سيف الملوڪ ۽ بديع الجمال پنهنجي رومانوي ۽ محبت واري ماحول ۾ دور دور، ملڪ پربت جي چوٽيءَ تي وينل نظر اچن ٿا ۽ بديع الجمال پريءَ جون سهيليون، ڍنڍ ۾ وهنجي ٻہ رهيون آهن ۽ ڪينچل بازي بہ ڪري رهيون آهن: مطلب تہ ڪوبہ سياح پنهنجي تصوراتي دنيا ۾ پهچي ايتريقدر تہ گمُ ٿي ويندو آهي جو هو هنزا ۾ راڪاپوشي جبلن، چلاس وٽ ننگا پربت ۽ ڪاراڪورم جبلن واري وايومنڊل ۾، ۽ سيف الملوڪ جهيل ۾ پرين کي رانديون ڪندي، کلندي، ٽهڪ ڏيندي، سفيد لباس ۾ آڏامندي محسوس ڪندو آهي. اهي ٻريون برف مان ٺهيل سفيد برفاني جبلن (Glaciers)، ننگا پربت، راڪاپوشي ۽ ڪاراڪورم مٿان آڏامندي، سيف الملوڪ جهيل تي پهچي بديع الجمال جي حسن ۾ اضافو ڪنديون آهن.

چين واري حصي ۾ "ترير" (Tarim) ۽ "زونگرني" (Dzungarai) ترايون خشڪ صحرا نما آهن. ڪيترائي نالا ۽ نهرون "خوتن" (Khotan)، "يارقند" (Yarkand)، "تشڪورگن" (Tashkurgan) ۽ "ڪاشگر" کان نڪرن ٿيون ۽ "ترير" (Tarim) جي ترائيءَ تائين پهچن ٿيون، جنهڪري هن ترائيءَ ۾ انسان ذات جي آبادي ممڪن ٿيو پوي ۽ اچ-وڃ لاءِ راهون کليو پون. انهن ترائن جي وچ ۾ خيابان-نما ٽڪرا آهن، جيڪي انسان ذات جي آباديءَ لاءِ وسيلا بنيل آهن. قديم زماني ۾ اهڙين انساني آبادين، وٿ واپار، آمدرفت ۽ واپاري قافلن جي اچ-وڃ لاءِ راهون هموار ٿي ڪيون. اهڙي تاريخي ميل جول، واپاري قافلن جي آمدرفت، هن واديءَ کي انساني تهذيب جي رسيءَ ۾ جڪڙي ڇڏيو. "تاريخ" شاهد آهي تہ "زونگرني" (Dzungarai) واري واديءَ ۾ آباد "شيونگ-نو" (Hsiung-nu) قوميت وارن ماڻهن، ترير (Tarim) تي پنهنجون نظرون رکيون، ۽ چين جي "هنّ خاندان" (Han Dynasty) جي حڪمرانن، هن طرف پنهنجون سرحدون وڌايون ۽ هن پاسي ايندڙ رستن ۽ واٽن تي قبضو ڪيو. اُن زماني ۾ چين وارن چاهيو ٿي تہ سنڌن ملڪ ۾ پيدا ٿيندڙ ريشم جو روانگي واپار وڌائجي.

چين جا واپاري قافلا، تريم (Tarim) واري جنهن وادي/ ترائيءَ جي وچان جنهن رستي/ وات/ راهه ذريعي وسط-ايشيا ڏانهن ريشم کڻي ويندا هئا، اُن وات/ راهه کي هنن "ريشم واري راهه / وات" (Silk-road) نالو ڏنو. هن رستي ذريعي چين کان ريشم يونوچ سمنڊ جي ساحلي واپاري ملڪن تائين پڻ پهچڻ لڳو. هن رستي ذريعي هي واپار ٻين صدي ق-م کان پنجين صدي عيسويءَ تائين جاري رهيو. اهو واپار ڪارا ڪورم جبلن جي دڙن ("پارپيڪ"، "منتاڪا" ۽ "ڪيلڪ") ذريعي هنزا نديءَ جي ڪناري واري رستي کان پوءِ درياءِ-سنڌ جي ڪناري واري قديم شاهه راهه، شاهه راهه ريشم وسيلي برصغير ۾ به جاري رهيو. پنجين صدي عيسويءَ ۾ جڏهن سرحد جي هن پار شيونگ-نو (Hsiung-nu) قوم وارن زور ورتو ۽ تريم (Tarim) واديءَ تي قبضو ڪيو، تڏهن نه فقط هي رستو بند ٿي ويو، پر ريشم جو واپار به رڪجي ويو ۽ شاهراهه ريشم جو نالو صرف لوڪ ادب ۽ ديومالائي ڪهاڻين ۽ ڏندڪٿائن تائين محدود رهجي ويو.

ڪتابن مان معلوم ٿئي ٿو ته مذڪوره شاهراهه ريشم ان زماني ۾، چين جي، برصغير جي اتر-اولهه واري سرحد وٽ، "چانگن" (Ch'angan) شهر وٽان شروع ٿيندو هو. هي شهر "شينسي" (Shen-si) صوبي جو اڳوڻو تخت گاهه هو. موجوده وقت هن شهر جو نالو "سي-گن-فو" (Si-gan-fu) آهي. هن شهر وٽان اهو رستو (شاهراهه ريشم) نڪرندو هو ۽ گوبي (Gobi) جي صحرا وٽان، گول چڪر ڪائيندو، اولهه طرف ڊن-هئانگ (Dun Huang) ڏانهن ويندو هو، جتيهي رستو ٻن شاخن ۾ ورهائجي ويندو هو: هڪ شاخ "تريم" (Tarim) واديءَ جي اترئين چيڙي وٽان "ترفن" (Turfan) جي وچان لنگهندي "اڪشو" (Akshu) ۽ "ڪاشگر" (Kashgar) کان ٿيندي، اولهه طرف "پامر" جي مٿاهين پٽ جي اتر طرف کان "سمرقند" کان ٿيندي "هندوڪش" جبلن جي اترين وادي اوڪسس (Oxus) کان واخان (Wakhan)، بدخشان (Badakhshan) ۽ بختر (Bacteria) پهچندي هئي. هن وات تي ڪيترائي مرڪز هوندا هئا، جن جي ذريعي ڪن-لن (Kun-Lun) جبلن مان، ڪارا ڪورم ريجن ۾ واديءِ سنڌ تائين داخل ٿيڻ لاءِ راهون نڪرنديون هيون. تاريخدانن اهو به بيان ڪيو آهي ته وات ۾ تبديليون به ٿينديون رهيون. انهن تبديلين جو مدار هن ڳالهه تي هوندو هو ته اهو رستو شروع ڪٿان ٿيو: ٻي شاخ (اهو رستو) ڪڏهن "خوتن" (Khotan) کان شروع ٿيندي هئي ته ڪڏهن وري "يارقند" (Yarkand) کان. خوتن وارو رستو اوپر طرف هو، جيڪو "يارقند" ندي پار ڪري، "ڪن لن" (Kun-Lun) پهچندو هو، پوءِ ڏکڻ طرف "مزتاگ" (Muztag) ندي اڪري، "شمشال" (Shimshal) نديءَ واري واديءَ وچان لنگهي، "پسو" (Passu) جي ويجهو هنزا نديءَ تي پهچندو هو، جتان قديم شاهراهه وهندو هو: پر جيڪو رستو يارقند (Yarkand) وٽان نڪرندو هو، اهو "تشڪورگني" (Tashkurgai) نديءَ جي هڪ نالي جو ڪنارو ڏيندو، واخان (Wakhan) واري ريجن وٽان، ڪيلڪ (Kilik) دڙي يا ان جي اوپر طرف مينتاڪا (Mintaka) دڙي وٽان، هنزا

لڌيءَ جو ڪنارو وٺندو هو. اهڙيءَ طرح خنجراب (Khunjerab) دڙي کان به ڪي قافلا داخل ٿيا، هنزا نديءَ جو ڪنارو وٺندا هئا، پر ان دڙي جو استعمال ايترو گهٽ ڪونه هوندو هو.

موجوده سڙڪ خنجراب دڙي کان شروع ٿئي ٿي، جتي سرحد جو پٿر به لڳل آهي. سرحد جي اتر طرف پاويهه ڪلوميٽر مفاصلي تي چين جي چيڪ پوسٽ "پرالي" (Pirali) وٽ آهي، ۽ پاڪستان جي چيڪ پوسٽ ٽيهه ڪلوميٽر ڏکڻ ۾ "سوسٽ" (Sost) وٽ آهي. خنجراب واري ابتدائي هنڌ کان اڳ هنزا واري سرحد ۾ هيءَ شاهراهه قديم زماني ۾ چئن هنڌن کان شروع ٿيندي هئي. اهي چار هنڌ هئا: پارپڪ (Parpik)، منتاڪا (Mintaka)، ڪيلڪ (Kilik) ۽ ميسگر (Misger) دڙا. انهن مان "ميسگر" واخان ريجن ۾ واقع آهي. اهي شاخون هنزا واري ريجن ۾، هنزا لڌيءَ جي ڪناري تي پهچنديون هيون. هاڻ به هنزا واري قديم شاهراهه کي موجوده شاهراهه جي شڪل ڏني وئي آهي. چيني شهنشاهن واري زماني ۾، اوڀر طرف منتاڪا (Mintaka) ۽ پارپڪ (Parpik) دڙا قافلن لاءِ اڪثر ڪليل هوندا هئا ۽ اتر-اولهه طرف وارو "ڪلڪ دڙو" (Kilik) اڪثر "زار" واري رشيا (Tsarist Russia) جي قافلن لاءِ کليل هوندو هو، جيڪي "واخان ريجن" ذريعي هتان داخل ٿيندا هئا. برطانوي دور حڪومت ۾ "پارپڪ" (Parpik) کي وڌيڪ اهميت ملي ڇو جو برطانيه حڪومت هنزا جي واديءَ کي اهم حصو ٿي سمجهيو، انهيءَ ڪري جو هيءَ ٽن حڪومتن جون سرحدون مليون ٿي. حاصل مطلب ته "ڪيلڪ" (Kilik)، "منتاڪا" (Mintaka) ۽ "پارپڪ" (Parpik) دڙن وٽان هنزا ڏانهن چيني ۽ روسي قافلا ايندا هئا، پر چيني قافلا گهڻو ڪري "پارپڪ" (Parpik) ۽ منتاڪا (Mintaka) دڙن جي وچان لنگهندا هئا. انهن قافلن سان گڏ چين کان عالم ۽ فاضل پڻ برصغير ۾ ايندا هئا، ۽ برصغير جا عالم ۽ ودوان چين، ڪوريا ۽ جپان کان سواءِ يورپ طرف ويندا هئا، جن جو ذڪر ايندڙ صفحن ۾ ڪيو ويندو.

موجوده سڙڪ پاڪستان ۾ "مانسهره" وٽان شروع ٿئي ٿي ۽ "ٺاڪوٽ" (Thakot) وٽ سنڌو درياءَ جو ڪنارو وٺي ٿي، ۽ اتر، اوڀر ۽ وري اوڀر ۽ اتر اوڀر طرف خنجراب دڙي تائين پهچي ٿي. "ٺاڪوٽ" کان وٺي "جنگلوٽ" تائين سنڌو درياءَ جو ڪڏهن ساڄو ته ڪڏهن وري کابو ڪنارو ڏيندي، درياءَ جي دهشت، آسمان سان ٽڪر کائيندڙ پهاڙن، جبلن ۽ پربتن جي هيبت کان سياحن ۽ مسافرن کي ڏيهاريندي، ڪڙڪا ڪندڙ آبشارن ۽ پاڻيءَ جي گجگوڙ جي وچان "بشام" (Besham)، "پٽن" (Pattan)، "ڪوميلا" (Komila)، "داسو" (Dassu)، "سازين" (Sazin)، "شتيال" (Shatial)، "ٿور" (Thor)، "چلاس" (Chilas)، "جنگلوٽ" تائين پهچي ٿي، هتان سنڌو درياءَ اوڀر طرف مڙي ٿو، پر هيءَ سڙڪ اڳتي اتر طرف هلي، گلگت کان ٿورو اڳتي، هنزا لڌيءَ جو ڪنارو ڏيندي، "دائنيور" (Dainyor)، "نيلت" (Nilt)،

”ميناپن“ (Minapin)، سڪندرآباد، حسن آباد، علي آباد، ”آلتت“ (Altit)، ”بالتت“ (Baltit) يعني پراڻين ٽن رياستن- گلگت، نَنگر ۽ هنزا کي پار ڪندي، ”گجال رياست“ جي شهر ”گُلمت“ کي ڇُهندي، ”پَسُو“ (Passu) وٽان برفاني پهاڙن (Glacier) جو پاسو وٺندي، پاڪستاني چيڪ پوسٽ ”سوست“ (Sost) تائين پهچي ٿي، جنهن کان اڳتي هيءَ سڙڪ خُنجراب دڙو پار ڪري ٿي. پر ”سوست“ کان اڳتي انسان ذات جي آبادي نظر نٿي اچي. هن شاهراهه تان گذرندي سياحن کي ڪيترن ئي برفاني پهاڙن کان سواءِ راڪاپوشي (Rakaposhi) ۽ ڪاراڪورم جبلن وٽان لنگهڻو پوندو آهي. چلاس کان اڳتي ننگا پربت ۽ راڪاپوشيءَ جا منظر دلفريب لڳندا آهن.

هن مقالي ۾ منهنجي مراد پُراڻي قدامت جي پرچار بي سلسلي ۾ عالمن ۽ فاضلن جي، واديءَ سنڌ ۾ جيڪا اچ وڃ ٿيندي هئي تنهن جي باري ۾ روشني وجهڻي آهي، حالانڪ معاشي، معاشرتي، تهذيبي، تمدني ۽ تجارتي نقطهٔ نگاهه کان به هن سڙڪ کي وڏي اهميت آهي جنهن جو ذڪر اڳ ۾ آيل ٻين واري مقالي ۾ ڪندس، جنهن ۾ هن سڙڪ تي آباد ماڻهن، انهن جي گذر-معاش، ٻولين، معاشرتي حالتن کان سواءِ هن سڙڪ جي آسپاس وارين ايراضين جهڙوڪ مانسهره، هزاره، واديءَ استور، هنزا، نَنگرن سان واسطو رکندڙ لوڪ ڪهاڻين، ديومالائي قصن، زرعي ۽ معدني پيداوار، ٻولين، قديم آثارن جي باري ۾ وضاحت سان لکندس. اهڙيءَ طرح هن سڙڪ جي ٻيءَ پَر واديءَ سوات ۾ ٻُڌمت جي پرچار، قديم آثارن جي باري ۾ پڻ هڪ الڳ مقالو لکندس.

هن مقالي ۾ شاهراهه ريشم جي وسيلي سان برصغير جي آترين علائقن کان وٺي جپان جي قديم شهر ”نارا“ (Nara) تائين ٻُڌ ڌرم جي ڦهلجڻ ۽ برصغير جي ثقافتي، علمي ۽ ادبي اثرن جي باري ۾ لکڻ جي ڪوشش ڪيل آهي، جو ته چين، ڪوريا ۽ جپان کان سواءِ افغانستان ۽ وچ ايشيا تائين ٻُڌ ڌرم جي ڦهلجڻ ۾ هن سڙڪ اهم حصو ادا ڪيو آهي.

هيءَ هڪ تاريخي سڙڪ آهي، جيئن اڳ ۾ بيان ڪيو ويو آهي. هيءَ سڙڪ پڻ صدين قدم کان وجود ۾ رهي آهي. سڄيءَ دنيا ۾ هيءَ ڊگهي ۾ ڊگهي سڙڪ آهي ۽ هڪ لحاظ کان هن سڙڪ، واديءَ سنڌ ۽ مشرق-ايشيا جي وچ ۾، جپان جي قديم ۽ پهرئين تختگاهه ”نارا“ (Nara) تائين، مذهبي، سماجي، ثقافتي ۽ علمي ناتا هموار ڪيا. ڪاش هيءَ سڙڪ تاريخدانن کي پنهنجي قديم تاريخ، خود بيان ڪري ٻڌائي. جيئن مٿي بيان ڪيو ويو آهي ته هن شاهراهه تان اُٺن ۽ خچرن جا قافلا، چالهه، ريشم ۽ چين کان پيو سامان کڻي وچ مشرق ۽ مشرق جي واپاري منڊين، ۽ ”بزنتائين“ ۽ ”روم“ تائين پهچندا هئا؛ اهڙيءَ طرح برصغير ۽ پين ملڪن جو مال چين ڏانهن ويندو هو؛ پر جاڪاڻ ته جيئن اڳ ۾ عرض ڪيو ويو آهي ته چيني تاجر، چين جو ريشم هن ئي سڙڪ ذريعي کڻي ويندا هئا، انهيءَ ڪري هن راهه جو نالو ”شاهراهه ريشم“ پئجي ويو.

واپاري قافلن سان گڏ، سياح ۽ ٻڌمت جا مبلغ پڻ هن سڙڪ تان سفر ڪندا رهندا هئا. تاريخن مان معلوم ٿئو ٿئي ته چين جا مشهور ودوان فاهيان (Fa-Hsien)، "سنگ-يُن" (Sung-Yun) ۽ "هيُون-سَنگ" (Hiuen-Tsang) به هن ئي راهه ذريعي واديءِ سنڌ پهتا. اهڙيءَ طرح دنيا جو وڏي ۾ وڏو سياح "مارڪوپولو" (١٢٧٠ع-١٢٩٠ع) به هن ئي راهه ذريعي لنگهيو هو. ساڳيءَ طرح ٻڌمت جو مبلغ "ڪمارجيو" (Kumarajiva) به هن سڙڪ ذريعي واديءِ-سنڌ کان چين پهتو. مطلب ته شاهراهه ريشم ئي اهو وسيلو هو جنهن جي ذريعي ٻڌمت، هندستان کان چين، پوءِ ڪوريا ۽ ڪوريا کان جپان پهتو. اڄ به هن سڙڪ جي معاشي ۽ معاشرتي اهميت کان سواءِ، مذهبي اهميت هن ڪري به آهي جو سنڪيانگ جا چيني مسلمان، حج بيت الله لاءِ اڪثر هن سڙڪ جي ذريعي پاڪستان ايندا آهن، جتان اڳتي اسهندا آهن.

تاريخ مان خبر پوي ٿي ته چين جي "هَن خاندان" (Han Dynasty)، جڏهن چين تي ١٤٠ ق. م. کان ٨١ ق. م. تائين حڪومت ڪئي، جي "شهنشاهه وُو" (King Wu) جي زماني ۾، هيءَ شاهراهه تجارت ۽ واپار لاءِ کولي ويئي. ان زماني ۾ هن خاندان جي حڪومت جون حدون مغربي سرحد تائين پکڙيل هيون ۽ هيٺ ڏکڻ ۾، واديءِ-سنڌ ۾ ٽين صدي عيسويءَ تائين، چين ۽ واديءِ-سنڌ جي علائقن جي وچ ۾ مذهبي، معاشي ۽ معاشرتي ميل جول جا وڏا اهڃاڻ ۽ ثبوت ملن ٿا.

هن شاهراهه ذريعي چين کان عالم، فاضل ۽ مذهب جا پرچاري، واديءِ-سنڌ ۽ اتر هندستان تائين نه فقط هتي جي عالمن، فاضلن ۽ ودوانن کان فيض حاصل ڪرڻ لاءِ آيا، پر هتي جي عالمن، فاضلن ۽ ودوانن کي پنهنجي علم ۽ ڄاڻ مان پڻ فائدو پهچايائون. انهيءَ لحاظ سان هيءَ ٻُراهي-آمدرفت (Two-Way Traffic) چين ۽ واديءِ-سنڌ جي وچ ۾ مضبوط رابطي جو هڪ اهم ۽ انمول وسيلو بڻي.

ان زماني ۾، جڏهن هن خاندان جي حڪومت جون سرحدون، مغرب بعيد تائين ڦهليل هيون، تنهن زماني ۾ "فرغانه" (Farghana)، "ساگديانا" (Sagdiana)، "تخارا" (Tukhara) ۽ "پارٿيا" (Parthia) تائين، تجارتي اچ-وڃ وڏيڪ سرگرم رهي، جنهن جو بنياد دراصل "سڪندراعظم" وڌو هو. هيءَ سڙڪ، جيئن ته، انهن ملڪن جي وچان لنگهي ٿي، تنهنڪري هن سڙڪ جي ڪري، نه فقط ريشم جي واپار کي هٿي ملي، پر عيسوي صديءَ جي شروع واري زماني ۾، واديءِ-سنڌ ۽ چين پنهنجا ثقافتي ۽ تجارتي ناتا، هن سڙڪ ذريعي انهن ملڪن سان جوڙيا ۽ مضبوط ڪيا. اڳتي هلي پارت-ورش جي موريا گهراڻي جي "شهنشاهه اشوڪا" (٢٦٨-٢٣٢ ق. م.) جي زماني ۾ ٻڌمت جي سکيا نه فقط برصغير پاڪ-هند ۾ زور ورتو، پر برصغير جي سرحد کان ٻاهر به هن ڌرم (ٻڌ ڌرم) جي پکڙجڻ لاءِ موقعا حاصل ڪيا ويا. موريا گهراڻي جي حڪومت، پهرين ئي حڪومت هئي جنهن برصغير ۾ پنهنجا پير پختا ڪيا هئا.

هن ڪهراڻي جي پهرئين حاڪم "چندرگپت" (٣١٦ ق. م. کان ٢٩٣ ق. م.) جي زماني ۾ ٿي حڪومت جون سرحدون اتر ۾ هماليه جبلن تائين، اوڀر ۾ بنگال جي اڀرندي تائين، اولهه ۾ هندوڪش جبلن تائين ۽ ڏکڻ ۾ وڌيا جبلن تائين پکڙجي چڪيون هيون. شهنشاهه اشوڪا هن حڪومت جي سرحدن کي وڌيڪ هيٺ يعني ڏکڻ تائين وڌايو ۽ "ڪالنگا" (Kalinga) ۾ پيا حصا فتح ڪيائين. اشوڪا ٻڌن جي ٿنڀن تي يا جبلن جي ڇپن تي ٻڌمت جي سکيا جا اصول ۽ متا اڪرايا، ۽ هن ڌرم جي پرچار کي وڌيڪ زور وٺايو (پنهنجي الڳ مقالي ۾ شاهراهه ريشم ۽ سوات جي قديم آثارن جي ذڪر ۾ اڳتي انهن تي ڪجهه روشني وجهندس.)

اڳ ۾ عرض ڪيو ويو آهي ته شاهراهه ريشم جي ذريعي ٻڌمت چين پهتو. اول ٻڌمت جا پرچاري ٽئڪسيلا کان چين ويا، ۽ پوءِ چيني ماهر ۽ ودوان هت يعني واديءِ سنڌ ۾ وارد ٿيا ۽ ٻڌمت جي سکيا ۽ ان جي اصولن جي ڄاڻ حاصل ڪيائون، ۽ چيني زبان ۾ ان جا ترجما ڪيائون. هن سلسلي ۾ جنهن چيني ودوان جو نالو سڀ کان پهرين ملي ٿو سو هو "ائن-شِن-ڪائو" (An-Shin-Kao) جيڪو ١٤٨ع کان ١٧٠ع تائين "لو-يانگ" (Lo-Yong) شهر ۾ ترجمي واري ڪم تي مقرر ڪيو ويو. چون ٿا ته "آئن-شن-ڪائو" (An-Shin-Kao) ۽ پيا ڪيترائي چيني ودوان وچ-مشرق وارن ملڪن جا رهندڙ هئا، مثلاً آئن-شن ڪائو "پارٿيا" (Parthia) جو رهاڪو هو، پيو ماهر جنهن جو نالو "ڪنگ-سنگ-ڪائي" (Kang-Seng-Kai) هو، سو ٽين صدي عيسويءِ ڌاري "سمرقند ريجن" ۾ رهندو هو. هن (Kang-Seng-Kai) عالم "لاحد (Limitless) حياتيءِ" جي عنوان واري ڪتاب "سکوَتيوريُوهه" (Sukhavativyuha) جو ترجمو ڪيو. اهڙيءَ طرح "ڌَرمَ رَڪشَ" (Chu-Fa-hu)، جنهن "سڌرم پونڊَريلا" (Saddharmapundarila) نالي واري ڪتاب جو ترجمو ڪيو هو، سو "تخارا" (Tukhara) جو رهاڪو هو، ۽ ٽين صدي عيسويءِ جي آخري حصي ۽ چوٿين صدي عيسويءِ جي اوائلي حصي ۾ "لو-يانگ" (Lo-Yong) يا "چانگ-آن" (Chang-an) ۾ رهندو هو. چين ۾ ترجمي (ٻڌمت جي سلسلي ۾) وارو ڪم، پنجين صدي عيسويءِ جي اوائلي حصي ۾، ان زماني ۾ اعليٰ مقام تي پهتو، جنهن زماني "ڪُمارجيوَ" (Kumarajiva) "ڪُوچا" (Kucha) کان پهتو هو.

پنجين صدي عيسويءِ جي اوائلي دور ۾ ٻڌمت جي ڀڪشوئن جي سرگرمين ۾ گهڻو واڌارو آيو، ۽ هن شاهراهه جي ذريعي چين، واديءِ سنڌ ۽ برصغير جي اترين علائقن تائين، انهن سرگرمين ۾ گهڻو اضافو آيو. چين کان ڪيترائي ودوان برصغير ۾ سنسڪرت ۽ ٻڌمت جي سکيا وٺڻ لاءِ پهتا. هن قسم جي سرگرميءِ جو باني "فا-هيان" (Fa-Hsien) هو، جيڪو ٣٩٩ع-٤٢٠ع ڌاري ٿي گذريو آهي. هو ٤٠٠ع ڌاري ٽئڪسيلا آيو. هن جو اصلي نالو "ڪُنگ" (Kung) هو ۽ "شين-سي" (Hsen-si) صوبي جي "پنگ-يگ" (Ping-Yang) ضلعي جي

"ئو-يگ" (Wu-yang) ڳوٺ جو رهاڪو هو. فا-هيان، خوتن (Khotan) واري رستي کان "يارقند" پهتو، جتان "چلاس" (Chilas) واري علائقي ۾ آيو، اتان پوءِ "اُدين" (موجوده سوات: واديءِ-سوات ۾ اُديگرام جا آثار اڄ به موجود آهن) پهتو. هن سنڌو دريا يا ته شتيال وٽان پار ڪيو هوندو يا "سازينا" وٽان؛ ۽ پوءِ دريا جو ساڄو ڪنارو وٺي بشام وٽان سوات جي واديءَ ۾ هو "شنگلا دڙي" وٽان "خازا خيل" (Khwaza-khela) آيو هوندو: اتان ٽئڪسيلا پهچڻ لاءِ هن "باريڪوٽ" کان اڳتي ڏکڻ ۾ "ڪاراڪر دڙو" پار ڪري، اڃا به اڳتي ڏکڻ ۾ "بنير" (Buner) ۽ "امبيلا" (Aumbela) دڙو اڪري، "شهباز ڳڙهي" پهچي، "هند" (Hund) وٽان سنڌو دريا پار ڪيو هوندو. هن جو تفصيلي ذڪر ڌار مقالي ۾ ڪيو ويندو. فاهيان پنهنجي سفر جي پهرين منزل جي باري ۾ لکي ٿو:

"هي هڪ تمام مشڪل پهاڙي رستو آهي. جبلن جي چوٽي تي هڪ مضبوط ديوار نهيل آهي جيڪا ڏهه هزار فوٽن جي اوچائيءَ تي ٿيندي. مٿان جڏهن هيٺ نهارجي ٿو تڏهن نيڻ-نهار تائين ڪابه راهه ۽ پير رکڻ جي جاءِ نظر نٿي اچي. هيٺ هڪ ندي وهي ٿي جنهن کي سنڌو (Sint-uho) چون ٿا. قديم زماني ۾ انسانن، انهن ٽڪرن کي ٽانڪي، انهن جي وچان لنگهه ٺاهيا آهن. پاس کان ڏاڪا به جوڙيا اٿن. مون کي اهڙا ڪل ست سؤ ڪن ڏاڪا لنگهڻا پيا. ان کان پوءِ اسين رسين واري لٽڪندڙ پل تي پهتاسين، جتان دريا پار ڪيوسين. نديءَ جا ٻئي ڪنارا اٽڪل ٨٠ قدمن جي مفاصلي تي هوندا."

منهنجي خيال ۾ "چلاس" کان هيٺ ڏکڻ طرف، درياءِ-سنڌ جي ڪناري تي "شتيال" يا "سازينا" به اهڙيون جڳهيون (مقام) آهن، جتي اڄ به جبلن جي چوٽين تي پٿر ۾ ٺهيل وارن پنهنجا نشان ڇڏيا آهن. فاهيان، شتيال يا سازينا پهچي، درياءَ اڪري درياءَ جو ساڄو ڪنارو ڏيئي، بشام پهتو هوندو. فاهيان پندرهن سال واديءِ-سنڌ ۾ سکيا وٺڻ لاءِ رهيو، ۽ گهڻو عرصو ٽئڪسيلا ۾ گذاريائين. هن نه فقط سنسڪرت زبان جي سکيا ورتي پر ٽئڪسيلا ۾ ۽ ان جي آسپاس واري علائقي جي ثقافت ۽ تاريخي حالات کان به واقفيت حاصل ڪيائين. هو پنڊت پاڻينيءَ سان به مليو هوندو جيڪو ان وقت، ٽئڪسيلا ۾ هڪ وڏو ودوان هو.

ٻيو چيني ماهر جيڪو "فاهيان" کان پوءِ آيو، سو هو "سنگ يُن" (Sung-yun). هيءُ "دُن-هئانگ" (Dun-Huang) جو رهاڪو هو. هن کي عظيم "في" (Wei) خاندان جي مهاراڻي "دوواگر" (Dowager) پنڌمت تي ڪتابن جي حاصل ڪرڻ لاءِ برصغير موڪليو. هي به ڪارا ڪورم ذريعي هت آيو. هي پهرين "خوتن" پهتو، جتان يارقند آيو. يارقند کان "تشڪورگن" (Tashkurgan) آيو، اتان پوءِ "مسگر" (Misgar) واري رستي کان "منٽاڪا"

(Mintaka) دڙو پار ڪري، هنزا نديءَ جي ڪناري تي، قديم شاهراهه ريشم پهتو، جتان واديءَ-سنڌ ۾ آيو.-هو پنهنجي سفر جي باري ۾ لکي ٿو:

"هتي جا جبل تمام اتاهان آهن. هتي جي حاڪم هڪ شهر تعمير ڪرايو آهي، جتي هو خود بہ رهندو آهي. هتي جا ماڻهو چمڙي مان ٺهيل لباس پائيندا آهن. هي ملڪ تمام سرد آهي. ايتري قدر جو ماڻهو جبلن جي غارن اندر پنهنجي رهڻ لاءِ گهر ٺاهيندا آهن. هت هوائون ايتري قدر تہ تيز لڳنديون آهن ۽ برف ايتري تہ پوندي آهي جو ماڻهو ۽ سندن مال هر موسم ۾ گڏ غارن ۾ رهندو آهي. هن ملڪ جي ڏکڻ ۾ برف سان ڍڪيل جبل آهن."

هن جي بيان جو جڏهن جائزو ورتو وڃي ٿو تڏهن ائين چئي سگهجي ٿو تہ جنهن ايراضيءَ جو هي نقشو چٽيو ويو آهي اهو "هنزا" جي اتر-اولہ طرف "گلجال" واري واديءَ جو آهي. هي عالم يقيناً هتان ئي لنگهيو هوندو، جتي وکي (Wakhi) ٻولي ڳالهائي ويندي آهي. هتان هيٺ لهي "سوات" آيو، جتان پوءِ ٽئڪسيلا پڌاريو.

تاريخ مان معلوم ٿئي ٿو تہ سڀ کان وڌيڪ فخر جي لائق جنهن عالم ۽ فاضل، برصغير جي ياترا عموماً ۽ وادي-سنڌ جي ياترا خصوصاً ڪئي، سو هو "شون-چئانگ"(Hsuan-Chuang). هي عالم ٦٠٣ع ۾ "چن-ليو" (Ch'in-Liu) ۾ "هنان" (Honan) صوبي ۾ ڄائو هو. هو واديءَ-سنڌ ۾ ٦٢٧ع ۾ آيو ۽ ٦٤٥ع ۾ يعني ١٨-١٩ سالن جي عرصي کان پوءِ واپس چين موٽيو. هو پنهنجي بيان ۾ لکي ٿو:

"منگورا شهر کان اتر-اولہ طرف ويندي، جبلن جون قطارون پار ڪندي سنڌو (Sin-tu) درياءَ جي واديءَ ۾ پهتاسين. رستا نهايت ئي اڻانگا ۽ جوکائتا هئا. جبل ۽ وادي ڏنڊ واري ۽ ڪارسري ٿي نظر آئي. ڪڏهن ڪڏهن رسين وارين پلين ذريعي دريا اڪرڻو ٿي پيو تہ ڪڏهن ڪڏهن ٻنهي ڪنارن تي لوهي زنجير (تار) کي جهلي دريا کي پار ڪرڻو ٿي پيو. ڪٿي ڪٿي درياءَ جي پار ڪرڻ لاءِ ڦڙهيون ٻڌ نهيل هيون، جن تان پيدل هلي ٿي سگهياسين، پر اهي ڦڙهيون (پليون) لٽڪندڙ هيون. اهڙيءَ طرح اسين نديءَ جي "Ta-li-lo" واديءَ ۾ پهتاسين، جتي ڪنهن زماني ۾ "آو-چنگ-نا" (U-Chang-na) نالي تختگاهہ هو. "آو-چنگ-نا" دراصل واديءَ سوات ۾ "ادين" يا "آديگرام" آهي، جنهن جي باري ۾ هئي مقالي ۾ تفصيل سان لکبو. هت سون بہ لڀي ٿو ۽ خوشبودار عمارتي ڪاٺ (غالباً ديال) پيدا ٿئي ٿو.

هن کان پوءِ ”آءِ-چِنگ“ (I-Ching) برصغير ۾ تشريف فرما ٿيو (آءِ-چنگ عالم جو نالو، آءِ چنگ ڪتاب سان مُنجهائبو نه وڃي). هي عالم ٦٣٥-٧١٣ع ڌاري ٿي گذريو آهي. آءِ-چنگ سمنڊ جي ذريعي ٦٧١ع ۾ واديءِ-سنڌ ۾ پهتو، ۽ ويهن سالن جي عرصي کان پوءِ، ساڳئي رستي کان چين واپس موٽي ويو.

هت هيءَ حقيقت بيان ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان ته واديءِ-سنڌ ۽ چين ڏانهن عالمن جي اچ-وڃ ۽ ثقافتي آمدرفت ٽئڪسيلا کان واديءِ سوات جي ذريعي ٿي. گويا ”بيشام“ ئي اهڙو مقام هو جتان عالم ۽ فاضل ”شنگلا“ (Shangala) دڙو پار ڪري، شاهراهه ريشم تي چڙهندا هئا. البت ڪي عالم ”ٺاڪوٽ“ (Thakot) وٽان درياءَ اڪري ”مانسهره“ کان ٿيندا، ”ٽئڪسيلا“ ويندا هئا، پر ٻڌمت جي سلسلي ۾ واديءِ-سوات کي وڏي اهميت حاصل هئي، جيئن ٻئي مقالي (مذڪوره) ۾ بيان ڪيو.

اهي عالم ۽ فاضل، جيڪي برصغير ۽ واديءِ-سنڌ ۾ سنسڪرت ۽ ٻڌمت جي سکيا وٺڻ آيا هئا، اهي پاڻ سان اهي نسخا کڻي ويا، جيڪي هنن منتخب ڪيا ۽ جيڪي هنن چيني زبان ۾ ترجمو ڪرڻ ٿي چاهيا. اهي سڀ نسخا ٻڌمت جي سکيا جي باري ۾ هئا. انهن ماهرن مان هڪ، جنهن جو نالو ”شُئان-چنگ“ (Hsuan-Chung) هو، تنهن علم اللسان ۾ ايتري ته مهارت حاصل ڪئي، جو چين ۾ هن کي مايه ناز (Out Standing) عالم ۽ ماهر تسليم ڪيو ويو، ۽ هن جي ئي ڪاوشن سان ترجمي وارو ڪم وڏي معيار تي پهتو. چين جي ماهرن ٻڌمت جي سکيا جي اوائلي دور کان وٺي ”شُئان-چنگ“ (Hsuan-Chung) جي دور تائين واري ترجمي ٿيل مواد کي ٻن دورن ۾ ورهايو آهي. اوائلي دور واري ترجمي جو ڪم جيڪو ”ڪمار جيو“ (Kumarajiva) ۽ ٻين عالمن ڪيو، ان کي ”پراڻي ترجمي وارو مواد“ (Old Translation) ڪوٺيو ويو، ۽ جيڪو ڪم ”شُئان-چنگ“ (Hsuan-Chung) ۽ کانئس پوءِ آيل عالمن ڪيو، تنهن کي ”نئون ترجمو“ (New Translation) سڏيو ويو.

ٻڌمت برصغير کان چين پهتو، ۽ چين کان هي ڌرم ڪوريا تائين پکڙيو، جتان ڇهين صدي عيسويءَ ۾ جپان تائين ڦهليو. اينسائيڪلوپيڊيا برٽينيڪا جي حوالي موجب، چين جو پرل ديون ساموندي ڪنارو، جپان واري وڏي سمنڊ، اڀرندئين چين واري سمنڊ ۽ ڏاکڻين چين واري سمنڊ جي آمهون سامهون آهي، پر ڪوريا جو ملڪ اپٻيٽ (Peninsula) آهي. جپان جو ”ڪيوشو“ (Kyushu) ٻيٽ ۽ ڪوريا جو اپٻيٽ، ڪوريا جي ڪاري جي ڪري هڪ ٻئي کان ڌار ٿيل آهن. انهن جي وچ ۾ ٻه ننڍا ٻيا به ٻيٽ آهن، جن جا نالا آهن: ”سُو-شيما“ (Tsu-Shima) ۽ ”اِڪي“ (Iki). ”سو-شيما“ جيڪو جپان جو ٻيٽ آهي ۽ ”پوسن“ (Pusan) جيڪو ڪوريا جو ٻيٽ آهي، انهن ٻنهي ٻيٽن جي وچ وارو مفاصلو فقط

ڏيهه ميل آهي. اهو مفاصلو ڪنهن ننڍيءَ ٻيڙيءَ جي ذريعي طئي ڪري سگهجي ٿو. چون ٿا ته برف واري زماني (Ice-Age) ۾، يعني هڪ ڪروڙ (ڏهه ملينيئر) سال اڳ، ٿڌ واريءَ موسم ۾، سمنڊ جمي برف ٿي پوندو هو، ۽ اهو مفاصلو ڪوريا ۽ جپان جي انهن ٻيٽن وارا ماڻهو پيدل طئي ڪندا هئا. انهيءَ لحاظ کان چين، ڪوريا ۽ جپان، آمدرفت ۽ تجارت واري نقطه نگاهه کان هڪ خطو آهن.

اسين جڏهن انهيءَ خطي جي سماجي ۽ ثقافتي ڳالهين جو جائزو وٺون ٿا، تڏهن معلوم ٿو ٿئي ته آڳرندڙين ايشيا جي ثقافت ۽ تهذيب، اتر چين کان پهرين ڪوريا کان جپان تائين تبديل ٿيندي ٿيندي پهتي ۽ پکڙي. چين جي نئين پٿر واري زماني (Neolithic Culture) وارو ڪلچر، اوائلي تاريخي دور (Pre-historic Times) ۾ ڪوريا ۽ جپان تائين پهتو. اهڙيءَ طرح چين جي ڌاتوءَ واري دور (Metal Age) جو ڪلچر اوائلي تاريخ واري دور ۾ پکڙيو. تاريخدانن کي اهو به معلوم آهي ته اتر ڪوريا تي ٽين صدي ق-م کان وٺي چين جي حڪومت هئي، انهيءَ ڪري چين جي تهذيب جو ڪوريا جي تهذيب تي اثر، قديم زماني کان وٺي رهيو آهي. اهڙيءَ طرح جپان به مڍيءَ طرح يا اڻسڌيءَ طرح پنجين صديءَ ق-م ۾ چين جي زراعت واري تهذيب جي اثر هيٺ رهيو هو. ٻيءَ صدي عيسويءَ ۾ جپان جو سڌيءَ طرح سان، چين سان واسطو رهيو، ۽ ڌاتوءَ واري (Metal Culture) تهذيب کان متاثر ٿيو. اهڙيءَ طرح ٻيءَ صدي عيسويءَ کان وٺي ٻنهي ملڪن، يعني چين ۽ جپان، ايتري قدر هڪ ٻئي جي ويجهو آيا جو چين جي حروف تهجي (رسم الخط)، جپان به پنهنجي ٻوليءَ جي لکت لاءِ ڪم آندي، ۽ جپاني ٻوليءَ جو سارو مواد چيني رسم الخط ۾ لکجڻ لڳو.

مٿي عرض ڪيو ويو آهي ته ٻڌمت ڇهين صدي عيسويءَ کان ٻوءِ چين کان جپان تائين پکڙيو. ٥٣٨ع ۾ ڪوريا جي "باد شاهه پوچي" (King Pochi)، جپان جي شهنشاهه "ڪينميئي" (Emperor Kinmei) جي دربار ۾ مهاتما گوتم ٻڌ جو هڪ مجسمو ۽ سوترن جو هڪ اسڪرول، ٻڌمت جي پيغام طور موڪليو. گويا جپان ۾ ٻڌمت جو تعارف پهريون پيرو ڪرايو ويو. جيئن جيئن وقت گذرندو ويو، تيئن تيئن چين، وچ-مشرق، پاڪ-هند برصغير ۽ ڏاکڻ ساموندي ملڪن ۾ ٻڌمت جي حوالي سان عالمن، مذهبي ۽ فن جي ميدان ۾ سرگرميون ڏينهون ڏينهن زور وٺنديون ويون. هنن سرگرمين جو سڀ کان وڏو ثبوت جپان جي قديم ۽ پهرئين دارالحڪومت "نارا" ۾ "توڊائجي مندر" (Todaiji Temple) ۾ ملي ٿو. هي مندر "تيمپيو دور" ۾ تعمير ٿيو. اُن کان پوءِ ڏکڻ نارا ۾ سن ٦٨٠ع ۾ "ياڪوشيجي" (Yakushiji) مندر اُن جاءِ تي تعمير ٿيو جتي فوجيوارا (Fujiwara) تختگاهه هو. ٦٩٨ع تائين سڄو مندر ته مڪمل نه ٿي سگهيو، پر اُن جي فقط ٻاهرين ديوار تعمير ٿي سگهي هئي. ڏهه سال پوءِ، يعني لڳ ڀڳ ٧١٠ع ڌاري جپان جي دارالحڪومت ڏکڻ نارا يعني "فوجيوارا" (Fujiwara)

مان ڪٺي، آتر نارا ۾ قائم ڪئي ويئي، ۽ ”ياڪوشيجي“ (Yakushiji) مندر ۱۸ ۷ع ۾، الهيءَ لئين دارالحڪومت يعني آتر نارا ۾، موجوده مقام تي تعمير ڪيو ويو.

ياڪوشيجي مندر ”نارا“ ۾ تعمير ٿيل انهن ستن مندرن مان هڪ آهي، جيڪي جپان ۾ وڏي ۾ وڏا مندر ليکيا ويندا آهن. اهي ست مندر هي آهن:

مندر جو نالو		تعمير جو دؤر
(i) توڊائجي	(Todaiji)	تيمپيو دؤر (۷۱۰ع-۷۹۴ع)، تعمير ۷۵۹ع، ۸۰٦ع ۾ تعمير ٿيو
(ii) دائينجي	(Daianji)	
(iii) ياڪوشيجي	(Yakushiji)	
(iv) سئيڊنائجي	(Saidnaiji)	
(v) گنگوجي	(Gangoji)	
(vi) هوريئوجي	(Horyuji)	
(vii) ڪئوفوڪوجي	(Kufukuji)	

انهن ۾ ”ڪُوفُوڪُوجي“ مرڪزي مندر (Head Temple) هو. هي مندر ٻڌ ڌرم جي ”هوسو“ (Hosso) فرقي وارن جو آهي. هي فرقو جپان ۾ ٻڌ ڌرم جو پراڻي ۾ پراڻو فرقو ليکيو ويندو آهي. هن مندر ۾ مهاتما ٻڌ جو مجسمو، ”يشاڀجي گرو“ (Yakushi Nyorai) ۶۳۰ع ۾ ٺاهيو هو، ۽ شاهراهِ ريشم جي حوالي سان هي مندر ۽ مجسمو گهڻيءَ اهميت وارو آهي. مهاتما ٻڌ جي هن مجسمي کي ”ڏکن ۽ سورن کي ميٽائڻ وارو ديوتا ٻڌا“ (Buddha of Healing) چوندا آهن. هن کي مشرق جي سچي پٿر (نيلم ۽ پکراج) واري سرزمين جو مالڪ/ديوتا ڪوٺيندا آهن، جنهن روحاني ۽ جسماني ڏک ۽ درد مٽايا. اهوئي سبب آهي جو هي (مهاتما ٻڌ) ستين صدي عيسويءَ ۾، جپان ۾ تمام گهڻي شهرت حاصل ڪري چڪو هو، ۽ اتي جا ماڻهو، ”وڏي حياتي مائڻ“ (Longetivity) لاءِ هن جي پوڄا ڪرڻ لڳا هئا.

يشباڀجي گروءَ (Yakushi Nyorai) جي مجسمي جي پاندان تي هڪ اُڀريل ڊزائين (Design in relief) جا جيڪي نمونا آهن اهي پنهنجو مٽ پاڻ آهن. اها ڊزائين دنيا ۾ ٻڌمت جي مختلف ثقافتن جو مجموعو (ميڙ) آهي. جپاني ماهرن جي راءِ آهي ته ”يشا ڀجي گروءَ“ جي مجسمي وارو پاندان، جپان ۾، ”شاهراهِ ريشم“ جو هڪ علامتي نشان (Symbol) آهي. هن مجسمي تي برصغير جي گپتا دؤر (۳۵۰ع-۶۵۰ع) واري مجسمه سازيءَ جا آثار ۽ اهڃاڻ نمايان نظر اچن ٿا. ان مان اهين چئي سگهجي ٿو ته برصغير جي مجسمه سازيءَ جو جپان تي به اثر ٿيو، جيڪو چين کان ٿي پهتو.

"توشودائجي" (Toshodaiji) هڪ ٻيو پراڻو ۽ اهم مندر آهي، جيڪو پڻ "نارا" ۾ تعمير ٿيل آهي. هي مندر ان وقت تعمير ٿيو هو، جڏهن "نارا" جپان جو قديم تختگاهه هو. اها جاءِ جتي هي مندر تعمير ٿيل آهي سا هاڻ شهر کان ٻاهر ٿي لڳي، پر جنهن وقت هي مندر تعمير ٿيو هو، ان وقت هي، شهر جي وچ واري حصي ۾ هو. هي مندر "شهنشاهه تيموءَ" (Emperor Temmu) جي حڪومت جي زماني ۾، ٧٥٩ع ۾ تعمير ٿيو هو. "توشودائجي" (Toshodaiji) مندر، "ڪينشوريتسوجي" (Kenshoritsuji) جي نالي سان مشهور آهي. اهو نالو انهيءَ ڪري پيو آهي جو جپان جو هي پهريون مندر هو، جيڪو چين جي "نانزان فرقي" (Nanzan Sect) جي هڪ پرچاريءَ قائم ڪيو هو. اجا تائين جپان جي ٻڌمت جي سکيا جي "رتسو-شو" (Ritsu-Shu) شاخ جو هي صدر مندر مڃيو ويندو آهي. اهو به چون ٿا ته هن مندر جو باني، "ائبٽ گانجن" (Abbot Ganjin)، جيڪو چين ۾ "دائميوجي" (Daimyoji) مندر جو وڏو پادري هو، تنهن کي جپان جي شهنشاهه "شومو" (Emperor Shomu) چين مان دعوت ڏيئي جپان گهرايو ته جيئن هو ٻڌمت جي جپان ۾ سکيا ڏئي. "گانجن" (Ganjin) هن عظيم خدمت لاءِ "شهنشاهه شوموءَ" جي دعوت قبول ڪري جپان پهتو، پر هت پهچڻ ۽ سمنڊ پار ڪرڻ ۾ هن کي ٻارهن سال لڳا، پنج دفعا ته ناڪامياب ٿيو ۽ چون ٿا ته ٧٥٤ع ڌاري "نارا" پهچندي هو پنهنجي اکين جو نور وڃائي چڪو هو. جپان پهچڻ کان پوءِ هن "توڊائجي" (Todaiji) مندر وٽ، مهاتما ٻڌ جو هڪ وڏو مجسمو (بت) لهرايو، جتي هن ٻڌمت جي سکيا وقت جپان جي نه فقط مشهور ۽ اعليٰ مرتبت ۽ عاميت رکندڙ فاضلن کي دعوت ڏيئي گهرايو پر خود "شهنشاهه شوموءَ" به شرڪت ڪندو هو. چون ٿا ته جپان ۾ ٻڌمت ۽ ٻڌ ثقافت جي ڪاميابي ۽ ڪامرانيءَ لاءِ گانجن جون خدمتون ايتريقدر ته اثرانداز ٿيون جو ملڪ ۾ هن (گانجن) جو مقام ۽ شمار اعليٰ ۾ اعليٰ ۽ منفرد عالمن ۽ فاضلن ۾ ٿئي ٿو.

حاصل مطلب ته ڇهين ۽ ستين صدي عيسويءَ ڌاري ٻڌ ڌرم برصغير ۾ واديءَ سنڌ کان چين پهتو، جتان ڪوريا تائين پکڙيو، ۽ پوءِ ڪوريا کان جپان تائين ڦهليو. ٻڌ ڌرم لاءِ هن سڄي ڪاوش، پهچ ۽ پکيڙ ۾ شاهراهه ريشمي هڪ وڏي ۾ وڏي ۽ آسان وسيلي طور مدد ڪئي. پڙهندڙن جي ڄاڻ لاءِ اهو ٻڌائڻ به مناسب آهي ته ٻڌمت جا هوندي ته ڪيترائي فرقا آهن، پر برصغير کان جيڪو فرقو پهرين چين پهتو، ۽ چين کان جپان تائين پکڙيو، سو هو "مهايان پنٿ" (Mahayan sect).

بهرحال شاهراهه ريشم نه فقط ٻڌ ڌرم جي پهچ ۽ پکيڙ لاءِ وسيلو بڻيو، پر هن شاهراهه ذريعي ثقافتي، تهذيبي، تمدني، تجارتي، مذهبي، معاشرتي ۽ سياسي سرگرمين کي به وڏي هٿي ملي. هن معلومات لاءِ گهڻي تحقيق ۽ محنت جي ضرورت آهي.

مددي ڪتاب

(1) Encyclopaedia Brittannica, Roadway Development & History, 15: 894 c.

(2) Ibid, Termini and Significance, 19: 174 h.

(3) Ibid Byzrantine Dilomacy and Commerce 3: 553 d.

(4) Dani A. H. Dr., Human Records on Karakorum Highway, Islamabad, 1983.

(5) Some material was collected from Publicity literature available at the temples when I visited Japan in October, 1987.

(6) My report on "Japan" published in November, 1987.

سنڌي ساهت جو هڪ لڪل ورق

جهمون راءِچند چڳاڻي
(ڀوپال - ڀارت)

سترهين صديءَ جي سنت ڪوي مهامتي ٻراڻ ناٿ (١) جون ٥٢٤ سنڌي چوپايون.

١٩٤٧ع جي ورهاڱي کان پوءِ سنڌي ساهت کي جيڪي ٻه وڏيون حاصلاتون مليون آهن، انهن مان هڪ آهي قاضي قادن جي ڪلام جو لڀجڻ (قاضي قادن جي وفات ١٥٥١ع ۾ ٿي)؛ ٻئي کان ٻه وڏي حاصلات آهي "مها متي (وڏيءَ مت ۽ سمجهه وارو) ٻراڻ ناٿ جي ڪرلت، شري ڪلجر سروپ ۾ ٥٢٤ سنڌي چوپاين جو ملڻ."

"مها متي ٻراڻ ناٿ" جو اصلوڪو نالو ميهر راج هو. سندس جنم ٦- آڪٽوبر ١٦١٨ع ۾ نوا نگر (جام نگر)، جيڪو اڄڪلهه ڀارت جي گجرات پرڳڻي ۾ آهي، ۾ ٿيو، يعني ٻراڻ ناٿ جو جنم قاضي قادن جي وفات کان لڳ ڀڳ ٦٦ سال پوءِ ٿيو.

مها متي ٻراڻ ناٿ ننڍي هوندي کان ئي هوشيار ۽ پڙهڻ لکڻ ۾ چاهه رکندڙ ۽ مذهبي ويچارن وارو هو. ٻراڻ ناٿ جي مرشد جو نالو ديوچند هو. هيءُ صاحب (ديوچند) سنڌ جي آمر ڪوٽ (٢) ۾ ڄائو هو، پر سچ جي کوج ۾ هيءُ درويش شهر شهر گهمندو اچي جام نگر (٣) (گجرات) ۾ پهتو. اتي ٻالڪ ميهر راج کي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو جو جو هن ٻالڪ ۾ ڪين اها روحاني جوت ڏسڻ ۾ آئي، جنهن جي ڳولها ۾ هو نڪتا هئا. ديوچند، ميهر راج کي منساري ماڻهن جي دلين مان اگيان روپي اندڪار کي هٽائي ڪين ڌرم جي صحيح ڄاڻ ڏيڻ لاءِ ديش-وديش ۾ موڪليو؛ ان دوران ڪجهه وقت هو عربستان ۾ به رهيا، ۽ اتي عربي

---

(١) مهر راج ٻراڻ ناٿ جي باري ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ" جي ٻيءَ اشاعت (١٩٨٠ع) ۾ صفحي ٢٦٥ کان ٢٧٠ تائين محققانه نظر وڌي آهي. (الانا)

(٢) سنڌ جي تاريخن ۾ امرڪوٽ ۽ عمرڪوٽ ٻئي لفظ لکيا ويا آهن.

(٣) جام نگر، گجرات جي ڪاٺياواڙ واري خطي ۾ آهي. هت ڪڇي ٻولي (ڪاٺياواڙي لهجو) ڳالهائي وينري آهي. جام نگر ورهين جا ورهيه سنڌ جي سما سردارن جي تسلط هيٺ رهيو. ڪتاب سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافيءَ ۾ گهڻي تفصيل سان هن حقيقت جو ذڪر ڪيو ويو آهي. (الانا)

ٻولي سگهي، قرآن شريف ۽ ٻين اسلامي گرنٿن جو چڱو اڀياس ڪيائون. مرشد شري ديوچند جي وفات کان پوءِ سموري ڪم جو بار مهر راج (مهامتي پراڻ ناٿ) تي اچي پيو.

جيتوڻيڪ مهامتي پراڻ ناٿ جي مادري ٻولي ته گجراتي هئي، پر پاڻ گجراتيءَ کان سواءِ هندي، سنڌي، فارسي، عربي ۽ هندستاني به ڄاڻندو هو. هو ديو بندر کان پور بندر، مالدوي لايا بندر واري رستي کان سنڌوءَ جي ڪناري تي وسيل ٺٽي نگر ۾ ١٦٥٩ع ڌاري آيو. اتي (ٺٽي ۾) هڪ برهمڻ، ناٿا جوشيءَ جي گهر ۾ ڏهه مهينا ڪن رهيو. اتي رهندي سنڌس سنگت شري لعل داس سان ٿيس جنهن سنڌس ٺٽي شهر ۾ رهڻ جو ذڪر پنهنجي ڪتاب "بيتڪ" ۾ ڏنو آهي ۽ لکيو اٿس ته پاڻ ٺٽي شهر ۾ ڪهڙن ڪهڙن سنڌين سان گڏيا ۽ انهن کي پنهنجن ويچارن کان آگاهه ڪيائون.

مهامتي پراڻ ناٿ جيڪو پنٿ هلايو تنهن کي "پرنامي يا ست پرنامي" چوندا آهن. اهو هڪ "اُدار وادي" پنٿ آهي، جيڪو اسلام ۽ هندو مت ۾ جيڪي چڱايون آهن، انهن کي ملائڻ تو چاهي.

مهامتي پراڻ ناٿ جي واڻي "ڪلجر سروپ" ٽالي گرنٿ (جنهن کي پنٿ جا معيندڙ تارم ساگر به چوندا آهن) ۾ قلمبند ڪيل آهي، جنهن ۾ ١٨٧٨٥ چوپايون ۽ هيٺين نالن وارا ڀاڱا آهن:

(١) راس، (٢) پرڪاش، (٣) ست رتي، (٤) ڪلش، (٥) سنند (٦) ڪيرتن، (٧) خلاما (٨) خلوت، (٩) پريڪرما، (١٠) ساگر (١١) سينگار، (١٢) سنڌي گرنٿ، (١٣) معرفت ساگر ۽ (١٤) قيامت ناما.

سنڌي گرنٿ بابت

هن مقالي ۾ سنڌي گرنٿ جي باري ۾ ويچار ظاهر ڪيا ويا آهن.

سنڌ پوميءَ جي ٻوليءَ ۾ لکيل هئڻ جي ڪري هن گرنٿ کي سنڌي گرنٿ چيو ويو آهي. ٻوليءَ جي ڄاڻن کي خبر هوندي ته سنڌيءَ جون وري ڪي اُپ-ڀاشائون (Dialects) به آهن. ٿر جي ماڻهن ٿري ڳالهائبي آهي. ٿر ۾ راجستانيءَ جو جيڪو لهجو ڳالهائبو آهي، تنهن کي ڍاٽڪي چئبو آهي، جيڪا سنڌ جا سنڌو راجپوت، جن کي سوڍا به چئبو آهي، ڳالهائيندا آهن. هن گرنٿ ۾ ڪي اهڙا لفظ به ڪم آندل آهن، جيڪي ڪڇ پڇ (گجرات) جي ماڻهن رهندڙ جت قوم ۽ انهن کان سواءِ ڪي ڪڇي پڻ ڳالهائيندا آهن. هن گرنٿ جي ٻولي سولي ۽ ڀاو ڀريل آهي. هي گرنٿ وري ١٣ ڀاڱن ۾ ورهايل آهي. ڪن کي ڇڏي باقي پرڪرڻ جو سڀ گرنٿ ۾ ڏنل آهي. پهرئين پرڪرڻ جو ڪوبه سر ڪونه آهي. هن پرڪرڻ ۾ ٧٥ چوپايون آهن. اسين پنهنجيءَ سهوليت جي لحاظ کان ان کي "سنا اٿي جاڳ" سر ڏئي سگهون ٿا. مهامتي پراڻ ناٿ هن گرنٿ ۾ ڪيل جو ورتانت، وينتي، فرياد، نياءُ منهنجو

ڳالهه وغيره اپڀرڪن هيٺ ٥٢٤ چوپايون ڇپيون آهن. انهن جو ڪاتپرچ ايترو ئي آهي تہ آتما پرماتما کان وڇڙيل حالت ۾ وڃي ورلاپ ڪيا آهن. ان کي ڪٿي پنهنجي پرينءَ کي پورڻ مڃيندي پريوءَ جي آڪيا لاءِ ٻانهن کي ترسيل رکيو اٿس، تہ ڪٿي ڏوراپا بہ ڏنا اٿس. باقي پرماتما سان ملي هڪ ٿي وڃڻ سندس لاءِ ڏکي ڳالهه ڪونہ آهي. مطلب تہ هنن چوپاين ۾ ڪڏهن ويتي ڪندي پريوءَ کي فرياد ٻڌائي لياءُ ڪرڻ لاءِ ٻاڏايو اٿس، تہ ڪٿي پنهنجو قصور قبول ڪندي پنهنجو ڏوهہ گناهہ معاف ڪرڻ لاءِ پريوءَ در پرارٿنائون ڪيون اٿس. مطلب تہ تورڙي ڪوشش ڪرڻ سان سپني چوپاين جو ارٿ سولائيءَ سان سمجهہ ۾ اچي ٿو وڃي. انين ڪٿي چئجي تہ سچو گرنٿ لطافت سان ڀرپور آهي. انهيءَ ۾ جيتري اونهي ٻُڌي ڏبي اوترائي ملهائتا موتي ملندا، ۽ سڀ کان وڏي ڳالهہ اها آهي تہ هن گرنٿ جي کوجنا ۽ وري کوج کان پوءِ سنڌي ساهتيہ پريمين تائين آڻيندي، سنڌي ساهتيہ جي اوائلي سنڌي ساهت جي ڀنڊار جي لڪل ورق کي روشنيءَ جو تيرورو ڏيکارڻ پنهنجو ڀاڱو ۾ هڪ وڏي حاصلات آهي.

مهامتي پراڻ ناٿ جهڙيون شخصيتون تہ سڄي عالم جي ملڪيت آهن. اها ٿي ڳالهه ڌيان ۾ رکي، سرحد جي هُن پار (پاڪستان) ۾ جيڪي سنڌي عالم ۽ فاضل آهن انهن اڳيان هن ليک سان گڏ جيڪي ٥٢٤ چوپايون آهن، جيڪي وري تيرهن ڀاڱن ۾ ورهايل آهن، انهيءَ هر هڪ باب مان ٻهريون ٽي چوپايون، جهڙي روپ ۾ ديوناگري هندي (رسم الخط) ۾ مليون آهن، انهن جي اصلي مولڪتا برقرار رکندي، عربي سنڌيءَ ۾ پيش ڪرڻ جي، ڦرين ۽ نيازن سان هڪ ننڍي ڪوشش ڪئي اٿم. انهيءَ آس ۽ اميد سان تہ ساهت جي لڪل ورق کي مڪمل روپ ۾، ٻهرين سنڌي عالمن تائين پهچايان، جيئن هو صاحب پنهنجن راين کان واقف ڪن ۽ ڪي مٺيون صلاحون ڏين جيئن اهو اڌورو ۽ اڻپورو ڪم پورو ٿئي.

دوست هيري ٺڪر جڏهن قاضي قادن جي ١١٢ بيتن کي سوڌي ڪتابي صورت ۾ شايع ڪرايو تہ ڏهن سدا حيات پروفيسر رام پنجواڻيءَ کيس دعائون ڪندي لکيو هو تہ علامہ دائود پوٽي، ڊاڪٽر گربخشاڻي، پروفيسر لال سنگھ اجواڻي، دين محمد وفائي، ڇيتمل پرسرام جهڙا علم دوست زندہ هجن ها تہ هو خوشيءَ سان جهومي اٿن ها. اڳتي هلي لکيو اٿن تہ سنڌ ۾ جڏهن ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر اياز قادري، ڊاڪٽر الانا ۽ ٻيا اديب ۽ کوجنيڪ اهو سماچار ٻڌندا، تڏهن فخر سان گڏ حيرت بہ کائيندا.

مون کي قوي اميد آهي تہ ساڳي خوشي سنڌ ۽ هند جي عالمن ۽ فاضلن کي مهامتي پراڻ ناٿ جي چوپاين مان بہ ملندي.

مهامتي پراڻ ناٿ جي سنڌي گرنٿ جي هر باب جون ٻهريون ٽي چوپايون.

گڏهه وغيره اپڀرڪن هيٺ ۵۲۴ چوپايون چيون آهن. انهن جو تاتپرج ايترو ئي آهي ته آتما پرماتما کان وڇڙيل حالت ۾ وڌيڪ ورلاپ ڪيا آهن. ان ڪري ڪٿي پنهنجي پرير ڪي پورڻ جڏهن پريوءِ جي آڳيا لاءِ ٻانهن ڪي ترسيل رکيو اٿس، ته ڪٿي ڏوراپا به ڏنا اٿس. باقي پرماتما سان ملي هڪ ٿي وڃڻ سندس لاءِ ڏکيءَ ڳالهه ڪونه آهي. مطلب ته هنن چوپاين ۾ ڪڏهن وينتي ڪندي پريوءَ ڪي فرياد ڀڳتائي ليلاءِ ڪرڻ لاءِ ٻاڌايو اٿس، ته ڪٿي پنهنجو قصور قبول ڪندي پنهنجو ڏوهه گناهه معاف ڪرڻ لاءِ پريوءَ در پرارٿنائون ڪيون اٿس. مطلب ته توڙي ڪوشش ڪرڻ سان سپني چوپاين جو ارٿ سولائيءَ سان سمجهه ۾ اچي ٿو وڃي. ائين ڪٿي چئجي ته سچو گرنٿ لطافت سان ڀرپور آهي. انهيءَ ۾ جيتري اونهي ٽٻي ڏيي اوترائي ملهائتا موتي ملندا، ۽ سڀ کان وڏي ڳالهه اِها آهي ته هن گرنٿ جي کوج، ۽ وري کوج کان پوءِ سنڌي ساهتيه پريمين تائين آڻيندي، سنڌي ساهتيه جي اوائلي سنڌي ساهت جي ڀنڊار جي لکل ورق کي روشنيءَ جو تيرورو ڏيکارڻ پنهنجو ڀاڱو ۾ هڪ وڏي حاصلات آهي.

مهامتي پراڻ ناٿ جهڙيون شخصيتون ته سڄي عالم جي ملڪيت آهن. اِها ئي ڳالهه ڌيان ۾ رکي، سرحد جي هُن پار (پاڪستان) ۾ جيڪي سنڌي عالم ۽ فاضل آهن انهن اڳيان هن ليک سان گڏ جيڪي ۵۲۴ چوپايون آهن، جيڪي وري تيرهن ڀاڱن ۾ ورهايل آهن، انهيءَ هر هڪ باب مان پهريون ٽي چوپايون، جهڙي روپ ۾ ديوناگري هندي (رسم الخط) ۾ مليون آهن، انهن جي آهائي مُولڪتا برقرار رکندي، عربي سنڌيءَ ۾ پيش ڪرڻ جي، قربن ۽ نيازن مان هڪ ننڍي ڪوشش ڪئي اٿم. اِنهيءَ آس ۽ اُميد سان ته ساهت جي لکل ورق کي مڪمل روپ ۾، ڀرين سنڌي عالمن تائين پهچايان، جيئن هو صاحب پنهنجن راين کان واقف ڪن ۽ ڪي سهڻيون صلاحون ڏين جيئن اِهو ادورو ۽ اپورو ڪم پورو ٿئي.

دوست هيري ٺڪر جڏهن قاضي قادن جي ۱۱۲ بيتن کي سوڌي ڪتابي صورت ۾ شايع ڪرايو تڏهن سدا حيات پروفيسر رام پنجوانيءَ کيس دعائون ڪندي لکيو هو ته علامه دائود پوٽي، ڊاڪٽر گربخشاڻي، پروفيسر لال سنگهه اجواڻي، دين محمد وفائي، چيتمل پرسرام جهڙا علم دوست زنده هجن ها ته هو خوشيءَ مان جهومي اُٿن ها. اڳتي هلي لکيو اٿن ته سنڌ ۾ جڏهن ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر اياز قادري، ڊاڪٽر الانا ۽ ٻيا اديب ۽ کوجنيڪ اِهو سماچار ٻڌندا، تڏهن فخر سان گڏ حيرت ۾ ڪائيندا.

مون کي قوي اُميد آهي ته ساڳي خوشي سنڌ ۽ هند جي عالمن ۽ فاضلن کي مهامتي پراڻ ناٿ جي چوپاين مان به ملندي.

مهامتي پراڻ ناٿ جي سنڌي گرنٿ جي هر باب جون پهريون ٽي چوپايون.

باب پنجون: هن باب جو سرو آهي ”شري ديوچند جي مِلاپ جو پرسنگ.“ هن باب ۾ ٣٤ چوپايون آهن.

سانگاڻي ٿيندم ڏاڍ سنگ جي ۾ تڏهن ڪُهرندس لاءِ ڪري
دم ۾ ڇڏيان توهه ڪي (ڪي) لِڪي رهان ڪري. [١]
جاٿين سنگت نِسانگائي، تہ روح ڪيھڙي سانجاڻي(ساڃاءُ)
هي ڳالهيون ٿين سڀ مٺيون ڪين لاءِ ڪري ڪُهرائي. [٢]
هي سڀ سانجايون(ساڃايون) توهه لاءِ سانگائي يا سنگ
قول قيل يا حال جو، تو هٿ ۾ نہ الگ آهن. [٣]

باب ڇهون: روحن جو فعل حال. هن باب ۾ ٥٢ چوپايون آهن.

ڏٺي موهجي روح جيان، ڳالهہ ڪرڻ ڪوڙ ڪري
آئين(آهين) اميدون لاءِ جيون آچي ڪوئان ڪري. [١]
روشنيون وهاڙي رانيد پاڻي ويٺا ڪرڏ پهر
ٽڪ نهائي ڪي روح ڪي (ڪي) راند ۾ لڳي جيهڙ [٢]
اسان متي، آئيسو پرين (پرين) جو فرمان
موڪيو ان رسول ڪي ڏسن (ڏين) روح.

باب ستون: جهڳڙي جو ذڪر. هن باب ۾ سڀ کان وڌيڪ يعني ٩٦ چوپايون آهن.

ولها جي آءُ توکي (ڪي) ولهي ڳنين بني تري قدم
هي مون ڏني ساهيدي (شاهدي)، تون مون ري رهي نہ دم. [١]

آرٿ: هي منهنجا پيارا ڌڻي! مان توهان کي ڏاڍو پيار ٿي ڪريان، ڇو جو توهان مون کي پنهنجي چرڻن (قدمن) ۾ وڏي ويهاري ويٺا آهيو. منهنجي دل اها پوري گواهي ڏئي آهي تہ توهان مون کان سواءِ هڪ پل بہ الگ ٿيا رهي سگهو.

ڏني بي ساهيدي (شاهدي) عيلم تري (تين) توهجي
عيسق (عشق)
چوبي ساهيدي (شاهدي) رسول، پيون ڪتبي ساهيديون
(شاهديون) حق. [٢]

ارٿ: پهرين گواهي توهان جي علم ڏني ۽ توهان جي عشق ٻين گواهي ڏني. رسول پاڪ جي چوٿين گواهي ڏني ۽ پيون بہ ڪيتريون شاهديون ويدن پُراڻن، شاسترن وغيره ذريعي مليون.

توهجي عامين مون کي (کي)! اِين چيو، هي راند
کيئي آن کارڻ
لاڏڪوڏ آسا (آشا) اُميدون سي سيئي پارڻ. [۳]

آرٿ: مون کي توهان جي علم هن ريت چيو آهي ته هيءُ کيل اسان جي لاءِ، اسان جي لاڏ، اسان جي خوشيءَ، آشائن ۽ اميدن کي پورو ڪرڻ لاءِ ئي ڪيو آهي.

باب اٺون: باب ظاهر ٿيڻ جا ـ هن باب ۾ ۴۳ چوپايون آهن.

روح الله ڏنيون نساليون (نشانيون)، جي لِکيون
مني فرمان
سي سڀ ملائي داخلا، ڪري ڏنائون پيھچان. [۱]

آرٿ: روح الله (مهامتي پراڻ ناٿ) جي گُرو ـ مرشد ڏني ديوچند) نشانيون ڏيئي پرم ڌام جي واقفيت ڪرائي آهي، جيڪي اِقرآن ۽ ويدن پراڻن ۾ لکيل آهن. انهن سيئي ڳالهين جون ظاهري ثابتيون ڏيئي مون (مهامتي پراڻ ناٿ) ڄاڻ ڪرائي آهي.

نه تان کير راند ڪيڙي آئي، هي روحين ڪو ڄاڻي
ڏيڻ اسان کي (کي) سڪڙا، تو آپائي پاڻي
(پاڻيهي). [۲]

ارٿ: نه نه ڪهڙو کيل آهي؟ ڪهڙي رالد آهي؟ روحن کي ڪهڙي خبر؟ اسان روحن کي سک ڏيڻ لاءِ ئي توهان اسان جي اندر آپايو آهي (يعني ويدن پراڻن ۽ قرآن ۾ جا لکيل آهي انهن جون ثابتيون ڏسڻ لاءِ تارتم منتر ڏِنُو). انهيءَ سان مون ڄاڻ ڪئي. اهڙي وينتي شري مهامتي پراڻ ناٿ خدا سان ڪري ٿو.

نه ڪيي ڄاڻون رالد کي (کي) آن دِل آپائي پاڻ
ڏيڻ اسان کي (کي) سُکڙا، هي دل ۾ آئيو ڄاڻ. [۳]

ارٿ: اسان کي خبر نه هئي ته سنسار جو کيل ڪيئن آهي. هاڻي اها ڳالهه اسان جي دل ۾ پيدا ڪئي آهي. اسان روحن کي سک ڏيڻ لاءِ توهان انهيءَ ڳالهه جي ڄاڻ اسان جي دلين ۾ ڪرائي آهي.

باب ڏاڳون: مارِڪلب جو درشلانت ـ هن باب ۾ ۵۴ چوپايون آهن.

چئيي سندرِپائي اسان کي (کي)، مارڪنب جي حقيقت
اِين در ٿي آن (اوهان) کي (کي) ڪولتان، آلجي
(اوهان جي) پڻ اِين بيتڪ. [۱]

آرٿ: شري ڏني ديوچند (سندرباڻي يعني مهامتي پراڻ ناٿ جو گرو-مرشد) اسان سان مارڪنڊيه رشيءَ جي حقيقت ڪئي هئي. اهڙيءَ طرح توهان جو دروازو کوليو اٿس. هن در مان (مثال ڏيئي) تني ڪري توهان کي سمجهايان ٿي. توهان جي ٻه اهائي پيتڪ آهي.

نمونو مارڪنڊ جو چيو سندرباڻي پيلي پيت
سکديو (سُکديو) آندو آن ڪارڻ، هي جي پسو
تا هت. [٢]

آرٿ: جيڪو مارڪنڊ رشيءَ جو درشٽانت آهي، آهو شري سندرباڻيءَ (گرو يعني مرشد ديوچند) چڱيءَ طرح چيو. هيءُ جيڪي ڏسو تا آهو شري سُکديو مُنيءَ پنهنجي لاءِ آندو آهي.

جيڪي ڪي گذريو مارڪنڊ کي (کي) ورچ جيمين
(زمين) هن آپ
سي ڪُجهه دل جو نِدر (ننڊ) ۾، ڏنو نارائڻ جي سپ. [٣]

آرٿ: جيڪي ڪجهه مارڪنڊيه جي مٿان ٿي گذريو ۽ مايا ۾ جيڪي تڪليفون هن زمين ۽ آسمان جي وچ ۾ سٺائين، اهي دل جا ڪُجهه نارائڻ جيءَ سپ ننڊ ۾ ڏٺا.

باب ڏهون: عاشق جا گماهه-هن باب ۾ ٣٢ چوپايون آهن.

سُنو روحين عرش جي، جا پاڻ ۾ بيتي آئي
جيهڙي لتي پاڻ ڪيني ايهيڙي ڪري نه بي ڪائي. [١]

آرٿ: هي پرم ڌام (عرش عظيم) جون سکيون (حورون) مان توهان کي جيڪو چوان ٿي اهو ڌيان ڏيئي ٻڌو، جيڪو اسان تي تي گذريو آهي. اسان جهڙي آلتي ڳالهه ڪئي آهي سا شل بي ڪانه ڪري.!

چِئان تيهجو (تنهن جو) بيورو، سُجا ڪن ڏيئي
ڏنرجي صحور(شعور)سي، صحور(شعور)آئين ڀِن ڪريجا سيني. [٣]

آرٿ: مان آن جو بيورو (احوال-ورتانت) ۽ حقيقي حالت چوان ٿي سا ڪن ڏيئي ٻڌو. مون ويچار (شعور) ڪري ڏنو آهي سو توهان ٻه ڏسي صحور (شعور) ڪريو.

پوئي جا دل آڇي پانهنجي، پاڻ ڪريون سيئي
پوڻي روئي تيحقيق، هشرا مٿي ڏهشي. [٣]

باب ٻارهون: هن باب جو ڪو سرو ڪونهي آهي. هن باب ۾ ٢٣ چوپايون آهن.

لکي پتي نيهارين خودي وڃين نه ڪٿان ڪٿي
هي مؤر منجهان ڪين نڪري، جا ڪانئي ڏيکاري ٿي. [١]

جي ڪنهن عشق ته هيت، ٻن ٻسان ٻان
هي ٻن خودي ڏنس، جڏي ٿئين حق پيهچان. [٢]

حق پيهچان ڪي ڪي ٿئي، هيت پئو نه ڪوئي آئي
جي ڪيڏي باريڪيون خوديون، ڏي تو حق سانجائي (ساجاء). [٣]

باب ٻارهون: هن باب ۾ ٢٠ چوپايون آهن ۽ هن باب جو ڪوبه سرو ڪونهي آهي.

تاڙو ڪنجي نه در آهن، سمجهائي ڏني سڀ تو
ٻيا آيو (آهيو) مون دل ۾، جين چائو تين ڳڏجو. [١]

اُرٿ: ڪو تالو (ڪُلف) ڪو در ڪنهن ڪنجيءَ سان کولڻو نه آهي. اهو توهان سڀ سمجهائي ڇڏيو آهي پنهنجي علم سان. توهان منهنجيءَ دل ۾ ويٺا آهيو. هاڻي جيئن چائو تيئن ميلو.]

سيهيرڳ (شاهه رڳ) سي اوڏڙو، آڏو پٽ نه دٿار
اکهاڙئي آلک سمجهه جي، ڏسندي نه ڏسي پرتار. [٢]

اُرٿ: صحور (شعور) سان ويچار ڪري ڏٺم ته هي ڏٺي! توهان شاهه رڳ (دل جي) الدر رت ڪٽي ويندڙ ناڙي (نبض) کان به منهنجي وڌيڪ ويجهو آهيو ۽ آڏو ڪوبه پردو نه آهي ۽ نه وري ڪو دروازو آهي. سمجهه جي اک کولي ڇڏي اٿو. پر هي منهنجا مالڪ (منهنجا پتار)! مان اوهان کي ڏسندي به نٿي ڏسي سگهان.

حڪم علم ڪيل هڪڙو، ٻئو ڪوئي نه ڪيتئين
(ڪنهين) دم

هيت روح نه ڪوئي روحن جي، جي ڪي ٿيئو سو
سڀ حڪم. [٣]

اُرٿ: حڪم، علم ۽ ڪيل سڀ هڪ ئي آهن. ٻيو ڪو ڪٿي به هڪ پل لاءِ به نه آهي. هيتِ روحن جي ڪابه روح نه آئي آهي. جيڪي ڪجهه ٿيو آهي، سڀ حڪم سان ٿيو آهي.

ٻاب ٽيرهون ۽ آخري ٻاب- هن ٻاب جو سرو آهي حق، هادي روحون (روحن) جي صفت. هن ٻاب ۾ ٻارهن چوڻيون آهن.

ڪانڊ روح ڀائيان صفت ڪريان
توهجي هيتر ٿئي نہ صفتر ڪيئين ڪئي
سي نهارير جڏي بيورو ڪري، آئون آرجهي تي ۾ رهي. [۱]

هي دل جي ڳالھ ڪي سي (ڪنهن سي) ڪريان،
روح جي تون چائين
ڪڇڻ پيٺي لاٿئي، ڪانڌ چئو سي ڇٽان هاٿين (هاٿي)!. [۲]

آتائنان عالم ۾ مون جيڏي ڪيئي نہ ڪانئي
آجان(آجا) ترسي مون جندڙو، هي ڪيهڙي ۾ توهجي آئي. [۳]

هيءَ هڪ نماڻي ڪوشش ڪئي اٿم. هن ۾ ٻولي جيئن جو تيئن رکي اٿم، البت ڪٿي ڪٿي ڏنگين ۾ هاڻوڪي پڙهڻي بہ ڏني اٿم. اميد اٿم تہ هند ۽ سنڌ جا عالم ۽ اديب پنهنجي ام ڪان واقف ڪندا.

[نوٽ: حاشئي ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي مهاڻتي پراڻ لاٽ جي ڪلام تي ڪيل تحقيق طرف اشارو ڏنو ويو آهي. هن مقالي ڪي ان مواد سان بہ ڀيٽڻ گهرجي. الانا]

سيوهڻ شهر ۾ قضيہ ڪربلا جي ياد

تاج صحرائي

سيوهڻ شهر جي خصوصيت:

مان اڄ بہ پنهنجيءَ ان راءِ تي قائم آهيان تہ هي شهر دنيا جي قديم ترين زندہ شهرن مان هڪ آهي. جنهن شهر بابت مختلف دورن ۾ مختلف تاريخنويسن مختلف نالا رکيا آهن. جيڪي پنهنجي ڪٿڻ ۽ تاريخ جي ڪتابن مان گولي هن ۾ ڇوڙهن ڪانہ بہ مٽي تين ٿا. تاريخ نويسن ۾ هندستاني، ايراني، يوناني، چيني، عرب، انگريز، پاڪستاني ۽ ٻيا شامل آهن. اهو شهر جنهن جي پرپاسي ۾ غارن ۾ رهڻ وارن انسانن جا آثار ملن ٿا. جيڪو شهر منڇر ڍنڍ ۽ اڙل درياهہ واري دوآبي جي ڪنڌين تي آباد هجي؛ جيڪو شهر قديم شاهراهن مان هڪ مڪيہ ملڪ ۽ پيش واٽ تي ٻڌل هجي جنهن شهر کي هڪ جنگي گهاٽ سبب وڏي فوجي اهميت هجي، جنهن شهر ۾ هڪ وڏي ڪوٽ يا قلعي جا قتل نشان بہ ملندا هجن ۽ جنهن شهر کي دنيا جي مشهور زمانہ فاتحن ۽ شهنشاهن فتح ڪرڻ لاءِ مختلف وقتن سي چڙهايون ڪيون هجن ۽ جيڪو شهر تاريخ جي مختلف ايامن ۾ مختلف عقيدن وارن جي عبادتگاهن ۽ زيارتن سبب بين الاقوامي حيثيت رکندڙ هجي، لازمي آهي تہ اهڙي شهر کي شادين ۽ غمين، عيدن ۽ براتن، ڏڻن ۽ تهوارن جي ملهائڻ جون ڪي خاص خصوصيتون هونديون.

سيوهڻ شهر ۾ حضرت شيخ عثمان قلندر شهبازرحہ جي ميلي جون جيئن[۱] ڪي خاص رسمون ملهايون ۽ ادا ڪيون وينديون آهن، جهڙوڪ: صبح جو ڌمال، شام جو مينڌي ۽ رات جو نوبت ۽ شادمانو، لعل ڪنوار ۽ نيڪيتي، تيئن هن شهر ۾ عاشورن ۽ محرم جون رسمون بہ مختلف نمونن ۽ صورتن سان نيايون وينديون آهن. مثال طور: ڏونڪو متائڻ، علم چاڙهڻ، نزوريون ڪڻ، منتا پڙهڻ، نوحخواني، سلامي، لولي، تابوتن، ذوالجناح جا سينگار، گجگاهہ، گهڙيال، ماتمي جلوس، اوسر، ڏاڳا وٽائڻ وغيرہ وغيرہ. اهي سڀ رسمون حد درجي احترام ۽ عقيدت سان، نياز ۽ نئڙت سان، نمناڪ اکين ۽ ڳاڙهن ٻارن سان، خون ٻڌل ڪپڙن سان، زنجيرن ۽ چاڪن جي ماتم سان، روح راڙي، اونڌن ڪنڌ ۽ ڪتولن سان، تابوتن، پينگهن، سيجن ۽ گهوڙن (ذوالجناح) سان، نذر ۽ نيازن سان لهايون وينديون آهن. انهن رسمن ۾ هندو ۽ مسلمان، شيعا ۽ سني، امير ۽ غريب، سيد ۽ فقير، مرد ۽ عورتون، پيدا ۽ ٻار سڀ حصو وٺندا

آهن ۽ هڪ ٻئي سان ساٽ ڏيندا آهن. سيوهڻ شهر ۾ محرم جا ٻهريان ڏهه ڏينهن فقط ماتمي ڏينهن سمجهيا ويندا آهن.

سيوهڻ جي شهر ۾ ۽ ان جي ڀسگردائيءَ ۾ اها چوڻي عام آهي ته "نائين حج، ڏهين عيد، ياراهين يا حسين". سيوهاڻين جا گهڻا ماڻهو عيد ڪانه ڪندا آهن. عاشورن جي تيارين ۾ لڳندا آهن. امام بارگاهون ۽ مجلسن جون جڳهيون صاف ڪيون وينديون ۽ ضروري مرمتون به ڪرايون وينديون. غلافن، لونگين، گهوڙن جي سنجن، نقارن، تابوتن وغيره جي صفائي وڏي اهتمام ۽ احترام سان ڪئي ويندي. علمن کي رنگ روغن ڪيو ويندو ۽ نئين پيرڻن جي سلائي ٿيندي. تابوتن جي رکڻ وارين جاين يعني پڙن جي نئين سر تزئين ٿيندي ۽ چن جون پوچيون ايندڀون. پيرپوٽن، ڪربلا، تجر ۾ ڪن خاص جڳهين جي مرامت ٿيندي. سيد ثابت علي شاهه مرحوم جي مقبري ۽ مزار جي سارسنڀال ۽ مرامت جو ڪم لڪياري سيدن جي ذمي آهي. اهڙيءَ طرح مخدوم سيد مير ڪلان جي مزار جي سنڀال ۽ مرامت سبزواري سيدن کي ڪرڻ گهرجي، جيڪا مزار ڍهندي ٿي وڃي.

ڏونڪو متائڻ:

مون کي ٻڌايو ويو ته سيوهڻ شهر جا مڪٿهار عيد نمازڪان پوءِ، قلندر شهباز جي درگاهه جي پراڻي علم هيٺان، مڙي گڏ ٿيندا ۽ ڍهل ۽ شرناءِ تي ٻهرين ماتمي ڌن، پوءِ سرڪيداري سان ڪا ڌن وڄائيندا آهن. ان کي ڏونڪو متائڻ واري رسم سڏيو ويندو آهي ۽ وڃڻ کي سواري. ذوالحج مهيني جي ويهين تاريخ واري رات جو قلندر جي درگاهه ۾ نوبت جو ڏونڪو بدلائي ماتمي ۽ سرڪيداري جي ڌن ۾ نقارن کي وڄايو ويندو آهي. ماتم جي وڃڻ جي هڪ ڌن "دائد" به آهي. تابوت يا گهوڙا جڏهن شهر مان نڪري پيرپوٽن يا ڪربلا ڏانهن ويندا، تڏهن اها ڌن زورشور سان وڄائي ويندي آهي. ان ڌن ۾ هڪ عجيب قسم جو اثر آهي جو ماتمي بيخود ٿي زورشور سان يا حسين يا حسين جي آوازن ۾ سر ۽ سينو پٽيندا آهن. مون ته ڪن ماڻهن کي مٽي ۾ واري وجهندي به ڏٺو آهي ۽ ماڻهن يا ماتمين جي اڪثريت زاروقطار روئندي روئندي هلندي رهندي آهي. ان مهل هڪ غمناڪ ماحول، فضا ۽ سمو نظر ايندو آهي ۽ تصور ۾ ڪربلا جو منظر ڏسبو آهي. سواري ۽ دائد جي وڄڻ ۾ تورو گهڻو فرق آهي.

علم ۽ کڙوڙيون:

ذوالحج مهيني جي ٢٨- تاريخ شام جو چئين وڳي شهباز قلندر جي خاص رفيق بودلي بهار جي مقبري ۾ علم چاڙهڻ جي رسم ادا ڪئي ويندي آهي. وري ٢٩- تاريخ صبح جو ائين وڳي ڪربلا ۾ سيد ثابت علي شاهه جي روضي وارو علم، زوار محمد جمن طرفان دائد سان چاڙهيو ويندو آهي. ساڳيءَ تاريخ تي شام جو حسيني امام بارگاهه سيد گل محمد شاهه يا لڪياري سيدن

طرفان هڪ وڏو جلوس دهل، شرناءِ، پير، نقاري ۽ گهڙيال سان نڪرندو آهي. ان جلوس سان گڏ هڪ سيد لعل شهباز جي علم جي بيرق کڻي ايندو آهي ۽ مقرر ڪيل ناڪئي يا ان جي وارث جي حوالي ڪندو آهي. اهو ناڪئو حضرت سيد عثمان قلندر جي درگاهه جي اوير ۾ کلئي ميدان ۾ نصب ڪيل پراڻي وڏي علم تي چڙهي بيرق بدلائيندو آهي. ان کان پوءِ ساڳي ماتمي جلوس سان، شهباز جي درگاهه جي ڏکڻ ۾ سوني دروازي پرسان، ٽئين علم تي ٻه بيرق چاڙهي ويندي آهي. اهڙيءَ طرح محرم مهيني جي پهرين تاريخ صبح جو ائين وڳي لعل باغ ۾ ۽ ڏهين وڳي ڀڪ ٽنيي تي، تاريخ ٻي صبح جو نوين وڳي ڪافي گلاب شاهه ۽ امير حيدر شاهه ۾، تاريخ ٽين صبح جو ائين وڳي جمن جتي ۾، ۽ شام جو پنجين وڳي ڪافي اولادي اميد ۾، تاريخ چوٿين صبح جو ائين وڳي ڪافي روشن علي شاهه ۾، تاريخ ڇهين ڪافي ڪچهري ۾ صبح جو ڏهين وڳي، تاريخ نائين شام جو ڇهين وڳي زوار جلال جو؛ ۽ تاريخ ڏهين صبح جو ائين وڳي صدرالدين بادشاهه جي مقام ۾ علم چاڙهيا ويندا آهن.

علم چاڙهڻ جي هڪ ٻي رسم کي خزوريون سڏيندا آهن. محرم مهيني جي ٻي تاريخ شام جو پنجين وڳي سيد صادق علي شاهه يا سبزواري سيدن جي پڙ تان هڪ بيرق کڻندي ۽ رمضان فقير جي روضي اڳيان علم تي چاڙهي ويندي. وري محرم مهيني جي چوٿين تاريخ شام جو پنجين وڳي سخي سلطان جون خزوزيون ٿينديون آهن. سڀني جڳهين تي علم چاڙهڻ کان پوءِ علم جي چوگرد بازن جو ماتم يا پٽ ڪٽي ويندي آهي. آخر ۾ دعا گهري، نذر نياز ورهايو ويندو آهي. ان نياز ۾ فقط چولا، چؤنرا ۽ متر رڌي ورهايا ويندا آهن. انهن سڀني علمن ۾ وڏي اهميت ۽ خصوصيت 'لال جي علم' کي مليل آهي. پٽ ۾ فقط ياحسين ياحسين جا ماتمي لفظ ورجايا ويندا آهن.

مجلسون:

سيوهڻ شهر ۾ امام سڳورن جي ياد ۾ اٽڪل ارڙهن - ويهه مجلسون پڙهيون وينديون آهن. انهن مجلسن ۾ حضرت آدم ۽ حضرت علي رضہ کان وٺي حضرت امام حسين رضہ جي شهادت تائين تاريخي واقعا بيان ڪيا ويندا آهن. امامن ۽ حضرت حر جي بلند ڪردار، صاف گوئي، سچائي، بهادري، سخاوت، جرئت وغيره جهڙن اوصافن، اصولن ۽ اخلاقي قدرن تي روشني وڌي ويندي آهي. انهن مجلسن ۾ پاڪستان جي جدا جدا پرڳڻن سان ذاڪر گهرايا ويندا آهن، جيڪي اهي مجلسون پڙهندا آهن. ڪن مجلسن ۾ ڪنهن ڪنڊ پاسي کان مستورات لاءِ انتظام ڪيو ويندو آهي. مجلس ۾ هرڪنهن ماڻهو کي اچڻ جي اجازت هوندي آهي. گهڻو ڪري سڀ ماڻهو مٿي اگهاڙا وهندا آهن. ذاڪرن جي بيان کي يا ڪٿي ڇنجي ته مجلس کي نهايت ئي صبر ۽ تحمل سان وقتي وقتي روئيندي، نعره حيدري، ياحسين پڪاريندي پڌو ويندو آهي.

مجلسون پهرين تاريخ کان وٺي ڇهين تاريخ تائين پڙهيون وينديون آهن. صبح واريون مجلسون اٽڪل يارنهين وڳي کان وٺي منجهند جو هڪ-ٻي وڳي تائين، لڪياري سيدن جي

حسيني امام بارگاهه ۾ ۽ شام واريون مجلسون ٽين وڳي کان وٺي پنجين وڳي تائين سيد صادق علي شاهه سبزواري جي اوطاق ۾ پڙهيون وينديون آهن. انهن مجلسن کان سواءِ ڪي اضافي مجلسون به پڙهيون وينديون آهن. هڪ مجلس اٺيهه تاريخ ذوالحج مهيني جي رات جو ائين وڳي کان يارهين وڳي تائين، انجمن سپاهه عباس طرفان، حضرت شهباز قلندر جي قديم علم هيٺان، ٻي مجلس محرم مهيني جي تاريخ پنجين رات جو ائين وڳي کان ڏهين تائين درگاهه جي رستي تي واقع سيد انورعلي شاهه سبزواري جي اوطاق تي انجمن سپاهه علي اصغر طرفان، ۽ ٽين مجلس ساڳي تاريخ جي ڏينهن جو ڏهين تان ٻارهين وڳي تائين، شيخ محلي ۾ ڊاڪٽر عبدالمجيد راجپوت طرفان سندس جاءِ ۾ پڙهيون وينديون آهن. سورهين خاص مجلس ستين جي رات جو عدل درياهه شاهه ابدال جي ڪافي ۾ پڙهي ويندي آهي. اها مجلس اٽڪل چار ڪلاڪ هلندي آهي. ان جو وقت آهي رات ڏهين وڳي کان وٺي صبح جو ٻي وڳي تائين. ان مجلس ۾ هڪ يا هڪ کان وڌيڪ مشهور ذاڪر گهرايا ويندا آهن. سترهين مجلس نائين جي رات جو حسيني امام بارگاهه ۾ سيج ۽ مينڌي جي ڪڍي اچڻ کان پوءِ پڙهي ويندي آهي. هيءَ مجلس وڏي روح رازي واري مجلس ٿيندي آهي، جنهن ۾ مرد ۽ عورتون شامل ٿينديون آهن. هن مجلس جي پڄاڻي کان پوءِ نياز ۾ خاص قسم جي ڪٽي ورهائي ويندي آهي، جيڪا صبح جو اٽڪل چئين-پنجين وڳي ختم ٿيندي آهي. پوئين مجلس نائين تاريخ صبح جو نائين وڳي فداحسين انڙ جي جاءِ تي پڙهي ويندي آهي. اها مجلس هڪ وڳي منجهند جو ختم ٿيندي آهي. اهڙيءَ طرح ڪل اٽڪل ارڙهن-ويهه کن مجالسون پڙهيون وينديون آهن.

هرڪنهن مجلس جي پڄاڻيءَ کان پوءِ نذر نياز پيش ڪيو ويندو آهي، جنهن ۾ گهڻو ڪري قورمون، چاشني ۽ شربت شامل هوندا آهن. نياز جي مالي جو اهتمام لڪياري سادات طرفان علي نواز علوي، سيد الهه بخش شاهه، سيد محرم شاهه، زوار غلام رضا انصاري ۽ پير محمد علوي ڪندا آهن ۽ سبزواري سيدن پاران عارف لاکو، رسول بخش سومرو، ڊاڪٽر ڏنو ڏاهري، قادربخش سومرو، سيد مظفرعلي شاهه ۽ سيد انورعلي شاهه جن ڪندا آهن. اضافي مجلسن ۾ نياز جي مالي جو بندوبست انجمنون خود ۽ ڊاڪٽر عبدالمجيد راجپوت ۽ فداحسين انڙ ڪندا آهن.

تابوت:

هي پارسي ٻوليءَ جو لفظ آهي جنهن جي معنيٰ آهي مڙدي جي صندوق. اسٽيفنس-سي-پال ان جي اها به معنيٰ لکي آهي ته هڪ قسم جي ونگ يا ڪمان جيڪا خدا جي طرف کان حضرت آدم کي عطا ڪئي وئي، جنهن ۾ پيغمبرن سڳورن جا پورٽريٽس (شڪليون Portraits) رکيل هئا. سيوهڻ شهر ۾ جيڪي تابوت ڪڍيا ويندا آهن، سي هوبهو هڪ صندوق يا قبر نما هوندا آهن. اهي ڪاٺ جي ڏکڻين پٽين جا ٺهيل هوندا آهن، انهن مٿان غلاف چاڙهيا ويندا آهن. مٿيون غلاف گهڻو ڪري اوچي ڪمخواب جي ڪپڙي مان سبيل هوندو آهي، ۽ تمام سهڻو،

وٺندڙ ۽ شاندار لڳندو آهي. تابوت جي سيرانديءَ کان هڪ وڏي پڳ، يا دستار رکندا آهن. اها دستار قيمتي لونگين مان ناهي ويندي آهي. انهن مٿان ”پيچي“ جو آخري پيچ ڏيندا آهن. اها پيچي به تمام اوچي ڪپڙي جي ٺهيل هوندي آهي، ۽ جنهن مٿان زريءَ جو ڪم ٿيل هوندو آهي. ان پڳ جي وچ ۾ رنگ برنگي ڪنين، گلن، سون ۽ چانديءَ مان ٺهيل جڙائدار ڪلنگيون ٻڌي، پڳ يا دستار کي سليقي سان تابوت مٿان رکندا آهن. ان کان سواءِ هڪ لونگي ويڙهي، ٻٽي جي شڪل ۾ آڻي، تابوت مٿان وچ تي رکندا آهن. تابوت مٿان پوءِ گلن جون چادرون چاڙهيون ونديون آهن. پڳ وارن گلن جون لڙهيون تمام سهڻي نموني سان ناهي، پڳ تي سينگاريون ونديون آهن. گلن جي انهن چادرن کي پڳ، سرو ۽ بند ڪمر سڏين. ڪجهه سال اڳي، پڳ ۾ گلن جي لڙهين سان گڏ موتين جون لڙهيون به سينگار ۾ ڪم آڻيندا هئا.

ائين ته سيوهڻ شهر ۾ مومنن جا بارڙا ذوالحج مهيني جي ويهين تاريخ کان وٺي ننڍا ننڍا تابوت ڪڍندا آهن ۽ ”اميرن جا ان ڪٺا“ گڏ ڪيو لياز به پيا ڪائيندا ۽ ڪارائيندا آهن، پر صحيح نموني سان تابوت محرم جي چنڊ جي پهرين تاريخ کان شروع ڪندا آهن. هرڪنهن رات جو سبزواري يا لکياري سيدن طرفان يا خود سند تابوت، پينگهه يا سيج ڪڍندا آهن. تابوتن، پينگهن ۽ سيجن جي ڪڍڻ جا هنڌ مقرر ڪيل آهن ۽ مقرر ڪيل رستن ۽ راهن، گهٽين ۽ بازارن مان لنگهي، مقرر جڳهين تي لهراج ڪيا ويندا آهن. ڪي تابوت، پينگها ۽ سيج حضرت شهباز جي درگاهه جي اوير طرف واري کليل ميدان ۾ سلامي، غلاف ۽ گلن جي چادرن چاڙهڻ کان پوءِ مقرر هنڌن ڏانهن ويندا آهن. الهن جا تفصيل ڪجهه هيٺينءَ ريت آهن. ياد رهي ته سيوهڻ ۾ لکياري ۽ سبزواري سيدن جي نگراني ۾ محرم جون سموريون تقريبون ملهايون ونديون آهن.

سبزواري سيدن طرفان محرم جي پهرين تاريخ، رحيم بخش سومرو تابوت ڪڍندو. ان تابوت جو جلوس سبزواري سيدن جي امام بارگاهه مان رات جو ڏهين وڳي ڌاري ڪڇندو. جلوس ۽ تابوت سبزوارين جي محلي، مقبرو نهال شاهه لوري، حسيني امام بارگاهه کان ٿيندو، قلندر جي درگاهه جي اوير وارو رستو ڏيئي، سبزواري سيدن جي ٻني پڙ وٽ نهراج ٿيندو، اهو سمورو سفر قافلو ۽ تابوت اٽڪل چئن ڪلاڪن ۾ پورو ڪندا. انهيءَ طرح چوٿين رات جو تابوت مرحوم الهورايو ڪڍندو هو ۽ هاڻي سندس فرزند غلام حيدر لاڪو ڪڍندو آهي. اهو قافلو ۽ تابوت پهرين رات واري تابوت جي نقش قدم تي هلندو، ستين جي رات جو سيد غلام نبي شاهه ”زري“ ڪڍندو. اهو جديد قسم جو تابوت آهي. اهو تابوت سوني دروازي پرسان سيد عدل درياه شاهه ابدال جي ڪافي جي مجلس لاءِ ترسندو، پوءِ سبزوارين جي پڙ تي اختتام کي پهچندو. پنجين تاريخ وارو تابوت، ڪٽ ڏٺي سيد غازن شاهه ڪڍندو. اهو

ساڳين رسمن ۽ گھٽين مان ھلي، سوني دروازي وٽان لنگھي، پراڻي علم پاڪ ڪان ٿيندو ساڳي ھنڌ تي نھراج ٿيندو آھي.

سبزواري سيدن طرفان وڏا ٻه تابوت، ڏھين رات جو، سبزوارين جي امام بارگاھه مان، ڏھين وڳي ڪڍندا، انھن تابوتن جي جلوس سان گجگاھه ۽ گھڙيال به ھلندا. ھن جلوس ۾ فقط مرثيا پڙھيا ويندا آھن. تابوت ۽ جلوس نھال شاھه نوري جي مقبري ڪان ٿيندا، سوني دروازي ڪان لڙي، ڪچھري بازار وٽي. قلندر شھباز جي درگاھه اڳيان اوپر ۾ ترسندا، جتي غلاف ۽ گلن جون چادرون تابوتن مٿان چاڙھيون ويندون آھن. ان بعد بازن جو ماتم شروع ٿيندو، پوءِ ھي سچو ماتمي جلوس سبزوارين جي پٽي پڙ وٽ پھچي ترسندو. اتي سلامي پڙھي ويندي آھي. سلامي ڪان پوءِ پھريون وڏو تابوت ماتم تي رکندا آھن ۽ ٻيو تابوت سيد حاجن شاھه جي دوڪان تي رکيو ويندو آھي. ان ماتمي جلوس کي ڪنھن به حالت ۾ رات جو ڏيڍ وڳي ڪان اڳي ماتم تي پھچڻو آھي، ڇاڪاڻ ته گجگاھه کي پوءِ لکياري سيدن جي قافلي ۾ شامل ٿيڻو آھي. ڪڏھن ڪڏھن وقت جي گھٽ وڌ ٿيڻ سبب تلخين جي پيدا ٿيڻ جو به امڪان رھندو آھي. سلامي ۾ سيد عالم شاھه جو مرثيو پڙھيو ويندو آھي.

ڏھين تاريخ جو شام جو ڇھين وڳي ساڳيا تابوت مٿي ذڪر ڪيل رکيل ھنڌ تان وري ساڳي طرح قافلي گجگاھه ۽ گھڙيال سان ھلندا. تابوت قلندر جي درگاھه اڳيان ترسندا، جتي ساڳيون رسمون بازن جي ماتم سميت ادا ڪيون وينديون. ان ڪان پوءِ ڪچھري بازار ڪان ٿيندا، دادو روڊ تان لنگھي پير پوٽن ڏانھن ھلندا آھن. پير پوٽن ۾ پھچڻ ڪان اورتي، مستورات سائڻ جي ڏولي ڪٺي، تي پيرا تابوتن سان مس ڪنديون آھن. پير پوٽن ۾ پھچڻ ڪان پوءِ شام غريبان جي مجلس پڙھي ويندي آھي. ان پوٽن ماتمي جلوس ۾ شام غريبان جي مجلس ۾ ھزارن جي تعداد ۾ ماڻھو شريڪ ٿيندا آھن.

انھن وڏن تابوتن مان پھريون تابوت سيد صادق علي شاھه سبزواري ڪيندو آھي، ٻيون تابوت ميان ڏاتر ڏنو ڏاھري جي ذميواري ھيٺ آھي.

جيئن سبزواري سيدن طرفان پنج تابوت ڪڍيا ويندا آھن، تيئن لکياري ساداتن طرفان ٻي تابوت ڪڍندا آھن. لکيارين جو پھريون تابوت پنجين رات جو ھڪ وڳي، اولادي امير جي ڪافي مان، ميان ڏنل علوي ڪيندو آھي. ان قافلي جي جلوس سان گجگاھه به ھوندو آھي. اھو جلوس تابوت ۽ گجگاھه سميت، قاضين جي محلي وٽان لنگھي، ڪچھري بازار ڪان ٿيندو، درگاھه شھباز تي ايندو ۽ پوءِ لکيارين جي ماتم تي اٽڪل ٽين وڳي نھراج ٿيندو آھي. لکياري سيدن طرفان ٻه وڏا تابوت ڏھين رات جو ڏيڍ وڳي اولادي امير جي ڪافي مان، ھڪ وڏي قافلي، گجگاھه ۽ گھڙيال سميت ڪڍندا. ان ماتمي جلوس ۾ به فقط مرثيا پڙھيا ويندا آھن. جلوس قاضين جي محلي مان لنگھي، ڪچھري بازار ڪان ٿيندو، قلندر شھباز جي

درگاھ اڳيان ترسندو، جتي تابوتن مٿان غلاف ۽ گلن جون چادرون چاڙهيون وينديون آهن ۽ بازن جو ماتم ٿيندو آهي. پوءِ هي ماتمي جلوس لڪياري سيدن جي ماتم تي صبح جي اذان وقت پهچندو آهي، جتي سلامي پڙهي ويندي آهي. سلامي ۽ نماز کان پوءِ ماتم وٽ نقارن تي ”ٽونڪڙي“ وڄندي رهندي آهي. ان وقت حاضرين تي هڪ اهڙي قسم جي ماتمي ڪيفيت طاري ٿي ويندي آهي، جو اهي زارو قطار روئندا رهندا آهن.

وري ساڳين تابوتن جو جلوس ڳچگاھ ۽ گهڙيال سميت صبح جو اٺين وڳي شروع ٿيندو آهي. درگاھ تي پهچڻ کان پوءِ ساڳيون رسمون پوريون ڪيون وينديون آهن، جن ۾ بازن (ٻانهن ۽ ڪلهن) جو ماتم به اچي وڃي ٿو. پوءِ هي ماتمي جلوس ڪچهري بازار کان ٿيندو، اولهه طرف وڏي نئن وارن کان مولچند جي مڪان وٽ سلامي لاءِ ترسندو آهي. سلامي کان پوءِ نقارن تي ڏانڊ وڄائي ويندي آهي ۽ زنجيرن ۽ چاڪن جو ماتم ٿيندو آهي، جيڪو ڪربلا تائين هلندو رهندو آهي. ان وچ ۾ پنجن ڇهن جڳهين تي تابوتن سان غازي عباس جي علم کي مخصوص رسم مطابق، ”مس“ ڪيو ويندو آهي. ان علم جي علم طوق سان سنڌ جي مشهور ۽ معروف مرثيه گو شاعر سيد ثابت علي شاھ جي نسبت ڄڻي ويندي آهي. جلوس جي ڪربلا ۾ پهچڻ کان پوءِ هڪ خاص انداز ۾ فاتح پڙهي ويندي ۽ تمام حاضرين لڪياري سيدن ۽ ٻين سادات سان فاتح خواني ۽ عذرخواهي ڪندا آهن. ان وقت تائين عورتون اوسر ڪنديون رهنديون آهن ۽ پاڻ ۾ پڇاڙي ۾ عذرخواهي ڪنديون آهن. ياد رهي ته انهن ٽنهي تابوتن مان پهرين تابوت جي سينگار جي ذميواري لڪياري سيدن ۽ ٻوئين تابوت جي سينگار جو بار بودلي بهار جي فقيرن جي ٻلي آهي. مون کي ٻڌايو ويو ته پهرين وڏي تابوت ۾ اندر لعل سائين جي گدي تبرڪاً رکي ويندي آهي.

ذوالجناح :

مون کي ذاتي طور تي ڪجهه خبر هئي ۽ ڪن ٻين کان وڌيڪ تصديق ڪيم ته سيوهڻ شهر ۾ حضرت امام حسين رضه ڏانهن منسوب ذوالجناح جا نڪرندڙ چارئي گهوڙا ننڍي عمر ۾ ئي خريد ڪيا ويندا آهن يا عقيدت ۽ احترام سان خاص نموني سان انهن جي پالنا ۽ پرگهور ڪئي ويندي آهي. انهن گهوڙن کي ڪڏهن به سواري لاءِ استعمال نه ڪيو ويندو آهي. البت انهن گهوڙن کي ڪڏهن ڪڏهن شهر ۾ گهمايو ويندو آهي يا اونهاري ۾ ارل درياھ تي وهنجارڻ لاءِ نيو ويندو آهي، مگر ٽنهي حالتن ۾ گهوڙن جون ٽنيون ڍڪيل هونديون آهن. گهوڙن جي چاري جي شين جو به خيال رکيو ويندو آهي.

گهوڙن جي سينگار ۾ هيٺيون شيون اچي وڃن ٿيون: ڳانيون، تعويذ، جهاپا، دمچي، ڳل خول، زغا، ڪلنگيون، دستار، خلاف، لونگيون، ڏالون، تير ۽ زري جا ٻيا سنج. گهوڙي جي مٿان غلاف وجهي، سنجن سان سينگاريو ويندو آهي. پوءِ دستار ٻڌي ويندي آهي. دستار

ڪي رنگين ڪپڙن، گلن، سون ۽ چانديءَ جي ڪلنگين سان سينگاريو ويندو آهي. پوءِ گهوڙي جي پٺي پاسن کان ڍالون ۽ تير لٽڪايا ويندا آهن. گهوڙي کي بند ڪمر ۽ نيلڙي علم طوق سان سينگاري وڏيڪ شاندار ۽ پروقار ڪيو ويندو آهي. گهوڙي جي پٺي طرفن کان لغام جهلڻ لاءِ خاص خدمتگار مقرر ڪيل هوندا آهن، جيڪي وڏي خبرداريءَ سان گهوڙي جي هرڪنهن حرڪت ۽ چال جو خاص خيال رکندا آهن. ستين ۽ اٺين تاريخ وارن گهوڙن جا سينگار، تير ۽ ڍالن جا مٿيا به چالدي جا هوندا آهن.

پهجين تاريخ شام جو ڇهين وڳي پهريون گهوڙو ماتمي جلوس سان گڏ، شيخ محلي مان نڪرندو، جيڪو صدر بازار وٽان مڙي، قنڌارين ۽ قاضين جي محلن وٽان لنگهي، سوني دروازي کان ٿيندو، سچ لهڻ مهل، چٽي امراڻي جي مقبري وٽ پهچندو. اتي نصب ڪيل علم تي بيرق چاڙهي، پوءِ ذوالجناح کي نهراج ڪيو ويندو آهي. وري ڇهين تاريخ شام جو ڇهين وڳي، بودلي سڪندر وٽان ذوالجناح جو ماتمي جلوس نڪرندو. اهو جلوس قاضين جي محلي وٽان لنگهي، سوني دروازي وٽ ڪجهه وقت لاءِ ترسندو، جتي مجلس پڙهي ويندي آهي. ان کان پوءِ ساڳي ماتمي جلوس سان گهوڙو هلندو ۽ تجر مقام تي نهراج ٿيندو آهي. پهرين گهوڙي جي سينگار وغيره جو اهتمام ڊاڪٽر راجپوت ۽ پوئين جو غلام شبير پيرزادو ڪندو آهي.

تاريخ ستين جي ڏينهن جو سبزواري سيدن جي اوطاق وٽان سبزواري سادات طرفان، ذوالجناح منجهند جو هڪ وڳي نعره حيدري ۽ ياحسين جي ماتمي آوازن سان نڪرلدو ۽ مٽو قلندر جي درگاهه اڳيان پراڻي علم وٽ کليل ميدان تي اچي بيهندو. ميدان تي گهوڙي جي پهچڻ کان پوءِ چاڪن ۽ زنجيرن سان ماتم ڪيو ويندو آهي. ان وقت درگاهه طرفان هڪ غلاف نذراني طور، گهوڙي کي پيش ڪيو ويندو آهي ۽ گهوڙي تي گلن جون چادرون به چاڙهيون وينديون آهن. ان کان پوءِ هڪ مخصوص انداز ۾ مخصوص نموني سان ڪجهه وقت لاءِ پٽ ٿيندي ۽ پوءِ مجلس. مجلس جي پڄاڻيءَ کان پوءِ فقط منشن ۽ ماتم سان جلوس ڪچهري بازار مان لنگهي، سولي دروازي پرسان سلامي ۽ دعا لاءِ ترسندو آهي، جنهن کان پوءِ پيرپوٽن ڏانهن روانو ٿيندو. پيرپوٽن ۾ گهوڙي جي پهچڻ سان، اتي نصب ڪيل علم پاڪ تي بيرق چاڙهي ويندي آهي ۽ ذوالجناح نهراج ٿيندو. هن ذوالجناح سان قافلي ۾ ڪجگاهه ۽ ڪهڙيال به شامل هوندا آهن. شهر ڇڏڻ کان پوءِ نقارن تي ڌاڪ ۽ سواريءَ جي وڄت ڪئي ويندي آهي ۽ ماتمي ياحسين ياحسين چوندا، پٽيندا رهندا آهن.

ساڳي نموني سان اٺين تاريخ تي وري لڪياري سيدن طرفان حسيني بارگاهه مان ساڳي وقت يعني منجهند جو هڪ وڳي ذوالجناح جو ماتمي جلوس ڪجگاهه ۽ ڪهڙيال سميت نعره حيدري ۽ ياحسين جي دل سوز آوازن سان نڪري، قلندر جي درگاهه اڳيان پراڻي علم وٽ اچي بيهندو آهي، جتي ستين تاريخ واري ذوالجناح جون سموريون ساڳيون رسمون وڏي احترام سان

ادا ڪيون وينديون آهن. پوءِ هن ذوالجناح جو ماتمي جلوس ڪڇهري بازار مان لنگهي، سوني دروازي وٽ پهچي سلامي ۽ دعا لاءِ ترسندو آهي. ان کان پوءِ ياحسين ياحسين جي آوازن، پيرين، نقارن ۽ گهڙيال، دهلن ۽ شرنائين جي ڌانـڌ ۽ سواري جي ڏنن ۾ اٽڪل پنجين وڳي شام جو ڪربلا ۾ پهچي لهراج ٿيندو آهي. اهو علمن، نقارن، پيرين، گجگاهه ۽ گهڙيال وارو قافلو اتي ڪربلا ۾ ترسي پوندو، جتان پوءِ رات جو اٽڪل ڏهين ڌاري ڪڙجي (تيارٿي) حسيني امام بارگاهه وٽ پهچي صبح جو انتظار ڪندو.

پينگها:

عاشورن جا سيني پينگها حضرت امام حسين رضه جي پينگهي ۾ پلجندڙ معصوم فرزند علي اصغر شهيد ڏانهن منسوب ڪيل آهن. معصوم علي اصغر کي ڪربلا جي ميدان ۾ اڃ ستايو هو. امام حسين کيس هنج ۾ کڻي ميدان ۾ اچي فرمايو هو تہ ”هن معصوم اوهان جو ڪو بہ ڏوهہ نہ ڪيو آهي، پاڻي ڏيو تہ پياريانس.“ معصوم اصغر جي نڙيءَ ۾ فرات ندي جي پاڻيءَ جو تہ هڪ قطرو بہ داخل نہ ٿيو پر هڪ تير معصوم جي حلق کي سندس ننڍڙي ٻانهن سان ترڪري چڏيو هو. ان خوني واقعي جي ياد قائم رکڻ لاءِ پينگها ڪڍيا ويندا آهن. پينگها عام پينگهن وانگر هوندا آهن، فقط ڏولي کي گلن، شمعن، مشعلن وغيره سان سينگاري ڪنيو ويندو آهي. رستي تي هلندي هلندي عقيدتمندن طرفان گل، مصري، پتاشا، مانايون، ڪپڙا ۽ روڪ پيسا وغيره نذراني طور پينگهي ۾ وڌا ويندا آهن. ڪي مستورات وڏي اڃي پينگهي کي احترام وچان لوڏينديون آهن ۽ زاروزار روئنديون بہ آهن ۽ پار ڪيڏي پٽينديون بہ آهن.

ٻي محرم رات جو ڏهين وڳي ڌاري سبزواري سيدن جي امام بارگاهه مان هڪ پينگهو قافلي سان ڪڇندو آهي. ان پينگهي ۾ هڪ ننڍڙو تابوت بہ رکيل هوندو آهي. پينگهو سبزوارين جي محلي مان لنگهي لهال شاهه لوري جي روضي وٽان هلي، حسيني امام بارگاهه کان ٿيندو، قلندر جي درگاهه جي اوير وارو رستو ڏيئي، سبزوارين جي پٽي پڙ تي پهچي نهراج ٿيندو آهي. سموري رستي ۾ پينگهي ۾ نذراني ۾ گل، مصري، پتاشا وغيره وجهندا آهن. پينگهو صبح جو ڏيڊ وڳي ڌاري ماتم تي پهچندو آهي. ان پينگهي جـو اهتمام ڪريم بخش پرڙو ڪندو آهي. ٽين رات جو پينگهو، هڪ ننڍي جهولي سان ساڳئي امام بارگاهه مان ڪڇندو آهي. قافلي سان ساڳين گهٽين ۽ رستن تان هلي، ساڳئي وقت تي، پينگهو ساڳئي پڙ تي پهچي نهراج ٿيندو آهي. هـن پينگهي جـي سينگار وغيره جو بندوبست سيد مظفر علي شاهه سبزواري ڪندو آهي.

ڇهين رات جو اٽڪل يارهين وڳي ڌاري حسيني امام بارگاهه مان لڪياري سيدن طرفان هڪ وڏو پينگهو، جنهن کي مقامي ماڻهو ”لعل جو پينگهو“ سڏيندا آهن، ڪرندو آهي. ان

پينگهي سان هڪ وڏو قافلو ٻه ساڻ هلندو آهي، جنهن ۾ گجگاهه ۽ گهڙيال به شامل هوندا آهن.
اهو پينگهو نهال شاهه نوري جي گهٽي ڏيئي، دادو مين روڊ ۽ مڪرانين جي محلي وٽان لنگهي، صدر بازار جي پٽ وٺندو. ايوب سوناري جي گهر وٽ قافلو ۽ پينگهو ڪجهه وقت لاءِ ترسندو آهي. اتي مجلس پڙهي ويندي آهي ۽ پينگهي جا شمعدان ۽ مشعل به روشن ڪيا ويندا آهن. ان ڪان پوءِ قافلو ۽ پينگهو قنڌاري محلو، قاضين جو محلو ڏيئي، ڪچهري بازار سان گذري قلندر جي درگاهه تي صبح جو ڇئين وڳي پهچندو آهي. درگاهه جي ٻيدر ۾ ’لولي‘ جي هڪ خاص ۽ مشهور رسم وڏي خلوص ۽ عقيدت سان پوري ڪئي ويندي آهي. ان رسم ڪان پوءِ پينگهو لڪياري سيدن جي ماڙ تي اٽڪل پنجين وڳي صبح جو پهچندو آهي. دعا ۽ نذرنياز ڪان پوءِ پينگهو ۽ جلوس نهراج ٿيندا آهن. انهيءَ نياز جو اهتمام اٽڪل پنجاهه سالن ڪان وٺي مهراج لعل داس، عقيدت وچان ڪندو اچي ٿو.

وري انين جي رات جو سبزوارين جي امام بارگاهه سان هڪ وڏو پينگهو نڪرندو. پينگهو اٽڪل ڏهين وڳي ڏاري ڪچندو. پينگهي جي ڪڻ سان نعره حيدري ۽ يا حسين يا حسين جا ماتمي آواز بلند ٿيندا. اهو پينگهو پٺاڻن جي ڪافي پرسان ترسيل ۽ طبل ڪندڙ قافلي سان اچي ملندو. قافلي ۾ گجگاهه ۽ گهڙيال به شامل هوندا آهن. اهو قافلو پير پوٽن سان ڪڙجي ايندو آهي ۽ پٺاڻن جي ڪافي وٽ ان وقت تائين ترسندو ۽ طبل ڪندو رهندو، جيستائين پينگهو اچي ان سان شامل ٿئي. ان ڪان پوءِ قافلو ۽ پينگهو دادو روڊ ۽ مڪرانين جي پاڙي سان لنگهي سوني دروازي وٽ، شمعن ۽ مشعلن جي پيهر روشن ڪرڻ لاءِ ڪجهه دير ترسندو آهي، جتان پوءِ مرثين ۽ نوحه خواني سان گڏ ڪچهري بازار سان لنگهي درگاهه شهباز جي ڪليل ميدان ۾ پهچندو. اتي مخصوص قسم جي رسم هيٺ ’لولي‘ پڙهي ويندي آهي. جنهن ڪان پوءِ پينگهو ماتمي جلوس جي همراهي ۾ سبزوارين جي پٽي ٻڙ تي صبح جو ٻاڪس ٽئيءَ مهل پهچندو آهي. پينگهي جو نهراج سبزوارين جي امام بارگاهه ۾ ٿيندو آهي. ياد رکڻ گهرجي ته پينگهن ۾ نذراني ۾ پيل پتاشا، مصري وغيره عقيدتمندن ۾ ورهايا ويندا آهن.

سيجون:

تاريخ نائين جي رات جو اٽڪل ٻارنهين وڳي لڪياري سيدن طرفان، حسيني امام بارگاهه مان هڪ سيج شهزادي قاسم بن امام حسن جي ٿالي ۾ سينگارجي نڪرندي آهي. اها سيج نهال شاهه نوريءَ جي روضي وٽان لنگهي، مائي بختاور جي مڪان وٽ ڪجهه وقت لاءِ رکبي آهي. اتان وري واپس ساڳئي امام بارگاهه وٽان لنگهي لڪياري سيدن جي ٻڙ تي ايندي آهي. ٿوري وقفي ڪان پوءِ اتان ڪجي ساڳئي امام بارگاهه ۾ پهچندي آهي. ان سفر ۾ سيج سان هڪ وڏو قافلو گجگاهه ۽ گهڙيال سميت گڏ هوندو آهي. سيج جي واپس امام بارگاهه ۾ پهچڻ ڪان پوءِ مرحوم سيد گل شاهه جي حويلي مان، سيدن جي هڪ نماڻي ننڍڙي نياڻي مخصوص لباس پائي، مٿي تي مينديءَ ڪئي، روئيندي هنجون هاريندي نڪرندي، جنهن سان عورتن جو

هڪ وڏو ماتمي جلوس گڏ هوندو آهي. اهو ماتمي جلوس مينديءَ سميت امام بارگاهه حسيني ۾ داخل ٿيندو. مينديءَ جي جلوس جي داخل ٿيڻ سان امام بارگاهه ۾ روڄ-راڙو ۽ رودن شروع ٿي ويندو آهي. ٿوريءَ دير کان پوءِ مينديءَ جون مخصوص رسمون وڏي احترام ۽ عقيدت سان ادا ڪيون وينديون آهن. وچ وچ ۾ يا حسين، هاءِ شهزادو قاسم، هاءِ حسين جا ماتمي دل ڏاريندڙ آواز به ٻڌڻ ۾ ايندا آهن. مينديءَ جي رسم پوري ٿيڻ کان پوءِ مجلس پڙهي ويندي آهي. آخر ۾ هڪ خاص قسم جي ڪُٽي ورهائي ويندي آهي ۽ اُبل مينديءَ پاس باسيندڙ عورتن ۾ ورهائي ويندي آهي. صبح جو اٽڪل ڇهين پنجين بجي ڏاري سيج ۽ ٻيون رسمون لهراج ٿينديون آهن.

ساڳيءَ طرح نائين تاريخ جي شام جو ڇهين وڳي مهل، مرحوم خيرمحمد قريشي جي گهر وٽان کهنباٽين طرفان، شهزادي قاسم جي ڌاليءَ ۾ ٻي سيج ڪڄندي. سيج سان جلوس ۽ مرثين پڙهڻ وارا گڏ هوندا آهن. سيج قافلي سان گڏ ڪافي قاسم شاهه جي پرسان علم وٽ، شام جو ڇهين وڳي پهچي نهراج ٿيندي. سيج جي لنگهڻ وارين گهٽين مان، عورتون ڪُٽي تيار ڪري، نذراني ۾ موڪلينديون آهن. اها سموري ڪٽي پوءِ عقيدتمندن جي گهرن ۾ ورهائي ويندي آهي. ٻنهي سيجن جي ڪٽيءَ کي تبرڪ سمجهي کاڌو ويندو آهي ۽ ذرو ضايع ڪرڻ به بدشگون سمجهو ويندو آهي.

سيج جنڊي جي پاڻ سان نهيل هڪ خوبصورت کٽ، ڇتيءَ سميت هوندي آهي. ڇتيءَ جا اڳيان ۽ پويان پاسا اڌ گول ڪمان جي صورت ۾ وريل هوندا آهن، جن ۾ ٽي-ٽي سهڻا شمعدان ٽنگيل هوندا آهن. ڇتيءَ کي گلن سان سينگاري خوبصورت ڪيو ويندو آهي. کٽ مٿان غلاف وڇائي، مٿن کان هڪ سهڻو طول وهاڻو رکيو ويندو آهي. طول وهاڻي مٿان، ميناڪاري سان سينگاريل چانديءَ جي دستار رکندا آهن. ٻه اگهاڙيون، چانديءَ جي مٺن واريون تلوارون، هرپاسي کان هڪ هڪ رکي، انهن جي نوڪن کي ملايو ويندو آهي. اهي تلوارون دستار مٿان تمام سهڻي انداز ۾ بيهاريون وينديون آهن. سيج کي پوءِ گلن سان سينگاريو ويندو آهي. گلن جون لڙهيون تمام وڻندڙ نموني لڳايون وينديون آهن.

جلوس :

سيوهڻ جي شهر ۾ محرم مهيني جي چنڊ ڏسڻ سان جيڪي تابوت، پينگها، گهوڙا ۽ سيجون نڪرنديون آهن، انهن سان گڏ جلوس به نڪرندا آهن. ٻهرين تاريخن ۾ جلوس ننڍا ڪيا ويندا آهن ۽ پوين تاريخن ۾ وڏا جيڪي مفاصلي ۾ ميل اڌ تي ويندا آهن. انهن جلوسن ۾ اٽڪل ٽيهارو کن اٺ به شامل هوندا آهن، جن تي جهنڊا، نقارا، پيرون، گجگاهه ۽ گهڙيال ڪڙيا ويندا آهن. ٻهريائين اٺن ذهن اٺن تي جهنڊا يا علم ڪٽي وڏا ۽ ٻار هلندا آهن. ڪجهه فاصلي کان پوءِ نقارن سان ڪڙيل اٺن جو قافلو هلندو آهي، جنهن تي نقارن وڄائڻ وارا ٻار ۽ وڏا

سوار هوندا آهن. انهن کي اها خبر هوندي آهي ته ڪهڙي موقعي تي ڪهڙي قسم جي وڄت ڪرڻي آهي. انهن سان گڏ پيرون ڪن انن تي ڪوڙيل هونديون آهن، جيڪي فقط ماهر ۽ ڄاڻو وڄائيندا آهن. پيرن وڄائڻ لنگهڻ مهل ڪنن ۾ آڱريون وجهنديون پونديون آهن. ان بعد ڪجهه مفاصلي تي مگهڻهار دهلن ۽ شرنائن سان ماتمي ڌنون، وقتي ڪيڏاري سان به وڄائيندا هلندا رهندا آهن. انهن جي پٺيان پڻ قطارن ۾ بازن ۽ سيني تي ماتم ڪرڻ وارا هوندا آهن. قطارن جي وچ ۾ سر پٽڻ وارا ۽ ڪي زنجيرن ۽ چاڪن سان ماتم ڪرڻ وارا هوندا آهن. ٽوري وڇوٽيءَ کان پوءِ نوحه خوان ۽ مرثيه پڙهڻ وارا هوندا آهن، جيڪي تابوت، پينگهي، سيج يا ذوالجناح اڳيان مرثيه پڙهندا ۽ وراڻي چوندا ۽ ڏيندا هلندا آهن. وچ وچ ۾ نعره حيدري ياعلي، علي مولا، ياحسين جا ماتمي آواز به بلند ٿيندا رهندا آهن. تابوتن وغيره جي پٺيان اوسر ڪرڻ واريون عورتون هونديون آهن. انهن جي پٺيان انتظام سنڀالڻ وارن سان گڏ ٻيا مرد هوندا آهن. وچ وچ ۾ پاڻي پيارڻ ۽ نياز جي ڇولن ۽ مترن ورهائڻ وارا به هوندا آهن. ان کان سواءِ هرهڪ اڻ سان اوني به هلندو رهندو آهي. روشني لاءِ راتين جو اڳي ته گولا ڪٺندا هو، ۾ هاڻي جنريٽرن ۽ ٽيوب لائيٽس کان ڪم ورتو ويندو آهي.

جلوس جي اڳيان ۽ پٺيان پوليس جي سپاهين ۽ عملدارن جو عملو به ڪافي موجود هوندو آهي. ساڳئي وقت سيدن ۽ سڪر مانهن سان گڏ مئجسٽريٽ ۽ پوليس جا وڏا عملدار به ڊيوٽي تي هوندا آهن. ياد رکڻ جهڙي اها ڳالهه آهي ته صدين کان وٺي اڄ تائين، سيوهڻ شهر ۾ ڪڏهن به ماتمي جلوس ۾ يا ڪنهن به ٻي ماتمي تقريب ۾ ڪوبه فساد ۽ هل بکيڙو نه ٿيو آهي. سيوهاڻين جي اها تاريخي رواداري ضرب‌المثل آهي. نه فقط ايترو پر جنهن به گهٽيءَ ۽ پاڙي مان تابوت، پينگهو، ذوالجناح ۽ سيج گذرندي آهي ته جاين ۽ جڳهين جي ڇتين ۽ ڪوٺن تان، جلوس مٿان گل ۽ گلن جون پنکڙيون ۽ گلاب جي پاڻي جون بوندون برسايون ويندي يون آهن ۽ پارڙا درن وٽ پاڻي، شربت ۽ نياز ڪنيو بيٺا هوندا آهن. سچ ته سيوهاڻين جو پنهنجو هڪ ڪلچر آهي. هندن جي لڏپلاڻ کان اڳي اهي ماتمي جلوس ۽ تابوت وغيره هندن جي هٽن، پاڙن ۽ گهٽين مان به گذرندا هئا ۽ اهي به نذر نياز ورهائيندا هئا. گجگاهه ۽ گهڙيال واري حالت ۾ قافلي جو سرواڻ گجگاهه وارو اڻ سڀ کان پهريائين بيهندو ۽ هلندو آهي.

نوحا:

نوحه پڙهڻ جو رواج، سيوهڻ شهر ۾ بلڪل ويجهڙائيءَ ۾ پيو آهي. هاڻي ڪن مجلسن تابوتن وغيره اڳيان محمد علي شاهه جوهر ۽ محسن شاهه بخاري جا نوحه پڙهيا وڃن ٿا، مگر اها رسم عام نه سمجهڻ گهرجي. هن وقت نوحه پڙهڻ وارن ۾ سيد حاجن شاهه لڪياري، ماستر نذير احمد سومرو ۽ پيرمحمد لاکو ڏوڪاندار مشهور آهن. سيوهڻ ۾ نوحه سنڌي، ملتاني ۽ اردو ٻولين ۾ پڙهيا ويندا آهن.

منشا ۽ مرثيا

اهي ٻئي پارسي زبان جا ٻه لفظ آهن ۽ ٻنهي جي معنيٰ مختلف ۽ جدا آهي. منشا جي معنيٰ آهي سبب (Cause)، اصل نسل (Origin)، شروعات (Beginning) ۽ مرثيه جي معنيٰ آهي ماتمي گيت، شعر ۽ ڪنهن شخصيت جا اوصاف شعر ۾ بيان ڪري روئڻ (Elegy). پر سنڌي ٻولي ۾ ٻئي لفظ ذري گهٽ ساڳئي معنيٰ ۾ استعمال ٿيندا آيا آهن، ڇاڪاڻ ته ڪربلا جي واقعي ۾ سڀ ڪان وڏي دخل منشاءِ ايزدي کي سمجهيو ويو آهي. تڏهن ته شاهه لطيف چيو آهي ته:

”قضيو ڪربلا جو، رند پروڙين راز“

سيوهڻ جي ابوجهن ڪربلا جي سانحه کي هڪ راز، هڪ امر ۽ هڪ منشا سمجهي، تسليم ۽ رضا وچان پنهنجا سر خم ڪيا آهن ۽ آڳي جي امر ڪئڻ ۾ سعادت ۽ نجات سمجهي آهي، انڪري مرثيا ۽ منشا هڪ معنيٰ ۽ مفهوم ۾ وٺي صدين کان تابوتن، پنگهن، ذوالجناح ۽ سيجن اڳيان پڙهندا آيا آهن. ڪلهوڙن ۽ ميرن جي دور ۾ مرثيا گهڻو ڪري پارسي ٻولي ۾ پڙهيا ويندا هئا. پر پوءِ وقت گذرڻ ۽ قوميت جي شعور وڌڻ سان، مرثيا سنڌيءَ ۾ پڙهجڻ شروع ٿيا. هن وقت مرثيا گهڻو ڪري سنڌي ۽ ملتاني ۾ عام طرح ۽ ڪڏهن ڪڏهن اردو زبان ۾ هڪ اڌ مرثيو پڙهيو وڃي ٿو. مرثيا گهڻو ڪري سيد ثابت علي شاهه، سيد عالم شاهه ۽ آخوند محمد ۽ مير مرتضائي جا پڙهيا ويندا آهن. سيد ثابت علي شاهه جو روضو سيوهڻ شهر ۾ ڪربلا واري مقام ۾ واقع آهي. ڪافي ڪوشش ڪرڻ بعد به آڳاٽي زماني ۾ مرثين پڙهڻ وارن جا نالا حاصل ٿي نه سگهيا، سواءِ چئن ڄالن جي سيد مصري شاهه، غلام نبي شاهه، ماستر حسين بخش علوي ۽ ڏڪ منشي قاضي الهه بخش جي. پوين کي مون پاڻ ننڍي هوندي مرثيا پڙهندي ٻڌو. هن وقت زوار ڪريم بخش، ليڪچرار منظور علي شورو، نظيراحمد سومرو ۽ غلام محمد علوي، مشهور مرثيه گو سڏيا وڃن ٿا. اها ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته مرثيا موقعي جي نسبت سان، جدا جدا تاريخن تي ٻيا ٻيا پڙهيا ويندا آهن.

سلامي:

سلامي مرثيه جو هڪ قسم آهي، جنهن ۾ حضرت امام حسين رضه ۽ سندس ساٿي شهيدن جي صبر، تحمل، جرئت، فضيلت ۽ شجاعت جو ذڪر ڪيل آهي. انهن جي همت ۽ ٻامردي کي هزارين ۽ ڪروڙين سلام آهن، جن موت کي سامهون ڏسندي به مرڪي مرڻ قبول ڪيو ۽ جي پتنگن وانگر سچ جي شمع تي هڪ هڪ ٿي قربان ٿيندا ويا. سيد عالم شاهه جو سلامي وارو مرثيو مشهور آهي.

لولي:

هي ٻه مرثيه جو هڪ نمونو آهي، جنهن ۾ شهزادي علي اصغر شهيد ۽ سندس والده ماجده جي مصائب جو بيان قلمبند ڪيو ويو آهي. ڌيارڙ غير ۾ پاڻيءَ جي بوند لاءِ ترسندڙ معصوم ۽ سندس ماءُ ۽ ٻين عزيزن تي ڇا ڇا نه گذريو هوندو، ان جو اندازو لڳائڻ مشڪل نه آهي. مگر هڪ ماءُ پنهنجي جگر جي ٽڪري جي پياس ۽ شهادت کي صبر ۽ شڪر سان برداشت ڪيو. لولي جو ٽل ۽ ورائي هيٺين ريت آهي:

"ريءَ اصغر ڪنهن کي ڏيان، لوڏي مان لولي"

سگڙا ۽ ڏاڳا:

عقيدتمند تابوتن، پينگهن ۽ سيجن سان پٽ ۽ سٽ جا ڏاڳا مس ڪرائي، تعويذن ۽ تانتن وانگر ڳچين ۾ يا ٻانهن ۾ ٻڌي ڇڏيندا آهن ۽ پوءِ هر سال ڏاڳو متائيندا ايندا آهن. انهن ڏاڳن جي ڇڇي پوڻ واري حالت ۾ ڏاڳن کي کوهن يا وهندڙ پاڻي ۾ لوڙهي ڇڏيندا آهن. انهن ڏاڳن سان شجاعت ۽ حفاظت جون ڳالهيون يا وصفون منسوب ڪيل آهن.

گجگاهه:

گجگاهه اصل ۾ هڪ وڏي شاهي عَلم جو نالو آهي، جنهن علم کي حضرت سيد عثمان قلندر رح سان ڪا قريبي ۽ قرب ڀري نسبت آهي. اهو علم قلندر جي روضي ۾ اندر، اتر-اوڀر واري ڪنڊ ۾ رکيل هوندو آهي ۽ لعل سائينءَ جا پانڌيڙا ان کي چمندا رهندا آهن.

وڏن تابوتن، پينگهن، گهوڙن ۽ سيج ڪڍڻ وقت، هڪ خاص نموني سان سينگاريل اٺ کي هڪ معتبر ۽ تمام تندرست ۽ مخصوص لباس پهريل فقير کي وهاري، اهو علم ان جي هٿ ۾ ڏنو ويندو آهي ۽ ان جي اڳيان، هڪ وڏي شينهن جي منڊي، رعب ۽ هيبت پيدا ڪرڻ لاءِ رکندا آهن. محرم مهيني جي ماتمي جلوسن ۾ انهن سڀني کي گڏي گجگاهه سڏيندا آهن. گجگاهه سبب وقت جي پابندي ضروري ٿيو پوي.

گهڙيال:

گهڙيال ٻه قلندر جي درگاهه طرفان، گجگاهه سان گڏ موڪليو ويندو آهي. پتل جي هڪ گول وڏي ۽ سچ وانگر چمڪندڙ ٿالهي (Sun-Disk) کي ٽن پائين واري جهلڻي ۾ ٽنگي، اٺ مٿان رکيو ويندو آهي. هڪ مقرر ڪيل فقير ان کي جهلي وهندو آهي ۽ وقت سر وقت مطابق، ڪاٺ مان ٺهيل هڪ مترڪي سان، وڄائيندو رهندو آهي.

ڪامل ڪربلا ۾، آهيا جنگ جوان،
ڌرتي ڌٻي، لرزي، ٿرٿليا آسمان،
ڪتم، هني ڪانَ، هو نظارو نينهن جو.
(لطيف)

نوٽ: مون اٽڪل ستٽ پنجھٽ سالن کان وٺي هر سال يا وقفي وقفي سان سيوهڻ شهر جي محرم مهيني جي ڏهن ئي ڏينهن وارين ماتمي مجلسن، جلوسن ۽ تابوتن وغيره کي ڏٺو آهي. هر سال منهنجي دل ائين پئي چاهيو ته اُهي سڀئي ماتمي روايتون، رسمون ۽ ريتون ڪي لکي محفوظ ڪري ڇڏيان، مگر وقت گذرڻ سان، ڪن ٻين مصروفيتن ڪري ڪم ٽٽي ويندو هو. هن سال مون محسوس ڪيو ته زماني جي لُشِب ولِراز جي ڪري آهستي آهستي مجلسن جو رنگ ۽ تابوتن ۽ جلوسن جو ڍنگ بدلجندو وڃي ٿو، ان ڪري هڪ قومي فرض سمجهي هي مقالو، جيڪو هڪ ثقافتي دستاويز آهي، لکي سنڌي ادبي بورڊ جي سچاڻ سيڪريٽري ۽ مهراڻ رسالي جي پياري ايڊيٽر جي حوالي ڪري، پنهنجيون ذميواريون پوريون ڪريان ٿو.

مقالي ۾ ٿي سگهي ٿو ته ڪي گهٽ وڌايون ۽ سهون ٿيون هجن، سي قرب ڪري درگذر ڪندا. مون کي خبر آهي ته هر ڪنهن محفل جا ڪي آداب ٿيندا آهن، جن مان ٿي سگهي ٿو ته مان بيخبر هجان. مان ميان ڏاتر ڏني ڏاهري، ماستر نظير احمد سومري ۽ ٻين جو ٿورائتو آهيان، جن کان وڌيڪ معلومات حاصل ڪري، هي مختصر مگر قدري جامع مقالو لکي سگهيو آهيان.

لطيف سائينءَ جا آدرشي انسان

(سُر رامڪلي جي روشنيءَ ۾)

ڊاڪٽر غلام نبي سدايو

سر رامڪلي ۾ لطيف سائينءَ جي انهن تجربن ۽ مشاهدن جي اهڃاڻ ٿيل آهي، جيڪي ڪجهي ٺڪر ڪان هنگلاج ڏانهن ويندي وات تي ڪيس سامهون آيا. جن ماڻهن سان گڏجي لطيف سائين اهو سفر اختيار ڪيو، سي سڀ ڏيان ۽ گيان واريون هستيون ڪري پيش ڪيون اٿس. اهي سڀ ڪردار هن سنسار جي گيانين، سنتن ۽ آدرشي انسانن جو تصور آهن.

هن سُر ۾ لطيف سائين جيڪي ڪردار پيش ڪيا آهن، انهن کي هيٺيان نالا ڏنا اٿس.

لاهوتي، بيراڳي، ويراڳي، ڪاپڙي، جوڳي، ڀيکاري، بابو، سامي، نانگا، ڪنڪٽ، آديسي، ڪنچير، ڪنوٽيا، سنياسي، لانگوٽيا، فقير، پوربي، گودڙيا، مهيسي، ريگڙيارا، صابري، جبروتي ۽ راول وغيره.

رهيا اٿيئي رات، صبح ويندءِ صابري،
لنءُ لنءُ منجهه لطيف چئي، ڪر تنين جي تات،
سندي جوڳين ذات، ٻي پيري مس مڙئي.
(شاهوائي: ۸–۱)

اهي مقصدي انسان، هر مصيبت کي صبر سان سهڻ جا عادي آهن. حيات انساني جي بقا ۽ بهبوديءَ لاءِ اهڙا انسان پنهنجي وجود جي پرواهه نٿا ڪن. اهي ٻاهرين ناهه نوهه کان وڌيڪ اندر جي اجرائي تي ڌيان ڏين ٿا. جي من ميرو ٿيو ته ڪوبه مقصد پلئه ڪونه پوندو، ان ڪري سرير جي سکهه سان گڏ روح جي روش تي به ڌيان ڏيڻ گهرجي. لطيف تڏهن ته چيو آهي ته اهڙن انسانن جي صحبت مان مستفيض ٿيڻ گهرجي، جو ته ويندا وري نه ايندا.

اهي آدرشي انسان وحدت الوجود جي فلسفي جا داعي هئا. اهي انسان کي ”اناعبده“ جي دائري کان ٻاهر ڪڍي (يعني فرد جي بيوسي ۽ لاچاري واري حيثيت کي سماج لاءِ هاڃيڪار ڄاڻندي) ان کي ”اناالحق“ جي اعليٰ مقام تي وٺي وڃن ٿا. لطيف سائين جيان هر سچي شاعر انهيءَ حقيقت جي اهڃاڻ ڪئي آهي. سچل سائين چوي ٿو:

پاڻ سڃاڻڻ آسو ڙڃي، سڄڻ پاڻ سڃاڻڻ آيو.
ڪم لـ هيڙس ڪو پيو.
پاڻون ڄاڻي پاڻ سان، هت لڻ ۽ ته لائڻ آيو......
عرش منجهارون آلهي، هت ورهه وسائڻ آيو......
سوليء تي منصور تي، هت ميرُ سلائڻ آيو......
مصر جي بازار ۾، هت ملهه وڪامڻ آيو......
سچو ري منسار ۾، هت پير ڳهائڻ آيو...... (١)

سچل سائينء جي مٿين خيال ۾ ‹ايڪائي› جي ڳالهه ٿيل آهي، جيڪا شيخ حسن بن منصور حلاج ڪئي هئي. شيخ منصور حلاج جيي فلسفء وحدت الوجود کي اڳتي هلي ابن العربي زور ونايو: ان فلسفي جي جواب ۾ شيخ احمد سرهندي جيڪو تصور ڏنو آهي تنهن کي وحدت الشهود چئجي ٿو، جنهن مطابق ”انسان جي عظمت جو دارومدار انهيء ۾ مضمر آهي ته هو شڪرگذار بنجي ۽ پانهپ جو مقام حاصل ڪري.“ (٢)

شيخ احمد سرهندي پنهنجي خالـڪي زندگيء ۾ بـ غر ۽ الر جي زندگيء کي ترجيح ڏني ٿو. انهيء سلسلي ۾ هن جو چوڻ آهي: ”هن زماني جو بهترين سامان ڏک ۽ تڪليف ۽ هن دسترخوان جي برداشت لائق نعمت الر ۽ مصيبت آهي.“ (٣)

شيخ احمد سرهندي جا ‹طاعون› ۾ هڪبني پنيان ٿـي پٽ ۽ هڪ نياڻي موت جو شڪار ٿي ويا ته بـ هن اهڙي موقعي تي صبر کي هٿان نـ ڇڏيو ۽ انهيء موقعي (حادثي) کي وڏي نعمت ۽ عظيم انعام تصور ڪيو. (٤) اهڙيء ريت هن طاعون جي وبا کي باطن ۾ رحمت قرار ڏنو ۽ ان کان محفوظ رهڻ جي ڪوشش کي صف جهاد کان فرار ٿيڻ جي معنيٰ ۾ ورتو. ان ڪري اهڙي عمل کي گناهه ڪبيره سمجهيائين. (٥)

شيخ احمد سرهندي زندگيء جي آخري ڏينهن ۾ فلسفء وحدت الشهود کي ڇڏي، فلسفء وحدت الوجود کي اختيار ڪيو هو. (٦)

شري ڪلياڻ آڏواڻي ”شاهه جو رسالو“ جي سُر رامڪلي ۾ جوڳين ۽ صابرين جو ذڪر ڪندي، ساڳيو شيخ سرهندي وارو مفهوم حاصل ڪيو آهي. لکي ٿو: ”هو هميشه صاحب ير پيا ڪنبن ۽ اڪين مان ارتو آب پيا وهائين. سندن سير ۽ صحت سورني آهي.“ (٧)

مذهبي نفسيات جو اهو پهلو پانهپ جي پولي پولڻ ۾ اڪل آهي، جتي هرڪا شيء خدا ڏانهن منسوب ڪري، بندا پنهنجي جان ڇڏايو وجن. حقيقت ۾ اها نظام فڪر جي سادگي واري روش آهي. جيستائين مقصد جو تعلق آهي ته انسان ان جي حاصلات تائين اکين تورڙي دل مان ضرورت جا ڳوڙها وهائيندو رهندو آهي، پر اهو سندن مقدر نـ آهي ۽ نڪي رب غفور جي منشا، چو تـ باري تعاليٰ فرماني ٿو: ترجمو: ”منهنجي رحمت هرشيء تي محيط آهي.“ (سوره آعراف، آيت نمبر ١٥٦.)

هنگلاج لطيف سائين ٻه دفعا ويو آهي. ٻوئين دفعي هنگلاج ۾ هن اتان جي رسم بجا نه آندي، ان ڪري بقول ڪاڪو ڀيرومل ”جوڳين سان ناسازي ٿي پيس ۽ ڪيس اڪيلو موٽڻو پيو.“ (٨)

محترم غلام محمد شاهواڻي انهيءَ باري ۾ لکي ٿو: ”هن جي مسلمان دل نڪر ۽ نوير جي پوڄا کان پاڻ پري رکي، وحداليت جي وات ورتي. جوڳي ڪيس انهيءَ ڪري ستو ڇڏي وڃندا رهيا.“ (شاهه جو رسالو ص ١١٠٦)

منهنجي اها راءِ آهي ته لطيف سائين جوڳين کان ڪنهن به موقعي تي ڪاوڙ جو اظهار ڪونه ڪيو آهي. البت انهن جي ساراهه ڪئي اٿس:

سون سان جوڳين گڻ ڪيا،
سون سان گهر ويئي،
اکين آرس ڇڏي ڏنو،
۽ آئون ٻيائي کان ڀاسي ٿيس.

هي هڪ علامتي طريقو به آهي، جنهن مطابق لطيف سائين آدرشي انسانن جي دنيا تياڳي وڃڻ تي پريشاني جو اظهار ڪيو آهي. ڪاڪو ڀيرومل اڳتي هلي اهو اعتراف ڪندي لکي ٿو ته شاهه صاحب انهن جوڳين کان جدا گهاري نٿو سگهي. (٩)

لکين ڪيا لسان سين، لاهوتين لوڙا،
گهوڙا ڙي گهوڙا! آئون نه جيئندي ان ري. (٣-١)

البت هڪ ٻي روايت آهي، جيڪا محمد سومار شيخ، پنهنجي ڪتاب ”لطيف سائينءَ جا لاڙ تان ڀيرا“ (ص ٩٣) تي بيان ڪئي آهي. گرو ڀڳت ميڪڻ جو بدين جو مها جوڳي ۽ نيڪ سيرت ماڻهو هو، شاهه حبيب پنهنجي پٽ کي ڪانئس ويدانت جا سبق حاصل ڪرائڻ لاءِ وٽس وٺي آيو هو. ڀڳت ميڪڻ سڪيا وقت شاهه لطيف کي جوڳ جي وات نه ٻڌائي هئي، تڏهن پاڻ چيو هئائين:

هڪ جوڳي، ٻيا کوٻي، ٽيا ڪنوٽي ڪن چير،
هنيائون حال جون، سگيون منجهه سرير،
ڏورو نڳب فقير، ريٻي راند ڪشي ويا.

پوءِ شاهه صاحب ڪانئس ناراض ٿي هليو ويو هو. نيٺ گرو ڪيس راضي ڪري پنهنجي ڪٽيا ۾ وٺي آيو ۽ جوڳين سان گڏجي، انهن جي رسمن رواجن کي پروڙڻ لاءِ گنجي ٽڪر ۽ هنگلاج جي سير لاءِ به ڪيس موڪليو هئائين. اهائي روايت جوڳين سان ناراضگي جي سلسلي ۾ درست تسليم ڪري سگهجي ٿي.

سچا انسان تاريخ جي هر دور ۾ سماج ۾ اڻ برابري ۽ ناحق واريءَ هلت خلاف آواز اٿاريندا رهيا آهن. اهڙن سچن ماڻهن جو آواز دٻائڻ جي هر دور ۾ ڪوشش ڪئي ويئي آهي. لطيف سائين سُر رامڪلي جيان، اهڙن مهان شخصيتن جو ذڪر ڪلياڻ، يمن ڪلياڻ، سريراڳ، سامونڊي، ڏهر، ڪاموڙي وغيره سرن ۾ به ڪيو آهي.

اهڙا باڪردار ۽ صالح انسان، جڏهن ڪن سماج ويرين ۽ ٻرن انسانن جي هوَس جو نشانو بڻجن ٿا، تڏهن سماج جي هر فرد جي دل اُن جي ياد ۾ ڳوڙها وهائيندي ۽ ڏک جو اظهار ڪندي آهي. لطيف سائين به انهن ۾ شامل آهي.

ڏٺي ڪٿن ڀاڻ سين، نڪو سانڻ ڀاڻ،
اهڙا جن اهڃاڻ، آءٌ نہ جيئندي ان ري. (شاهوائي، ١-٣١)

اهي ماڻهو پنهنجي دور جا باغي ۽ پنهنجي وقت جا وڏا ڏاها ليکيا وين ٿا. اهي آهن سيد علي هجويري، داتا گنج بخش، عثمان مروندي لعل شهباز قلندر، شيخ شرف‌الدين بوعلي قلندر. لعل شهباز جو سنڌ سان ۽ بوعلي قلندر جو دهلي ۽ پاڻيپت سان واسطو هو. قاضي جاويد لکي ٿو: ”مشرق وسطيٰ جي علائقن ۾ قلندري نالي جو هڪ فرقو موجود هو، جنهن شروعاتي عثماني عهد ۾ اناطوليہ ۽ روماليہ جهڙن مرڪزن کان پري علائقن ۾ سياسي شورش پيدا ڪئي هئي ۽ سلجوقي عهد ۾ به اهي اهڙين ئي ڪاروائين ۾ مصروف رهيا هئا. برصغير ۾ انهن جي سڌي سنئين وابستگي خارج از امڪان آهي.“(١٠)

عثمان مروندي آذربائيجان علائقي جي اسماعيلي فرقي سان واسطو رکندڙ هو. اسماعيلي فرقي جو اثر سيوهڻ ۾ به گهڻو هو. ان ڪري هو جڏهن پنهنجي وطن جا وڻ ڇڏي برصغير ۾ آيو، تہ هن سيوهڻ ڪي رهڻ لاءِ پسند ڪيو، جتي تصوف جي سهروردي طريقي ڪي عام مقبوليت حاصل هئي. هن جا خيال وحدت الوجود جي فلسفي مطابق هئا. لال شهباز ١٢٧٤ع ۾ وفات ڪئي. انهيءَ کان پوءِ تصوف جي انهيءَ بنياد تي شطاريہ فڪر کي هٿي ملي. هن تحريڪ جو باني شيخ عبدالله شطاري هو.

برصغير ۾ وحدت الوجود جي فلسفي جو باقاعدي سلسلو شيخ صدرالدين کان شروع ٿيو. هو شيخ بهاؤالدين ذڪريا جو پٽ هو(١١). ان بعد مسعود بڪ جو نالو اچي ٿو. سندس ٻن ڪتابن نورالعين ۽ مرات‌العارفين ۾ فلسفہ وحدت‌الوجود تي گفتگو ٿيل آهي.

برصغير ۾ ڀڳتي تحريڪ کي بہ تمام گهڻي اهميت حاصل آهي. هيءَ تحريڪ پندرهين ۽ سورهين صديءَ جي، هندو ۽ مسلمان دانشورن جي سوچ جو منطقي نتيجو هئي. انهيءَ نقطہ نظر کي سامهون رکندي، ڪيترن ئي ويدانتي ۽ تصوف سان واسطو رکندڙ دانشورن انهيءَ عمل کي اڳتي وڌايو. هن فڪري تحريڪ جو بنيادي رڪن ’رامانج‘ کي مڃي سگهجي ٿو. ’رامانج‘ پنهنجو زياده تر توجهہ گهٽ ذات وارن هندن ڏانهن رکيو هو.(١٢)

هن تحريڪ جو بنيادي مقصد ذات پات ۽ ڇوت ڇات جي مخالفت هو. انهيءَ ڇوت ڇات واري نظام ۾ روحاني طور تي آزاد ۽ سماج وادي بڻجڻ ٿي ڏکيو مسئلو هو. ان ڪري ڀڳتي تحريڪ محبت کي ئي انساني نجات جو ذريعو ڄاتو. رامانج ڇوت ڇات کان گريز ۽ انسانيت ۽ هيڪڙائي جو سبق ڏنو آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي مقالي "سنڌي ۽ هندي شاعريءَ جو لاڳاپو" ۾ انهيءَ فڪري تحريڪ جو سنڌي ماڻهن تي اثر پوڻ جي سلسلي ۾ لکي ٿو: "ڪبير، گرونانڪ، دادو ديال، سُمَن، تلسي، رحمان ۽ ڪالو وغيره جا هندي دوها، سنڌي ۾ به عام مروج ۽ مقبول هئا. ڀٽائي صاحب جهڙي اهل دل ۽ عارف وٽ به انهن جو قدر هو. ڀٽائي صاحب وقت بوقت انهن دوهن کي دهرايو، ۽ انهيءَ ڪري ئي اهي دوها ڀٽائي صاحب جي رسالي ۾ سربراڳ هندي هيٺ، هڪ اهم باب جي صورت ۾ قلمبند ٿيا." (١٣)

لطيف سائين سُر رامڪلي ۾ جن جوڳين ۽ لاهوتين جا نشان پتا بيان ڪيا آهن، سي سڀ انهيءَ فڪري تحريڪ سان واسطو رکندڙ معلوم ٿين ٿا. هن تحريڪ کي اڳتي وڌائڻ ۾ رامانند کان پوءِ تلسي داس (رامائڻ جو ترجمو ڪندڙ) جو اهم هٿ آهي. ۽ سڀ کان پراثر ۽ اهم شخصيت ڀڳت ڪبير جي آهي. محترم تنوير عباسي لکي ٿو: "هو مٿاهين شاعر هئڻ سان گڏ عوامي شاعر پڻ هو. هن جي شاعري پڙهيل توڙي اڻ پڙهيل طبقن ۾ هڪ جيتري مقبول هئي." (١٤)

ڀڳتي تحريڪ جي ٻين رهنمائن جيان ڀڳت ڪبير به پنهنجي فڪر کي گيتن جي روپ ۾ پيش ڪيو آهي. هو ويدانت فلسفي جو قائل آهي. تنهن هوندي به هن جي آڏو قرآن مجيد جي فرمان بموجب غيب ۾ رهندڙ طاقتور هڪ خدا جو تصور به واضح طور تي موجود آهي.

لطيف سائين تي به ڀڳت ڪبير جي انهيءَ تحريڪ جو اثر رهيو آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکي ٿو: "ڀٽائي صاحب جهڙي اهل دل ۽ عارف درويش، ڪبير جي هن مُوحدانہ نظريي جي حقيقت ۽ جاذبيت کي محسوس ڪري، ان کي پنهنجو ڪيو." (١٥)

ڊاڪٽر موتي لال جوتواڻي انهيءَ سلسلي ۾ لکي ٿو: "لطيف سائين ڀڳتي تحريڪ ۾ حصو ورتو، جيڪا گرو نانڪ (١٤٦٩-١٥٣٩ع) جي تعليم جي واسطي سان سنڌ ۾ پکڙي" (١٦) ساڳئي ئي حوالي سان محترم تنوير عباسي لکي ٿو: "هو ڀڳتي تحريڪ جي اهم شاعر تلسيداس جي رامائڻ کان به متاثر ٿيو آهي." (١٧)

پنهنجي سفر هنگلاج ۽ لاهوت ياترا ۾ لطيف سائين جوڳين جي تحريڪ کي اکين سان ڏٺو، انهن سان ڪچهريون ڪيائين. هو ان جوڳين کي نفس جي تپسيا ۾ اتم سمجهي ٿو. ڪين بي غرض ۽ خودي کان خالي ڄاڻي ٿو.

جي پائنين جوڳي ٿيان، تہ سگ سيئي نوڙ،
جي ڄاوا نہ ڄاهندا، جيءَ تنين سين جوڙ،
تہ تون پهچين تـوڙ، محبت جي ميدان ۾.
(٢-٤)

لطيف سائين مٿين بيت ۾ جنهن جوڳي جو ذڪر ڪيو آهي، اهو ڪو عام رواجي پنو يا ڪو ڪشتو ڪٽي ڀنڊ ڙ گودڙيو ڪونهي، پر سندس جوڳي اعلي ۽ اتم خصلتن جو مالڪ آهي.

محبت جي ميدان تي رسائي حاصل ڪرڻ جا به طريقا آهن. هڪ دنيا جا سڀ لاڳاپا ٽوڙڻا آهن ۽ ٻيو نينهن آڻاڻي سچ سان جوڙڻو آهي، جنهن جو ظاهري وجود ڪونهي. يعني پنهنجي مقصد سان نينهن انڪائي ڇڏجي، جيڪو اڃا وقوع پذير نه ٿيو آهي.

جوڻي جوڳيءَ جي نشاندهي ڪندي لطيف چوي ٿو:

ڪولا جي ڪراهه جا، جوڻا سي جوڳي،
قنتل او قوڳي، جنين شڪر ساند يا.
(٧-١٦)

مٿين بيت ۾ لطيف سائين اهو واضح ڪيو آهي تہ سچي جوڳي ٿيڻ لاءِ مادي فائدي تي صرف اک ناهي رکڻي، ڇوته جن به ماڻهن مادي فائدي جي اهميت کي اڳيان رکيو آهي، سي مقصد ۽ مقصود تائين پهچي ڪونہ سگهيا آهن.

ساڳيو ئي مقصد هيٺين بيت مان واضح ٿئي ٿو:

جن سنياسين سانڍيو، ڪندي ۽ ڪراهه،
انهن ڪان الله، اڃا اڳاهون ٿيو.
(٩-١٠)

اهڙن ڪوڙن ۽ ڪانئرن جي پيٽ ۾ مقصدي ماڻهن کي پيش ڪيو اٿس. لطيف وٽ هيرا بہ آهن تہ ڪرڪنا بہ آهن. اهڙو انسان پيٽ کي پٺ ڏئي، مقصد جي اڏو ايندڙ هر رڪاوٽ سان جنگ جوٽي ٿو.

ڪٺي ساڻ ڪشن، ڏيل ڪيائون ڏبرا،
پيٽ نہ هيريائون پنهنجا، چوري ساڻ چهن،
اهڙي راهه رسن، ڪاهڙي ڪابول ڪي.
(٧-٩)

هرڪو مذهب انسانيت جا قدر سيکاري ٿو، تنهنڪري مذهب کي ماني جو ذريعو بڻائڻ نہ گهرجي. ظاهري مذهبي رسمون، اصلي منزل کان پري ڪري ڇڏين ٿيون. لطيف سائين انهي ڪري ئي پنهنجي دور جي رائج قدرن کان انڪاري ٿيو آهي.

لطيف سائين اسلام جي تاريخي ڪردارن سان گڏوگڏ علائقي جي اِن مذهبي پيشوائن کي علامتي انداز ۾ پيش ڪيو آهي.

روح ۾ رهين رام، ٻاهر ٻولين ڪي ٻيو،
پيالو پر ڪري، جوڀ ليتائون جام،
تهان پوءِ تمام، تن تڪيا تاڪي ڇڏيا.
(٦-٢)

محترم تنوير عباسي بہ سري راڄندر سان گڏ گورڪنات کي بہ اهڃاڻ ڪري مڃي ٿو. (١٨)

لنگ کڍيائون لانگ، موڻي ڪَن نہ مسحو،
ڄـا اسلاما اڳـي هئي، سا سڃيائون بانـگ،
ساءِ ڇڏيا سانـگ، گڏيا گورکنات کـي.
(١٣-٧)

مٿين بيت ۾ لطيف سائين پنهنجو ذاتي تجربو بيان ڪيو آهي. ڪي علامتون شاعر جي ذاتي تجربي جي بنياد تي بہ جڙنديون آهن، جنهن کي اتفاقي (Accidental) علامتون چئبو آهي. يعني جهڙو تجربو تهڙو ردعمل.

هن بيت ۾ اسلام کان اڳي واري بانگ جو مقصد مهاتما ٻڌ جي تعليم ڏانهن اشارو آهي. گرو گورکنات، مهاتما ٻڌ جي تعليم کي نئين سر جياريو. انهيءَ سلسلي ۾ سائين تنوير عباسي لکي ٿو: "اها اسلاما اڳي واري بانگ مهاتما ٻڌ جي تعليم آهي، جنهن ۾ بت پرستي نہ آهي ۽ جنهن جي تجديد گرو گورکنات ڪئي." (١٩)

لطيف سائين ڪنهن بہ مذهب کي برو نٿو ڄاڻي. هن جو زور انهيءَ ڳالهہ تي آهي تہ انسان ڪنهن بہ مذهب يا مسلڪ سان واسطو رکي، پر ان سان سچو رهي. ان ڪري اسلاما اڳي واري بانگ جيئن تہ ٻڌ مت جي تعليم ڏانهن واضح اشارو آهي. ٻڌ مت جا پوئلڳ ناٿ پنٿي ۽ ڪن ڦاڙ جوڳي سڀ علامتون آهن. اهي تڏهن ئي مقصود (گورکنات) تائين رسائي حاصل ڪري سگهيا، جڏهن سڀ سانگ ڇڏيائون. يعني مقصد جي حاصلات لاءِ سڀني رڪاوٽن ۽ خواهشن کي تيج سمجهڻو آهي. مقصد ڪهڙو بہ هجي ان سان سچائي، دراصل پاڪائيءَ جو سمبل آهي. پر اهي سچا گورکنائي، ناٿ پنٿي، ڪن ڦاڙ ۽ لاهوتي ڳوليا ڪونہ ٿا ملن. انهن جي الاٽ لطيف کي خاموش رهڻ نٿي ڏئي.

اڄ نـہ اوطاقن ۾، طالـب تنـواريـن،
آديسي اٿـي ويـا، مڙهيون مـون مـاريـن،
جي جيءَ کي جيارين، سي لاهوتي لڏي ويا.
(٨-٨)

لطيف سائين هردور ۾ مقصدي ماڻهن جي اچڻ جي اميد رکي ٿو. هن کي خبر آهي تہ اهڙيون سچيون ۽ باڪردار شخصيتون جڏهن بہ ايندبون آهن تہ ڏيهہ تان ڏولاوا لهي ويندا آهن ۽ خوشيءَ جون خبرون عام ٿي ويندبون آهن.

وهندا اڳي ٻواري، الا! اڳـڻ آئـيـن،
ڏک لاهيندئين ڏينهن مان، تُهن جيئن تاري،
ايندا اوتاري ۽ ڪينءَ ٻيون ڏيندم خبرون.
(١٦-٧)

اهي ماڻهو تفريق جا قائل نہ آهن. هنن جي نظرن ۾ سڄي السالذات باوقار آهي. اهي ڪائناتي سوچ جا قائل آهن. سندن آڌو ڪابہ طبقاتي حدبندي ڪونهي، ڏسو.

منهن محراب پرينءَ جو، جامع سڀ جهان،
اڌامي اُت ويو، عقل ۽ عرفان،
سيوئي سبحان، ڪاڏي وڃي نيتيان.

لطيف سائين اهڙن ماڻهن جي اصليت پڌائي آهي، جيڪي سواءِ انساني وقار جي ٻيءَ ڪنهن بہ حقيقت کي ڪونہ ٿا مڃين.

نڪي تمن تات ڪي، تات نہ لهائين،
جاڻا ڪن نہ جوڳ جي، جوڳ نہ جهارين،
آديسي آئين، اهڃاڻيون الماس جون.

(٦-٨)

سائين تنوير عباسي انهن ڪن پٽ ڪاٻڙين ۽ تات ٻنڀي جوڳين کي اڻ موڃيندڙ (Agnotist) سڏيو آهي. (٣٠)

ڀڳت ڪبير جو تعلقاتي پس منظر بہ ساڳيو آهي. هن جي فڪر تي اجتماعيت پسندي غالب آهي. هن پنهنجي پيشروئن مان مهاتما ٻڌ کان بہ وڌيڪ سماجي طبقي بنديءَ جي مخالفت ڪئي آهي. (٣١)

سچل سرمست بہ ساڳي وائي پولي ٿو:

نہ مٺن ڪعبہ نہ مين قبلہ، مڪي مول نہ جاوان،
نہ مٺن سني، نہ مٺن شيعا، سيد ڪين سڏاوان،
نہ مٺن ناڪ، نہ مٺن لڇمن، گنگا مول نہ جاوان،
يار نہ ميڏا درس درازي، سچو نانءَ سڏاوان.

(٣٢).

حضرت بلها شاهہ جا بہ انهيءَ سلسلي ۾ ساڳيا خيال آهن.

بلها! ڪيا جانان مٺن ڪون؟
نہ مٺن مومن وچ مسيتان،
نہ مٺن وچ ڪفر دي ريت آن،
نہ مٺن پاڪان وچ پليتان،
نہ مٺن موسيٰ، نہ فرعون،
بلها! ڪيا جان مٺن ڪون؟

(٣٣).

مطلب ته اهي سڀ شخصيتون حقيقت ۾ ڪنهن به طبقي بندي جي خلاف آهن. سندن مول مقصد انسانيت آهي. سڀ انسان ۽ ذي روح سندن آڏو قابل تڪريم آهن.

صوفين آڏو دنيا جا سڀ مذهب سڦل زندگي گذارڻ جو ذريعو هوندا آهن. اسلامي لڪته نظر سان ابن‌العربي جو هي فلسفو قرآن ۽ سنت سان مطابقت رکندڙ آهي، جنهن مطابق زندگي جا سڀ مسئلا رواداري ۽ اعتدال واري پاليسي مطابق حل ڪيا وڃن ٿا.

صوفي هر مذهب ۾ چڱائي جا متلاشي هوندا آهن ۽ سموري ڪائنات جي ڪثرت کي هڪ ئي وحدت ڄاڻندا آهن. لطيف سائين جو هي بيت ڏسو:

ڪل ڪل پسي ڪوڙيا، ڪهڙا ڪرين پانڌيج،
سوئي سڃاڻيج، هي هو آهي هيڪڙو. (۹-۳۶)

لطيف سائين وحدت‌الوجودي ڏاهو هو. انهيءَ فلسفي وارن صوفين لاءِ انسان ۽ ڪائنات ۾ جدا جدا شيون نه آهن، پر اهي هڪ ئي وحدت ۾ سمايل آهن.

لطيف دنيا جي مختلف رنگن ۽ روپن کي ڏسي، انهن جي ڪثرت ۾ گم ٿيڻ بجاءِ حق کي سڃاڻڻ جي هدايت ڪري ٿو، ڇو جو هر هڪ رنگ ۽ هر هڪ ڪثرت کي، هڪ ازلي وحدت ۾ سمائجڻو آهي. "هي ۽ هو" ٻئي هڪ آهن. ٻنهي جي وچ ۾ ڪو ويڇو ڪونهي. جيئن انسان ڪائنات کان ٻاهر ڪا حيثيت نٿو رکي، تيئن خدا به انسان کان ڌار نه آهي.

خدا ۽ انسان جي نزديڪي هجڻ وارو تصور بيان ڪندي لطيف چوي ٿو:

مونا طور سينا، سندا سنياسين،
پورب ڪنيون پاڻ سين، نه بغض بيراڳين،
رڌا آهي راز جي، اوچن آديسين،
قرب ڪاپڙين، ننهن چوٽي سين ڏٺيو. (۵-۲)

هن بيت ۾ سنياسين ۽ خدا لوڪن جي ڪوڏن کي طور سينا سڏيو ويو آهي. جهڙيءَ طرح حضرت موسيٰ عليه‌السلام طور سينا تي خدا جو نور ڏٺو، تهڙيءَ طرح الله ڪريم جا نيڪ بندا، پنهنجن ڪوڏن ۾ منهن لڪايو، خدا جي نور جو مشاهدو ڪن ٿا. محترم تنوير عباسي مونا ۽ طورسينا جي علامتن ذريعي پوري ڪائنات، خالق توڙي مخلوق کي هڪ وحدت طور بيان ڪيو آهي. (۳۴)

ڏٺيءَ سان هڪ ٿي وڃڻ جي اُها حجت هرڪو نٿو ڪري سگهي. اها خواهش اهي ئي ڪري سگهن ٿا، جن پاڻ سڃاتو آهي. لطيف سائين انهن جا پار پتا ٻڌائيندي چوي ٿو:

پٽ ڇڏيائون پٽ ۾، ڏند ڇڏيائون ڏس،
سڀ ٽولنان اڳي ٿيا، مونئي ٿين نه مس،
هي ڇڏائون حس، وڃي ڪاله ڪُل ٿيا.

مٿين بيت ۾ ٻٽ (ڪشتو يا جمنيون)، ڏنڊ (سڱيون وڃائڻ جون)، ميس (ٽامو يا ڪچ) ٽئي علامتون آهن. اهي عام شيون خاص شين جا تصور آهن.

هن بيت ۾ لطيف سائين جزُ جي ڪُل ۾ سمائجڻ واري فلسفي جي اپٽار ڪئي آهي. جيڪي ٻه آدرشي ماڻهو دنيوي يا مادي فائدي ڪي ٽتو ڪري، انومان ۽ انديشا ڪيدي ۽ ناپاڪي ۽ دوئي کان دور ٿي زندگي گذارين ٿا، اهي ئي ازلي وحدت ۾ سمائجڻ جي قابل آهن. اهڙا انسان مقصود تائين پهچي سگهن ٿا.

شاهه لطيف هن سر ۾ اجتماعيت جي ڳالهه ڪئي آهي. هن سُر ۾ فرد واحد کي جاڪوڙ ڪندڙ ڏيکاريو ويو آهي، بلڪ سڀ لاهوتي ۽ جوڳي گڏجي هڪ مقصد لاءِ جاکوڙ ڪن ٿا.

جوڳيئڙا جهان ۾، نوري ۽ ناري،
ٻري جن ٻاري، آئون نه جيئندي ان ري. (١-١)

حوالا

١. انصاري عثمان علي: ”رسالو سچل سرمست“ سنڌي ادبي جي سهڪاري سنگت حيدرآباد، ١٩٧٨ع، ص ١٩-٢٠
٢. قاضي جاويد: ”برصغير ۾ مسلم فکر کا ارتقا“، نگارشات لاهور ١٩٨٦ع، ص ١٥٧-١٥٦
٣. ايضاً ص-١٥٧
٤. ايضاً ص-١٥٨
٥. ايضاً ص-١٥٨
٦. ايضاً ص-٢٠٣
٧. آڏواڻي ڪلياڻ: ”شاهه جو رسالو“ مڪتبه اسحاقيه ڪراچي، ١٩٧٦ع، ص ٣٨٧
٨. آڏواڻي پيرومل: ”لطيفي سئر“ عبدالله عبدالستار پٽي، حيدرآباد ١٩٢٦ع، ص ٣٥
٩. ايضا ص-٣٦
١٠. قاضي جاويد: ”برصغير ۾ مسلم فکر کا ارتقا“، نگارشات لاهور ١٩٨٦ع، ص ٥٨
١١. ايضاً ص-٦٧
١٢. ايضاً ص-٧١
١٣. بلوچ نبي بخش (ڊاڪٽر): ”سنڌي ۽ هندي شاعريءَ جو لاڳاپو“ مقالو ماهي مهراڻ حيدرآباد، سيارو ١٩٥٥ع، ص-١١٧
١٤. عباسي تنوير: ”شاهه لطيف جي شاعري“ (جلد ٻيو) نيو فيلڊس پبليڪيشن حيدرآباد ١٩٨٥ع ص-٤١-٤٢
١٥. بلوچ نبي بخش (ڊاڪٽر): ”سنڌي ۽ هندي شاعريءَ جو لاڳاپو“ (مقالو) ماهي مهراڻ حيدرآباد، سيارو ١٩٥٥ع، ص-١١٨

٠١ جوتواڻي موتي لال: "شاهه عبداللطيف-هز لائيف اينڊ ورڪ" يونيورسٽي آف دهلي، ١٩٧٥ع
ص-١٤٣
٠١ عباسي تنوير: "شاهه لطيف جي شاعري" (جلد ٻيو) نيو فيلڊس پبليڪيشن حيدرآباد ١٩٨٥ع
ص-٦٥
٠١ عباسي تنوير: "شاهه لطيف جي شاعري" شاهه عبداللطيف ثقافتي سوسائٽي ڪراچي ١٩٧٦ع
ص-١٥٩
٠١ ايضاً ص-١٦٦
٠٢ عباسي تنوير: "شاهه لطيف جي شاعري" (جلد ٻيو) نيو فيلڊس پبليڪيشن حيدرآباد ١٩٨٥ع
ص-٦٥
٠٢ قاضي جاويد: "برصغير ۾ مسلم فڪر ڪا ارتقا" نگارشات لاهور ١٩٨٦ع، ص-٣٧
٠٢ عباسي تنوير: (مرتب) "سچل سرمست"، سچل سرمست يادگار ڪميٽي خيرپور ١٩٨٨/٨ع
ص-٨٠
٠٢ سي- ايف- اسبورن، ڪي- آر- لاجنتي، اي- آر- لوٿر: "ٻلها شاهه" شيخ مبارڪ علي،
لاهور ص ٨٤
٠٢ عباسي تنوير: "شاهه لطيف جي شاعري"، شاهه عبداللطيف ثقافتي سوسائٽي ڪراچي، ١٩٧٦ع،
ص-١٦٥

جهُڪر جو دڙو

اسام راشدي

انهيءَ ۾ ڪوبہ شڪ ڪونهي تہ سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب دنيا جي قديم ترين تهذيب ڄاتي وڃي ٿي. اهڙا هزارين اهڃاڻ سنڌ جي ڌرتيءَ تي موجود آهن، جن جي قدامت جو اندازو ڪوجنا مان لڳائي سگهجي ٿو. انهيءَ قديم تهذيب جو چٽو ثبوت، ”موهن جو دڙو“ آهي، جيڪو پنج هزار سال پراڻي تهذيب جو پختو دليل آهي.

سنڌ ۾ پيا بہ اهڙا سوين ماڳ، مڪان، دڙا ۽ ويران وسنديون موجود آهن، جن ڏانهن اڃان آثارِ قديمہ جي ماهرن جو ڌيان نہ ويو آهي. پر جي ڌيان ڏنو ويو بہ آهي ۽ خوش قسمتيءَ سان انهن جي ڪا کوٽائي يا کوجنا وغيره بہ ڪرائي وئي آهي، تہ پوءِ اها بلڪل اڌوري ۽ نامڪمل آهي، جنهن مان انهن جي صحيح حقيقت جو اندازو لڳائي نٿو سگهجي.

سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب جو هڪ اهڙو ئي ماڳ، ”جهُڪر جو دڙو“ بہ آهي، جيڪو پنهنجي سيني ۾ هزارن سالن جي تهذيب ۽ ثقافت جا انمول موتي سانديو ويٺو آهي، جيڪو زماني جي بي حسي ۽ آثارِ قديمہ وارن جي عدم توجهي تي ڳوڙها ڳاڙي رهيو آهي.

جهُڪر جو دڙو، لاڙڪاڻي کان ڇهہ ڪلوميٽر، اولهہ ۾ انڊس هاءِ وي جي ساڄي ڪناري تي واقع آهي. هن رستي سان ڏيهي توڙي پرڏيهي سياحن جو گذر اڪثر ٿيندو رهندو آهي، جيڪي هن تاريخي ماڳ کي نهايت دلچسپيءَ سان ڏسندا تہ هوندا، پر افسوس جو هن دڙي جي اڌوري کوٽائي ۽ مڪمل تحقيق ۽ اتي رهائش وغيره جو ڪو بندوبست نہ ڏسي مايوس ٿي هليا ويندا آهن.

جهُڪر جي دڙي بابت تاريخي حوالا گهٽا نہ ٿا ملن، ۽ نہ وري هن دڙي جي ڪا تسليءَ جوڳي تاريخ ئي ملي ٿي، جنهن مان هن دڙي جي قدامت جو صحيح اندازو لڳائي سگهجي. البت هيءَ راءِ بلڪل صحيح ڄاتي وڃي ٿي تہ هيءُ دڙو، موهن جي دڙي کان پوءِ برباد ٿيو. يا جهُڪر جو دڙو ۽ موهن جو دڙو ٻئي همعصر آهن. عام راءِ هيءَ آهي تہ موهن جي دڙي جي ڦٽڻ کان پوءِ، ”جهُڪر“ جو شهر آباد ٿيو. اهو بہ چيو وڃي ٿو تہ، موهن جي دڙي جي تباهہ ٿيڻ کان پوءِ ساڳين ماڻهن اچي جهُڪر جو شهر ٻڌو، ۽ اتي بہ ڌارين جي حملي، ٻوڏ، وبائي بيماري، ڏڪار يا ڪنهن ٻئي اهڙي ڪري هي وسندڙ شهر بہ ويران ۽ تباهہ ٿيو هجي:

حقيقت ۾ جهُڪر جو دڙو، سنڌو سڀيتا جي آخري دور سان تعلق رکي ٿو. مسٽر ايچ. ٽي لئمبرڪ، پنهنجي ڪتاب ”سنڌ- هڪ عام جائزو“ ۾ لکي ٿو ته ”اها ڳالهه ڏيان جوڳي آهي ته لال چِٽي ۽ مشاق جي ٺپاون ماڳن تان هڪ قسم جا نڪر- ٿانوَ هٿ آيا آهن، جي. ٿلهي ليکي جهُڪر ۽ لوهم جي دڙن مان اڌل ٿانون جو سٽ آهن: پويان ٻئي دڙا، ڪوٽائي ڪرائيندڙ صاحب جي خيال ۾ سنڌو سڀيتا جي آخري دور سان واسطو رکندڙ آهن.“ (۱)

لئمبرڪ جي انهيءَ حوالي سان ظاهر ٿيو ته جهُڪر جو دڙو، موهن جي دڙي کان پوءِ جو آهي.

اها ڳالهه مڃيل آهي ته موهن جو دڙو، هڙپا يا ٻيون قديم تهذيبون دريائن جي ڪناري تي آباد هيون، ڇو ته انسان جي زندگيءَ لاءِ اناج، چراگاهه ۽ پاڻي وڏي اهميت رکن ٿا. قديم زماني جا رهاڪو به پنهنجي زندگي گهارڻ لاءِ، دريائن جي ڪنارن تي رهڻ پسند ڪندا هئا، ته جيئن پنهنجي ۽ پنهنجي مال جي لاءِ زراعت، چراگاهه ۽ پاڻيءَ جو انتظام آسانيءَ سان ڪري سگهن.

قديم دور ۾ سنڌو ندي جهڪر جي ڀرسان وهندي هئي يا سنڌو نديءَ جو هڪ ڦاٽ، جهڪر جي دڙي وٽان لنگهندو هو. ان کان علاوه هڪ سڙڪ آڳاٽي زماني ۾ بولان لڪ کان نڪرندي هئي. اها سڙڪ اڳتي هلي ٻن سڙڪن ۾ ورهائجي ويندي هئي. هڪ اروڙ کان ٿيندي، ملتان تائين ويندي هئي ۽ ٻي مازي، جهڪر، موهن جي دڙي، سيوهڻ ۽ آمري وٽان ٿيندي ديبل يا ڀنڀور تائين ويندي هئي. سنڌ ۾ هن سڙڪ ذريعي ٻاهران ڪيترين ئي قومون آيون. هن سڙڪ سان، ٻين ملڪن ۽ شهرن ڏانهن وڻج واپار ٿيندو هو. ممڪن آهي ته جهڪر جو شهر ان وقت ۾ آباد هجي ۽ پوءِ ڦِٽو هجي! هن سڙڪ جا آهڃاڻ اڄ به ڪيترن هنڌن تي موجود آهن. (۲)

جهڪر جي دڙي جي پکيڙ ڪيترن ئي ايڪڙن تي مشتمل آهي. چيو وڃي ٿو ته گهڻن مينهن پوڻ سبب هن دڙي جا ٻه حصا ٿي ويا آهن. هي هڪ ئي دڙو هو. هينئر ٻنهي دڙن جي وچ ۾ تقريباً ٻه سئو فوٽ مفاصلو ٿي ويو آهي. ننڍو دڙو ۱۷ فوٽ بلند ۽ هموار آهي. ٻيو وڏو ۶۳ فوٽ مٿي آهي. ٻنهي دڙن جي اولهه ۾ هڪ ننڍو ڳوٺ ”مينو ديرو“ آهي. ڳوٺاڻا هنن ٻنهي دڙن کي جدا جدا نالن سان سڏيندا آهن. وڏي کي ”جهُڪر جو دڙو“ ۽ ننڍي کي ”ولهيءَ جو دڙو.“ چيو وڃي ٿو ته ولهي راڻي هئي، جيڪا جهڪر راجا جي پٽ هئي. انهن ٻنهي پيءُ- پٽ جي نالن پٺيان هي ٻئي مشهور آهن: ولهيءَ جي دڙي جي ڪجهه حصي جي کوٽائي ٿيل آهي، جيڪا جهڪر جي دڙي جي کوٽائيءَ سان گڏ ڪئي وئي هئي. جهڪر جي دڙي جي نالي بابت ڪيئن انومان، ويچار ۽ روايتون ملن ٿيون، جن جو جائزو هيٺ پيش ڪجهه ڪندا سين. پر پهريائين اچو ته انهن تاريخي شهرن جو پس منظر ڏسون، جيڪي قديم زماني کان سنڌو ماٿريءَ ۾ موجود آهن.

حقيقت ۾ ڪوبہ شهر ڪنهن شخصيت جي نالي سان منسوب هوندو آهي. تاريخ ٻڌائي ٿي تہ سنڌ ۾ جيڪي ٻاهريون قومون آيون، تن پنهنجي نالن سان هتي شهر آباد ڪيا. جيئن ”آر“ ڪان آيل قوم جي نالي سان ڪيئي شهر مشهور آهن. جهڙوڪ، ڪشمور، اروڙ، ٻيپور وغيره. ڏنو وڃي تہ جهڪر بہ ان ۾ شامل آهي. خيال آهي تہ هي شهر بہ انهيءَ دور جو ”آر“ ڪان آيل قومن جو ٻڌايل آهي، جنهن سبب اڄ تائين مشهور آهي. (٣)

پهرين روايت: ”گهڻين برساتن پوڻ سبب دڙي جو ڪافي حصو جهڪي پيو ۽ ان ڪري اهو ’جهڪر جو دڙو‘ سڏجڻ لڳو.“ (٤)

ٻي روايت: ”هن شهر ۾ جهڪر نالي راجا راڄ ڪندو هو ۽ انهيءَ ڪري ’جهڪر جو دڙو‘ سڏجڻ لڳو.“ (٥)

ٽين روايت: ”هي شهر راجا دلوراءِ جي دور جو آهي. دلوراءِ پنهنجو خزانو هن شهر ۾ پورايو هو. انهيءَ ڪري شهر جو نالو ’جهڪر‘ پئجي ويو.“ (٦)

چوٿين روايت: ”جهڪر ۽ نَنَرَ ٻہ ڀائر هئا ۽ ٻئي ڀائر هن شهر جا رهندڙ هئا. اڳاٽي زماني ۾ سنڌو نديءَ جهڪر شهر جي پرسان وهندي هئي. ان جي بار بار پاڻي سبب هي شهر ويران ٿيندو رهيو. آخر ماڻهن هتان لڏڻ شروع ڪيو ۽ جهڪر جي دڙي ڪان ڪجهہ پند تي اولهہ طرف، هڪ هنڌ اچي رهيا ۽ گهر اڏي ويٺا. پر اتي بہ هو گهڻو وقت نہ رهيا. ان جڳهہ کي ”نَنَر جو دڙو“ نالو ڏنو ويو. اڄ بہ نَنَر جو دڙو، جهڪر جي دڙي ڪان اٺ ڪلوميٽر پري ڳوٺ ”خيرپور جوسو“ ۾ واقع آهي. هينئر ڪي آثار دڙي جا موجود آهن.

نَنَر بابت چيو وڃي ٿو تہ ”سنڌ ۾، ’نَنَرائي تَنيا‘، راجا نَنَر جي اولاد مان آهن. اڄ بہ، ’نَنَرائي تَنيا‘، تنيا قوم ۾ هڪ معزز گهراڻو ڄاتو وڃي ٿو.“ (٧)

”حقيقت ۾ سنڌو - تهذيب جون وسنديون، حملي ڪندڙ ”آرين“ ئي تباهہ ۽ برباد ڪيون. جيڪي سنڌ ۾ ٻاهران آيون، انهن ماڻهن کي ٽن گروهن، سيميٽري - ايڇ، جهڪر ۽ جهانگر وغيره ۾ ورهايو ويو. انهن ٽنهي گروهن کي ”آريا قبيلا“ قرار ڏنو ويو. انهن لاءِ چيو وڃي ٿو تہ هنن سنڌو ثقافت جي ماڻهن کي لٽي برباد ڪيو. انهن ماڻهن کي ”دراوڙ“ قرار ڏنو ويو.“ (٨)

”آثار قديمہ جي ماهرن جو خيال آهي تہ هڙپا ۾، سيميٽري - ايڇ جي ماڻهن ۽ موهن جي دڙي جي جهڪر ماڻهن حملو ڪري، سنڌو سڀيتا جو انت آندو. اهي حملو ڪندڙ ڪير هئا؟ هنن اهو نظريو ڏنو، تہ اهي دهقاني، آريا ماڻهو هئا. سيميٽري - ايڇ، جهڪر ۽ جهانگر جا ماڻهو پاڻ بہ سنڌو سڀيتا جا ماڻهو هوندا هئا. ان سڀيتا جو ڪن سببن جي ڪري زوال ٿيو هو.“ (٩)

ٽنهين روايتن ۽ حوالن مان معلوم ٿيو تہ ”جهڪر“ نالي هڪ قوم هئي، جيڪا موهن جي دڙي ۽ ٻين ماڳن تي رهندڙ هئي. جيئن مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي تہ موهن جو دڙو ۽

جهڪر جو دڙو ٻئي همعصر آهن. يا جهڪر، موهن جي دڙي کان پوءِ جي دور جو آهي.
ٿي سگهي ٿو، تہ جهڪر قوم، جهڪر جي شهر ۾ رهندڙ هجي ۽ اهو شهر پنهنجي دور جو وسندڙ شهر هجي، جيڪو سنڌو دريا جي ڪناري تي آباد هو ۽ پوءِ ڌارين جي حملي، ٻوڏ، ڏڪار، بيماريءَ يا ڪنهن ٻئي آهنج ايذاءَ جي ڪري هن شهر جي رهواسين ڪي هي شهر ڇڏڻو پيو هجي پوءِ هي شهر ويران ٿي دڙي جي صورت ۾ تبديل ٿيو هجي! يا وري موهن جي دڙي جي تباهيءَ کان پوءِ اتان جا ماڻهو اچي هتي رهيا هجن، جن ۾ جهڪر قوم بہ شامل هجي ۽ انهيءَ مناسبت سان هن شهر تي "جهڪر" نالو پيو هجي. اجا پيو سبب هي بہ ٿي سگهي ٿو، جيئن مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي، تہ "موهن جي دڙي جي جهڪر ماڻهن حملو ڪري سنڌو سيتا جو انت آندو." ممڪن آهي، تہ انهيءَ جهڪر قوم، هن شهر تي بہ حملو ڪري، هتان جي ماڻهن کي لٽيو، ڦريو ۽ تباهہ ڪيو هجي.

مٿين روايتن ۽ حوالن مان معلوم ٿئي ٿو تہ جهڪر هڪ قوم هئي، جيڪا سنڌو ماٿريءَ ۾ رهندڙ هئي. خيال آهي تہ جهڪر جي دڙي تي، جهڪر نالو بہ انهيءَ قوم جي مناسبت سان پيل آهي، جيڪو صدين کان اڄ تائين هلندو اچي.

مسٽر لئمبرڪ وري لکي ٿو، "فاتح قوم جي ماڻهن جو موهن جي دڙي ۾ آباد ٿي ويهڻ جو ثبوت نہ ٿو ملي، حالانڪ آهي جهڪر، لوهر جي دڙي ۽ چانهونءَ جي دڙي جي ويران سرزمين ۾ آباد ٿي ويا هئا. سنڌو تهذيب جي هن شاهہ شهر کي هنن طرفان اڻين نظرانداز ڪرڻ جو سبب اهو ٿي سگهي ٿو تہ هنن کي سابق دارالحڪومت واري شهر جي آسپاس پوکيءَ راهيءَ جا ڪي آثار نظر نہ آيا هوندا. جيتوڻيڪ انهن ماڻهن لاءِ هيءَ اندازو ٿي ڪري سگهجي ٿو تہ انهن جي زندگيءَ جي طرز نيم خانہ بدوشيءَ واري هئي ۽ اهي فقط پنهنجي مال جي ڌڻ سان ٿيندڙ آپت ۾ اضافي ڪرڻ لاءِ ئي ڪڏهن ڪڏهن زراعت ڪندا هئا. انهن حملي‌آور ماڻهن جي دور جا، جن کي اسان "جهڪر وارن لوڪن" جي نالي سان ڄاڻون ٿا، جيڪي قديم اوزار مليا آهن، انهن جو گهڻي کان گهڻو تعداد ۽ گهٽي کان گهٽ مختلف نمونا چانهونءَ جي دڙي مان دستياب ٿيا آهن ۽ اهي بلوچستان جي پري پري تائين منتشر ٿيل هنڌن مان هٿ آيل شين سان بہ مماثلت رکن ٿا." (١٠)

لئمبرڪ جي انهيءَ ڳالهہ مان ظاهر ٿئي ٿو تہ جهڪر ڪنهن ماڳ جو نالو آهي، جتي ٻاهران آيل فاتح قومن پنهنجو آستانو قائم ڪيو هجي. انهن ٻاهران آيلن موهن جي دڙي ۾ بہ رهڻ پسند نہ ڪيو. ان مان ظاهر ٿيو تہ جهڪر اڳ ۾ بہ موجود هو: شهر جي صورت ۾ يا وري ويران وسنديءَ جي صورت ۾. لئمبرڪ جي ان ڳالهہ مان اها ثابتي پڻ ملي ٿي تہ جهڪر، موهن جي دڙي کان پوءِ جو آهي. انهيءَ وقت موهن جو دڙو تباهہ ٿي چڪو هو يا وري صفا ويران ٿي ويو هو، جو ٻاهرين قومن هن شهر کي نظرانداز ڪري، ٻين هنڌن تي رهڻ پسند ڪيو.

باقي دڙي تي خزاني، جهڪي هوڻ يا جهڪر راجا جي نالي سبب، ان تي نالو هوڻ اهي محض روايتون آهن، پر جيستائين ڪا واضح صورتحال نظر اچي، تيسين انهن روايتن کي به رد نٿو ڪري سگهجي. ايان تحقيق ۽ کوجنا جي ضرورت آهي. اڄڪلهه جديد ٽيڪنالاجي ۽ سائنسي بنيادن تي تحقيقي ڪم ٿي رهيا آهن. "جهڪر جو دڙو" به هڪ اهڙوئي ماڳ آهي جنهن جي مڪمل کوٽائي ۽ تحقيق ڪرڻ کان پوءِ ئي پتو پئجي سگهندو ته هي دڙو ڪيترو پراڻو آهي.

مسٽر لئمبرڪ جي انهيءَ ڳالهه سان اسان کي متفق ٿيڻو پوندو ته جهڪر، ڪو ماڳ هو، جنهن جي ڪري هي دڙو صدين کان، انهيءَ نالي سان سڏبو اچي ٿو. باقي جهڪر هڪ قوم هئي، جيڪا آڳاٽي زماني ۾ سنڌ ۾ رهندڙ هئي، نهايت وزندار ڳالهه آهي. اسان کي اهائي ڳالهه بلڪل درست لڳي ٿي، ڇو ته ڪنهن به قوم يا شخصيت جي مناسبت سان شهر ٻڌايا ويندا آهن. اسان کي اهو تسليم ڪرڻو پوندو ته جهڪر هڪ قوم هئي، جيڪا سنڌو ماٿريءَ ۾ رهندڙ هئي. جهڪر تي نالو به انهيءَ مناسبت سان پيل آهي.

جهڪر جي دڙي جي سڀ کان پهرئين کوٽائي، انگريزن جي دور ۾، سن ۱۹۳۵ع ۾ آثار قديمه جي ماهر مسٽر اين- ايم- مجمدار ڪرائي هئي، جتان ڪيس نيڪر جا ٽانوَ ٺامي جا سڪا ۽ ڪجهه مهرون ۽ پيون شيون به مليون، جن لاءِ چيو وڃي ٿو ته اهي گپتا خاندان ۽ سفيد هڻن جي دور سان واسطو رکن ٿيون.

مسٽر لئمبرڪ جهڪر مان لڌل شين بابت لکي ٿو ته "پنجين صدي عيسويءَ جي پهرين اڌ ۾ آتر الهندي هندستان ۾ ايراني اثر وري بحال ٿيل نظر اچي ٿو. اها ڳالهه جهڪر جي لڌل نڪر جي ٿانون تي لڪتل شڪلين مان نظر اچي ٿي." (۱۱)

مسٽر مجمدار جي کوٽائيءَ کان پنجاهه سال پوءِ ۱۹۷۳-۷۴ع ۾ آثار قديمه وارن هن دڙي جي ڪجهه حصي جي پيهر کوٽائي ڪرائي، جنهن مان ڪيتريون ئي اهڙيون شيون مليون آهن، جن مان پتو پوي ٿو ته موهن جو دڙو ۽ جهڪر جو دڙو هڪ ئي تهذيب جا شهر هئا. اهڙي شهادت، مسٽر لئمبرڪ جي هن حوالي مان پڻ ملي ٿي ته "اهڙ سنڌ ۾ لاڙڪاڻي کان ڪجهه ميل اولهه طرف جهڪر وٽ هڪ قديم آثار جي قريبي زماني سان واسطو رکندڙ لڳ ڀڳ ساڳيءَ نوعيت ۽ ساڳيءَ شهادت وارا سڪا لڌا ويا آهن. اتي واسو ديو جا سڪا لڌا ويا آهن، پر انهن سڪن کان وڌيڪ تعداد ۾ اهي مخصوص شڪل ۽ صورت جا سڪا مليا، جيڪي موهن جي دڙي واري (استوپا) جي قريب ڪشن گهراڻي جي زوال واري دور سان واسطو رکندڙ آهن. ان کان سواءِ هنن سڪن جهڙا ڪي سڪا يا ته نڪر جي انهن مهرن جي ويجهڙائيءَ ۾ يا ان سان گڏ مليا، جن تي گپتا دور جي اکرن ۾ ڪجهه تحرير ٿيل هو، جيڪو شايد پنجين عيسوي صديءَ جي زماني کان گهٽي قدامت جا ناهن.

جهڪر وارين ڪوٽاين مان مليل چيزن جي شهادتن جي وڏيڪ جاچنا ڪرڻ کان اڳ بہ هيءَ ڳالهہ بهتر ٿيندي تہ انهيءَ دور ۾ زيرين سنڌ ۾ ظاهر ٿيل واقعن ۽ حالتن تي جيتري قدر بہ انهن جو سراغ ملي سگهي، غور ڪرڻ گهرجي." (١٢)

"جهڪر جي دڙي جي ڪوٽاين مان مليل شهادتن مان اهو اندازو ڪري سگهجي ٿو، تہ هوڻ حملہ آور، شيرا جا پوڄاري بڻجي پيا هئا. پر هن ڳالهہ ۾ ذرو بہ شڪ ٿي نہ ٿو سگهي، تہ انهيءَ سڄي ڏکهي زماني ۾ سنڌ جا عام ماڻهو مجموعي طور پڌ ڌرم جي پيروي ڪندا هئا.(١٣)
جهڪر جي دڙي جي ڪوٽائي مان معلوم ٿئي ٿو، تہ جاين جي اڏاوت ڪچين سرن سان ٿيل آهي، تڏهن تہ موهن جي دڙي جي جاين ۽ ٻين قديم لڌل آثارن جي جاين جي اڏاوت پڪين سرن سان ٿيل آهي. جهڪر جي دڙي مٿان هڪ استوپا نما لُل لڌيل آهي، جيڪو ٿي سگهي ٿو تہ ڪا محلات، عبادت گاهہ يا ٻي ڪا عمارت هجي. يا وري جيئن تہ گوتم ٻڌ جي رک جن ٿانن ۾ رکي وئي ۽ انهن کي يادگار طور استوپا جو نالو ڏنو ويو. اهڙا استوپا سنڌ ۾ اجا بہ گهڻن حصن ۾ موجود آهن. ٿي سگهي ٿو، تہ هيءُ لُل بہ استوپا هجي.

جهڪر جي ڪوٽائي مان هڪ وڏي دروازي جا نهيل لُل بہ نظر اچن ٿا ۽ شهر جي چوڌاري ڏنل ديوار، عالم پناهہ جا آثار پڻ مليا آهن، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو، تہ هن شهر کي ڌاڙين جي حملي کان محفوظ رکڻ لاءِ چوڌاري عالم پناهہ ڏنل هئي.

دڙي تي هرطرف ٺڪريون پکڙيل آهن، جيڪي بظاهر تہ اسان جي اڄ ڪا اهميت نہ ٿيون رکن، پر آثار قديمہ جي ماهرن لاءِ هي ٺڪريون تحقيق ڪرڻ لاءِ نهايت ڪارآمد آهن. ڪجهہ پڪل ٺڪر جا ٿانوَ بہ پکڙيل موجود آهن. شايد اڳين دور جا ماڻهو پنهنجو سيڌو سامان ۽ لٽا ڪپڙا ٺڪر جي ٿانون ۾ رکندا هئا. ٿي سگهي ٿو تہ هن شهر ۾ ڪنڀارڪو ڪم جهجهو ٿيندو هجي.

مشهور انگريز محقق، مسٽر وارورڪ بيري (Warwick bray) ۽ مسٽر ڊيوڊ ٽرمپ (David Trump) پنهنجي ڪتاب (A Dictionary Archaeology) ۾ لکيو آهي تہ جهڪر جو دڙو پٿر جي پوئين زماني جو ڪلچر آهي، جيڪو سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب ميٽجڻ بعد سنڌ جي ڪن حصن ۾ وجود ۾ آيو. هن جو بهترين مثال چانهون‌ءَ جو دڙو آهي. جهڪر مان هٿ آيل شين مان، سنڌو تهذيب، بلوچستان ۽ وچ اوير واري تهذيب جي جهلڪ ملي ٿي. آخري تهذيب جي نشاني مُهرن جي صورت ۾، ٽامي جي ٽاچنين ۽ ڪهاڙي جي ڦر جي صورت آهي. هي ڪلچر ٻي صدي عيسويءَ جي وچ واري حصي جوڙي آهي." (١٤)

مٿين ڪجهہ روايتن ۽ حوالن پڙهڻ کان پوءِ اهو يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ "جهڪر جو دڙو" محض ڪو مٽيءَ جو دڙو ناهي، بلڪ هتي ضرور قديم زماني جي تهذيب ۽ سڀيتا دفن آهي. انهيءَ لڪيل تهذيبي خزاني کي نروار ڪرڻ لاءِ ضروري آهي، تہ حڪومت ۽ آثارقديمہ

ڪاٺو هن طرف توجه ڏني. روزبروز ٿيندڙ برساتون، سر ۽ ڪلر هن دڙي کي نهايت تيزيءَ سان تباهيءَ طرف وٺي ويندا رهيا آهن. جيڪڏهن هن دڙي جي حفاظت لاءِ ڪي اپاءَ نه ورتا ويا، ته هي دڙو بلڪل ختم ٿي ويندو. پر جيڪڏهن مستقبل قريب ۾ حڪومت جي طرفان اهڙو قدم کنيو ويو ۽ هن دڙي جي مڪمل کوٽائي وغيره ڪئي وئي، ته هن جڳهه تان ضرور دفن ٿيل تاريخ جو نئون باب نروار ٿيندو. باقاعده تحقيق ۽ تلاش اسان کي حقيقت جي تهه تائين وٺي ويندي. ممڪن آهي، ته موهن جي دڙي جيان، هتان به ڪو تاريخي ۽ ثقافتي خزانو اڪري نروار ٿئي، جيڪو سنڌي قوم جي قديم ثقافت جو اهڃاڻ ثابت ٿئي، جنهن تي سنڌواسي فخر محسوس ڪن.

حوالا

(۱) ايچ. ٽي. لئمبرڪ- ”سنڌ هڪ عام جائزو“ صفحو ۱۳۸، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ.

(۲) سماجي، ثقافتي سنگت نئون ديرو ۾ نئون ديري شهر بابت ڇپجندڙ ڪتاب، ”نئون ديري جا نوان ۽ پراڻا ورق“ جي مواد لاءِ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ کان شڪارپور شهر بابت ليڪچر.

(۳) ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي- ”شڪارپور- ماضي ۽ حال“ صفحو ۱۰، پبليڪيشن ڪميٽي جشن شڪارپور ۱۹۸۴ع.

(۴) ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي- ”لاڙڪاڻو ساهه سيباڻو“ صفحو ۲۶، ميونسپل ايمپلائيز يونين لاڙڪاڻو.

(۵) ايضاً- صفحو ۲۶.

(۶) ايضاً- صفحو ۲۶ ۽ ۲۷.

(۷) هيءَ روايت ناميارا ليکڪ، اديب ۽ ڊرامه نويس محترم روشن علي ٽنيو صاحب ٻڌائي.

(۸) ايم. ايڇ. پنهور، ”سنڌ جي تاريخ ۽ آثارقديمه تي تحقيق ۽ اشاعت“ صفحو ۱۵۲، ٽه ماهي مهراڻ ۲/۱۹۸۴ع (سنڌي ادب سيمينار نمبر) سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو.

(۹) ايضاً- صفحو ۱۷۲.

(۱۰) ايچ. ٽي لئمبرڪ، ”سنڌ مسلمانن جي فتح کان اڳ“ صفحو ۸۸، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو.

(۱۱) ايضاً- صفحو ۲۱۳.

(۱۲) ايضاً- صفحو ۱۰۹.

(۱۳) ايضاً- صفحو ۱۱۸.

(۱۴) 'A Dictionary of Archaeology', Warwick Bray, and David Trump.
۽ ڪجهه رسالن، ڪوٺائن ۽ ادب دوستن کان مليل معلومات تي لکيل.

فڪر لطيف جا چند نقطا

مخدوم غوث محمد پيرزادو

عام طور چيو وڃي ٿو تہ شاھ عبداللطيف ڀٽائي رحہ اُمي (اڻ پڙهيل) هو. پر هينئن حقيقتن جي آڌار تي شاھ صاحب کي اڻ پڙهيل ڪيئن ٿو چئي سگهجي؟

● اهو ثابت آهي تہ شاھ عبداللطيف رحہ قرآن شريف فارسي ترجمي سان، جنهن جون قرآني آيات ڪاري مس سان، ۽ فارسي ترجمو ڳاڙهي مس سان، قلمي نسخو شاھ صاحب پاڻ سان ڪندو هو.

● مثنوي مولانا روم رحہ جي، جيڪا ميان نور محمد ڪلهوڙہ حاڪم سنڌ شاھ صاحب کي خوشخطي ۾ تحرير ٿيل تحفہ طور ڏني هئي، سا پاڻ سان ڪندو هو.

● ڪلام ڪريم، پنهنجي ڏاڏي شاھ ڪريم بلڙي واري جو ڪلام رسالہ پاڻ سان ڪندو هو. اها ڳالهہ مستند ۽ ثبوت پايہ ثبوت تي پهتل عام ۾ مڃيل آهي.

● شاھ صاحب ۽ مخدوم "محمد" ڪوٽڙي محمد ڪبير واري درميان خط وڪتابت رهندي هئي ۽ شاھ صاحب جو ڪوٽڙي محمد ڪبير ۾ اچڻ ۽ صحبتون مشهور آهن.

● مخدوم محمد، ڀٽائي صاحب جو همعصر ۽ هم راز، هم نوالہ ۽ هم پيالہ هم آهنگي ۾ هم رنگ، تصوف جي رنگ ۾ رنگيل ۽ رچيل هئا. ڀٽائي بيٺڪ ڀٽائي وارو لٺو، يعني لٺي هيٺان بيٺڪ جا نشان ۽ اهڃاڻ اڄ بہ ڪوٽڙي محمد ڪبير جي آس پاس زبان زد عام آهن.

● شاھ ڀٽائي جا فارسي خط سندس هٿ اکر تحرير شدہ، ڊاڪٽر حامد علي خانائي اسان جي ڪتبخانہ الڪبير اڪيڊمي ۾ ڏٺا هئا. اهو چشم بديد گواھ بقيد حيات موجود آهي. افسوس آهي جو اهي نهايت قيمتي خط زماني جي دستبرد جي ڪري ضايع ٿي ويا آهن!

مخدوم محمد جو قطع ولادت ۽ وصال جو هن طرح آهي. "

مخدوم محمد بن مخدوم عزت الله بن مخدوم رحمت شاھ احناد (پوٽو) شيخ محمد ڪبير بن محمد بن محمود بن عصمت الله بن تقي بن ابوبڪر بن حضوري هارون بن اسحاق بن قيس.

بسلسلہ خليفہ اول حضرت ابوبڪر صديق رضي الله تعاليٰ عنہ

تاريخ استمرار ابر و باران کہ مشهور
بہ سي است غبير و قتہ من ۱۰۵۲ ھ

چون مخدوم زمان آن عالم دوران دالشور
ازین دارالفنا و رحلت سوئي دارالبقا کرد

رسيد در فلک آواز خاص و عام نيک و بد
که امروز از جهان شد حاتم ورحلت سخا کرد

زمانه جست از سالار تاريخ وفات او
روان گفتا که مسند خالي از جود وعطا کرد

(۱) تذکره راوي آهي ته شاهه لطيف کهڙن جي ٻاهران اچي منزل انداز ٿيو. مخدوم محمدي دعوت ڏياري موڪليس.

شاهه صاحب بيت لکي موڪليو ته:

اڄ نه آيس آئون، صبح ايندس سپرين،
توتي جنهن جو ٿانءُ، سو ڪٿي بار ڪُهين جو.

شاهه لاءِ مشهور آهي ته پڙهيل نه هو، ليکن تذکري جو مؤلف لکي ٿو ته:

"شاهه صاحب اين بيت سندي، نوشته فرستادند"- (۱) حديقة الاولياءِ- تاليف: سيد عبدالقادر بن سيد محمد ٺٽوي- تصحيح سيد حسام الدين راشدي. ص ۲۳ ۽ ۲۴.

(۲) ٻي روايت آهي ته شاهه عبداللطيف ڀٽائي ۽ مخدوم معين درميان علمي بحث و مباحثه جي خط و ڪتابت رهندي هئي.

مفتاح العلوم، "مثنوي مولوي معنوي، هست قرآن در زبان پهلوي". مولانا جلال الدين "رومي" کان شاهه صاحب متاثر ٿي، ان نموني مماثلت ۾ ڪيئي شعر چيا آهن. ان مان هڪ شعر بطور نموني ضروري پيش ڪجي ٿو:

بشنو از نے چون حکايت ميکند وز جدائيها شکايت ميکند- "رومي"

بانسري کان ٻڌ ڪهڙو حال ٿي ڪري،
هجر ۽ فراق جي ڪهڙي شڪايت ٿي ڪري.

وڍيل ٿي وايون ڪري ڪنل ڪوڪاري،
هن ٻن پالهنجا ساريا هو هنجون هڏن لئه هاري.

مٿيون شعر يا بيت، مماثلت ۽ هڪ جهڙائيءَ جي هر پهلو کان هڪ جهڙو مثالي آهي. هي بيت اصل ۾ گنج شريف جي سرود مان پهريون بيت آهي. هاڻوڪن رسالن ۾ ترتيب تبديل ڪري اصليت کان روگردالي ڪئي وئي آهي. ان ۾ مصلحت ڪهڙي آهي، اها حقيقت لومؤلف ٻڌائي سگهندا.

سر سهڻي جي داستان پهرين جي پڇاڙي ۾ ڏنل وائي جو مُنڍ هي آهي: ”ڪهڙي منجهه حساب، هوئڻ منهنجو هوت ري“ اڪثر شاهه صاحب ذومعنيٰ جو ڏاڍو ڪوڏيو هو. ڪٿي ڪٿي جاين تي ساڳيا ساڳيا لفظ آئي ٿو، جن جي جدا جدا معنيٰ ٿئي نڪري. جيئن ته سر سهڻي جي داستان پنجين ۾ (جا هُتِ) جاهڙ اندر جي ساهڙ ڏني ساهه ڪي. ساهڙ ڇڙي نه ساهه جي- ساهڙ ساهڙ ريَ- ساهڙ ميڙ سَميِع- ته ساهڙ ڇڏي ساهه جي. بعضي وري ساڳي سٽ ۾ اهڙا لفظ اچن ٿا، جن جي مُنڍ ۾ اکر هڪڙي اچار وارو آهي. گهڻو ڪري ڪلام ۾ ائين ڏسڻ ۾ ٿيو اچي. اهو رستو اهڙو سنو ٿيو لڳي جو وڻندو پڙجي. بعضي ته هڪڙي مصرع جا اڌ يا ڪو ڀاڱو ڪيترن ئي بيتن ۾ ٻيءَ ٿيءَ وري وري ٿو اچي. يا پهرين مصرع ۾ ٿيا پوئين مصرع ۾ جي تمام گهڻو خبر ڏين ٿا. بعضي وري بيتن ۾ ٻين جي بيتن جون مصراعون يا ڀاڱا تضمين وانگر اچن ٿا ۽ ان شاعر جو نالو اتي جو اتي ثابت ڏسجي ٿو. جهڙي طرح سارنگ جي داستان ٽئين ۾- سَند تي منڊل مَنڊيا، موتي آيو مينهن، لال پرين لسڪير چوي ساري سارو ڏينهن، جن سين ليڻن لايو نيهن، سي پرين پيهي گهر آئيا. اهڙيءَ طرح ساڳي سر جي داستان چوٿين ۾ ڊِٺ ڊِري پٽ پئي، وڄن ڪيا ورنَ- اونهي ٽي عيسو چوي- ڇاڇر سڪا ڇن. جي محب اندر مون من، سي پرين پيهي گهر آئيا. وري ابڙي جي داستان چوٿين ۾ موتڻ جي مصلحت، مون ڪي ڏيو مَ جيڏيون، نهاريندي پس نڪري آريائي البت، سرتي شراڪت، آئون ڪيئن آڳن سين ڪريان. اهڙيءَ طرح جوڻي ۽ محمود جي بيتن جون مصراعون به آيل آهن ۽ عنايت جو نالو به ڪن بيتن ۾ آيل آهي. اهو عنايت، جاني ڏيري جو پٽ ۽ شاهه صاحب جو مريد هو، جنهن جا بيت شاهه ڪي به وڻندا هئا. پر ڪي چون ٿا ته شاهه صاحب پنهنجا بيت ناهي محبت ڪان عنايت جو نالو وڌو آهي. جيئن ڪوهياري جي داستان ٽئين ۾- زر خريدي جتن جي هي گولي بندي ڏاهه، آجيڻ عنايت چوي هٿ آريائي آه- سو مون سڌ سُهاءِ، جيئن ٻانهي ڪوئن ٻاجهه سين.

شاهه صاحب جدا جدا سرن ۾ جدا جدا مضمون آندا آهن ۽ گهڻو ڪري عاشقن جون ڳالهيون ۽ مزي جهڙا قصا جن جو اڳي به سنڌ ۾ رواج هو، پنهنجي ڪم آندا آهن. جيتوڻيڪ سڀ ڳالهه مان خاص مطلب ۽ حقيقي مدعا اها ساڳي آهي، مگر جدا جدا ڳالهين جي وسيلي عاحده علحده رنگن ۽ ويسن ۾ ظاهر ڪري ڏيکاريو اٿن. انهن قصن ۾ جيڪي عاشق آهن تن جي واتان جڻ چيل آهي. پڙهندڙ ائين ڀائيندو ته شاهه يا شاعر پاڻ نٿو چوي، پر اهو عاشق ٿو چوي، جڻ ته شاعر ۽ عاشق ٻئي هڪ آهن. منجهن ڪا به جدائي ڪانه آهي. انهيءَ ڪري شاهه جي ڪلام ۾ اهڙو اثر ٿو ٿئي جو پڙهندڙ درد ۾ ڳريو وڃي ۽ شاعر جي اونهي سوز واري خيال ۾ محو ٿيو وڃي، جيڪا خاصيت تعريف ڪرڻ جوڳي آهي. سا اها ساڳيو مطلب جدا جدا لفظن ۾ جدا جدا ماڻهن جي واتان پيو نڪري ۽ سڀ جي وڃيو مولا جي عشق تي بيهي. سڄي رسالي ۾ اهڙو اسرار و رموز ڀريل آهي.

جيئن صوفين جو چوڻ آهي تہ الله تعاليٰ هرجاءِ حاضر آهي، اهو نُڪتو شاهہ صاحب جدا جدا عاشقن جي واتان ظاهر ڪرائي ٿو، جيئن مومل چوي ٿي تہ:

ڪيڏانهن ڪاهيان ڪرهو چوڙس چٽائو،
رائو ۽ رائو، ريءَ رائي بيو نانهن ڪي.

سهڻي چوي ٿي تہ:

لڏيندي لباس، جتن جيڏو ڪيو،
اچي آريءَ ڄام جو، وڻ وڻ سنجهان واس،
جي مرون ڪانئر ماس، تہ بہ هڏ هلندر هوت ڏي.

مولانا جلال الدين رومي رحہ پنهنجي ڪتاب بنسبت چيو آهي تہ:

مثنوئي ماد ڪان وحدت پست ـ وحدت اندر وحدت هست
مثنوي المعنوي المولوي ـ هست قرآن در زبان پهلوي
من چہ گويم وصف آن عاليجناب ـ نيست پيغمبر ولي دارد ڪتاب
رحمت الله برجنازه مولوي ـ داد قرآن را لباس پهلوي
علم اهل دل نہ از مڪتب بود ـ بلڪہ از تلقين خواصہ رب بود
بي ڪتاب و بي حساب و بي اديب ـ اوليانرا حق ڪند علم نصيب

اهڙيءَ طرح صوفين جي قول موجب اسلامي مذهب جي سڀني ڳالهہ جون ٻہ معنائون آهن: هڪڙي حقيقي يا باطني، ٻي مجازي يا ظاهري، جنهنڪري ثابت ڪري سگهجي ٿو تہ دين اسلام اصل حقيقت تي ٻڌل آهي، نہ ظاهري تقليد تي. اها حقيقت ساڳي تصوف واري آهي نہ ڪا ٻي، ۽ اسان جو نبي الڪريم صلي الله عليه وسلم پاڻ وڏو صوفي آهي، تنهنڪري ڪاملن جي لاءِ عروج ۽ نزول جون ٻہ حالتون مقرر ٿيل آهن. پهرين حالت وصال جي ۽ ٻي فراق جي آهي. پهرين وصف ۾ صوفي حق يا حق جو جزو آهي ۽ ٻي ۾ هو انسان نالي آهي. اها پهرين حالت عروج يا جلاليت جي هئي، جنهن موجب حضرت محمد ڪريم عليه الصلواة والسلام پاڻ چنانچہ سان فرمايو آهي تہ:

لِيي مَعَ اللهِ حَالاتٌ حَالَتاً اَنَا هُوَ وَ هُوَ اَنَا ـ حَالَتاً اَنَا اَنَا وَ هُوَ هُوَ، يعني الله تعاليٰ سان آئون ٻن حالتن ۾ گذاريان ٿو. هڪڙي حالت ۾ آئون هو آهيان، ۽ هو آئون آهي؛ ٻي حالت ۾ آئون آئون آهيان، ۽ هو هو آهي. اهو ساڳيو محمد ڪريم صلي الله عليه وسلم فرمايو آهي تہ: مَنْ رَاٰنِي رَاٰءَ الحَقَ، يعني جنهن مون کي ڏٺو، تنهن ڄڻڪ الله جل شانہ کي ڏٺو.

لافرقَ بَيني وَ بَينَ رَبّي، يعني منهنجي ۽ منهنجي رب جي وچ ۾ ڪوبہ تفاوت ڪونهي.

اَنَا اَحمَدٌ بِلاَ مِيمِي، يعني آئون احمد ميم کان سواءِ آهيان، يعني احد آهيان.

اهي سڀ جذبي ۽ جلاليت واريون حالتون پهرين جون گفتارون هيون.

وري ساڳيءَ طرح رسول ڪريم عليه الصلوات والسلام هو، جنهن جي زبان گوهر فشان مبارڪ ڳالهه هي جملا نڪتا:

إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ. يعني آئون توهان جهڙو ماڻهو آهيان.

لاَ أَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلاَ أَقُولُ لَكُمْ إِنِّي مَلَكٌ. يعني مون کي غيب جي خبر ناهي پوي، نڪي آئون اوهان کي چوان ٿو ته آئون ملائڪ آهيان.

لاَ إِلٰهَ إِلاَّ اللّٰهُ وَحْدَهُ لاَ شَرِيكَ لَهُ وَ مُحَمَّدٌ عَبْدُهُ وَ رَسُولُهُ. يعني الله هڪڙو آهي، ۽ انهيءَ کانسواءِ ٻيو ڪونهي. نڪو سندس ڪو شريڪ آهي ۽ محمد سندس ٻانهو ۽ پيغام رسائڻ وارو آهي

اهي سڀ انسانيت واري ٻي حالت جي نسبت جون ڳالهيون آهن. سڀني صوفين جو مطلب متو به اهو ئي آهي. حقيقت ڪري سڀني مشائخن ۽ درويشن ۽ خدا رسيده ٻانهن کي اهي ٻه پهلودار ڳالهيون هونديون آهن. هو هڪڙي ساڳي حالت ۾ ڪين رهندا آهن. لاها چاڙها هنن لاءِ ضروري به آهن.

ڪڏهن حقيقت ۾ محو هوندا آهن، ڪڏهن مجاز ۾ مشغول هوندا آهن.

انهن بنسبت شيخ سعدي شيرازي چيو آهي ته:

گهي بر طارم اعليٰ نشينم — گهي بر پشت پائي خود نه بينم

اگر درويش بريک حال ماندي — سر دست دو عالم برفشاندي

اهي تصوف جي اسرار واريون رمزون آهن، جن بابت شاه عبداللطيف قدس الله سره پنهنجي رسالي ۾ ڪافي اشارا آندا آهن. اگرچه خلاصو صوفين جي حڪمت بابت ٻن سرن ڪلياڻ ۽ يمن ۾ ۽ آسا ۽ رامڪلي ۾ ذڪر آندو آهي، جيڪو رسالي جي آخرين ٻن سرن ۾ اشارا موجود آهن. پر تڏهن به اندروني مطلب سموري رسالي جو اهو ئي آيو آهي.

جهڙي صورت ۾ مولانا جلال الدين رومي رحه. قرآن کي فارسي لباس پهرائي زينت وارو ڪيو آهي، اهڙيءَ صورت ۾ ساڳي نموني شاهه صاحب سنڌي وٿن ۾ دُرِيڪانو ڳائي، ان کي رسالي جي طرز ۾ آڻي، ظاهر ڪيو آهي. اهو شاهه جي ڪلام جو فن ڪمال معراج واري منزل وارو آهي. اهو اڻ ڄاڻ ۽ اڻ پڙهيل اسي جو ٿي ٿو سگهي؟

شاهه صاحب ٿو فرمائي: جي تو بيت ڀانئيا، سي آيتون آهين، وڃيو لُنئن لائين، پريان سندي پار ڏي..

شمع ٻارينديي شب، پهره ٻاڪون ڪيو
سوت مران تمي سينڌرا رانڀل ڪبارڻ رب
تنهنجي تات طلب ڪانگ اڏاير ڪاڪ جا.

چڙهيا چارڻي ڀار سوڍا شڪاري   ڪر مان ڦٽي ڪني سوڍي سوڀاري.
ويا ڪاهي ڏاڪا ڪري ڏي جت مومل موچاري   موٽيا نہ ماري ڪڙوڙ لتاڙي ڪاڪ جا.
مومل ڪي مجاز جا اڪمن ۾ انبور   هٿي حاڪمن کي پست نهاري پور
کهوٽ ڀهرين ڪهوڙ جي ويا سي وڃيا.

مومل ساري مير، آهيڙن کي آ ڪري   سوڍي گهٽا سهايا، پڙهيا پنڊت پير
هٿي تن کي تير، مٺيا جن مٽن ۾.

گجر ڪي گجميل جون، تارن ۾ تبرون   هٿي حاڪمن کي زور پريون زبرون
ڪاڪ ڪنڌيءَ تبرون، پسو پرڏيهين جون.

مضمون تيار ڪرڻ ۾ مددي ڪتاب.

١. مفتاح العلوم، مثنوي مولانا جلال الدين رحہ رومي
٢. رسالہ شاهہ ڀٽائي، مسمي بہ انوار الاهي، قلمي قاضي فقير محمد، المتخلص "قانع"
خلف مرحوم مغفور قاضي علي بخش ساڪن روهڙي شريف ١٨٩٥ع.
٣. شاهہ جي رسالي جا سرچشما ١٩٧٢ع.
٤. حديقة الاولياء، تاليف سيد عبدالقادر بن سيد محمد ٺٽوي
تصحيح سيد حسام الدين راشدي ص ٢٣-٢٤
٥. ذاتي مشاهدي ۽ مطالعي مان تخيل تجويز ڪيل
٦. الڪبير اڪيڊمي ڪوٽڙي محمد ڪبير مان مواد ورتل.

”چٽنگون“- سنڌي نثري ادب جو هڪ شاهڪار

ممتاز مهر

ويهين صديءَ جو شروع وارو نثري ادب- جنهن ۾ طبع زاد ناول، ڪهاڻيون ۽ مضمونن جا مجموعا اچي وڃن ٿا -- ادبي تاريخ ۾ اهم جاءِ والاري ٿو. هن دور ۾ نه رڳو سنڌي نثري ادب جو عروج ٿيو. بلڪ پهرين مهاڀاري جنگ ۽ ٻي مهاڀاري جنگ جي وچئين عرصي دوران اهڙا ڪتاب به شايع ٿيا، جيڪي سنڌي ادب ۾ ڪلاسڪ جو درجو رکن ٿا. مضمون نويسي ۾ جيڪي مضمونن جا مجموعا ان دور ۾ شايع ٿيا ۽ شهرت حاصل ڪئي، تن مان پرمانند ميوارام جي مضمونن جو مجموعو ”گل ڦل“، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي جو ”چونڊ سنڌي نثر ۽ نظم“، لال سنگ اجواڻي جو ”ويچار“، نارائڻداس ملڪاڻيءَ جو ”ڳوناٽي چهر“، تيرٿ وسنت جو ”چٽنگون“، نارائڻداس ڀنڀاڻيءَ جو مرتب ڪيل ”ادبي گلشن“، رام پنجواڻي ۽ نارائڻداس ڀنڀاڻيءَ جو مرتب ڪيل ”ادبي غنچو“ ۽ ليکراج ڪشنچند عزيز جو ”ادبي آئينو“ نه رڳو تفصيلي تجزيي جي قابل آهن، بلڪ انهن مان جيڪي ڪتاب اڻلڀ آهن، تن کي ٻيهر شايع ڪرڻ جي ضرورت آهي، جيئن نئون نسل به پنهنجي ادبي ورثي کان پوريءَ طرح واقف ٿي سگهي.

جيئن ته تيرٿ وسنت جي مضمونن جو مجموعو ”چٽنگون“ هڪ اهم اڻلڀ ڪتاب آهي، تنهنڪري ساهتيه پريمين کي ان جو واس وٺائڻ خاطر ان جو مختصر تعارف ڪرائڻ ضروري آهي. مضمونن جي گوناگوني، وڻندڙ ٻولي ۽ اثرائتي انداز ۾ بيان سبب ”چٽنگون“ ور ور ڏيئي پڙهڻ جي لائق آهي. هيءُ ڪتاب ۱۹۴۱ع ۾ شايع ٿيو هو، تنهنڪري ڪي مضمون ان دور جي پس منظر ۾ لکيل آهن. اهو زمانو هٽلر جي نسل پرستيءَ واري سياست ۽ ڏاڍ ڏمر جو زمانو هو. ان مناسبت سان هڪ مضمون ۾ نسل پرستيءَ تي تنقيد ڪيل آهي. هٽلر ۽ نازي ازم جو خاتمو اچي ويو، پر اڃا تائين ڏکڻ آفريڪا ۽ ڪن ٻين ملڪن ۾ نسلي مت ڀيد واري پاليسي اڃا جاري آهي، جنهن ڏاڍا هاڃا ڪيا آهن، تنهنڪري اهڙي موضوع تي لکيل مضمون جي افاديت ختم ڪانه ٿي آهي. مذڪوره موضوع واري مضمون کي ليکڪ هڪ وسيع تناظر ۾ لکيو آهي.

رائل سائيز ۽ ۲۱۰ (ٻه سو ڏهه) صفحن تي مشتمل ڪتاب ۾ ڪل ۱۵ مضمون آهن. ڪتاب جو مهاڳ حيدربخش جتوئي صاحب جو لکيل آهي. جتوئي صاحب پنهنجي مهاڳ ۾ مصنف ۽ سندس مضمونن بابت ٻي ريا ٿي خيال جو اظهار ڪيو آهي. مثال طور پنهنجي مهاڳ ۾ هڪ هنڌ لکن ٿا:

"منهنجو دوست وسنت انهن تمام ٿورن انسانن مان آهي، جن جي دل درد سان پرين آهي ۽ جي اعليٰ درجي جي ذڪا ۽ ذهن جا صاحب آهن. سندس ذات مشرق ۽ مغرب جي ادبيات ۽ اثرات کان ڪافي ماهر آهي ۽ وسيع معلومات سان گڏ ڪيس غير ملڪن جي سير سفر جا موقعا به مليا آهن. هنن مضمونن ۾ هن جديد طرز تي پنهنجي خيالن جو اظهار ڪيو آهي. ڪي مضمون علمي آهن، ڪي ڪن بزرگ هستين جي حياتي ۽ خيالن بابت آهن ۽ ڪن جو واسطو ڪن معمولي شخصيتن سان آهي. هرهڪ مضمون مان اميد ته پڙهندڙن کي چڱو اپياس ۽ رس حاصل ٿيندو. ممڪن آهي، بلڪ ضروري آهي ته پڙهندڙ مصنف جي ڪن خيالن سان شامل راءِ نه ٿين. ممڪن آهي، ته ڪي ڪوتاهيون به هجن. ڪهڙو انسان آهي جو خطا کان خالي آهي! پر ان کان ڪو انڪاري نه ٿيندو ته مصنف هڪ سنئين راهه ۾ قدم کنيو آهي. اهڙي نموني جا مضمون سنڌيءَ ۾ بلڪل گهٽ آهن. حقيقت ۾ اسان جي ديس ۾ ادبيات ۽ علمي مذاق ايتري قدر ڪم ۽ پست آهي جو هن قسم جي تصنيف لاءِ تحسين ڪرڻ واجب آهي، تڏهن ئي چڱا چڱا ماڻهو هن طرف توجهه ڏيندا. ارمان آهي، جو اڄڪلهه فقط عيب جوئي تائين ئي تنقيد محدود ڪئي وڃي ٿي ۽ اهوئي سبب آهي جو اسان وٽ ترجمن کان سواءِ گهڻو اصلي مواد ڪونهي."

"چڻنگون" (Sparks) جو پهريون مضمون "شاهه جو سنيهو" آهي. وسنت جو هي مضمون نج وطن دوستيءَ جي اثر هيٺ لکيل آهي. مضمون جي شروعات ئي عام پڙهندڙ تي اثر وجهڻ لاءِ ڪافي آهي. "شاهه جو اسان لاءِ ڪهڙو پيغام آهي؟ ڪهڙو آهي سندس سنيهو جو اسان کي دل سان هنڊائڻ کپي ۽ جنهن تي پيروي ڪرڻ جڳائي؟ انهيءَ ۾ ته شڪ ناهي ته اسين سندس حقيقي وارث آهيون ۽ سنڌي هئڻ جي حيثيت ۾ اهو اسان جو اخلاقي خواهه وطني فرض آهي ته ان بي بها ورثي کي پنهنجي دلين ۾ محفوظ رکون ۽ پنهنجي حياتيءَ کي ان سان خوش رنگ ۽ معطر بنائي ديس ديسانتر کي ان جو واس ونايون، جيئن ان جي فيض کان ڪوبه محروم رهجي نه وڃي." "شاهه نج ۽ خالص سنڌي آهي ۽ هن ملڪ جي ٿر ۽ بر، ڏونگر ۽ ماڻري، آسمان ۽ زمين جو يگانو مجسم روح آهي. اهوئي سبب آهي، جو شاهه مون کي عزيز آهي. حقيقت آهي ته تون ۽ مان جنهن سچائي، صداقت ۽ سوبيا سان شاهه جي شعرائي آرسيءَ ۾ هوبهو پنهنجو پاڻ ڏسي سگهون ٿا، تنهن جي خود اسان کي ڀروڙ ڪانهي. اسان جو سائس جگري سبنڌ آهي، جو اسان کي ڇڪي وٺس نئي ٿو."

هڪ ٻئي مضمون ۾ مشهور داستان "ممتاز دمساز" جو جائزو ورتل آهي. هن مضمون ۾ عشقيه داستانن ۽ عالمي ادب جو دلچسپ تجزيو ڪيو ويو آهي. مضمون "سنڌو" ۾ سنڌو نديءَ جي تاريخ ۽ تهذيب جي حوالن سان منظر ڪشي ڪئي وئي آهي. "شاهه جو سنيهو" جيان

هن مضمون ۾ ڀڻ مصنف جذبات لڳاريءَ جي انتها ڪري ڇڏي آهي. بهرحال سنڌو نديءَ بابت هيل تائين لکيل سڀني مضمونن منجهان هي هڪ آهي. ”جيڪڏهن سنڌوءَ جو اسان جي ملڪ ۽ ماڻهن تي اثر ڏسڻو اٿو ته اسان جي شاعرن جا ورق ورائي ڏسو. اسان جي مادري زبان جا محاورا جاچيو، اسان جي مڙهين ۾ ليئو پايو، ٻهراڻا ڪٿو، زنده پير جي جوت جڳايو، مداحون پڙهو، لال ڪي هندوري ۾ لوڏيو ۽ هاري ناري سان خوشيءَ مان يڪ آواز ڳايو: ’پلي آئين، جيءُ آئين درياءَ شاه‘ ته اوهان جو روح ريلو ڏيندو ۽ ممڪن آهي ته اچانڪ اوهان کي اسان جي رڳن ۾ سنڌوءَ جي شالدار وهڪ ڏسڻ ۾ اچي.“

گوناگون مضمونن تي مشتمل هن ڪتاب جو هڪ مضمون ”آسماني اثر“ بظاهر ته فلڪيات متعلق آهي، پر موضوع گهڻو ڦهليل آهي، جنهن ۾ سائنسي ڳالهين کان علاوه نجوم ۽ انساني سڀاءَ تي آسماني اثر وغيره جهڙين ڳالهيون ڪيل آهن. تيرٿ وسنت صاحب جو انداز بيان ٻي اهڙو سحر انگيز آهي، جو پڙهندڙ ٻهريون جملو پڙهڻ سان ئي مگن ٿيو وڃي. مثال طور مذڪوره مضمون اجهو هن ريت شروع ٿئي ٿو: ”خبر ائيئي ته هي برهمانڊ ڪيڏو آهي؟ ڪٿي آهي سنڌس منڍ ۽ ڪٿي آهي سنڌس ڇيهه؟ شايد آڪاس ۽ پاتال پڌو هوندءِ! شايد ”گگن ٿال روي چند جنڪ موتي“ ۽ فيثا غورث جو آهنگ ڪائنات (Music of the Spheres) پڌو هوندءِ ۽ جيسيڪا وانگر چانڊوڪيءَ ۾ هرهڪ ستاري، سياره ۽ سج ۾ تانسين ۽ آرفيوز ڏسي سنڌس سرود ۽ ساز جهٽڻ جي ڪوشش ڪئي هوندءِ. جي تنهنجي دل غيب جي رمز ۽ راز سان جڪڙيل آهي ته ممڪن آهي ته سچل وانگر ”هُوهُو پرينءَ جو آواز“ سڻين ۽ پنهنجي قلبي چنگ مان عجيب آهنگ ۽ شبد اناهت اٿين ڪرين. پر اهي سڀ شاعرانه جذبا آهن ۽ سنڌن ڪلا ڪويءَ جي ڪوتا ۽ ڪلپنا شڪتيءَ ۾ آهي.“

”چڻنگون“ جو سڀ کان دل ڀڄائيندڙ ۽ اکين ۾ آب آڻيندڙ مضمون ڀڳت ڪنوررام متعلق آهي. اهڙو تاثراتي مضمون سنڌيءَ ۾ ورلي پڙهڻ ۾ ايندو:

چارڻ چوري چنگ کي جڏهن ويهي وڄايو،
شهر سڄو، اي سنگتا، تنهنجي تندن تپايو.

”٢- نومبر ١٩٣٩ع سنڌ لاءِ ماتمي ڏينهن هو: اڳين رات رڪ اسٽيشن تي هڪ اهڙو واقعو ٿي گذريو هو، جنهن جي پيٽ فقط پونڪنپ سان ڪري سگهجي ٿي. ڪڪائين باهه وانگر خبر ڦهلجي وئي ۽ ملڪ ڄڻ ڄرانجي ويو. ڪشمور کان ڪراچيءَ تائين دلين کي ڌڌڪو آيو ۽ بي اختيار نيڻن مان لڙڪ اڙي پيا.“

مذڪوره مضمون جو انت هن ريت آهي: ”اپني جي هٽ جا ساده لوح هاري ڳالهه ٿا ڪن ته پنهرڪي ۽ تماشا ۽ ويل آسربل ڪنڪن وچ ۾ چيرولي ٻجڙي، ڪنڌل، ڪڙٽي ۽ چير

سان هڪ سهڻو، سداملوڪ شخص اوچتو پرگهت اچيو ٿئي ۽ جامو جهلي، هڪ جوڙي، اکين ۾ آب آڻي التجا پيو ڪري، "خدا خير ڪجائين. لوڪن کي ساجهه ڏجائين. هائو، شل خدا خير ڪري، لوڪن کي ساجهه ڏي."

شخصي خاڪا نگاري يا اسڪيچ جي لحاظ کان مضمون "نانو" پڻ بهترين آهي. پڙهڻ سان ٿهڪ به پيا نڪرندا ته ڪٿي ڪٿي آهون پڻ.

"چٽنگون" ۾ ڏلل سڀئي مضمون شاعرانه جذبن، امنگن ۽ فيلسوفائي ويچارن سان ڀرُ آهن. ٻولي ڪهڙي قدر سادي، سوادي ۽ سپڪ استعمال ٿيل آهي.

"چٽنگون" جو ليکڪ تيرٿ وسنت هاڻي تيرٿ بسنت جي نالي سان مشهور آهي. بزرگ ليکڪ جي عمر هن وقت اٽڪل ٨٠ کن سال هوندي. ورهاڱي کان پوءِ ڀارت هليو ويو ۽ هن وقت دهليءَ ۾ رهي ٿو. ڀارت ۾ رهڻ دوران ٻين تصنيفات کان علاوه ڀڳت ڪنور رام جي مڪمل سوانح به لکيائين، جنهن تي سرڪار ڀاران انعام به مليس. تنهن کان سواءِ شيڪسپيئر جي ڊرامن جا سنڌيءَ ۾ ترجما به ڪيائين، جيڪي پڻ ڏاڍا مقبول ٿيا. ڀارت ۾ سنڌس ڪجهه ڪتاب بي.اي ۽ ايم.اي لاءِ درسي ڪتابن طور تسليم ٿيل آهن.

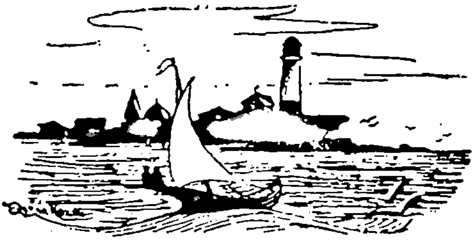

انڊيا آفيس لائبريريءَ ۾ سنڌي ملفوظات ۽ سنڌي ڪتاب

مدد علي سنڌي

"انڊيا آفيس لائبريريءَ" جو نالو تاريخ ۽ تحقيق سان شوق رکندڙن لاءِ ڪو نئون نالو بنهه ڪونهي. لنڊن ۾ واقع انهيءَ لائبريريءَ ۾ سنڌي ڪتب جي ثقافت، تاريخ ۽ سياست جا اهي اهڃاڻ ۽ راز پوشيده آهن، جن کي پڙهڻ لاءِ عمر جو هڪ وڏو حصو وقف ڪجي ته به اهو گهٽ آهي. سنڌي ڪتب جي مختلف ٻولين جا اڻ لڀ قلمي نسخا، "برٽش دور حڪومت" توڙي "ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ" جي دور جي لکپڙهه، ويندي ۱۹۴۷ع تائين برٽش حڪومت جا سمورا دستاويز اتي موجود آهن، جن مان ڪوبه ماڻهو سولائيءَ سان وڃي لاڀ پرائي سگهي ٿو.

اصل ۾ سنڌي ڪتب جي گهٽ ماڻهن کي اها ڄاڻ هوندي ته انڊيا آفيس لائبريري ڪڏهن ۽ ڪيئن وجود ۾ آئي، پر وري ان کي موجوده حالتن ۾ ڪهڙن ڪهڙن دشوار مرحلن مان گذرڻو پيو! پاڪستان توڙي هندستان مان شاگرد يا اهلِ قلم حضرات جيڪي اڪثر ڪري لنڊن ايندا رهن ٿا، انهن مان ڪيترن ته انهيءَ شاندار ڪتبخاني مان استفادو ڪيو هوندو، پر وري ڪيترا ماڻهو برٽش لائبريري جي ڪتبخاني کي "انڊيا آفيس لائبريري" سمجهي وڃڻ ڪري هليا ويندا آهن، پر جن ماڻهن هن لائبريريءَ مان فيض حاصل ڪيو، انهن به هن لائبريريءَ جي تاريخ بابت چند اکر لکڻ گوارا نه ڪيو. (لائبريريءَ جي تاريخ بابت مفصل ڄاڻ ايندڙ مضمون ۾ پيش ڪندس.) بهرحال ۱۸۶ ورهين کان قائم هن لائبريريءَ ۾ سنڌ جي تاريخ جا انمول گوهر توڙي ۱۸۴۳ع کان وٺي ۱۹۴۷ع جي دور جي برٽش حڪومت جا اهم دستاويز موجود آهن، جن کي سچ پچ ته منظر عام تي آڻڻ جي ضرورت آهي. پر بدقسمتي اها آهي، جو انهيءَ لائبريريءَ مان فيض حاصل ڪرڻ لاءِ ايندڙن ۾ سنڌ جي ماڻهن جو تعداد بنهه گهٽ آهي. جيئن مون پهريون اهو ذڪر ڪيو ته اڪثر ماڻهن کي اها ڄاڻ ئي ڪونهي ته "انڊيا آفيس لائبريري" لنڊن ۾ ڪٿي واقع آهي؟ اهڙوئي واقعو مون سان به پيش آيو، جڏهن مون لنڊن رواني ٿيڻ کان اڳ ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي چند پروفيسرن کان، جيڪي لنڊن تي پاڻ کي اٿارٽي سمجهندا آهن، انڊيا آفيس لائبريريءَ جو پتو پڇيو. ڪن ٻڌايو ته لائبريري برٽش لائبريريءَ ۾ واقع آهي، ته ڪن وري اهو ڏس ڏنو ته انڊيا آفيس لائبريري

"برٽش ميوزم" جي پرپاسي ۾ واقع آهي. جڏهن اهي ايڊريسون ڪٽي لنڊن پهتس ته ان مهل نهايت اچرج وڪوڙي ويو، جڏهن برٽش ميوزيم ۾ اندر يا ان جي پسگردائيءَ ۾ انڊيا آفيس لائبريري جي ڳولا ڪيم، جنهن جو اتي وجودئي ڪونه هو. بعد ۾ پنهنجي محترم دوست ۽ ساٿوت مخزن جي چيف ايڊيٽر همايون گوهر ۽ ساٿوت جي جنرل مئنيجر مسٽر نذيراحمد جي معرفت انڊيا آفيس لائبريري ۾ ڪم ڪندڙ مسٽر سليم قريشي جي مدد سان نه رڳو "انڊيا آفيس لائبريريءَ" جو اصل پتو معلوم ٿيو، بلڪ مسٽر قريشيءَ جي مهربانيءَ سان لائبريريءَ ۾ڪجهه وقت هڪ فيلوشپ جهڙيون سهوليتون حاصل ٿي ويون.

اصل ۾ برٽش ميوزيم جي عمارت نيو آڪسفورڊ اسٽريٽ کان پريرو "گريٽ رسل اسٽريٽ" ۾ واقع آهي، جڏهن ته "انڊيا آفيس لائبريري" ٿيمس ندي جي ڀيءَ پر "بليڪ فيئرس روڊ" تي واقع آهي.

"انڊيا آفيس لائبريري" ۾ ٻين ٻولين سان گڏ سنڌي ٻوليءَ جا قلمي نُسخا، شاهه جو رسالو، سنڌ بابت نهايت ئي اهم تصويرون، ۽ برٽش دور ۾ بندش پيل سنڌي ڪتابن جو تعداد پڻ موجود آهي. ان کان سواءِ ميرن ۽ برٽش حڪومت جي وچ ۾ ڪيل لکپڙهه، ١٨٥٧ع جي غدر وقت سنڌ جي ڪمشنر جي بمبئي حڪومت سان لکپڙهه جا اصل دستاويزات راقم‌الحروف جي نظرن مان گذريا. اهو سمورو مواد ايڏو ته دلچسپ ۽ معلوماتي آهي، جو راقم صبح جو لائبريريءَ جي رڪارڊ روم ۾ داخل ٿيندو هو، ۽ شام جو لائبريريءَ جي بند ٿيڻ تائين ان جو مطالعو ڪندو رهندو هو. ١٨٥٨ع جي دور جي لکپڙهه جا ڪاغذات بوسيده ٿي چڪا آهن. هٿ لائڻ سان ڪاغذ جي زرڙاڻ هئڻ ۽ ڪپڙن تي ئي لڳي وڃي، ڀر مجال آهي جو اهو اصل ڪاغذ ڪٿان ڦري وڃي- مقصد ته هڪ هڪ شيءِ جي حفاظت اهڙن جديد طريقن سان ڪئي ويئي آهي، جو ۾ سؤ ڇاليهه ورهيه پراڻا ڪاغذ جيئن جو تيئن محفوظ رهجي ويا آهن.

لائبريريءَ ۾ برٽش دور حڪومت ۾ بندش هيٺ آيل هندستان جي سمورين ٻولين جا ڪتاب موجود آهن، جن ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپيل ڪتابن جو تعداد اوڻويهه آهي، جيڪي برٽش انڊيا جي حڪومت مختلف سالن ۾ ضبط ڪيا- انهن اوڻيهه سنڌي ڪتابن جا نالا ۽ تعداد هن ريت آهي:

١- "ڪميونسٽ، اين پي." سنڌ ڪميونسٽ آف هندستان، ڪميونسٽ پارٽيءَ جو ماهوار رسالو، شمارو پهريون- نمبر ٢ ۽ ٣، ٥- مئي، ٥- جون ١٩٤٠ع، (لائبريريءَ ۾ ڪئٽلاگ نمبر سنڌي پي. پي ١٨-١٧). هن ڪتاب ۾ هندستان اندر ڪميونسٽ پارٽيءَ جي انقلابي سرگرمين جون خبرون ڏنل آهن، جڏهن ته مذڪوره ڪتاب ڪي انهيءَ ڪري ضبط ڪيو ويو، جو ان ۾ شامل مواد ذريعي ماڻهن کي برٽش حڪومت خلاف هٿيار بند جدوجهد ڪرڻ جي ترغيب ڏني ويئي هئي.

٢- "آزاد نارائڻ داس جي قومي گيتن جو ڪتاب"، جيڪو ١٩٣١ع ڌاري ضبط ٿيو. اهو ڪتاب ميرپورخاص جي رهواسي آزاد نارائڻ داس جي شاعريءَ جو مجموعو آهي. ڪتاب جا صفحا ٨٣ آهن، جڏهن ته اهو ڪتاب حيدرآباد جي هڪ ڇاپخاني "حيدرآباد پارٽ پريس" مان ڇپرايو ويو هو. (ڪئٽلاگ نمبر: سنڌي بي بي -٩).

٣- "آلاپ آزادي". (شاعري)، ٢٤ صفحن جو هي ڪتابڙو، سنڌي ٻوليءَ جي جڳ پتري انقلابي شاعر "هولدراج دکايل" جي شاعريءَ جو گٽڪو آهي، جيڪو هن ١٩٣٠ع ۾ لکيو هو، ۽ ساڳئي سال ضبطيءَ هيٺ آيو. (ڪئٽلاگ نمبر: سنڌي بي بي -١٦).

٤- "قامي گيت مالا" (شاعري)، ليکڪ هولدراج دکايل. هن شاعريءَ جي گٽڪي ۾ هولدراج دکايل پنهنجا نظم موتي لال نهرو، تلڪ، ميران بائي ۽ ٻين انقلابي ۽ قومي اڳواڻن جي نانءُ ڪيا آهن، انهيءَ ڪري مذڪوره ڪتاب کي ١٩٣٠ع ۾ ضبط ڪيو ويو.
(ڪئٽلاگ نمبر: سنڌي بي بي -١٣).

٥- "گانڌي گيت"، حيدرآباد جي قومي ساهتيه پون پاران ڇپرايل هي ڪتابڙو ١٩٣٠ع ۾ ضبط ٿيو. ضبطيءَ جو ڪارڻ ڪتابڙي ۾ شامل گيت آهن، جيڪي مهاتما گانڌي ۽ سوديشي هاچل ڳالي ارپن ڪيل آهن. (ڪئٽلاگ نمبر: سنڌي بي بي -٣).

٦- "گانڌي گلشن" (شاعري). حيدرآباد جي موهن داس آڏارام جي ڇپرايل اٺن صفحن جي هي چوپڙي ١٩٣٠ع ۾ اعتراض جوڳي شاعريءَ سبب ضبطيءَ هيٺ آئي.
(ڪئٽلاگ نمبر: سنڌي بي بي -٤)

٧- "من موهن پيچ واري" (شاعري). نرمل ايسرداس جي ٣٠ صفحن جو هي ڪتابڙو پڻ اعتراض جوڳي انقلابي شاعريءَ ڪارڻ ١٩٣١ع ۾ ضبط ڪيو ويو.
(ڪئٽلاگ نمبر. سنڌي بي. بي -٦).

٨- "مهاراج ڪاليداس" (شاعري). گانڌي مالا حيدرآباد سنڌ طرفان ١٠ صفحن جي هيءَ چوپڙي ١٩٣٠ع ۾ ضبط ڪئي وئي. (ڪئٽلاگ نمبر: سنڌي بي بي -١١).

٩- "سوراج جو سنيهو" (شاعري). ڪراچيءَ جي لاڌڪرام ۽ خوشيرام جو ڇپرايل ١٤ صفحن جو هي ڪتاب ١٩٣٠ع ۾ ضبطيءَ هيٺ آيو. (ڪئٽلاگ نمبر: سنڌي بي بي -١٠)

١٠- "تلڪ يادگار" (شاعري). ڪوٽڙيءَ مان نڪتل ڪرپالداس جو هي ڪتابڙو ٨ صفحن تي مشتمل آهي، جنهن کي ١٩٢٦ع ۾ ضبط ڪيو ويو. (ڪئٽلاگ نمبر: سنڌي بي بي -١٤).

١١- "اڄ ڪلهه جو سڌارو" (ناول). گجراتيءَ ۾ سناتن ڌرم پرچار پاوٽ ١٤ جو سنڌي ترجمو، جيڪو هرومل پرمچند شرما ڪراچيءَ ۾ ڇپرائي پڌرو ڪيو. ١٩٨ صفحن جو هيءُ ڪتاب ١٩١٥ع ۾ ضبط ڪيو ويو، جڏهن ته ڪتاب جي اصلوڪي ليکڪ جو نالو هو چتروبج نارائڻجي وينشجي. (ڪئٽلاگ نمبر: سنڌي بي بي -١).

۱۲- "ڏارائڻ ڪهاڻي" (مضمون). نارائڻ داس ليکراج جو لکيل هي ڪتاب ٣٦ صفحن تي مشتمل آهي، جڏهن تہ ڪتاب ۾ "ستيہ گرهہ" تحريڪ دوران پوليس جي ظلمن جو اظهار ڪيل آهي. هيءُ ڪتاب ١٩٢٠ع ۾ ضبط ڪيو ويو. (ڪئٽلاگ نمبر: سنڌي ٻي ٻي -١٥).

۱۳- "انقلاب زندهہ باد" (مضمون). هيءُ ڪتاب دوارڪا پرشاد جو لکيل آهي، جنهن ڪي انقلابي مضمونن سبب ١٩٣٢ع ۾ ضبطيءَ هيٺ آندو ويو.
(ڪئٽلاگ نمبر: سنڌي ٻي ٻي -١٥).

۱۴- ماهوار هندو جو تلڪ نمبر، آگسٽ ١٩٣١ع. هن رسالي ۾ لوڪمانيہ بال گنگاڌر تلڪ جي حياتيءَ بابت مضمون شامل آهن. (ڪئٽلاگ نمبر: سنڌي ٻي ٻي -١٢).

۱۵- "هندوستيہ" ماهوار رسالو سيپٽمبر ١٩٤١ع. سڪر مان نڪتل انهيءَ رسالي جي شماري کي انهيءَ ڪري ضبط ڪيو ويو، جو ان ۾ شري پنڊت چندرگپت جو مضمون "جناح کي جواب" شايع ٿيل هو. (ڪئٽلاگ نمبر: سنڌي ٻي ٻي -٢٠).

۱٦- "بندي جيون"- سنيل سچندرنات جي لکيل ٽيرهن صفحن جي چوپڙي ۾ ١٩١٥ع ۾ هلايل ستيہ گرهہ تحريڪ بابت مواد ڏنل هو، ان ڪري انهيءَ چوپڙيءَ کي ١٩٣٠ع ۾ ضبط ڪيو ويو. (ڪئٽلاگ نمبر: سنڌي ٻي ٻي -٨)

۱۷- "بندي جيون" شمارو ٢. ١٩٣٠ع ۾ شايع ٿيل. انهيءَ ڪتاب ۾ ڀارت جي انقلابي اڳواڻن کي ڀيٽا ڪيل آهي. (ڪئٽلاگ نمبر: سنڌي ٻي ٻي -٧).

۱۸- "خولين جو ڪُوڪٽ". ليک شاهنواز جمال الدين پيرزادو. ١٩٤٠ع ۾ هن ڪتاب کي انهيءَ ڪري ضبط ڪيو ويو، جو ڪتاب ۾ ليک اهو ڄاڻايو هو تہ پهرين مهاڀاري لڙائيءَ ۾ انگريز جارح هئا. (ڪئٽلاگ نمبر: سنڌي -٩٩).

۱۹- "ڏارائڻ" ٤٧ صفحن جو هي ڪتاب ستيہ گرهہ تحريڪ بابت لکيو ويو، جڏهن ڪي ١٩٣٠ع ۾ اعتراض جوڳي مواد سبب ضبطيءَ هيٺ آندو ويو.
(ڪئٽلاگ نمبر: سنڌي ٻي ٻي -٥).

انهيءَ ڪانسواءِ انڊيا آفيس لائبريريءَ جي قيمتي ڪتبخاني ۾ انهن بندش هيٺ ڪتابن ڪانسواءِ ڪيترا ضبط ڪيل سنڌي پوسٽر پڻ موجود آهن، جن مان هڪڙو پوسٽر "برٽش سلطنت برباد! اهڙي خونخوار جنگ ۾ حڪومت جي مدد ڪرڻ گويا ملڪ سان غداري ڪرڻ!" جي عنوان سان منهنجي نظر مان گذريو. اهو پوسٽر ١٩٤٠ع ڌاري ٻي مهاڀاري لڙائيءَ هلندي شايع ڪيو ويو، جنهن کي ساڳئي سال ضبط ڪيو ويو. لائبريريءَ ۾ رکيل انهيءَ پوسٽر جو ڪئٽلاگ نمبر ٻي ٻي سنڌي ١٣٩-اي/٦ آهي.

"انڊيا آفيس لائبريريءَ" جي ڪتبخاني ۾ سنڌي ٻوليءَ جا نهايت اڻلڀ قلمي نسخا پڻ موجود آهن، جيڪي سي ٢٧ کان ٦٧ نمبرن هيٺ رکيل آهن، ۽ انهن تي ترتيبوار فهرست هن ريت آهي:

سي ٧٢ : ”شاهه جو رسالو“. (اير. ايس. ايس سنڌ. ٣ ڪئٽلاگ نمبر).

سي ٧٣ : ”تفسير هاشمي“. (اير. ايس. ايس. -١).

سي ٧٤ : ”بياض اسلام“ (اير. ايس. ايس -٦).

سي ٧٥ : فاضل.

سي ٧٦ : محمد هاشم جا ٻه ورق.

سي ٧٧ : فرض اسلام.

سي ٧٨ : مطلب المولين.

سي ٧٩ : حيات الدنيا.

سي ٨٠ : مطلب المونين.

سي ٨١ : چار اسلامي نظم.

سي ٨٢ : چار اسلامي نظم.

سي ٨٣ : حضرت محمد (صلي الله عليه وسلم) جن تي هڪ نظم.

سي ٨٤ : ڪنز العبرت.

سي ٨٥ : سوره ياسين.

سي ٨٦ : قصو حضرت يوسف زليخا.

سي ٨٧ : قصو حضرت يوسف زليخا.

الهيءَ ڪانسواءِ ٻيو به ڪوڙ سارو مواد اتي موجود آهي، پر افسوس اهو آهي تہ سنڌ جي تاريخ، سياست ۽ ادب تي ڪم ڪندڙن مان جن عالمن هن نادر ڪتبخاني مان استفادو حاصل ڪيو، انهن ۾ فقط ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش قاضي ۽ ڊاڪٽر حميده کهڙو شامل آهن. بقول منهنجي دوست ۽ الڊيا آفيس لائبريريءَ جي هلندڙ چرندڙ چالو عاشق بٽالوي (هاڻي تازو گذاري ويو!) جي تہ پاڪستان مان ٻنهہ گهٽ ماڻهو هتي لائبريريءَ مان مستفيض ٿيا آهن. بهرحال سنڌ جي ١٨٤٣ع ڪان وٺي ١٩٤٧ع تائين اقتصادي توڙي سياسي حالتن بابت ”انديا آفيس لائبريري“ جي قيمتي ۽ نادر دستاويزات جي پڙهڻ ڪانسواءِ سنڌ ۾ ويهي ڪتاب لکڻ هرگز ممڪن ڪونهي. سنڌ جو برٽش دور حڪومت وارو عرصو هڪ عجيب ۽ ڪڏهن به نہ وسرندڙ حصو رهيو آهي. سنڌ جا ماڻهو ١٨٤٣ع ۾ پنهنجي آزادي وڃائڻ ڪانپوءِ سمورو عرصو برٽش حڪومت ڪان نفرت ڪندا رهيا، تہ انگريزن بہ ١٨٤٣ع ڪان وٺي ١٩٤٧ع تائين سنڌ جي ماڻهن تي ٻنهہ اعتبار نہ ڪيو، ۽ شروع ڪان وٺي توڙي ١٨٥٧ع جي جنگ آزاديءَ وقت بہ سنڌ کي ”شورش زده“ پرڳڻو سمجهندا رهيا. الهيءَ سلسلي ۾ ڪتبخاني ۾ موجود ١٨٤٣ع جي سيپٽمبر مهيني ۾ سرچارلس نيپئر جا لکيل خط توڙي سنڌ جي ڪمشنر پاران ”سيڪريٽري آف اسٽيٽ تو گورنمينٽ آف انڊيا“ کي ١٥-آڪٽوبر ١٨٥٨ع ۾ ڪيل لکپڙهہ پڙهڻ جي قابل آهي. آزاديءَ

ڪان اڳ ۾ آزاديءَ واري هلچل ۾ سنڌ جي خدمتن تي افسوس ته سنڌ تورڙي پارت ۾ اڄ ڏينهن تائين ڪوئي مستند ڪتاب نه لکيو ويو آهي، جنهن جو هڪ ڪارڻ اهو به آهي ته ڪنهن به محقق سنڌ جي سياسي تحريڪن بابت انڊيا آفيس لائبريريءَ جي ڪتبخاني تائين وڃڻ جي زحمت ئي گوارا نه ڪئي آهي، يا اڃان ڪٿي چنجي ته اسان وٽ اهي وسيلا ئي ميسر ڪونهن، جو ست سمنڊ پار لنڊن تحقيق ڪرڻ لاءِ ڪهي وڃون. ان سلسلي ۾ سنڌ الاجي ۽ سنڌي ادبي بورڊ ڪي ڪوئي مثبت ڪردار نڀائڻ گهرجي. ڪاش! سنڌ بابت سمورن مسودن، تورڙي ڪتابن جون مائڪرو فلمون سنڌ الاجي پاڻ وٽ گهرائي رکي، ته هوند سنڌ جي عالمن ۽ دانشورن لاءِ وڏي سهوليت حاصل ٿي سگهي ٿي. باقي لنڊن جهڙي مهانگي شهر ۾ ذاتي خرچ تي وڃي تحقيق ڪرڻ لاءِ نه اسان جا مالي وسيلا اهڙي اجازت ٿا ڏين، نه وري ڪوئي اهڙو ادارو موجود آهي، جيڪو عالمن ۽ محققن کي اها سهوليت فراهم ڪري ڏئي!.

سنڌ جا قديم سڪا

(سريز)

(سنڌ ۾ انگريزن جا اوائلي سڪا)

عبدالله ورياهه

نوٽ: [مهراڻ ۾ تحقيق جي حصي کي خصوصي اهميت ڏيندي، گذريل سال "سنڌ جي تاريخ جو حصو" عنوان سان هڪ نئون پاڳو شروع ڪيو ويو، جنهن کي عالمن ۽ قارئين ڏاڍو پسند ڪيو آهي. ويجهڙائيءَ ۾ "عالمي ادب" جي عنوان سان هڪ ٻيو نئون ڪالم شروع ڪيو ويو، جنهن جي ڀڻ جوڳي موٽ ملي آهي. تحقيقي حصي ۾ اسان هاڻي ٻن نون ڪالمن "سنڌ جا قديم سڪا" ۽ "سنڌ جا خطي نسخا" جو اضافو آڻي رهيا آهيون.

ان ڏس ۾ "سڪن" جي موضوع تي، سنڌ جي سڄاڻ ۽ مڃيل محقق جناب عبدالله خان ورياهه ميمبر سنڌي ادبي بورڊ ۽ ميمبر ايڊيٽوريل بورڊ مهراڻ، ابتدا ڪئي آهي. ورياهه صاحب سڪن جي عنوان تي، باالخصوص سنڌ جي سڪن بابت وڏي فني ۽ سائينٽيفڪ ڄاڻ رکي ٿو ۽ سنڌس ڊاڪٽريٽ جو عنوان به اهو ئي آهي. جناب ورياهه صاحب جو ان سيريز لاءِ پهريون مضمون هتي پيش ڪجي ٿو. (اداره)

سنڌ ۾ انگريزن جي دلچسپي سنه ١٠٢٢هه/١٦١٣ع کان شروع ٿي جڏهن پهريون انگريزي ٻيڙو، واپار سانگي ديبل بندر تي اچي لڳو هو ۽ پوءِ اهو سلسلو واپار سان وڏي سنڌن حڪومت جي صورت اختيار ڪري ويو. ڪين ١١٧٢هه/١٧٥٨ع ۾ سنڌ جي ڪلهوڙي حاڪم مياں غلام شاهه (١١٧١هه/١٧٥٨ع کان ١١٨٦هه/١٧٧٢ع) واپاري ڪوٺي قائم ڪرڻ ۽ قلمي شوري جي خريداري جي باقاعدي اجازت ڏني، جنهن کان پوءِ هنن شاهه بندر ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپني جي ڪوٺي قائم ڪري پنهنجو ڪم شروع ڪري ڏنو. هنن کي سنڌ جي حاڪمن طرفان لاڳيتو سهوليتون ملنديون رهيون، پر انگريز سنڌن ڪنهن به ڪم نه آيا.

ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي وفات (١١٨٦هه/١٧٧٢ع) کان پوءِ ميان سرفراز خان ڪلهوڙي (١١٨٦هه/١٧٧٢ع کان ١١٨٩هه/١٧٧٦ع) جي حڪومت سنه ١١٨٩هه/١٧٧٥ع ۾ انگريزن حالتن کان مجبور ٿي واپاري ڪوٺي بند ڪري ڇڏي. سنڌ تي ميرن جي حڪومت (١١٩٩هه/١٧٨٤ع

سڪو نمبر ۱

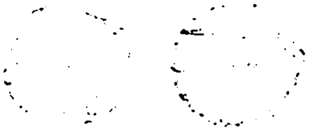

سڪو نمبر ۲

سنڌ تي انگريزن جي قبضي وقت سنڌ ۽ ڀرپاسي واريون رياستون

کان ۱۲۵۹هه/۱۸۴۳ع) قائم ٿيل ڪانهوءِ ۱۲۲۳هه/۱۸۰۸ع ۾ مير غلام علي خان ٽالپر (۱۲۰۷هه/۱۸۰۲ع کان ۱۲۲۷هه/۱۸۱۱ع) انگريزن سان نئين سر معاهدو ڪري سنڌ ۾ واپار ڪرڻ جي اجازت ڏني. ڪمپني سرڪار ٺٽي ۾ واپاري ڪوٺي قائم ڪئي، جنهن بعد ٻيا به ڪيترا معاهدا مير رستم خان، مير مراد علي خان، مير نور محمد خان، مير نصير خان، مير مبارڪ خان، مير محمد خان، مير صوبدار خان ۽ ٻين ٽالپرن اميرن ۽ انگريزن جي وچ ۾ ٿيندا رهيا، جن موجب ڪراچي انگريزن جي حوالي ٿي. ميرن جي حيثيت حاڪم مان ڦري محڪوم جي ٿي پئي ۽ سنڌ ۾ رائج سڪي کي بند ڪري سنڌ ۾ انگريزي سڪي کي جاري ڪيو ويو.

پنجين فيبروري ۱۸۳۹ع/۱۲۵۵هه تي لارڊ آڪلينڊ (Auckland) جو ميرن سان معاهدو ٿيو، جنهن جي فقري نمبر ڏهين ۾ ڄاڻايو ويو ته:

> "ڇاڪاڻ ته ايسٽ انڊيا ڪمپني سرڪار جو رپيو ۽ سنڌ ۾ رائج تيموري سڪو برابر آهن ۽ سنڌ جي اميرن کي پنهنجي علائقي ۾ ڪمپني جو سڪو جاري ڪرڻ ۾ ڪو به عذر ڪونهي، پر جيسين تائين انگريز سنڌ ۾ ڪو تسڪال قائم نه ٿا ڪن، جيڪو افغانستان جي مهم کان پوءِ قائم ٿيندو، ڪمپني تيموري سڪو ضرب ڪرائيندي."

ان کانپوءِ مير شير محمد خان ٽالپر، واليءِ ميرپور جو ايسٽ انڊيا ڪمپني سان ۱۸ جون ۱۸۴۱ع مطابق ۲۷-ربيع الاول ۱۲۵۷هه تي به معاهدو ٿيو، جنهن ۾ ڏهين فقري ۾ لکيو ويو ته:

> "انگريزي سڪو ۽ تيموري سڪو قيمت ۾ برابر آهن، ان ڪري امير موصوف جي حڪومت ۾ انگريزي سڪو جاري ڪيو ويندو."

اڳتي هلي چوٿين نومبر ۱۸۴۲ع تي حيدرآباد جي ميرن کان پڻ انگريزن لکرائي ورتو ته:

> "جنوري ۱۸۴۵ع (۱۲۶۱هه) کان حيدرآباد جي اميرن جي سيني شهرن ۾ صرف ڪمپني جو سڪو رائج ٿيندو.
>
> "انگريزن جي حڪومت جو ضرب خانو حيدرآباد جي اميرن لاءِ سڪا پلٽيندو رهندو. انهن سڪن جي هڪڙي پاسي انگريز بادشاهه جي شبيهه يا جيڪو ڪجهه انگريز حڪومت لکرائڻ چاهي ۽ ٻئي پاسي حيدرآباد جي اميرن جي لکيت هوندي.
>
> "حيدرآباد جي اميرن لاءِ جيڪي سڪا پلٽيا ويندا، انهن جي چانديءَ جي قيمت ۽ انهن جو وزن انگريزي سڪي جي برابر هوندو. ميرن جي طرفان چاندي ملڻ جي ڇهن مهينن کان پوءِ گهربل سڪا انگريزي ضرب خانو تيار ڪري ڏيندو ۽ سڪي ناهڻ تي ٿيندڙ خرچ مير صاحبان کان ڪول ورتو ويندو.
>
> "هن معاهدي موجب اميران حيدرآباد سڪن ناهڻ جو حق نه رکندا."

معاهدي جي مٿين سيني ڦقرن وسيلي حيدرآباد جي ميرن جو ٻين سيني اختيارن سميت سڪن ٺاهڻ جو حق به ختم ڪيو ويو. ساڳئي تاريخ ۽ سال تي اهڙو معاهدو خيرپور جي ميرن سان پڻ ڪيو ويو، جنهن موجب سنڌ جي ڪجهه حصن کي ٻهاولپور جي حوالي ڪري، سکر، بکر، روهڙي ۽ ٻيا ڪجهه علائقا انگريزن پنهنجي ٿالي لسڪرائي ورتا. هن معاهدي ۾ اهو ٻڌ طئي ٿيو ته:

"خيرپور ۾ صرف انگريزي سڪو يا اهو سڪو هلندو، جيڪو اڳتي هلي تجويز ٿيندو. حڪومت برطانيه خيرپور جا سڪا پاڻ پلٽيندي، جنهن جي هڪڙي پاسي شاهه انگلينڊ جي تصوير هوندي ۽ ٻئي پاسي خيرپور جا امير جيڪو چاهيندا اهو ڏنو ويندو."

مٿين سيني معاهدن وسيلي انگريزن حيدرآباد، ميرپور ۽ خيرپور جي اميرن جي خودمختياري کي ختم ڪري ڇڏيو ۽ عملي طرح سان ميرن کي سنڌ جي حڪومت تان معزول ڪيو ويو، جنهن کان پوءِ کين قيد ڪري سنڌ کان ٻاهر موڪليو ويو ۽ انگريزن سنڌ ۾ سنڌن واپاري ڪمپني "ايسٽ انڊيا ڪمپني" جي حڪومت ۽ ان جي ٿالي جو بمبئي جي ضرب خاني جو سڪو سموري سنڌ ۾ هلائڻ شروع ڪيو. اهڙيءَ طرح سنڌ هڪ دفعو وري ڌارين جي قبضي ۾ هلي وئي.

سنڌ تي انگريزن جي قبضي ۽ حيدرآباد جي ميرن جي ضربخاني بند ٿيڻ کان پوءِ به رياست خيرپور جي ٿالي ماتر حيثيت برقرار هئي ۽ ١٢٥٩هه/١٨٤٣ع کان پوءِ به خيرپور جي ميرن طرفان هلندڙ افغان حاڪم محمود شاهه بن تيمورشاهه (١٢١٦هه-١٨٠١ع کان ١٢٤٥هه-١٨٢٩ع) جي ٿالي جو سڪو "ايسٽ انڊيا ڪمپني" جي نشان شينهن جي تصوير جي اضافي سان برقرار رکيو ويو. بکر جي ضربخاني سان جاري هن چاندي جي سڪي جي هڪ پاسي وچ ۾ "محمود شاهه" ۽ ان جي چوڌاري فارسي ۾ هي شعر لکيل آهي:

"سکہ برسیم زد بتوفیق الله
خسرو گیتی ستان محمود شاه."

جنهن جي معنيٰ ٿيندي، "سڪو چانديءَ تي ٿپيو ويو الله جي مدد سان، دنيا جي فتح ڪندڙ خسرو (ٻئي) محمود شاهه جي ٿالي". عام طرح سڪي جو ٿپو وڏو هجڻ جي ڪري شعر جي پوري پڙهڻي سڪي تي اچي نه سگهندي هئي ۽ پاسا ڪٽجي ويندا هئا. سڪي جي ساڳئي پاسي تي هڪ سهو پڻ ٿيل آهي، جنهن جا اڳيان ٻئي پير ۽ منهن وارو حصو سڪي جي وچ واري گول ۾ "محمود شاهه" جي مٿان ۽ باقي پويان ٻه پير ۽ جسم جو پويون حصو فارسي شعر واري حصي ۾ اچي وڃي ٿو. سڪي جي ٻئي پاسي فارسي رسم الخط ۾ هيءَ لکيت آهي:

"سنه جلوس ميمنت مانوس ١٢٥٩، ضرب بهکر."

هن قسم جي لکيت هندستان جي مغل حاڪم اورنگزيب عالمگير (١٠٦٨هه-١٦٥٨ع کان ١١١٩هه-١٧٠٧ع) پنهنجي سڪي تان ڪلمون پاڪ هٽائي جاري ڪئي هئي ۽ کانئس پوءِ

ايندڙ مغل حاڪمن ۽ افغانن پڻ پنهنجي سڪن تي ان لکيت کي برقرار رکيو. هنن فارسي لفظن جي معنيٰ ”ڪاميابيءَ سان بادشاهي داخل ٿي سنه ۱۲۵۹هه ۾، سڪو نيو پيڪر ۾.“

سڪي تي لکيل لفظ جلوس جي س ۾ شينهن جي تصوير آهي، جيڪو حملي ڪرڻ واري انداز ۾ آهي ۽ پڇ مٿي اٿس. انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان اڳ وارڻ رياست خيرپور جي بکر مان جاري ڪيل هن قسم جي سڪن تي شينهن جي تصوير ڪانه هوندي هئي. انگريزن سنڌ تي پنهنجي حڪومت قائم ٿيڻ جي نشاني طور شينهن جي ڇاپ جي واڌاري سان هيءُ سڪو جاري ڪيو هو. (ڏسو تصوير سڪو نمبر-۱) هن قسم جا سڪا سنه ۱۲۵۹هه-۱۸۴۳ع ۽ ۱۲۶۱هه-۱۸۴۵ع) جا مليا آهن. هنن سڪن جو وزن تقريباً پونا ڏهه گرام ۽ سائيز ۵۹-۲۱ ملي ميٽر ٿيندي.

سنڌ جي پهرئين گورنر سر چارلس نيپئر (۱۲۵۹هه-۱۸۴۳ع کان ۱۲۶۳هه-۱۸۴۷ع) جي دور ۾ بکر ۾ ضرب ٿيل مٿين سڪن کان سواءِ سنه ۱۲۶۲هه-۱۸۴۵ع جو ساڳئي قسم جو سڪو پڻ مليو آهي، پر انهيءَ تي سهي ۽ شينهن جي تصوير جي بدران مختلف قسم جا گل ۽ پوٽا نقش ڪيل آهن. ٿي سگهي ٿو ته مذهبي مخالفت يا ڪنهن ٻئي سبب جي ڪري سڪي تان تصويرون ختم ڪيون ويون. سنه ۱۲۶۳هه-۱۸۴۷ع ۾ چارلس نيپئر واپس ولايت هليو ويو، ڪانئس پوءِ سنڌ جي گورنر جو عهدو ختم ڪري مسٽر پرنگل کي ساڳئي سال سنڌ جو ڪمشنر ڪري موڪليو ويو، جيڪو بمبئيءَ جي گورنر سرجارج ڪلارڪ جي هٿ هيٺ سنڌ جو انتظام هلائڻ لڳو.

سنڌس وقت ۾ پڻ خيرپور جو سڪو سواءِ پهرئين سال ۱۲۶۳هه/۱۸۴۷ع جي ۱۲۶۴هه/۱۸۴۲ع کان ۱۲۶۹هه/۱۸۵۲ع تائين لاڳيتو ساڳئي قسم جا سڪا بکر جي ضربخاني مان جاري ٿيندا رهيا. (ڏسو تصوير سڪو نمبر-۲).

۱۳- جنوري ۱۸۵۳ع تي مسٽر پرنگل جي جاءِ تي سنڌ جو ڪمشنر سر بارٽل فريئر (۱۲۶۸هه/۱۸۵۱ع کان ۱۲۷۳هه/۱۸۵۶ع) کي ڪري موڪليو ويو. سنڌ جي آزاد حيثيت انگريزن اڳ ئي ختم ڪري ڇڏي هئي. حيدرآباد جو ضربخانو به بند ٿي چڪو هو، پر سر بارٽل فريئر مختلف بهانا ڪري رياست خيرپور جي اڳوڻي حيثيت کي ختم ڪري ڇڏيو ۽ خيرپور جي ميرن جا سڪا ٺاهيندڙ بکر جي ضرب خاني کي بند ڪري ڇڏيو ۽ پوءِ ڪڏهن به هن ضربخاني مان ڪو سڪو جاري نه ٿيو. مٿي ذڪر ڪيل سڪا سنڌ جي سرزمين تي ٺهيل آخري سڪا هئا.

انگريزن جي قبضي ڪرڻ کان پوءِ سڄي سنڌ ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپني جي سون، چاندي ۽ ٽامي جي سڪن جو رواج پئجي چڪو هو، جيڪي انگريزن جي قائم ڪيل ڪلڪتي، بمبئي ۽ مدراس جي ٽڪسالن مان جاري ڪيا ويندا هئا، پر بکر ۾ سنڌ جي آخري ضربخاني بند ٿيڻ بعد سنڌ ۾ پوريءَ طرح سان ”ايسٽ انڊيا ڪمپني“ جو سڪو هلڻ لڳو، جيڪو ٺپي تي ڌڪ هڻي ٺاهڻ بدران نئين نموني سان ڌاتو پگهاري مشين وسيلي ڍلتيا ويندا هئا.

مددي وسيلا

- R. B. Whitehead
  Catalogue of Coins in the Punjab Museum, Lahore, Volume III.
  At the Clarendon Press, Oxford 1934.
- Colin R. Bruce II, John S. Deyell
  Nicholas Rhodes, William F. Spengler.
  The standard guide to South Asian Coins and paper Money Since 1556 A. D.
  Krause Publications Iola, Wiscouisn, 1982.

- منشي عطا محمد شڪارپوري،
  تاريخ تازه نواي معارڪ (فارسي)
  سنڌي ادبي بورڊ، ڪراچي - ١٩٥٩ع.
- اعجاز الحق قدوسي،
  تاريخ سنڌ، جلد سوم (اردو)
  اردو سائنس بورڊ، لاهور - ١٩٨٤ع.
- رحيمداد خان مولائي شيدائي،
  ٽالپرن جي مختصر تاريخ (سنڌي)
  انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو - ١٩٨٣ع.
- سڪن جي ذاتي ذخيري جي مشاهدي مان ٻن هن مضمون لاءِ مدد ورتي ويئي.
  (عبدالله ورياه)

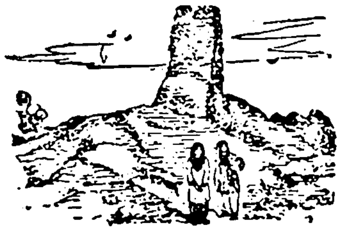

سنڌ جي تاريخ جو حصو

برٽش ميوزم ۾ موجود تفسير "آية الڪرسي" سنڌيءَ جو تحقيقي مطالعو

غلام محمد لاکو

برٽش ميوزم لنڊن جي جڳ مشهور ڪتبخاني ۾ قرآن مجيد جي هڪ بابرڪت آيت يعني "آية الڪرسي" جو هڪ قديم ۽ قلمي سنڌي تفسير موجود آهي. هي ناياب تفسير هيل تائين نہ تہ مطالعي هيٺ آيو آهي ۽ نہ وري ڪٿي ڇپجي سگهيو آهي. هت اسين هن ناياب تفسير- تي سرسري نظر وجهنداسين ۽ پڻ ڏسنداسين تہ اهو ڪيترو قديم آهي ۽ ان جو مفسر يا شارح ڪير آهي؟

١- برصغير ۾ آية الڪرسيءَ جا تفسير

قرآن مجيد جي سورة البقرة جي آية نمبر ٢٥٥ کي "آية الڪرسي" بہ سڏيو ويو آهي. قرآن پاڪ جي هر مفسر ۽ شارح هن آيت جي فضيلت، برتري ۽ ٻين آيتن جي ڀيٽ ۾ ان جي اهميت ۽ وقعت وڌيڪ ڄاڻائي آهي. عالمن ان کي اسم اعظم بہ سڏيو آهي، جنهن بابت بحث پڻ هن آيت جي آذار تي ڪيو ويو آهي. ان سان گڏ هن سڄوري ۽ برڪت ڀري آيت جي بنياد تي، مفسرن توحيد ربانيءَ جي تشريح پڻ ڪئي آهي، ۽ ٻڌايو آهي تہ ان جو هر اينڊڙ لفظ، خداتعاليٰ جي وحدانيت جي جامعيت ۾ واڌارو ڪندو وڃي ٿو. ان ڪري شارحن ان کي "آية التوحيد" بہ سڏيو آهي.

هند پاڪ ننڍي کنڊ ۾ هن سڄوري آيت جي قديم تفسيرن جا ڪم از ڪم ٻہ تصديق شده مثال موجود آهن. انهن مان هڪ تہ هندستان جي هڪ اديب ۽ اسڪالر جو ڪيل آهي، ۽ ٻيو تفسير ٿن خطي ۾ جيڪڏهن نہ بہ لکيو ويو آهي، تڏهن بہ اڄ تائين ان جا قلمي نسخا هن علائقي ۾ موجود آهن.

ابوالفضل هندستان جو ناڪارو تاريخدان ۽ بادشاهہ اڪبر جي دربار جو اهم رڪن ٿي گذريو آهي. هن اڪبر جي جاري ڪيل دين الاهيءَ جي بہ وڏي وڪالت ڪئي هئي. ابوالفضل

سن ١٥٥١ع ۾ ڄائو، ۽ سن ١٦٠٢ع ۾ شهزادي جهانگير جي چرچ تي قتل ڪيو ويو. پاڻ ڀھريون پيرو سال ١٥٧٢ع ۾ شاهي دربار ۾ حاضر ٿيو، ۽ پنهنجو عربي زبان ۾ لکيل تفسير "آية الڪرسي" تحفو ڪري اڪبر کي پيش ڪيائين. هن تفسير جو هڪ نسخو پشاور يونيورسٽيءَ جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي(١). ابوسلمان شاهجهانپوريءَ جي حوالي سان، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب لکيو آهي تہ ابوالفضل هي تفسير فارسي زبان ۾ لکيو هو(٢). ڏسجي ٿو تہ پروفيسر ابوسلمان جي پيٽ ۾، پهرين راءِ وڌيڪ درست آهي.

هندي ننڍي کنڊ ۾ موجود "آية الڪرسي" جو پهريون قديم تفسير فارسي زبان ۾ آهي. هي تفسير ڪاتب سيد حيدر، ٦- جنوري ١٦٦٥ع (٢٨- جمادي الآخر ١٠٧٥هه) تي نقل ڪري پورو ڪيو. هي تفسير حافظ محمود شيراني مرحوم جي ذخيري ۾ هو، جو هاڻي پنجاب يونيورسٽيءَ ۾ محفوظ آهي. هن تفسير جو مصنف معلوم ڪونهي، البتہ گمان ڏيکاريو ويو آهي تہ شايد ملان ڪمال الدين واعظ جي "جواهرالتفسير" مان، مذڪوره آيت بابت ڪيل تفسير کي، ڪاتب سيد حيدر جداگانہ نقل ڪيو هجي(٣). ملان جو تعلق امير علي شير نوائيءَ جي دربار سان هو، جو هرات جي بادشاهہ حسين مرزا بايقرا جو وزير هو. پاڻ امير علي شير جي فرمائش تي چئن جلدن ۾ پنهنجي تفسير جو خاڪو رٿيائين، ليڪن ڪم جي ڊيگهہ سبب اهو اراد و ترڪ ڪري، سن ١٤٩٣ع/٨٩٩هه ۾ هڪ جلد تي مشتمل تفسير تيار ڪيائين. هي تفسير تهران مان محمدرضا جلالي نائيني شايع ڪيو آهي. سندس ٻہ ڪتاب: انوار سهيلي ۽ روضة الشهداء پڻ مشهور آهن. ملان ڪمال الدين حسين پٽ علي واعظ ڪاشفي سن ١٥٠٤ع/٩١٠هه ۾ وفات ڪئي(٤). هندپاڪ ۾ اڪثر ڪري سندس ڪتاب اڀياس هيٺ رهيا ۽ هت انهن جا ترجما پڻ ٿيا.

اردو زبان پاڪستان جي مقامي ٻولين جي ڀيٽ ۾ علمي طور تي وڌيڪ شاهوڪار آهي، تڏهن بہ ان ڏس ۾ ڊاڪٽر محمدمسعود احمد جي ڪيل ڪم کي، سرسري طرح ڏسڻ سان معلوم ٿيو تہ هن زبان ۾ "آيت الڪرسي" جو ڪوبہ جداگانہ تفسير تيار نہ ٿيو آهي. ان صورت ۾ چئبو تہ قديم دور ۾ هن علائقي ۾، هن آيت جو تفصيلي ۽ جداگانہ تفسير صرف "سنڌي زبان" ۾ لکيو ويو، جا هڪ نهايت فخر جوڳي حقيقت آهي. ڊاڪٽر محمدمسعود احمدصاحب جي ڪتاب جي اڻ ڇپيل ڪاپي سنڌالاجيءَ ۾ موجود آهي.

---

(١) تاريخ ادبيات مسلمانان پاڪستان وهند، جلد ٢، ص ٢٥٩، پنجاب يونيورسٽي لاهور، سال ١٩٧٢ع.

(٢) مخدوم نوح سرور هالائي: "قرآن مجيد مترجم فارسي"، مقدمہ ص ١٢، از علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي، سنڌي ادبي بورڊ، سال ١٤٠١هه.

(٣) مجلہ اداره تحقيقات پاڪستان، دانشگاه پنجاب لاهور، جلد ٤، شماره ١-٢، ص ٥، ١٩٦٧ع.

(٤) اختر راهي: "ترجمہ هاي متون فارسي بہ زبانهاي پاڪستان"، ص ١، مرڪز تحقيقات فارسي ايران و پاڪستان، اسلام آباد ١٩٨٦ع.

ملا جو تفسير "مواهب عليہ" ۽ "جواهرالتفسير لتحفة الامير" جي نالن سان بہ مشهور آهي.

بسم الله الرحمن الرحيم
وڏائي ته واحد کي وڏي جني وصفا
کنڌوڪير تهجي واتا واگانا
پڻ هوءِ صلوٰة سچي رسول اتي دائم مداما
جنهن اهي ايري ڪري شمس شعاع
هاڻي پلاءِ آية الکرسي جي سنهو سبوحا
ته قادر مڪي قرآن پلي آيت جا
سا آهي آية الکرسي ريهم ننڪ شبها
منجهس وحدت واحد جيءِ هيڪر اِئي الله
اسم اعظم انکي لکن تا علما ءُ
سو لفظ الله لا اله الا هو سي ياد ڪجاهه
ءِ ڪن انهي القيوم جو لکئو قولا
ائي

برٽش ميوزم لنڊن ۾ موجود تفسير آية الکرسي (سنڌي) جي پهرين صفحي جو عڪس.

٢- سنڌي زبان ۾ قرآن مجيد جا ابتدائي تفسير

عربن جي دور حڪومت ۾ قرآن مجيد جو پهريون سنڌي ترجمو ٿيو، جو هاڻي موجود نه رهيو آهي(١). سومرن ۽ سمن جي دور ۾ سنڌ ۾ ٿيل قرآن مجيد جي ترجمن ۽ تفسيرن بابت ڪا گهڻي ڄاڻ موجود ڪانهي. سنڌ ۾ فارسي زبان ارغونن جي دور ۾ سرڪاري سرپرستي حاصل ڪري مدرسن، مڪتبن ۽ خانقاهن تي ڇانئجي وئي. سنڌي عالمن پهريون پيرو نه رکيو هڪ عجمي (فارسي) زبان ۾ قران شريف جي ترجمن ۽ تفسيرن کي ڏٺو، پر سرڪاري پاليسيءَ پٽاندر ڪين سڄو درس ۽ تدريس پڻ فارسي ٻوليءَ ۾ هلائڻو پيو. ان صورتحال کي ڏسي سنڌي عالمن پڻ عربي-سنڌي رسم الخط ۾ تجربا ڪيا ۽ آهستي آهستي ٿي سنڌي ڪتب نويسي ڀڻ شروع ٿي(٢). سنڌي زبان ۾ تصنيف تاليف به ٿي، ته ٻين ٻولين مان ڪتاب پڻ ترجمو ڪيا ويا.

سنڌ جي ڪنهن عالم پاران قرآن مجيد جو ڪيل قديم ترجمو، جو اسان وٽ موجود آهي سو فارسي ٻوليءَ ۾ ملي ٿو. هي ترجمو مخدوم نوح عليه رحمة (وفات: ١٥٩٠ع) ڪيو ۽ علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب ذريعي، سن ١٤٠١هه ۾ سنڌي ادبي بورڊ ان کي شايع ڪيو. مغل دور ۾ سنڌي زبان ۾ ڪتب نويسي ته ملي ٿي، پر ڪلام پاڪ جي ڪنهن ترجمي يا تفسير جو پتو نه پيو آهي. پهريون پيرو ڪلهوڙن جي دور ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ قرآن مجيد جا تفسير لکيا ويا، جي الف-اشباع جي طرز تي منظوم ڪيا ويا. سنڌيءَ ۾ هن دور ۾ هي تفسير تيار ٿيا.

١- مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (وفات: ١٧٦١ع)، سون ڪتابن جو مصنف ٿي گذريو. سنڌي ٻوليءَ ۾ سندس تفسير هاشمي (تفسير: پاره عم) مشهور آهي. هي تفسير متعدد پيرا ڇپيو آهي. تارو اصل خط ۾ سنڌي ادبي بورڊ ان کي وري نروار ڪيو آهي. مخدوم صاحب سنڌيءَ ۾ تفسير تبارڪ (٢٩ پاره) به لکيو، جو قلمي حالت ۾ دارالعلوم ندوة العلماء لکنوءَ جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي(٣).

٢- مولوي مهرو ولد سرهيو ولد موٺيو لاڙ جو رهاڪو هو. هن بزرگ به ”تفسير پاره عم“ لکيو، جنهن جو سن تاليف ١٧٩١ع (١٢٠٦هه) آهي. هي تفسير ٥٧٤ صفحن تي مشتمل ليٿو ۾ ڇپيل آهي(٤). مولوي مهرو بابت وڌيڪ تفصيل معلوم ڪونهي.

---

(١) ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو: ”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“، ص ١٦٣، سال ١٩٨٣ع.

(٢) سنڌي رسم الخط جي اوسر بابت راقم هڪ پيپر ۾ مفصل بحث ڪيو آهي، (مهراڻ، ٣/١٩٨٧ع)

(٣) مولانا محمد صديق مسافر: ”سنڌالاجيءَ ۾ موجود قلمي نسخن جو ڪيٽالاگ“، ص ٣٠، سنڌالاجي ١٩٨٠ع.

(٤) محمد صديق ميمڻ: ”سنڌ جي ادبي تاريخ“، جلد اول، ص ٣٩١، حيدرآباد ١٩٣٧ع.

ب- مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي (وفات: ١٧٧٨ع) بہ هن علمي ۽ ديني ڪم ۾ سرگرمي ڏيکاري. قرآن مجيد جي ڇهن سورتن: فاتح، تبارڪ، انا اعطينا ۽ اخلاص- جا تفسير لکيائين جي ڇپيل آهن.

ج- مخدوم عبدالله نرئي وارو (وفات: ١٨٢١ع؟)، ارڙهين صديءَ ۾ سنڌي مفسرن جي سلسلي جو آخري عالم آهي. سندس تفسير "سورة يوسف" مشهور آهي، جنهن جي هڪ ڪاپي انڊيا آفيس لنڊن جي ڪتبخاني ۾ آهي. سنڌ اندر موجود هن تفسير جي هڪ قلمي نسخي جو تعارف، تازو منهنجي دوست عبدالرزاق گهانگهري صاحب ڪرايو آهي(١).

ارڙهين صدي عيسوي، جا ڪلهوڙن جي صدي مشهور آهي، ان دور ۾ سنڌي زبان ۾ تيار ٿيل تفسيرن ۽ انهن جي مصنفن جي پاڻ ڪي ايتري ڄاڻ حاصل آهي. گمان غالب آهي تہ تفسير "آية الڪرسي" سنڌي بہ هن دور ۾ لکيو ويو.

٣- تفسير آية الڪرسي سنڌي

مغل دور کان ڪري ٽالپورن جي خاتمي تائين، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪتابن جو وڏو تعداد لکيو ويو. سن ١٨٤٣ع ۾ انگريزي حڪومت جي قيام کان پوءِ سنڌ جي علمي ادبي فضا تبديل ٿيڻ شروع ٿي. قديم طرز جي سنڌي تصنيف جو سلسلو رڪجي ويو. هڪ طرف ليٿو پريس ذريعي جهونا سنڌي ڪتاب ڇپجڻ شروع ٿيا، تہ ٻئي طرف سنڌي قلمي ڪتابن جو گهڻو حصو سنڌ جا وڻ ڇڏي يورپ پهچڻ لڳو. قديم سنڌي ڪتاب جي مختلف ماڻهن هٿان لنڊن پهتا، انهن جو وڏو تعداد انڊيا آفيس ۽ برٽش ميوزم جي ڪتبخانن ۾ داخل ٿيو(٢). اسان جن بزرگن جي ڪوتاهين سبب تفسير "آية الڪرسي" سنڌي پڻ ولايت پهتو ۽ آخرڪار وڃي برٽش ميوزم ۾ محفوظ ٿيو. هن ناياب تفسير جو سڄي دنيا ۾ هي اڪيلو نسخو آهي ۽ ان جو ڪو ٻيو مخطوطو ڪٿي بہ موجود ڪونهي.

(الف) قلمي نسخي جي ڪيفيت ۽ تفسير جي ترتيب:

برٽش ميوزم جي اورينٽل سيڪشن ۾ ڇهن مخطوطن جو هڪ جلد آهي، جنهن ۾ ٻئي هن تفسير جو نسخو بہ محفوظ آهي. هي چارئي رسالا مذهبي قسم جي لٽريچر جا آهن. مجلد نسخي جي مجموعي ڪيفيت هن ريت آهي:

> "داخلا نمبر O. R. ٢٩٨٨؛ ڪل ورق ٢٨٩؛ ڊيگهہ ٨ انچ؛ ويڪر پوڻا ڇهہ انچ؛ هر صفحي تي ١٣ سٽون؛ تختي پوڻا چار انچ؛ سهڻي ۽ صاف تحرير؛ ڪتابت ارڙهين صدي عيسوي."

---

(١) رسالو مهراڻ، ٢، ١٩٨٩ع.

(٢) راقم بہ قسطن ۾ ان بابت تفصيل ڇپيا آهن. رسالو مهراڻ، ٣/١٩٨٦ع، ۽ مهراڻ ٣/١٩٨٨ع.

هن جلد ۾ ٻه ڪتاب مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ۽ هڪ ڪتاب ميين ابوالحسن جو آهي. چوٿون مسودو تفسير "آية الڪرسي" سنڌيءَ جو آهي. هي تفسير قلمي نسخي جي ورق ۱ کان [۹-۱ Foll] تائين ملي ٿو. برٽش ميوزم جي ڪيٽالاگر نہ تہ ڪاتب جو نالو لکيو آهي ۽ نہ وري مصنف جو ذڪر ڪيو آهي. البت ڪيٽالاگر هن نسخي جي تعارف ۾ ڪرنل ٽي. ايم. Baumgartner جو نالو، خبر نہ آهي تہ ڪهڙي سلسلي ۾ لکيو آهي(۱). ٻئي طرف ڊاڪٽر شمل جو خيال آهي تہ، هي جلد ڪيپٽن اسٽڪ [Stack] جي توسط سان، برٽش ميوزم جي لئبريريءَ ۾ پهتو آهي(۲).

هن نسخي جي عام ڪيفيت جاچڻ بعد اسين تفسير جي صورتحال، متاع ۽ اندروني ترتيب تي سرسري نظر وجهنداسين. هن ناياب تفسير جا ڪل ساڍا اٺ ورق، اسان جي اجوڪي ليکي ۾ سترهن (۱۷) صفحا ٿين ٿا. مجموعي طرح تي هن مجلد جي هر صفحي تي ۱۳ سٽون ٻڌايل آهن، ليڪن تفسير جي چند ڇپاڻ ذريعي ڏسجي ٿو تہ، پهرئين صفحي تي ۱۲ سٽون، ٻئين کان سورهين تائين ۱۳ سٽون، ۽ آخري صفحي تي صرف ۸ سٽون ڏنل آهن. ان ريت هي تفسير ۲۱۵ سٽن تي مشتمل آهي. عام متاع کان هٽي ڪري ڊاڪٽر شمل تفسير جي اندروني ترتيب ڏي ڌيان ڇڪايو آهي. آية سڳوريءَ جا اهي اکر، جن ۾ پڙهندڙن لاءِ برڪت ۽ شفاعت جو انجام ڪيل آهي، انهن جي شرح يارنهن سٽن تي ڪيل آهي. جڏهن تہ عام اکرن جو تفسير صرف چئن چئن سٽن تي ملي ٿو(۳).

(ب) تفسير جي رسم الخط ۽ متن تي هڪ نظر:

هن تفسير جي متعلق اهڙي ڪندي ٻن پهلوئن تي غور ڪرڻ ضروري آهي. هڪ آهي ان جي ٻولي، ڪتابت ۽ رسم الخط ۽ ٻئي طرف ان جو متن، مفسر جي لکڻ جو انداز ۽ سنڌس نمونا ڏسڻ بہ ضروري آهي.

(i) برٽش ميوزم جي ڪيٽالاگر صاف صاف لکيو آهي تہ هن تفسير جي ڪتابت ارڙهين صديءَ جي آهي ۽ اها نهايت ئي خوبصورت توڙي سهڻي آهي(۴). ان جو مطلب تہ هي تفسير ٻہ صديون قديم آهي. تفسير جي ٻولي ۽ ڪتب آندل صورتخطي هن راءِ جي تصديق ڪن ٿا.

---

(1) J. F. Blumhardt: "Catalogue of the Marathi, Gujarati, Bengali, Assamese, Oriya, Pushtu and Sindhi manuscripts in the library of the British Museum", P. 37, London, 1905.

(2) Prof. Annemarie Schimmel: "Pearls from the Indus", P. 62, Sindhi Adabi Board, Hyderabad, 1986.

(3) Pearls from the Indus, P. 63.

(4) J. F. Blumhardt, Catologue, P. 37.

ٻولي عام فهم ۽ سادي توڙي روان ڏسجي ٿي. ان جي تحرير جو بنياد الف-اشباع جو قديم طرز آهي، جو اڪثر ڪري اڳين مصنفن ڪتب آندو آهي. رسم الخط يا ڪتابت ۾ صديون پراڻي هجڻ سبب، ۽ ان کان علاوه ته ڪجهه اکرن جي متروڪ ٿيڻ ڪري، يا وري مصنف جي لاڙي تلفظ جي استعمال ڪرڻ ڪري، اڄوڪي پڙهندڙ لاءِ هي تفسير ڪي قدر ڏکيو محسوس ٿئي ٿو. ٻولي سادي ۽ رسم الخط صاف هوندي به، ڪن خاص نشانين (اعرابن) ڪري ڪجهه اکر پڙهڻ ۾ دقت ٿئي ٿي. متن کي غور سان پڙهندي چند اهم غلطين جي نشاندهي ٿئي ٿي، جنهن سان خاطري ٿئي ٿي ته تفسير "آية الڪرسي" سنڌيءَ جي هي ڪاپي، مصنف جي هٿين اکرين نه پر ڪنهن ڪاتب جي نقل ٿيل آهي، ٻيءَ صورت ۾ متن ۾ هي مکيه غلطيون نه ٿين ها.

- امام حسين پٽ حضرت علي، لقب زين العابدين لکيو ويو آهي (ص ٣). حقيقت ۾ هي لقب حضرت امام حسين جي وچين پٽ امام علي اوسط جو آهي، جو ڪربلا جي معرڪي ۾ محفوظ رهجي ويو هو (١). چئي نه ٿو سگهجي ته ڪاتب هيڏي وڏي غلطي ڪيئن ڪئي، ۽ اصل متن جون شي ۾ ستون ڪيئن هيون؟

- مهد (ص ٦، سٽ ١). قديم خط ۽ زبان ۾ مهند، مهندا، مهندان لکبو ۽ پڙهبو هو، جنهن جي معنيٰ آهي اڳيان. مهد پڙهڻ ۽ لکڻ سان مفهوم جي بگڙجڻ جو امڪان آهي.

- سيها (ص ٦، سٽ ١١)، سينهان (ص ٩، سٽ ١٠). مطلب ٻنهي اکرن جو هڪ آهي، خبر نه آهي ته درست اکر ڪهڙو بيهندو.

- خطيرة القدوس (ص ٨، سٽ ٣). درست حظيرة القدس آهي. معنيٰ اٿس بهشت.

ڪلهوڙن جي دور ۾ سنڌي زبان ۾ ڪافي ڪتاب لکيا ويا. تڏهن به خاص سنڌي اکرن جي صورت بابت، عالمن ۾ اتفاق راءِ نه ٿو ڏسجي. هت تفسير هاشمي ۽ تفسير آية الڪرسيءَ جي مختصر تقابل ذريعي، ان دور ۾ ڪجهه خاص سنڌي اکرن بابت موجود مونجهاري کي چٽو ڪجي ٿو.

رسم الخط موجوده	تفسير هاشميءَ جو رسم الخط	تفسير آية الڪرسيءَ جو رسم الخط
ڄ	ڄ/ج	ڄ/ج
ڻ	ڻ	ڻ/ن
ڍ	ڊ	ڊ
ٻ	ٻ	پ/ب
ڏ	ڎ	ڎ
ڙ	ڑ	ر
گهه	ک	ڳ/ک
ٽ	ت	ت
جهه	ج	ج

(١) طبقات ناصري، جلد اول، ص ١٤٣، حاشيه، اردو ڇاپو از غلام رسول مهر، لاهور ١٩٧٥ع.

(ii) هن تفسير جو لکندڙ بزرگ وڏو عالم فاضل انسان ڏسجي ٿو. ڪيس اسلامي دنيا ۾ علم تفسير بابت ٽيل واڌاري بابت پوري پوري ڄاڻ حاصل هئي، ان ڪري پاڻ پنهنجو تفسير لکندي علم حديث ۽ تفسير جا معتبر ڪتاب سامهون رکيائين. هن مٿي ذڪر ڪيل آية الڪرسيءَ جي ٻن تفسيرن جو ذڪر نہ ڪيو آهي، ليڪن خاطري آهي تہ پاڻ هنن ٻنهي شرحن کان ضرور خبردار هوندو.

ابوالفضل ۽ سنڌ جو تعلق عالم آشڪار آهي. جڏهن تہ مولوي احمد مرحوم سن ١٧٥٨ع/ ١١٧٢هہ ۾، ملا ڪمال الدين جي ڪتاب "روضة الشهداء" جو سنڌي ترجمو ڪري چڪو هو(١)؛ جنهن بابت ٻن امان جي هن مفسر کي پوري واقفيت حاصل هوندي. مصنف تفسير "آية الڪرسي" سنڌي لکندي، هڪ تہ نثر بجاءِ الف-اشباع جي مروج طرز ڪتب آندي آهي، تہ ٻئي طرف ڊاڪٽر شمل موجب ان ۾، تفسير هاشميءَ جي پيٽ ۾ ڪجهہ وڏيڪ صوفيانا لاڙا ڏسجن ٿا(٢). هي تفسير تيار ڪندي مفسر هن آيت جي فضيلت بيان ڪرڻ لاءِ حديث جي معتبر راوين حضرت جابر بن عبدالله، حضرت عبدالله بن عباس ۽ حضرت انس بن مالڪ کان روايتون نقل ڪيون آهن. ان ريت پاڻ هنن عالمن، مفسرن ۽ ڪتابن کان ٻڻ مدد ورتي اٿس. امام ترمذي جنهن حديثن جو ڪتاب "جامع" مرتب ڪيو. هن ٨٩٢ع/٢٧٩هہ ۾ وفات ڪئي. امام نسفيءَ جي تفسير "بحرالعلوم" کان مدد ورتل آهي. سندس اصل نالو عبدالله پٽ احمد هو. پاڻ نسف (ماوراء النهر) نالي شهر ۾ ڄائو. سندس وفات سن ١٣١٠ع/٧١٠هہ ۾ ٿي(٣). هن جو لکيل ڪتاب "ڪنزالدقائق" وڏي شهرت رکي ٿو. مفسر ٻن جاين تي "فتوح الاوراد" جو حوالو ٻڻ ڏنو آهي، البتہ ان جي مؤلف جو نالو نہ ڪنيو اٿس. هي ڪتاب هڪ سنڌي محدث فتح محمد بن شيخ عيسىٰ جندالله سن ١٦٤٧ع/١٠٥٧هہ ۾ تاليف ڪيو. شيخ فتح محمد سنڌ مان لڏي برهانپور ويو ۽ پوءِ مديني شريف ويو، جتي سن ١٦٦٩ع/١٠٨٠هہ ۾ وفات ڪيائين(٤). هن ڪتاب جي ڪاپي ڪنهن زماني ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي علامہ آءِ-آءِ- قاضي ڪتبخاني ۾ موجود هئي. ان کان علاوه تفسير "آية الڪرسي" سنڌيءَ ۾ "اربعين" جي صاحب ابومنصور ابونعيم، کان علاوه ابن السني ۽ مستغفريءَ جا حوالا بہ ملن ٿا.

---

(١) محمد صديق ميمڻ: "سنڌ جي ادبي تاريخ"، جلد اول، ص ٣٩٢، حيدرآباد ١٩٣٧ع.

(٢) پرلس فرام دي انڊس، ص ٦٢.

(٣) نسفيءَ جي نسبت سان هڪ ٻيو بزرگ، نجم الدين ابوحفص ٻڻ وڏي شهرت جو مالڪ ٿي گذريو آهي. هو حنفي مسلڪ جو وڏو عالم هو. سندس ڪتاب "عقايد" نهايت ئي مشهور آهي. هو ١١٤٢ع/٥٣٧هہ ۾ فوت ٿيو (پروفيسر مقبول بيگ بدخشاني "تاريخ ايران" جلد ٢، ص ١٠٨، مجلس ترقيءَ ادب لاهور ١٩٧١ع).

(٤) سيد محمد مطيع الله راشد: "برهانپور کے سندهی اولياء"، ص١٦٤، ڇاپو ٻيون، سنڌي ادبي بورڊ ١٩٨٧ع.

سنڌ جي سچان استادن، عالمن ۽ اديبن مغل دؤر ۾ پنهنجي مادري زبان سنڌيءَ ۾، تعمير توڙي تربيت جي اهميت کي محسوس ڪيو ۽ عربي سنڌي رسم الخط جا تجربا ڪندي، سنڌي تصنيف ۽ تاليف طرف وک وڌائي. ميون لطف الله قادري (وفات: ١٦٧٩ع) شايد پهريون سنڌي عالم آهي، جنهن هن جذبي تحت پنهنجو رسالو جوڙيو. اسان جي هن مفسر جو هي جذبو پڻ عالم آشڪار آهي:

پڻ ڪير ڪريندو هن آية جي معني ڪو ادا
پر پروڙڻ لاءِ ابوجهن جي لکئم ڪو قد را

خدا تعالىٰ جي تعريف ڪرڻ ۽ رسول ڪريم تي درود موڪلڻ بعد، هن ريت تفسير جو آغاز ڪيو ويو آهي:

تہ قادر مڪي قرآن ۾ پلي آيت جا
سا آهي آية الڪرسي ريهم شڪ شبها

ان بعد صفحي هڪ کان نائين تائين مختلف راوين، محدثن ۽ مفسرن (جن جو ذڪر مٿي تي چڪو آهي) جي مدد سان، پاڻ هن برڪت پري آيت جون پلايون ۽ رحمتون بيان ڪيون اٿس. صفحي ڏهين کان اصل تفسير جي ابتدا ڪندي چوي ٿو تہ:

جي ڪجي تفسير تنهنجو تہ جڙن ڪتاب سچا
پر ڪارڻ تسلي مؤمنن جي لکيم اکرن جي معنا

ائين ٿو ظاهر ٿئي تہ هن تفسير جو لکندڙ ديني عالم هجڻ سان گڏ، پنهنجي دور جو وڏو مصنف ۽ ڄاڻو بزرگ هو. کيس پنهنجي قلم تي ايتري تہ قدرت حاصل هئي جو هو چاهي ها تہ هن هڪ آيت جي تفسير ۾ ڪيئي ڪتاب جوڙي سگهيو ٿي، پر پاڻ مؤمنن ۽ ابوجهن لاءِ هن اختصار تي اڪتفا ڪيائين. تفسير جي پڇاڙي ڪلمي پاڪ تي ڪيل آهي:

برڪت نبي ڪريم شفيع جي جو محمد مصطفىٰ
هلن هتا ايمان سين ڪلمون چئي ڪوڏا

(ج) مصنف مخدوم عبدالله نوڳي وارو؟

گذريل صفحن ۾ مختلف رخن کان تفسير "آية الڪرسي" سنڌيءَ بابت بحث ڪيو ويو آهي، ليڪن هڪ سوال اڃا حل طلب آهي تہ ان جو مفسر يا مصنف ڪير آهي؟ هن مسئلي تي سوچيندي ٻہ چار رڪاوٽون آڏو اچن ٿيون. اسان جي آڏو تفسير جي موجود نسخي تي نہ تہ ڪاتب ۽ نہ وري مصنف جو نالو لکيل آهي. ان کان علاوه ان جي ٻي ڪا بہ ڪاپي موجود ڪانهي، جا هوند اسان جي مدد ڪري سگهي. سنڌ جا جملي ادبي تذڪرا بہ هن تفسير بابت خاموش ڏسجن ٿا. ان هوندي بہ مفسر جي ڳولا جي هڪ سنجيده ڪوشش ڪجي ٿي.

هن ڏس ۾ ڀريون غور جوڳو نڪتو ڪيتالاگر مهيا ڪيو آهي، جنهن موجب هي تفسير ڪر از ڪم ٻه صديون قديم آهي(۱). سياسي طرح ٻه صديون اڳ سنڌ تي ڪلهوڙن جي حاڪميت قائم هئي. هن دور ۾ سنڌي زبان ۾ ڪثير تصنيف تاليف ٿي. هن زماني ۾ سنڌي ساهت جي دنيا ۾ ٻه بزرگ مخدوم عبدالله جي نالي سان ٿي گذريا آهن. هڪ هو مخدوم عبدالله واعظ عرف ميان موريو، جنهن سن ۱۷۵۳ع/۱۱٦۷هه ۾ وفات ڪئي. ٻيو مخدوم عبدالله نرئي وارو هو، جو ٺٽي ۾ پڙهيو ۽ پوءِ ڪيچ ڏي لڏي ويو. هي بزرگ جڳهي سنڌي ڪتب نويسيءَ سبب مشهور آهي، ليڪن نالي جي يڪسانيت سبب، سندس سڀ ڪتاب ميان عبدالله واعظ جي نالي ۾ شمار ٿي ويا(۲). ڊاڪٽر شمل، جنهن سڀ کان اول هي تفسير اڀياس هيٺ آندو، حسب دستور ان کي به ميان عبدالله واعظ جي تصنيف سڏيو آهي(۳). ان صورت ۾ گمان نڪري ٿو ته ڇا هي تفسير به نرئي واري بزرگ جو لکيل آهي؟ سندس لکيل "تفسير يوسف" اڳ ۾ ئي مشهور آهي. ڪنهن حد تائين هن گمان جي تائيد "آية الڪرسي" تفسير جي اندروني اڀياس ذريعي پڻ ٿئي ٿي. مصنف ٻن جاين تي سنڌي محدث فتح محمد جي ڪتاب "فتوح الاوراد" جو نالو کنيو آهي. ميان عبدالله نرئي واري هڪ ڪتاب "نورالابصار" لکيو هو. سنت پوءِ ان جي وڌيڪ چٽائي لاءِ "خزانة الابرار شرح نور الابصار" جي نالي سان هڪ ٻيو ڪتاب به لکيائين. هن شرح لکندي سندس آڏو جي ماخذ هئا، انهن ۾ "فتوح الاوراد" سرفهرست ڏسجي ٿو(۴).

(نورالابصار جو آڳاٽو ڇاپي نسخو مونکي پنهنجي هڪ بزرگ ميان حبيب الله جي ذخيري مان مليو هو، ليڪن هي اکر لکندي ڪتاب موجود نه هو جو وڌيڪ تصديق ڪجي ها. ميان حبيب الله مشهور عالم دين حافظ ابراهيم نابينا جو فرزند هو ۽ اڌ صدي اڳ وفات ڪيائين.)

هن مختصر علمي بحث جو حاصل نتيجو هي آهي ته "آية الڪرسي" جو هي تفسير، ٻه صديون اڳ يعني ڪلهوڙن جي دور ۾ لکيو ويو. اڳ وانگر هڪ ڀيرو وري به غلطيءَ مان، هي تصنيف ميان عبدالله واعظ جي نالي ۾ لکجي وئي آهي، ليڪن گهڻو امڪان هي آهي ته هي تفسير پڻ "سورة يوسف" جي مفسر، ميان عبدالله نرئي واري جو لکيل آهي. مخدوم صاحب ذاتي زندگيءَ ۾ گهڻا لاها چاڙها ڏٺا. تعليم ٺٽي ۾ حاصل ڪيائين ۽ پوءِ نرئي (ڪيچ) ڏي هليو ويو. هت به ڪيس سڪون نه مليو ته اتان وري سري (سٽريون؟) شهر ڏي لڏي ويو، جتي اڄ به سندس مزار موجود آهي. سنڌ مان هليو وڃڻ ۽ شهر شهر دربدر ٿيڻ سبب سندس

(۱) J.F. Blumhardt: Catalogue, P 37

(۲) ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي: "سنڌي ادب جو تاريخي جائزو" ص ۸۰، سال ۱۹۸۲ع.

(۳) Pearls from the Indus, P 63.

(۴) "خزانة الابرار شرح نور الابصار"، قلمي ص ۱۲۲، ڪاتب محمد عثمان سومرو، ملڪيت محمد قاسم سومرو، لڳ ڪنڊيارو ضلع نواب شاهه.

سوانح حيات ڪافي منجهيل آهي. ضروري آهي تہ ارڙهين صديءَ جي هن وڏي سنڌي مصنف جي علمي خدمت جو حقيقت جي آئيني ۾ ڀرپور جائزو ورتو وڃي.

سنڌي زبان ۾ تيار ٿيل هي تفسير هڪ صدي اڳ لنڊن پهتو. ان سموري عرصي ۾ صرف ٻن يورپي اسڪالرن - بلوم هارڊٽ ۽ ڊاڪٽر شمل - پنهنجن ڪاوشن ۾ ان جو تعارف ڏنو ۽ بيان آندو. راقم الحروف هنن ٻنهي محققن جي ذريعي سان هن تفسير سان متعارف ٿيو ۽ آخرڪار پنهنجي دوست جناب هدايت پريم صاحب جي توسط سان، اُن جو فوٽو اسٽيٽ حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ويو. هن علمي ۽ ادبي تعاون لاءِ آءٌ جناب هدايت پريم جو دلي طرح شڪر گذار آهيان.

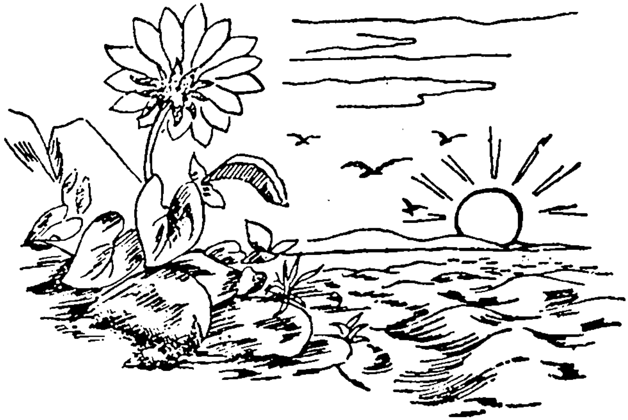

”هن تارن سان جڙيل وسيع گنبذ هيٺان،
”جتي چانديءَ جهڙن ڍنڍن ۽ زمرد جهڙن سمنڊن جا فرش پٿريل آهن،
”ڇا ـــ ڪڏهن به ڪا روح رهندي جاءِ آرام جي نصيب نه ٿيندي؟
”ڇا ـــ خواهشمند دل کي ڪڏهن به سڪون حاصل ٿي نه سگهندو؟

ڪهاڻيون

پڙي جن پاڙي...

حفيظ شيخ سنڌي زبان جو هڪ بيباڪ، باهمت ۽ انسان دوست اديب هو، جيڪو جيسين زنده رهيو، پنهنجي قلم کي هڪ ماهر سرجن وانگر، معاشري جي اوڻاين خلاف بيحد مهارت سان استعمال ڪندو رهيو.

۽ سنڌس ئي چوائي:

”منهنجون اکائيون بند ڪمرن ۾ شراب جا پيگ چاڙهي ڪين لکيون ويندڙيون آهن. اهي اکائيون زندگيءَ جو صحيح عڪس هونديون آهن ۽ اهي عڪس اڄ جيئري جاڳندي جندڙيءَ جي رنگن مان چورائيندو آهيان.“

زندگيءَ جا صحيح ۽ سچا عڪس چٽيندڙ هن اَجري مَنَ واري افسانا نويس جتي سنڌي ادب کي ”مبارڪون“، ”فقير رمندا رهن“، ”امان سان اسڪول نه ويندس“، ”هو ڳوڙها“، ”اديب“ ۽ ”ساگر جي لهرن تي“ جهڙا يادگار افسانا ڏنا، اتي سنڌي ڪهاڻي کي سچائي ۽ حقيقتن جي واٽ تي هلڻ به سيکاريو. ”زرينا“ سندس اڻ ڇپيل افسانو آهي، جيڪو امان مهراڻ جي پڙهندڙن آڏو پيش ڪندي بجا طور تي فخر محسوس ڪريون ٿا. ۽ پڻ ٿورا مڃون ٿا محترم بيدل مسرور جا، جنهن مهراڻ لاءِ هي افسانو ”زرينا“ اڪير مان اماڻيو.

زرينا!

حفيظ شيخ

سچائندو تہ آءٌ کيس گھڻي وقت کان ونني هيس، پر جواليءَ جي آمد سان اسان جي محبت جي ابتدا ٿي. آءٌ سندس گھر ڪم ڪار سانگي پيو ايندو ويندو هيس ۽ اهڙي ئي هڪ موقعي تي مون کانئس پاڻي گھريو. هوءَ پاڻي کڻي آئي ۽ پوءِ توريءَ دير کان پوءِ چانھہ جو هڪ ڪوپ بہ. آءٌ چانھہ پيئڻ لاءِ منجي سوري ويھي رهيس ۽ هوءَ هيٺ صندليءَ تي ويھي ليرن ڪرڻ لڳي. سندس پيءُ خواهہ ڀاءُ نيرن ڪري وڃي چڪا هئا ۽ باقي رڳو سندس حصو رهيل هو.

هن ڪڏهن اڪيون کڻي مون ڏالهن نهاري تي ورتو ۽ وري نيرن کائڻ ۾ لڳي تي ويئي. آءٌ آهستي آهستي چانھہ جا ڍڪ ڀري رهيو هيس. هن نيرن کائي پوري ڪئي. دسترخوان سهڙي پري ڪيائين. دلي مان پاڻيءَ جو گلاس ڀري گرڙي ڪيائين ۽ باقي بچيل پاڻيءَ کي ڇيت ڏئي ڀي ويئي. پاڻي ڀي هوءَ ٿانون ٿپن کي درست ڪرڻ ۾ جنبجي ويئي تہ مون کي احساس ٿيو تہ هن جيڪا چانھہ مون کي پيئڻ لاءِ ڏني هئي، سا سندس حصي جي هئي.

مون کي ڪجھہ تعجب ٿيو، مگر آءٌ خاموش رهيس ۽ ڏانهنس نهاريندو رهيس. ”حسين هئي“ سو چوڻ سندس حسن کي بيان نٿو ڪري سگھي. ”نهايت حسين هئي.“ پوري وضاحت نہ ڪندو ۽ اهڙيءَ طرح سندس شڪل وشبيھہ بيان ڪرڻ منهنجي وس کان ٻاهر آهي ۽ وري هن پنهنجي حصي جي چانھہ مون کي ڏئي ڇڏي هئي. هن ائين ڇو ڪيو؟ اهوئي سوال منهنجي دل ۾ هلچل مچايو وينو هو، پر آءٌ ڪو جواب سوچي ڪين سگھيس. آءٌ اتي ڪيتري دير ائين خاموش وينو هئس ۽ پوءِ اٿي آيس. انهيءَ ڏينهن آءٌ سندس گھر ٽي چار دفعا ويس يا شايد انهيءَ کان بہ وڌيڪ، مگر جيترا دفعا بہ ويس، منهنجي آرزو تهائين وڌندي ويئي. دل ٿي چوي تہ ڪنهن پر اسين ٿي گڏ ٿي گڏ هجون ۽ ٻيءَ سڄي دنيا اسان کي ڏسي نہ سگھي. ان ڏينهن پڄاڻان اسان جون ملاقاتون شروع ٿيون، سندس گھر وڃڻ لاءِ مون تي ڪا بندش ڪانہ هئي. سندس پيءُ خواهہ چاچو خواهہ ڀاءُ منهنجي طرفان مطمئن هئا. آءٌ سندن روبرو بہ ويندو هئس ۽ غيرحاضريءَ ۾ بہ، البتہ غيرحاضريءَ ۾ ڪيترو وقت وينو هوندو هئس ۽ سندن موجودگيءَ ۾ جلد موڪلائي اٿندو هئس.

پڙي جن پاري...

حفيظ شيخ سنڌي زبان جو هڪ بيباڪ، باهمت ۽ انسان دوست اديب هو، جيڪو جيسين زنده رهيو، پنهنجي قلم کي هڪ ماهر سرجن وانگر، معاشري جي اوڻاين خلاف بيحد مهارت سان استعمال ڪندو رهيو.

۽ سنڌس ئي چوائي:

”منهنجون آکاڻيون بند ڪمرن ۾ شراب جا پيگ چاڙهي ڪين لکيون ويندڙيون آهن. آهي آکاڻيون زندگيءَ جو صحيح عڪس هونديون آهن ۽ آهي عڪس آءٌ جيئري جاڳندي جندڙيءَ جي رنگن مان چورائيندو آهيان.“

زندگيءَ جا صحيح ۽ سچا عڪس چٽيندڙ هِن آجري سَن واري افسانا نويس جتي سنڌي ادب کي ”مبارڪون“، ”فقير رمندا رهن“، ”امان سان اسڪول نہ ويندس“، ”ٻہ ڳوڙها“، ”اديب“ ۽ ”ساگر جي لهرن تي“ جهڙا يادگار افسانا ڏنا، اتي سنڌي ڪهاڻي کي سچائي ۽ حقيقتن جي وات تي هاڻ بہ سيکاريو. ”زرينا“ سندس اڻ ڇپيل افسانو آهي، جيڪو امان مهراڻ جي پڙهندڙن آڏو پيش ڪندي بجا طور تي فخر محسوس ڪريون ٿا. ۽ پڻ ٿورا مڃون ٿا محترم بيدل مسرور جا، جنهن مهراڻ لاءِ هيءَ افسانو ”زرينا“ اڪير مان اماڻيو.

نہ ڪري سگھيو. هن کي هڪ ٻئي شخص سان وابستہ ڪيو ويو. آءٌ دل تي پٿر رکي ويهي رهيس ۽ وري پنهنجي پڙهائيءَ ۾ مشغول ٿي ويس.

هن جي محبت صدقي پڙهائيءَ جو هڪ سال خراب ڪري چڪو هئس. هوءَ پنهنجي مڙس جي گهر وڃڻ بعد بہ مون کي ياد ڪندي رهندي هئي ۽ ڪنهن ڪنہ ۾ ويهي گونگيون هنجون هاريندي هئي. مون کي سندس احوال ملندا هئا. جيتوڻيڪ هوءَ پاڻ مون کي ڪوبہ لياپو وغيره ڪين موڪليندي هئي.

اڄ ٽن سالن بعد زرينہ وري منهنجي پاڙي ۾ اچي سڪونت اختيار ڪئي آهي. سندس مڙس ڪيس چوسيل هڏيءَ مثل ٻري اڇلائي ڇڏيو آهي ۽ پنهنجو ڪرڻ ڪان الڪاري آهي ۽ آءٌ... آءٌ سوچيان ٿو تہ ڇا ڪيان...! سوچيان ٿو تہ سماج آئينده ڪهڙو قدم کڻندو!... سوچيان ٿو تہ زرينہ جي حالت ڇا ٿيندي... ۽ سوچيان ٿو تہ مون کي زرينہ سان محبت آهي؟

چوري ساڻ چسن

حميد سنڌي

سلطان اوطاق ۾ گهڙيو ته مان ٽپو ڏئي اٿي بيٺس. سائنس اسان جا پيا ٽي هاري ٻه همراهي هئا. سلطان لڳ اسان جو هاري صحيح، پر ابي ڏاڏي جي ڏينهن جو سائي هو. مون سڪ مان وٺي کوچ تي پرسان ويهاريو مانس. سال ٻن کان پوءِ ڏٺو هومانس، همراهه ٻنهه جهونو پئي لڳو. نه اها ميندي ۽ رتي سونهاري، نه اهو کيڏ جهڙو پٽي جو پٽکو، نه اکين ۾ سرمي جي سونهن، نه وري مساڳ سان مايل جرڪندڙ ڏند. ڪپڙن ڏي ڏٺومانس ته اڄ گوڏ پڌل هئس. رئيس جي اوطاق تي سلطان پلو وڳو اوڍي ايندو هو. سندس منهن تي اڄ گهنج به وڌي ويا هئا، ٻنهه ڍاڳيل پئي لڳو.

”سلطان، خير ته آهي، اُجڙيو پيو آهين؟“

سلطان ماٺ ويٺو رهيو. سلطان اسان جو جهونڙو هاري هوندو هو، منهنجي ننڍي هوندي کان سائس دل هئي. جڏهن به ملندو هو ته مان وچڙي ويندو هيومانس. مان ڪچهريءَ جو ڪوڏيو ۽ پاڻ گفتن جو بادشاهه. بس سائس ڪچهري ڪري اٿندو هوس ته سمجهندو هوس ڪنهن مٽت مٽڌ جا پاري چڙيا آهن. سندس ڪچهري بس جي نه هئي. هو ڳالهائيندو هو ته محفل مست مگن هوندي هئي. اڄ محفل جو سرور ماٺ ۾ هو. مون سلطان جو لڙيل ڪنڌ مٿي ڪنيو، اکين ۾ ميگهه ملهار هو، بس وسڻ تي هو. مون چڪي ڪيس چانيءَ لاتو، ٻنهه وسي پيو. اوڇنگارون ڏئي رنو، ڳوڙها بس ئي نه ڪن. مون سائس گڏ آيل پنهنجي هاري صوف کان اشارن ۾ پڇيو. جيسين هو ٻڌائي، سلطان ڪنڌ مٿي ڪئي مون ڏي سڏو لهاريو.

”سائين صوف ڇا ٻڌائيندو، مان ٿو ٻڌايانءِ. شاهن مري ويو، سائين شاهن سري ويو.“

شاهن سلطان جو وڏو پٽ، اسان جو هاري هو. سلطان جيئن جهونو ٿيو ته سندس هارپ، هن جي پن پٽن شاهن ۽ گلڻ سنڀالي هئي. گلڻ مانو پر شاهن شهزور هو. طاقت وارو، سهڻو جوان. پلو هاري، پر ٻڪن جي چوريءَ جو ماهر. شاهن ڪٿي پلا ڍڳا ڏٺا نه آهن، ننڍ ڦٽي پوندس. ٻنهه پويون ڏينهن تي لڳندن. جيسين ڍڳا ڪڏي وات نه وجائين ته شاهن ڪونه سڏائي. جهليو به ڏکيو هو، پوليس جي پڪڙ ۾ گهٽ اچي، تنهنڪري ويري به ويري هيس.

”سلطان، مان توکي چوندو هيس ته شاهن کي جهل. ڪڏهن پاڻ اهڙو جهلبئي جو گهوليو نه ملندو.“

”نه سائين، هيءَ چور چوريءَ وکهي نه ملو آهي. اڪسيڊنٽ ٿيس. تو کي ته خبر آهي، هاڻ پير پاسي ۾ ڪنڊ وارو ڪارخانو لڳو آهي. پلا پڪو روڊ، ٽرڪ وارا نشو پي هلائين ٽرڪ، بس همراهه جون پاسريون ڪيڏي وڌائون.“

سلطان ڳالهه ٻڌائيندي سهڪي پيو. هن بس ڪئي ته صوف شروع ٿيو.

”سائين، ويو هو بهاري وارن ڏي. ٻن ڏينهن کان اتي ٽڪيل هو. بهاري وارن جو ڳوٺ ته خبر اٿئي، شهر جي چيڙي تي پڪي روڊ سان آهي. بهارو ۽ هيءَ هوٽلن جا شوقين، بس شهر پيا اچن وڃن. بهارو ته روڊ تي ڳوٺ واري پاسي آيو، پر شاهن ٽپي نه سگهيو. پريان ٽرڪ پئي آيو، جوان کي کنيو ويو. بنهه ٽڪر تي ويو.“

مان مات ۾ واقعو پئي ٻڌو. اعتبار ئي نه پئي آيم. چهه فوٽو، پريل بت، ڪانڪوڙ ڙتيلو جوان. جنهن جي پرانگهه ڪوهه لتاڙي، سو روڊ ٽپندي ٽرڪ لتاڙيو. بنهه ويساهه نه پئي آيم. سلطان جو مات ۾ هو، پر کي ويو.

”ابا سائين، ويسهه ته مان کي ٻه نه هو. پر سال ٿيو جو قرآن ڏنو مانس ته چوري کان پاسو ڪر. ڪانڪي ڇڏ. ٿسر ته ابا کنيائين، پر چوڪر وسامي ويو. آهستي آهستي ڪم کان جواب. بس بهاري جي سنگت ۾ پيو رلندو هو. گهٽو رهندو ۽ بهاري وارن جي ڳوٺ هو. يار اٿس پلوڙ، پاڻ سان ڪم تي ٻه لڳائي ڇڏيو هٿائينس. اسان ته پاڻ پلي ڇڏيو هو. ڪنهن ويلي پور پيس ته ڳوٺ ايندو هو. زال کي پڇي ڪونه. باقي ٻچڙن سان دل هيس. بس انهن کي ڏسي ٽول وٺي ڏئي، ۽ پوءِ اهو ٿو وڃي. گهٽو چئون: ابا! ابا! گهڙي ته ويهه. ڇڏائيءَ لاءِ قرآن ڏنم. بس همراهه چوريءَ کان ويو، ڇڻ گهر کان ويو.“

سلطان پئي ڳالهايو. مان اوطاق ۾ هوندي ٻه اوطاق ۾ نه هيس. اڄڪلهه نوڪريءَ سانگي ٻاهر رهڻو پئي پيو، پر جڏهن ٻني ٻاري جي سنڀال ڪندو هيس ته شاهن مون وٽ گهٽو ايندو هو. سهڻو جوان هو، سندس نراڙ تي ڏينهوڙي جو نشان ڏاڍو ٺهندو هيس. پيءُ وانگر ماڳ هڻندو هو. ڏند پيا جرڪندا هيس. مان جڏهن پڇندو هيومانس: ”شاهن، ڏي خبر انهيءَ ڏينهوڙيءَ جي: ڪنهن ڏينهوڙيءَ ته نه ڏنگيو اٿئي.“ هيڏو پهلوان مڙس، بنهه ڇوڪرن وانگر شرمائجي ويندو هو.

هن راڄ جو زميندار هوندي ٻه منهنجي راڄ سان دوستي هوندي هئي. هاڻ وڃڻ گهٽ ٿئي، ادو لنيدو پيو منهن ڏئين. پر جڏهن ٻه ويندو آهيان ته راڄ اچيو مڙي. بس اها ڪچهري لڳندي آهي، جو اسين مست ٿي اٿندا آهيون. سلطان سان گهڻي لڳندي هئي، پر سندس پٽ شاهن مون کي وڻندو هو. سندس شخصيت ۾ هڪ سحر هوندو هو. پٽ تي هجي يا کٽ تي، سيني هارين ۾ پيو ٻڪندو هو. سندس شخصيت مون کي ڏاڍو متاثر ڪندي هئي. مان سلطان کي چوندو هيس:

”سلطان، هن ڪاٽڪو ڪي سمجهاءِ، عمر نه وڃائي. مون سان هلي ته شهر ۾ ڪنهن ڪم ڪار سان لايانس. سندس حياتي ٺهي پوندي.“

”تون مالڪ آن، هاڻي ته پلي وٺي وڃينس.“

”پلا شاهن ڪي ڏڪڻ جي چوري جي هَوس. ڇهين مهيني ڪري ٻا ٻارهين، پر ڪري ضرور ۽ جهڙي تهڙي ڏڪي ۾ به هٿ نه وجهي. اِس ڳولي ڪندو. مان ڪڏهن ٻچندو هومانس ته ڪلي پوندو هو:

”پوتار، توهان سان ڪهڙو لڪ لڪاءُ. ڏڳو يا ٻڳي مون ڪي نه ماري، سندس اک بس ماريو وڃي. اک ۾ ڏسندومانس، جي مٺيا هوندس ته ٻنهه ڇڪي ڪيندومانس. پوءِ پل مون وٽ ڏينهڪ هجي. ڪٺندومانس ضرور.“

ويٺي ويٺي شاهن جا ڏاڍا پور پيا. آهي ڏڪيا ڏينهن به گهاريل هئا، جڏهن زمين تي قبضا ٿيا. شاهن، ڪهاڙي ڪنيو آيو پيو ورندو هو. وڏو پرجهلائو هو. پر سندس چوريءَ جي عادت ڪري اسان جو پنڌ وڏو پنڌ نه هوندو هو. پيءُ ٽيءَ پوليس سان ويڙهه ته همراه چڙيو، ڳالهه ڏاڍو تنگ ڪندي هئي. پر ماڻهو ته مٺيا وارو هو، پوءِ ڪٿي عيب به سڀڻ هجنس. مون ڏٺو سلطان ۽ سندس ساٿي آٿيا پيٺا هئا.

”ابل سائين، ڳوٺ مهمان آهن. بهاري وارا آيل آهن. ڪجهه سندن ماني ٽڪر جو به فڪر ڪيون. بس موڪل ڏي، وري ٻي ساعت ايندا سين. اچا ته اِتي آهيو نه؟“

”ها چاچا، پر مان ڳوٺ ايندس شاهن جو پير ڏيڻ. مڙس ويو پر يار ڪي ياد ته ڪيو.“

هو نڪتا ٿي پئي ته مون ڪي خيال آيو:

”صوف، سڀاڻي شهر اچين ته بهاري ڪي وٺيو اچجانءِ. سان پيار جي پيار سان ملڻ چاهيان ٿو.“

”حاضر منهنجا سائين!“

هيءُ سڀ ويا ته مان وري پٽي خفي ۾ لڳي ويس. پنهنجي ڳوٺ اچون ڇٽي ڇماهي، ماڻهو ملڻ ۽ پير پرڻ ۾ ٿي پورو. ڏينهن گذريو رات وٺي. صبح جو صوف، بهاري ڪي وٺي آيو ته شاهن جو سوت ياد آيو. ماڻهو موت ڪي ته پٽل لاءِ ياد ڪري ٿو چاڪاڻ ته آهي به پل جو ڪيل.

مون سوچيو ته بهارو به شاهن وانگي ڪو قدآور، ڪو سهڻو جوان هوندو، پر هيءُ جوان قد جو ننڍو، رنگ جو سانورو پر ڦڙتيلو هو. سندس اکيون ننڍيون پليءَ وانگر چمڪيون پئي.

اچا اسان هڪ ٻئي سان ڪيگر ٿي ڪاڻ ڪٿي ته ٿر جو وڏو صوبيدار فضل حسين اندر گهڙيو. پراڻو واقف هو. سيلوٽ هڻي اچي مليو،

”سائينجن جي خبر پئي، بس ڇپر ته ٽيندو وڃان.“

سندس نظر بهاري تي پئي تہ پريشانيءَ تي گهڻو اچي ويس.

”اڙي ڪاڪو، پنهنجي جسّوءَ چڏي هتي ڪيئن آيو آن. جيو هيومانءَ تہ هيڏي تہ اچانڪ مارجي ويندين.“

”سائين! سائين! بابو آن. بس سائينءَ ڪهرايو هو، اجهو وڃان پيو.“

بهارو پکهريو پيو هو. ڏئم تہ فضل حسين جي نرڙ تي گهڻو وڏي ويا هئا. ڪاوڙ مڙئي سرس هيس.

مون ڪلي ڳالهہ ڪي لنوايو.

”چڱو، توهان هلي مناهين ۾ ويهو، مان پوءِ ڳالهائيندس.“

”سائين، هيءُ وڏو بدمعاش آهي. توهان اچو ٿا ڪڏهن ڪڏهن، هن ڪي نہ ٿا سڃاڻو. خطرناڪ ماڻهو آهي. هن ڪي هتي اچڻ نہ ڪيي.“

اِها ئي تہ ڳالهہ آهي، ڪڏهن ڪڏهن ٿا اچون، پلي پيا اچن، اسان ڪي ڇا ڪندا.“

”سائين، ڪاڪو هڪ دفعو اچي يا سؤ دفعا، وارُ ضرور ڪندو ۽ ڪنهن بہ ويلي. هن ڪي جسّوءَ ڏيکارجي ئي نہ.“

هن ۽ شاهن، تہ ٻہ ٻاهہ ٻهاري ڇڏي هئي. شاهن سنو چڻ ڪتو هئو، اسان جسي جان ڇتي پئي. ڪو وقت ڏکن جي چوري ڪندا هئا، ۽ پوءِ ٻہ ـــ ڇڏيو انهيءَ ڳالهہ ڪي؛ ڏيو خبر اوهان ڪيئن آهيو.“

فضل حسين ڪي ڳالهہ متائيندي وقت لڳو. ويو تہ فڪر ڏئي ويو. ”سائين! بهاري ڪي هڪدم ڪيڍي ڇڏيو، جيئن مان اوهان ڪي چوان.“ مان ڪا ويل ماٺ هيس، پوءِ جيڏي مهل بهارو ۽ صوف اندر گهڙيا تہ ٻئي بيهي رهيا. هاڻ هنن جي سامهون هڪ سخت گير زميندار سامهون هو. منهنجي هٿ ۾ اباڻو ڪيت جو لکڻ هو. منهنجي پاسن ڪان منهنجو ڪمدار خانڻ ۽ منهنجو خاص نوڪر ڏئي بخش بيٺا هئا. هنن يڪدم اوطاق جو در بند ڪيو، مون اشارو ڪيو. هنن صوف ڪي ٽيلهو ڏئي ٻاهر ڪيڍيو ۽ پوءِ در ورائي ڇڏيائون. جيسين بهاري ڪي ڪا ڳالهہ سمجهہ ۾ اچي، ٻئي همراهن ڪٽي ڪيس دسيو، مان آتندي ئي ڪيت جو اکڻ ڪيس وهائي ڪيڍيو.

”اڙي بهارا! سچي ڪر، شاهن ڪيئن مئو.“

”سائين ـــ سائين، سچي جيڪب ڪي خبر آهي اڪسيڊنٽ ۾ مئو. روڊ تي مئو سائين روڊ تي.“

”بهارا، مان آفيسر سان گڏ تر جو زميندار بہ آهيان. تو جهڙن ڪي چڱيءَ ريت سڃاڻان، ٻڌاءِ شاهن ڪيئن مئو.“

مون نيت جو پيو لکڻ ڪيس وَسايو، ٿيون چوٿون...

”جهليو سائين جهليو ـــ مان مارجي ويندس. اِهو صوبيدار فضل حسين ئي ماراڻي ڇڏيندس. بس سائين مون کي معافي ملي.“

”فضل حسين جو ذمو منهنجو آهي. بس تون ٻڌاءِ شاهن ڪيئن مئو، اِڪسيڊنٽ ۾ مئو؟ مون سان ڇرچو؟ جلدي ڪر، ٻڌاءِ شاهن ڪيئن مئو.“

مون نيت جو لکڻ وري وسايو.

”سائين بس ڪريو. ٻڌايانو ٿو. پاڻي پياريو.“

همراهه ڪو هو پر اوطاق آفيسري ڏسي دهلجي ويو هو. يڪدم ڪٿي باسيائين.

”سائين، اوهان کي ته خبر آهي، شاهن ڏڳن جي چوري ڪندو هو. ٻڌس قرآن ڏنس، پڇي اچي مون وٽ رهيو، هو ڏاڍو موڙهل هو. مون ڪيس چيو ته ڏڳن جي چوري لاءِ قرآن ڪنيو ائين ڪو ٻين چورين لاءِ ته ناهي نه. مون سان هل گڏجي. اسين سائين چور آهيون، منهي ٿلهي جيڪا چوري آئي سا به ڪار ۾ هي مور نه مچي. نيٺ هڪ وهڙي ڏٺائين. هتان ۾ ڪوهه اندر چڱا سکر زميندار آهن، ڪاڇائن جا زميندار ليکيا آهن. اصل قسر توڙڻ لاءِ تيار ٿي ويو. مون کي خبر نه هئي ته هيءَ پيو وهڙي سانگي يا ڪنهن ٻئي مامري اُتي لامارا ڏيندو هو. الائي ڪيئن لڳس. ويو وهڙي ڪاهڻ هو، آيو ته زال ماڻهو ساڻ هجيس. پلوڙ زال هئي. مون اُن رات ئي ڪيس چيو ته پاڻهن موٽاءِ. اصل روئي پيو. هن جي ته ڪن ڏينهن ڪان ڪا پنهنجي پٽ ۾ ميخ لڳل هئي. اسان کي خبر نه هئي. بس يار سان هئي ياري نپائي، پوءِ لپائي سون.“

هُن ساهي ڪٽي پاڻي گهريو. مون ڏٺو هو سچو ڏڪيو پئي ۽ ٻڪهريو پيو هو. پاڻي پي وڏو ساهه ڪنيائين ۽ وري قصو شروع ڪيائين:

”سائين، پاڻهن اسان وٽي ڪچي ۾ دَمي. لکي به ڪيترو لکون. هونئن به شاهن ڏڳا ڪاهي ته ڪي ڏينهن رکي پوءِ ڏيو ڇڏي، پر هيءَ ته زال ماڻهو هئي ۽ هئي به سهڻي ڏاڍي. نيٺ ته هئي پرائي پاڻهن، همراهه ڪوشش ڏاڍي ڪئي ته رکي ۽ نپائي، پر همراه ٻوڙي ٻوڙي ٽڪو. تر ۾ پاهه پري وئي. فضل حسين تکڙو صوبيدار آهي. ٻنهي اسانجي ڪيڏ ڪاهجي پيو. نيٺ اسان جيئن رات جو ڪنئي هئي، ڏهين ڏينهن در تي ڇڏي آياسين.“

”مائي پرڻيل هئي يا ڪنواري.“

”ڪنواري، پر عمر جي چڱي وڏي هئي. مالڪن جي ملڪيت ۾ وڏي وارث هئي، وهاري ڇڏي هئائون. پيسو، زيور جام آندو هئائين. شاهن پيسي ۽ زيور سوڏي واپس ڪئي، پر پاڳين کي خبر پهچي وئي هئي. فضل صوبيدار پاڻ به چورن جي ناني آهي. خبر ڪيس به هئي پر خيال سان هٿ وجهڻ ٿي چاهيائين. پاڻهن موٽي ناهي اِشارو ڪري ڇڏيائين. شاهن کي

منهنجي سامهون ڏڪيائون، ڪنائون، پوءِ روڊ تي پنهنجي ٽرڪ سان چڙهيائون. مان پناهه گهُران سائين. فضل حسين کي به خبر آهي، شاهن جي ماڻهن کي به خبر آهي. سائين، هو پوليس جي ڪري چپ آهن."

بهارو چپ ٿي ويو. قضا ۾ سانت ڇانئجي وئي. مون اٿي بهاري کي فرش تان کنيو. بهارو ڏاڍو ٿڪجي پيو، هراسيل هو.

"سائين، پاڳيا مون کي ماري ڇڏيندا، فضل حسين کي به لنبي ڇڏيو اٿن. سڄي پوليس مايل آهي. مون کي حڪم هو، ڪڇي مان ڀڪي تي نه اچجان، نه ته مارجي ويندين. آيو هئس چاچي ساطان سان ملڻ. بس چاچي جو حڪم ٿيو، پيسو اوهان جو تالو ڀڏو هيم، هلي آيس هتي ته..."

هو وينو ڏڪ سيڪاٽڻ، سان مرڪي وينس. وڏي پاڪر پاتومانس. کيسي مان ڪجهه نوٽ ڪڍي ڏنامانس. دلداري ڏني مانس.

"خير آ، خير آ. مان وينو آهيان، ڪنهن مائيءَ جي لال کي طاقت آ. بس تون هاڻي پلي وڃ، ڳالهه چپ ۾ رهندي."

مون صوف کي سڏ ڪيو، کيس به خرچي ڏنم ۽ چيومانس ته بهاري کي تيال سان وٺي وڃي. بهاري هٿ ٻڌي موڪلايو.

"بابل سائين، بس پارت اٿني"

مون بهاري کي ڪنڌ هيٺ ۽ ڪلها لڙڪائيندي ويندي ڏٺو. هُن جي چهري تي هراس هو. هڪ چور ڪاٽڪو موت جي پنّل ڪان ڪيڏو نه ڊنل هو.

مان ٻئي ڏينهن صبح جو نوڪريءَ سانگي واپس حيدرآباد آيس ٻئي. اڃا موٽر ۾ ويٺو ئي ڪين ته ڪمدار خانڻ آهستي اچي ٻڌڪو ڪيو.

"بهارو مري ويو سائين، اڪسيڊنٽ ۾. ساڳي روڊ تي."

مون ڊرائيور کي اشارو ڪيو ۽ موٽر اچي روڊ تي چڙهي. اڳيان هلي مس ته سامهون ڪنا شئي ڇچريل روڊ تي پئي هئي. مون يڪدم دانهن ڪئي ۽ ڊرائيور کي ٻانهن کان ڇڪي گاڏي بيهارڻ لاءِ چيو. ڊرائيور زور سان بريڪ هنئي.

"شمن ڏس، ڪنهن جو لاش آهي."

سائين، هيءُ لاش نه آهي، ڪتو آهي. توهان هرويرو ڇرڪي ويا آهيو. هيءُ ماڻهوءَ جو لاش نه آهي. ٽرڪ هيٺان ڪتو ڇچرجي سنو."

هن گاڏي هلائي، مون کيس اشارو ڪيو، پاسو ڪري گاڏي ڪڍيائين. مون ڪتي جي ڇچريل جسم کي ڏٺو، اکين ۾ پاڻي ڀرجي آيم.

چرچو- سائيا

انيس انصاري

ڊائريءَ مان ذڪرو

١٠- آڪٽوبر ١٩٧٧ع، ڪراچي.

مشتاق اڄ لاڙڪاڻي مان ٽيليفون تي خبر ڏني ته منهنجو دلي دوست الله بخش انصاري نوت ٿي ويو. رب مترهيس.

ڪجهه خط

ڳاڙهي موري

٦- مارچ ١٩٤٤ع

جناب الله بخش انصاري صاحب.

السلام عليڪم- حيرت وٺي ويم، جڏهن ”اديب سنڌ“ جي هڪ شماري ۾ سرورق تي پڙهيم: ”لکيڙهه لاءِ پتو: ”الله بخش انصاري، انيس نزديڪ امام بارگاهه لاڙڪاڻو.““ ان ۾ حيران ٿيڻ جي ٻي ته ڳالهه ڪانه هئي، سواءِ ان جي ته منهنجو نالو پڻ الله بخش آهي، ذات جو مان به انصاري آهيان ۽ تخلص به ساڳيو اٿم! ڇا ائين ته نه آهي، اسان ٻه جسم ۽ هڪ روح آهيون؟ مهرباني ڪري ورندڙ ٽپال ۾ ورندي ڏيندا.

توهان جو

الله بخش انصاري

لاڙڪاڻو

١٢- مارچ ١٩٤٤ع

دوست انصاري صاحب.

وعليڪم السلام- واقعي حيرت جي ڳالهه آهي. نالو ۽ ذات ساڳي ته گهڻن ماڻهن جي ٿي سگهي ٿي، پر ان سان گڏ تخلص به ساڳيو هجڻ هڪ عجيب اتفاق آهي. مان اوهان بابت وڌيڪ ڄاڻ رکڻ گهران ٿو. اوهان جي عمر ڪيتري آهي ۽ اوهان ڇا ڪندا آهيو؟ اميد ته جواب ڏيندا.

اوهان جو

الله بخش انصاري

ڳاڙهي موري
٢٠- مارچ ١٩٤٤ع
سائين الله بخش انصاري صاحب.

: : سدا سلامت هجو - مان خيرپور ضلعي جي هڪ ڳوٺ موريءَ جو رهندڙ آهيان. عمر ويهارو سال کن آهي. ڳوٺ جي پرسان ٿي هڪ واهڻ ۾ سنڌي ماستر آهيان. اوهان به مهرباني ڪري پنهنجي حال احوال کان واقف ڪندا ۽ اهو به لکندا ته اوهان پنهنجو تخلص تبديل ڪندءِ يا مان ڪريان؟

اوهان جو پنهنجو
الله بخش انصاري

لاڙڪاڻو
٨- اپريل ١٩٤٤ع
برادرم الله بخش انصاري.

منهنجي عمر پڻ ويهه ورهيه آهي. قد پنج فوٽ ست انچ. مٿي تي رڍ جي ان جهڙا وار آهن ۽ شڪل آفريڪا جي رهاڪن جهڙي. ميٽرڪ پاس آهيان ۽ روينيو ۾ ڪلارڪي ڪندو آهيان. جناب حاجي محمود خادم "اديب سنڌ" رسالي کي ترتيب ڏيندو هو. ان جي بدلي دادوءَ ٿي آهي. براج کاتي ۾ ملازم آهي. ان ڪري "اديب سنڌ" جي سرورق تي منهنجو پتو لکپڙهه ڪرڻ لاءِ ڏنو ائائين. منهنجو خيال آهي ته اوهان پنهنجو تخلص بدلايو ته چڱو. منهنجا نظم آن تخلص هيٺ ڪافي شايع ٿي چڪا آهن. وري به اوهان جي مرضي.

اوهان جو
الله بخش انصاري

ڳاڙهي موري
١٦- اپريل ١٩٤٤ع
ادا انيس!

اهو تخلص اوهان کي ليه هجي. مان بدلائي "حباب" رکيو آهي. يار! اها خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو هم عمر آهيون. ڇا ائين بهتر نه ٿيندو ته هڪ ٻئي سان روبرو ملجي نه ته به اوهان پنهنجو فوٽو موڪلي ڏيو ته ڏسان. منهنجو آفريڪا ۾ رهندڙن جهڙو دوست ڪين نقشين ڪين آهي! ها اهو به عرض ڪرڻ مناسب سمجهان ٿو ته منهنجي شڪل به گورن انگريزن جهڙي ڪاله آهي.

اوهان جو پيارو
"حباب" انصاري

موري
٥- آگسٽ ١٩٤٤ع
ادا انصاري!

١٦ - جولاءِ جي منجهند جو لتهڻ اس ۾ ڪنهن ضروري ڪم سان سائيڪل تي خيرپور

ويو هوس. موٽندي ڏينهن لڳي ويو. ٻي چار ڏينهن ته هوش ڪونه هو. هفتو کن ڏاڍي ڪمزوري رهي. ڪجهه ساهه کڻڻ جهڙو ٿيس ته اوهان جي خط جي ڳولا ڪيم. هڪ جي بجاءِ ٻه خط اوهان جا آيل هئا. تفصيل وار حال ٻئي دفعي لکندس. اڃا ڪمزوري آهي. مٿو ٿو ڦاٽي. اوهان تعجب ڪندا هوندا ته منهنجي اکرن کي ڇا ٿي ويو آهي. مان پاڻ پڙهجا اکر سڃاڻي نه ٿو سگهان. شايد بيماري سبب قلم پوري طرح پڪڙي نه ٿو سگهان. هاڻي خدا حافظ.

اوهان جو
”حباب“

موري
٢٠-آگسٽ ١٩٤٤ع

برادرم الله بخش انصاري صاحب!

اسلام عليڪم - اوهان کي هڪ ڏک ڏيندڙ خبر ٻڌايان ٿو ته اوهان جو دوست الله بخش انصاري چار ڏينهن اڳ فوت ٿي ويو. رب بخشيس، منهنجن پيارن دوستن مان هو. مرڻ گهڙيءَ تائين اوهان کي ياد ڪندو رهيو. توهان جي ايڊريس به ان وٽان معلوم ٿي هئي. مرحوم هڪ فوٽو مون سان گڏ ڪڍايو هو. خيال هئس اوهان ڏانهن موڪلڻ جو، پر بار ته راهه رباني وٺي ويو. فوٽو موڪليان ٿو. فوٽي ۾ ٽوپيءَ سان مان بيٺو آهيان. مرحوم ڪرسيءَ تي ويٺو آهي. منهنجي سڄي پاسي سندس ڪپي ڪلهي تي رکيل آهي.

مان به سنڌي ماستر آهيان.

پتو:
سنڌي اسڪول موري،
پوسٽ ڳاڙهي موري.

غمزده
غلام عباس سومرو

لاڙڪاڻو
٢٨-آگسٽ ١٩٤٤ع

ادا غلام عباس!

اوهان جو خط پڙهي روئي ويٺم. الله جنت ۾ جاءِ نصيب ڪريس، آمين. الله بخش حباب ڏاڍو پيارو ماڻهو هو. روبرو ملي ڪين سگهياسين، پر خطن مان ئي سندس خلوص جهلڪي رهيو آهي. هاڻي سواءِ صبر ۽ تحمل جي ڪري به ڇا ٿو سگهجي. اطلاع لاءِ ٿورائتو آهيان. گهر اڪيلو آهي، نه ته اچي اتان ٿي وڃان ها. مرحوم جي پونيرن سان منهنجي پاران رضا الله جي ڪري ڇڏجو.

اوهان جو
الله بخش انصاري

حيدرآباد

١٧-آگسٽ ١٩٥٦ع

برادرم الله بخش الصاري حباب:

منا ۽ ڪڏهن جيئرا ٿيا آهن ڇا؟ سچ ٻڌايو اوهان ساڳيا "حباب" آهيو جنهن ڪي ١٩٤٦ع ۾ مان لاڙڪاڻي مان خط لکندو هيس يا ان جا روح آهيو. ڪ ته اوهان آهيو ٻي ٻيا ماڻهو. مهرباني ڪري جواب ڏئي منهنجي حيرت دور ڪندا. اوهان جو نظم تازي "فردوس" رسالي ۾ پڙهيو هيم. اوهان اهو نظم عالم ارواح مان ته ڪونه لکيو هوندو. جواب جلد ڏئي منهنجي حيراني دور ڪندا.

مان اڄ ڪلهه ڳوٺ سڌار کاتي جي هيڊ آفيس ۾ اسسٽنٽ آهيان.

پتو:

گهر نمبر B-11

لطيف آباد نمبر 6، حيدرآباد سنڌ.

اوهان جو

الله بخش الصاري اليس

ڳاڙهي موري

٣٠-آگسٽ ١٩٥٦ع

ادا اليس!

مٺڙو پيو ته منا ۽ جي اٿندا آهن. ياءُ! مان ته توکي ماري وينو هيس. ١٩٤٤ع ۾ لاڙڪاڻي مان يار محمد اوهان جي دوست لکيو هو ته اوهان وڏي تپ ۾ فوت ٿي ويا هئا! معاملو ڇا آهي؟ مان ته سمجهي نه ٿو سگهان. مان ساڳيو الله بخش الصاري آهيان ۽ اوهان پڻ! ٻئي مري وڃڻ بعد جيئرا آهيون. آهي ته حيرانيءَ جي ڳالهه!

"حباب"

حيدرآباد

٦-سيپٽمبر ١٩٥٦ع

ادا حباب:

مون کي ته ماستر غلام عباس سومري، اوهان جي دوست خط لکيو هو ته اوهان فوت ٿي ويا آهيو. ان فوٽو ۽ موڪليو هو جنهن ۾ اوهان ڪرسيءَ تي ويٺل هئا ۽ هو بيٺو هو. يار محمد ٿالي ڪو منهنجو دوست ڪونه آهي، جنهن خط لکيو هوندو.

اوهان جو

"اليس"

موري

۱۸-سيپٽمبر ۱۹۵٦ع

انيس:

سمجهير. اهو سڀ ڪجهہ غلام عباس جو ڪيل ٿـو ڏسجي. مان ڪيس اوهان جا خط ڏيکاريندو هيس. ٻي ڳالهہ تہ موريءَ ۾ مستقل پوسٽ آفيس ڪانہ هئي. اهو ڪم اسڪول جو هيڊماسٽر ڪندو هو. غلام عباس راتي ماستر هو. ان ٿي شايد چرچي طور اوهان کي پنهنجي حقيقي نالي سان ۽ مون کي يار محمد جي نالي سان خط لکيا هوندا. خير ڇا ٿ، هئو هاڻي ٻئي مري جيئي اٿيا آهيون. بهتر نہ ٿيندو تہ حقيقي مرڻ کان اڳ روبرو ملاقات ڪريون.

"حباب"

۱۰-آڪٽوبر ۱۹۷۷ع تي لاڙڪاڻي مان ٽيليفون ڪال

"هيلو"

"هيلو بابا! مان مشتاق ٿو ڳالهايان. اها بري خبر ٻڌائڻي هئي تہ اوهان جو موريءَ وارو همنام دوبت ڪجهہ ڏينهن اڳ فوت ٿي ويو آهي."

دل جا ڏکندڙ درد

شعبان وسطڙو

پورن ڏهن سالن کان پوءِ اڄ ڳوٺ آيو هئس. هرڪا شيءِ نئين نئين نظر اچڻ لڳي. من ۾ انيڪ نه وسرندڙ خيال ۽ ڍير حسرتون اڄ به ڪَرُ کنيل نظر اچڻ لڳيون. جيون جا ٿڪائيندڙ ۽ ڏکيا پل ڪيڏا نه اذيتناڪ ٿيندا آهن. جي سموري جسم کي چڻ ڪنهن ڪوڙهه جي مرض جيان اچي وڪوڙيندا آهن. اڄ من ۾ بيراڳي ٻنجي جهرجهنگ جهاڳڻ لاءِ انهيءَ معصوم گلن جهڙي ڇهري کي ڳوليندي تڙپڻ لڳي ٿو. پر وقت جي بيرحم وهڪ مون کي ڪٽي جو به نه ڇڏيو آهي. مان ڏاڍو ٿڪجي پيو آهيان. سڄو وجود منهنجو پوڙهائپ جي عذاب مان گذري رهيو آهي: سٺي جا وار به ڪاڌڙ مڪسي ٿي پيا آهن.

ڳوٺ اچڻ تي دل صفا نٿي چاهيو، پر جڏهن اوچتو امڙ جي بيماريءَ جي تار ملي هئي ته اندر منجهه جهڙا ڪرنٽ لڳي ويا هئا. ماءُ جي ممتا به عجيب راز آهي. ڳوٺ ۾ اچڻ سان من ۾ ڇهڪ لڳڻ لڳا ۽ دل بيتاب ٿيڻ لڳي. ڏهه سال اڳ منهنجي مک تي نيڻن جي ڏند ۾ ڇتو پتو ڪرڻو اپريو. سانوري سلوڻي مک ۽ ڏکهي چوٽي واري سنهڙي سيپڪ چاچي قادن جي ڌي سانوري--!!

ٻگي جڏهن ڳوٺ جي گهٽين مان ٿيندي اچي اسان جي گهرن سامهون بيٺي هئي، ته من ۾ اڪليا هيا هن جي لاءِ ڪجهه لفظ--!! هيڏي ساري عرصي ۾ سڀ ڪجهه بدلجي ويو هو، پر نه بدلي هئي، ته منهنجي پاڳل دل تان هن جي ياد. منهنجي من کي انيڪ يادن جون لڪيرون ڪنهن اِي.سي.جي جي گراف جيان ڦهلجڻ لڳيون ۽ پوءِ جڏهن پاڙي جي ٻارن مون کي ڏٺو هيو ته هو به عجيب عجيب نظرن سان عجب وچان نهارڻ لڳا هئا. ڳوٺ ته مان قطعي نه اچان ها، پر جڏهن امڙ جو خط آيو. ”مون کي اهڙي خبر نه هئي ته منهنجو ٻچو ايڏو ڪٺور دل ٿيندو. پٽ مان پڪي پر تي آهيان، دل چوي ٿي ته هڪ وار اچين ته ور ور ڪري توکي ڏسان ۽ پيار ڪري اندر ٺاريان، پر خبر ناهي ته تنهنجي دل جا جي نهڪل آهي جو ماءُ جي سار به نٿو لهين.“

امڙ جي خط ملڻ سان دل کي جهڙي جهٻي اچي وئي، پر ڪالهه جڏهن اوچتي امڙ جي ناچاڪائيءَ جي تار ملي ته دل تي قابو پائي نه سگهيس. تار ۾ لکيل هيو: ”تنهنجي ماءُ زندگيءَ جي آخري پساهن ۾ آهي، تون جلدي پهچ.“

بگي سان لهندي ئي وکون گهر طرف کڻڻ لڳيون. اسان جي گهٽي ۾ هڪ وڏي پڪسري بلڊنگ ڏسي دل ۾ سوچيم: هي وري ڪنهنجو گهر ٺهيو آهي...؟ هتي ته چاچي قادن وارن جو گهر هوندو هو. گهر ٻاهران ڪاٺ جو وڏو در، جتي سانوري ۽ مون گرمين جي ڏينهن ۾ ٽاڪ منجهند جو انهيءَ در ۾ پينگهه ٻڌي هڪٻئي کي لوڏيو هو، ۽ اها ٻاراڻي لوڏ (اسان جي ديس جي لوڏ بڻجي وئي، ۽ جڏهن سانوري جواني جا قدم اڳڻ تي رکيا تڏهن منهنجي من جي اڳڻ ۾ هن جي پيرن ۾ پيل پازيبن جي جهنڪار وڄڻ لڳي هئي. ۽ پوءِ اسين ڳوٺ جي ٻاهران چاچي حمزي جي باغ پويان قتل ڪوهه وٽ ملندا هئاسين. جڏهن پوءِ پنهي جي دلين ۾ نغارن جو تيز واڄٽ وڄڻ لڳو. تڏهن اسان پنهي انهي نغارن جي تيز آواز تي اڳتي قدم وڌائڻ ڪان اڳ، شادي جو سوچيو هو. جڏهن مون امڙ سان ان ڳالهه جو ذڪر ڪيو هو ته امان منهنجي وات تي هٿ رکي ڇڏيو هو. ۽ منهنجي منهن ۾ نهاريندي چيو هئائين، ”ابا اها ڳالهه پيهر نه ڪجانءِ سانوري پنهنجي سوٽ، سدوري جي مڱ آهي.“

۽ امان پيهر ٿڌو ساهه کڻندي چيو، ”ادو قادن؟ سچي ساني وارو آهي ۽ زورآور ماڻهو آهي، هن جو اها ڳالهه ٻڌي ته هيڪاري ويل ٻري ويندو.“

پوءِ جڏهن سانوري کي اهو پڌايو هيم تڏهن تماٽا نيڻ کڻي مونڏانهن نهاريندي چيو هئائين، ”پورل، مقدرن جا فيصلا مائٽن تي نه ڇڏبا آهن. هي ته دلين جا سودا آهن، مائٽن سان امڙيون ڳالهيون ڪري محبتن جا ملهه نه ڪٿبا آهن. مائٽن نه مڃيو ته اسين به جوان آهيون، اسين به پنهنجي زندگين جا فيصلا ڪرڻ ڄاڻون ٿا.“

سانوري جي سوچ تي منهنجي جسم ۾ جهرڙي همت اچي وئي، تڏهن به سانوري کي ياڪر ۾ آڻي چيو هومانس، ”اسان کي هر قدم سوچ ۽ سمجهه سان کڻڻ گهرجي، هتي جذباتي ٿي ڪم ناهي ڪرڻو.“

تڏهن منهنجي نيڻن ۾ نيڻ ملائيندي چيو هئائين، ”محبت ٻاروتڻ جي ڏاڪڻ جي آها چڙهائي آهي، جو پوءِ پلي اهو ٻار فرعون جي ڏاڙهي ۾ به هٿ وجهي ته به هو وري ٻار ليکبو، ۽ اسين ڪنهن جي چوري ته نٿا ڪريون، هي ته اسان جي حقن جي ويڙهه آ، پورل.“

تڏهن سانوري جي نيڻن ۾ شرم ٻرندي ڏٺا هئم. ناري هئڻ جي ناتي سان ڪيڏي نه غيور هئي. تڏهن مان سندس اکين ۾ اکيون نجاڻ چونڊ ملائي سگهيو هوس. سچ ته انهيءَ ويل سانوري سون کي شاهه جي سورمي لڳي هئي. سندس نيڻن ۾ رڪ اڏامندي ٻاسي هئم جڻ هوءِ سسئي بنجي پهاڙي پنڌ ڪندي هجي، ۽ هڪ وار سندس مک پسيو هئم. سندس مک مان مون کي ڪنهن منزل ۽ ماڳ تي پهچڻ جا اهڃاڻ ملي رهيا هئا، ۽ منهنجو سن مڪلي جي ويران قبرستان جيان لڳي رهيو هو، جتي ڪنهن جي به پيرن جا نشان ڳولي نه سگهبا آهن. ۽ مان ٽڪل ماڻهو عزت جو پورٽ کان پنهنجي ٻاروتڻ جي ٻريم کي صفا ڇپاتي ڪڇلي ڇڏيو. اڄ جڏهن من اندر ڪنهن هٿوڙي جهڙا ڏڪ لڳندي محسوس ٿين ٿا، تڏهن سانوري جا اهي لفظ

منهنجي دماغ جي پڙدن ڪي ڪنهن ڏونڪي سمان لڳن ٿا. جڏهن پاڻ منهنجي ڳل تي مٺي ڏيندي چيو هنائين، ”پورل، سانوري اڻ پڙهيل ٿي سهي، پر هن سانوري جي دل درسگاهه لڳي پئي اٿئي. جيڪو دل چاهئي، چاهتن جي چٽ ڪرڻ وارا سبق پڙهي سگهين ٿو.“

سانوري جا اهي لفظ سچ پچ مون ڪي ڪنهن علم جي اڪابر جا پئي لڳا. تڏهن سندس ڳلن تي هٿ رکندي چيو هومانس: ”پياري تون سمجهڻ جي ڪوشش ڇو نه ٿي ڪرين؟“

چيو هنائين، ”جنهن جي دل ۾ ڪنهن جي محبت جا سچ پرندا هجن، ۽ الهن جا ٿاءُ ٻه هو سهي نه سگهي، ته ڪهڙو عاشق چئبو.“

چيو هومانس، ”چري اها ڳالهه ناهي.“

تنهن پل منهنجي نيڻن ۾ شور سان تڪيندي چيو هنائين، ”پورا، هن سموري سنسار کي ٽڪ هڻي ڇڏيندي س، باقي توڪان پل به ڌار نه ٿيندس. بس هي دم به تنهنجي دم سان.“

سندس ڳالهيون ٻڌي جڻ منهنجي من ۾ رابيل جا گل ٽڙي پيا هئا. سندس ويجهو ايندي ڳل تي مٺي ڏيندي چيو هومانس، ”سانوري تنهنجي مڱڻي به ٿيل آهي نه_!“

”جتي من سک ۽ چين جي چنتا پائي نه سگهي، اهي رشتا من جي تندن کي ڳنڍي نه سگهندا آهن. ۽ اهي ڪچيون تندون ٽٽي به سگهنديون آهن.“

پاڻ مون کي جواب ڏئي چين کي ڏندن جي پيڙ ۾ آئي، مون ڏانهن ڏسندي رهي ۽ تنهن پل سندس لفظن تي مان جهڙو چرڪي ويس. چيو هومانس، ”ڪيئن_؟“

چيو هنائين، ”ڪيڏو نه سادو آهين، پاڻ رات جي خاموشي ۾ هتان ڪوهين ڏور هليا هلون.“

مون کي جهڙو ڪرنٽ لڳي ويو، ۽ مان صفا چرڪي ويس سندس ڳالهه ٻڌي. ڪيس هٿ ڪان جهليندي چيوهومانس: ”نه چري_!“

عجب وچان مون ڏانهن نهاريندي چيائين: ”توکي ڪهڙي قسم جي مون سان محبت آهي. تون ڪهڙي قسم جو مرد آهين. مان هڪ ناري هئڻ جي ناتي سان هيڏي هامَ هڻي سگهان ٿي، باقي تون...!!“

ائين لڳم ته سندس لفظن منهنجي مک تي زوردار چنبو هڻي ڪڍيو. تڏهن منهنجو منهن ڳاڙهو ٿي ويو هو، ۽ انيڪ جذبا سُرسُر ڪندا رهيا هئا منهنجي من ۾. پر تڏهن به کيس سمجهائيندي چيو هومانس: ”نه سانوري، جذباتي عمل هميشه غلط ثابت ٿيندو آهي.“

تڏهن ڏنو هوم هڪ وار ڏانهس نظر کڻي ته وجود لرزي ويو هوم، ۽ بس پاڻ رکي اهو چيو هنائين: ”هونهه، مان به زهر کائي توکي مري ڏيکاريندس.“

۽ هوءَ روئيندي هلي وئي هئي. رات جي خاموشي کي چيريندي سندس سڏڪن جو آواز منهنجي دل تي ڪاتي جيان جهير وجهڻ لڳو هو. مان سانوري سان انهيءَ ڏينهن ڪانهوءِ نه ملي سگهيو هيس، جو امان ۽ گهر وارن کي اها سموري خبر پئجي وئي هئي ۽ امان هٿ

ٻڌي چيو هو: ”وڃي شهر ۾ ڪا نوڪري ڪر. هتان ٻس نڪر. جي اها خبر چاچهين ڀاڏن کي پئي ته هو اسان جا ٻچا پير تي چاڙهي ڇڏيندو.“

اسان جا جهيڙا ۽ ٿڪل لفظ جيڪي عزت جي ڏاڪڻ ۾ پوين هئا. انهن کي مالها سمجهي گلي ۾ پائي ڪراچي هليو آيو هئس ۽ ڪجهه ڏينهن ڪالپوء پنهنجو پاڻ صليب تي لٽڪندي ڀاسيو هوم. سانوري جو هڪ هڪ لفظ ڀالو بڻجي منهنجي وجود کي زخميندو رهيو. ڪراچي اچي ڪنهن خانگي ڪمپني ۾ نوڪري ڪيم، پر ڪراچي ۾ اچي هڪ ڏينهن به چين ۽ سڪ جو گهاري نہ سگهيس. پاڻ کي ڏوهي سمجهڻ لڳم ۽ پنهنجو وجود ڦاسي گهاٽ تي لٽڪندي ڀانيم. ڦاسي ايندي ڪجهه پاڻ کان پوء وجود تڙپي ٺڏو ٿي ويندو آهي، پر منهنجو وجود ڦاسي جي ڇڪ ۾ به مسلسل تڙپندو رهيو آهي. سانوري جو لفظ لفظ منهنجي جسم کي ڏنگيندو رهي ٿو.

ڪراچي ۾ ايندي به من کي سڪون پائي نہ سگهيو هو. تڏهن ڪجهه مهينن ڪالپوء خبر پئي ته سانوري جي شادي زور زبردستي سان سندس اڻ سڌريل سؤٽ، سدوري سان ڪرائي وئي. ٽن ڏينهن ۾ سانوري نجاڻ ڪنهن کان هڪ چٺي لکائي موڏانهن موڪلي هئي. لکيو هئائين: ”پورا، مون کي اها ڪل نہ هئي ته ڪو ايڏو بزدل نڪرندين، تنهنجي اها ڪيفيت ڏسي منهنجي من اندر تنهنجي مردانگي تي شڪ ٿي پيو آهي. مون توکي چيو هو ته مان تو ٻنان پاڻ کي زهر ڏئي ماريندس، پر هاڻي سوچيو اٿم ته نہ. پاڻ مارڻ بزدلي آهي. مان جيئندس، تنهنجي دردن ۽ يادن کي دل ۾ سجائي جيئندس.“

چٺي ٻنا ٿالي ختم ٿي وئي. اندر ۾ ڪنهن چرو هڻي ڪڍيو. دل ۾ چيم... تون حق تي آهين. سانوري، توکي اجازت آهي تون منهنجي سموري اگهاڙپ ظاهر ڪري سگهين ٿي. پر سندس توڪ وارا لفظ منهنجي وجود جي نس نس ۾ چپندا رهيا. دل ۾ چيم، چري توکي ڇا جاڻ ته تنهنجي لاء منهنجي من ۾ ڪيڏي محبت ۽ عزت آهي! پيهر دل ۾ آيو هڻ معاشري جو عزت ۽ ٻڪ سان سجايل نقشو ڦاڙي چيهون ڪري ڇڏيان، پر تنهن پل پيو ڪجهه ڪرڻ ڪانسواء سڏڪي پيو هيس. ۽ انهن سڏڪن ۾ اڄ تائين سانوري جي دکن ۾ دل کي ڪاڙهيندو رهيو آهيان. ۽ منهنجي هر سڏڪي ۾ سانوري جي ميار ۽ ڏوراپا آهن.

سانوري جي خبرچار ڳوٺ مان هر ايندڙ کان وٺندو رهيس ۽ پوء اوچتو جڏهن خبر پيم ته سانوري کي ڪينسر ٿي پئي آهي، تڏهن دل ۾ جهڙي آڳ دکي وئي. اندر منجهه ڌماڪا ٿيندا رهيا، ڄڻ ڪنهن بارود جي ڍير کي تيلي ڏئي ڇڏي هجي. من ئي من ۾ سانوري لاء دعائون گهرندو رهيس: ”مولا مون توکان ڪجهه نہ طلبيو آهي، بس هي جهولي جهلي سانوري جي حياتي جي ڀيک مڱيان ٿو.“

وقت جي وير ڏوڙ جي دز اڏائيندي، پنهنجا پاڇا پويان ڇڏيندي، ڏندلي ٿيندي اڳتي وڌندي رهي ۽ پوء امڙ جڏهن مون وٽ گهمڻ سانگي آئي هئي ته ٻڌايو هئائين: ”اڀا ويچاري سانوري به مري وئي...! اسان جا لفظ ٻڌي ڀانيم ته اسان مون کي نونشو هڻي ناڪ آنوت

ڪري ڇڏيو هجي. اندر آڳ جا آلا ٻنجي ٻرڻ لڳو، مغز ڦڙاٽيون کائڻ لڳو، ۽ دل ٻڏڻ لڳي. تڏهن به دل کي وڏو ڪندي امان کي چيم، "امان اهو ڪيئن ٿو ٿي سگهي."

امان جي جواب ٻڌڻ کان اڳ ائين لڳم ڄڻ اندر ڪنهن ڇيري مرچن لٽ ڀرڪي ڇڏي هجي. هانو ماندو ٿيڻ لڳو. امان جواب ڏني ٿي ڏئي ٻاهر نڪري آيس. چاهيم زور سان رڙيون ڪري در ٻاهران هر ايندڙ ويندڙ کي ٻڌايان ته مان سانوري جو قاتل آهيان... قاتل آهيان... قاتل...!! تنهن پل اندر سڏڪي پيو هو. ضمير اندر کي کائيندو رهيو.

اڳئين سال جڏهن سوٽ ڦتن مون وٽ آيو، ته ٻڌايو هئائين: "سوٽ پياري جو هٿ سرور به اڄڪلهه رسولي جي ڌيءَ سان عشق ڪري رهيو آهي."

چيومانس: "سوٽ پياري جا هٿ به ايڏا جوان ٿيا آهن ڇا؟"

چيائين، "ها وري سوٽ، بس سڄي ٻاڙي جي نڪ ۾ جهڙو دم ڪري وڌو اٿس. بس صفا لوفر ٿي پيا اٿس."

مان سوٽ ڦتن جي مک ڏانهن تڪيندو رهيس.

تنهن پل ته صفا ڇرڪي پيس، جڏهن سوٽ ڦتن ٻڌايو ته "ڇوري علوءَ جي هٿ سان منگيل به آهي."

سندس منگڻي جو ٻڌي جهڙي ڪنبڻي وٺي ويم.

اڄ جڏهن ڳوٺ پهتس، گهر جي چائنٺ ٽپي اندر ٿيس، ته امڙ کي کٽ تي ويٺل ڏسي خوشيءَ مان مرڪي پيس. پر مون کي پڪ هئي ته اها مرڪ منهنجي سڄي نه هئي، سانوري کان پوءِ منهنجي هر مرڪ اڌ ۾ ئي رهجي وئي آهي. مون کي ڏسي امڙ بسم الله ڪري کٽ کان اٿي ۽ مان پيرن تي هٿ رکي وڃي پاڪي پاتيمانس. امڙ اهڙو ته پاڪر پاتو جنهن ۾ سالن جي مامتا پڙاڏا ڪندي ميارون ڏيئي رهي هئي.

۽ امڙ کي چيم "امڙ اهڙيون دل ٽوڙيندڙ تارون ته نه ڪريو."

چيائين، "ايترا ڏينهن لائيندين ته پوءِ اسان کي ڏس، ته آخر ڇا ڪيون." مان خاموش امڙ ۽ ڀيڻ گهر جي پاتين کي ڏسندو رهيس.

رات جي ماني کان پوءِ دير تائين امڙ سان ڳالهيون ڪندو رهيس ته امڙ ٻڌايو ته "پياري جو ڇورو رسولي جي ڌيءُ ڀڄائي ويو."

ڪُنهل قدمن جي اُڏامندڙ دز

عبيدالرحمان شاهه

”ڪير...؟ اڇا تون...!“
”ها آءٌ، بهشت مان ترڪل“
”ڪهڙا حال اٿئي.“
”بدحال“
”امتحان جي خبر ڏي“
”ڪٿون هڪ امتحان جو پڇي ته ٻڌايان.“
”ڪڏهن موٽندي“
”جڏهن دل چوندي ته گهرائي ونج
چئين ته اچ، بلڪل ٺيڪ
مون کي ڇا ڪريان...؟“
”ڇريا انين نه ڪجان.
اڳي ئي گهڻا امتحان وڃايا اٿئي“
”پوءِ به منهنجن آزمائشن ۽ امتحانن ۾
سرخرو رهيو هوندس،
ڀلا ڪڏهن اچان...؟“
”آرام سان ٽريننگ ۽ امتحان ڏيئي وٺ
ڇريائي نه ڪجان.“
”باقي سرمد جيان (الف) ٽيڪ جي
ضرورت آهي.“
”موسم جو احوال ٻڌاءِ؟“
”ٻاهرين موسم جي ته سڌ ڪانه اٿم،
البت منهنجي بتن ۾
تنهنجي وڇوڙي جون تيز هوائون آهن.“

”تڏهن انين بنا ٻڌائڻ جي هليو وئين!“
”ٻيو ڪڏهن ٿيو هان، جو موڪلايان ها...؟“
... ...
... ...
”آواز ڪونه ٿو اچي.“
”تون رسيور تي چپ رکي
جڏهن تنهنجن سانت چپن تي
نظر لڳي جڏيندم.“
ها، امتحان جو ڪي پڇيم؟“
”ڪهڙن امتحانن جو ٿي پڇين،
مون ته
زندگيءَ جي هن رڻ ۾ وک وک تي،
تنهنجي اوسيئڙي ۽ چاهت جا اوکا امتحان ڏنا آهن.“
اڃان به ٿي پڇين امتحان...
۽ ڪڏهن ڪڏهن
اهي چاهت جا امتحان
آئوٽ آف ڪورس به لڳندا آهن
... ...
... ...
”ٻڌ هيترن ڏينهن ۾
اسين رکو ڪالهه شهر کان ٻاهر
اوڙڪ ۽ سيد و شريف ويا هئاسين،
جتي جي آزاد فضا ۾ سڀ Couples

بنا جهل پل جي
کهمي رهيا هئا.
بس آءُ اڪيلو
اڪيلائي جي جهنم ۾
پيڙبو ٿي رهيس.
پوءِ اسانجي ليڊي انسٽرڪٽر
جا، ڪرسچن آهي.
مون کي سڏي ورتو
(شايد هن منهنجي اداسائي ۽ اڪيلائي
پرکي ورتي هئي.
پر ڪير ڪنهن جي من تان
اداسائيءَ جا پڙلا پڻ ميڙي سگهيو آ...؟)
چون ٿا هوءَ هڪ سني پاسٽ آهي.
هن کي مون اهو سڀ ڪجهه
ٻڌائي ڇڏيو، جو پنهنجي وچ ۾ آهي.
پر ڪيس اهو ٻڌائيندي ٻڌائيندي
خاموش ٿي وبس ته ورهيه اڳ،
تو ڪنهن ٻئي جي نالي جي
چُنّي اوڍي هئي،
(اسان جي ڏيهه جي
نيائين جي چُنّيءَ ۾
جيترا موتي هوندا آهن،
اوترا مونجهارا ۽ حسرتون ٻ!)"
... ...
... ...
"ٻي ڪا خبر...!"
"اڪيلائي ماري وڌو آهي"
"اڪيلو ۽ تون...آ؟
"تون ته ليڊي انسٽرڪٽر سان شامون پيو گذارين
اڃان ٻه اڪيلو آهين!؟"
"اڙي چري هوءَ ته عمر ۾ ڏهاڪو سال اڳتي آهي.
۽ هن سان رشتو استاد شاگرد وارو آهي"-
"تون هميشه پراڻا داڳ پٽينت ڪندو آهين."
"ناراض نه ٿي."
ڪا ڳڙهڙ هجي ها ته ٿوروني پڌايان هان."
"ڏينهن ڪيئن ٿا گذرن؟"
پرهه ڦٽيءَ جو ٽريننگ تي هليا ويندا آهيون،
۽ شام جو ٽڪل ٽتل.
ڪي دوست شهر ۾ نڪري ويندا آهن
پر آءُ اڪيلو هن اوپري هاسٽل جي
اوپري ڪمري ۾ پوسانجي ويندو آهيان.
۽ رات جو ٽيبل لئمپ جي
ڏنڌلي ڏنڌلي روشني ۾
پاڻ کي ڳوليندو رهندو آهيان،
۽ سوچيندو رهندو آهيان، ڏنڌلجندڙ انساني رشتن تي.
پُڻ... مون کي ڪڏهن ڪڏهن محسوس ٿيندو آهي،
دليون ۾ هاسٽل جي ڪمرن جيان هونديون آهن جن ۾ هر ڪو
پنهنجو ٽينيوئر پورو ڪري اڳتي هليو ويندو آهي."
"پيو ڇا محسوس ڪندو آهين؟"-
"لڳي ٿو جڻ سڄڪي
خوابن جو اڌورو داستان آهي
اسين خوابن جا شهزادا
حقيقتن جي پڻ جڻ ۾
پُرپو ٿا وڃون
شايد اُن اڻپوراڻي ۾
زندگي جو راز آهي."
"پر تنهنجو راز ته اها ايجبد ڪرسچن آهي نه؟"
"تون غلط ٿي سوچين..."
ڪوئي ڪنهن کي سمجهي نه سگهيو آهي،
ان غلط فهمي جي دوري لاءِ الانجي ڪيترا جنم ڪهن.
اهي جنم جنم جا چڪر ۽ پنڌ

پورا ٿيندا به الائجي نه...؟
”تو ڇا سوچيو آهي؟“
”ڇا جي لاءِ-؟“
”ايندڙ وقت لاءِ.“
”اڻيندي جي عمارت جي اوسر
ماضي جي بنياد تي ٽڪيندي آهي
۽ منهنجو ماضي تنهنجين چاهتن ۽ مرڪن سان
Cemented آهي“
پر- پر...
خبر اٿم تون زندگي جي رستي تي
ان وڻ جيان آهين
جو ڪڏهوڪو پنهنجو سڀ ڪجهه
وقت جي واچوڙي ۾
وڃائي چڪو آ.
سانوڻ رُتِ به جنهن جي
اڃ اجهائي نه سگهي آ.
”هاڻ ڇا ورندو؟“
”محبتن جي مچ ۾
پهاڙ به جهري پوندا آهن.
(انهن چو هوندو آ، جو ڪا پرهه سانجهي جو
ڏيک ڏيندي آ
۽ جو ڪڏهن
بسنت بهار ۾
پن ڇڻ جون هوائون گهُلڻ لڳنديون آهن؟)“
”مون توکان ايندڙ وقت لاءِ پڇيو هو؟“
”ايندڙ وقت جو پڇين ٿي ته ٻڌ،
زندگي جي ايندڙ وقت ۾
جو ڪجهه به گذرندو، ان ۾
تنهنجين ڳالهين ۽ يادن جا حوالا هوندا،
۽ جڏهن به چنڊ تارا ۽ سانوڻ
سات ڪندا، تڏهن الدر جي آڱر ۾
تنهنجي نه هئڻ جي آڳ
دکيل هوندي.
هرڪلي ۽ موڙ تي
تو لاءِ بيچين ۽ اپاڻڪو هوندس.
تون هن ليڊي انسٽرڪٽر جو مهڻو ٿي ڏين.
پر مون توکي
هن پٿر دل ماڻهو لاءِ
ڪڏهن الف به نه چيو،
جو تنهنجو پنهنجو هوندي به،
ڪڏهن به تنهنجن احساسن کي ڇهي نه سگهيو.
هن کي اوچتو لڳو ڄڻ پريان ڪير به ڪونهي
۽ هو پنهنجي ليکي ڳالهائيندو هجي.
هن فستي ۽ ٿڪل ماڻهو جيان
آهستي رسيور ڪريڊل تي رکي ڇڏيو...

جهامنداس ڀاٽيا

صديون گذري ويون!

صديون گذري چڪيون آهن، مگر ڇڪتو نه ٿيو آهي حساب. اڄا حسن جو ڪتاب ترب رباب مان حسن ۽ حسين جي حيرت جون هونگارون ڪندو ٿو رهي.

مهراڻ: ميهر ۽ سهڻيءَ کي سڪ ۾ سوگهو ڪري وصل ۽ وحدت جي وهڪ ۾ وهائي ڇڏيو، مگر اڏيو انهن عاشقن عجيب افسانو.

حسن هئي، اميد ڀاسي هيو. عشق تري هئي هيو. حسن ڇيو عشق جو تير ڪسي ويو، ميهر مُسي ويو. عشق ڇيو ناممڪن آهي اهو. جانباز عشق جيهو نه آهي ڪو.

سسئي سڪ جي سوداگر، حسن جي جائي. حسن نپائي. ڪيچ جو قافلو سفر سانگي منزل ڪري ملڪ ۾ آيو.

تصوير حسن جي پسي سوداگر دنگ رهجي ويا، هاڪ پئي بيباڪ تي پيو پنهون. عشق اپرڪي آئيو، رات ڏينهن غائب ٿي ويا. سج چنڊ لڪي پيا. عشق جا اسرار اقرار ڏيڻ لڳا، وڇڙيا مليا، وري وڇڙي پيا.

سسئي- عورت جي ڇولي هوندي وسان ڪين گهٽايو. وڏا وڻ وڻڪار جبل، باري بر، ڪارا ڏونگر، واٽن جي واري لتاڙي، مگر پنهون پرديس، پائي پيڙو. پهاڙن ۾ اڄا به سندس آواز هوائن جي گهوگهاٽن ۾ صدين کان سمايل راز رمتي فقير جي تنبور تي رات جي سناٽي ۾ چنڊ کي عتاب ڏيندو ٿو رهي. سسئي صدين کان ڍونڍيندي ٿي رهي، مگر ڍول لهي لئي، هيت يا هُت!

روزمره جي ڳالهه آهي- عورت موتين جي مٺيا ٿي هرڪجيو ٿي پئي. ايلان ڪونئروءَ کي هڪڙي رات لاءِ چنيسر جي پانهن ڏني ٿي ڇڏي، مگر مارئي عمر جا باغ باغيچا محل ماڙيون، اطلس ۽ مخمل ٺوڪاري ٿي ڇڏي. عصمت قائم رکڻ لئي، تنهن جي لباهڻ لئي، ڪلهي ڦاٽو ڪنجرو ڪري، لاک جي لوئيءَ جي لڄ ٿي رکي. صديون گذري ويون تڏهن به حسن ۽ وصلن جي مٺيا ۽ ڪٿيا وقت ڦيري نه سگهيو آهي. ڏينهون ڏينهن تيج ۽ تجمل سندن وڃي وڌندو.

رنگت تنهنجن تصويرن جي سمر ميني سگهيوئي ڪين. يقين آهي ته جيئن وقت گذرندو، "لطيف" نگاهه تنهنجي عوام جي اکين ۾ عبرتي اوت اوتيندي حسن جي؛ ايڏي پت تـه ڪني انٽي جو اسان تان اجا به ايرندي تي رهي حسن لئي.

لطيف! اکين تنهنجن چکيو ڪهڙو چوج، جو چٽ تنهنجا مٽ وقت، جاء، سبب جا نٽي ٿا بٽيا.

عشق جي عبرت، حسن جي حيرت، ڪامل ڪلاڪار! تو هيٺ ٽي ويهي اپاڙي پنهنجن تنوارن سان.

لطيف ڪٿيون وسائي، للڪارن سان واريءَ ۾ وسندو ڪري چيڙي اٿي. صديون گذري ويون، اجا به.

هاڻ به هوت ڪو سنڌڙيءَ سان سهنج ڪر وَر تي. وَر ڪر او پٽ جا ڏني پلارا لطيف! لطف ڪر- لائق ڪر ويچاريءَ وساريل سان.

(موڪليندڙ: روي. ايل. جها)

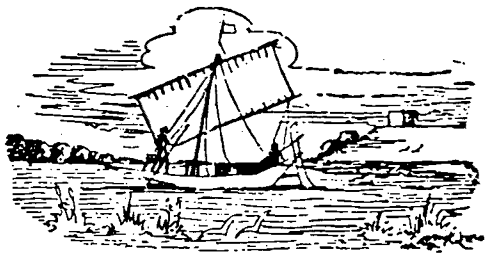

امين ريحاني

اياز گل

● امين ريحاني، عرب شاعريءَ جو هڪ معتبر نالو آهي. هو ١٨٧٦ع ۾ ڄائو ۽ ١٩٤٠ع ۾ وفات ڪيائين. خليل جبران جي همعصر شاعر طور سندس نالو بيحد احترام سان ورتو ويندو آهي. امين ريحانيءَ زندگيءَ جو وڏو حصو نيويارڪ ۾ گذاريو. هن عرب شاعريءَ کي جدت ۽ نوان لاڙا ڏنا ۽ عربيءَ سان گڏ انگريزيءَ ۾ به لکيائين. هتي سندس ٻن مختصر پر خوبصورت نظمن جو ترجمو ڏجي ٿو.

● خوشي

مان هنن مشڪرين کي ڏسندو ڏسي
بيحد خوشي محسوس ڪندو آهيان
مان کين ڪيئي ڀيرا اِئين چئيو آهي
تيئن مان،
پنهنجي ابهم پار جا ڏند
ڏيکاريندي آهي.

● سودو

مان مشرق آهيان
مون وٽ فلسفا آهن
مذهب آهن
ڪوئي هوائي جهازن بدلي
مون کان اهي وٺندو؟

جديد ادب جو اڀياس

(سيريز)

ايندڙ ڏهيءَ کي سلام (تقرير)

تنوير عباسي

سنڌ جي نئين ڏهيءَ جا نمائندا شاعر ادل ۽ محترم مجيد چانڊيو، طارق عالم، نصير مرزا، سڄاڻ اديبو ۽ معزز حاضرين!

ادل جي مون ڏي واقعي وڏي ميار آهي. هڪڙي ميار اها ته ڪنهن زماني ۾ مون هڪڙو مقالو لکيو هو ۽ مون کي پاڻ عجب لڳو ته انهيءَ ۾ مون ادل جهڙي مکيه شاعر کي وساري ڇڏيو. اڄ به اهڙو ئي نمونو ٿيو جو مشڪل سان، دير سان هتي پهتو آهيان. ان لاءِ معافي ٿو وٺان.

گذريل مهيني جوڻيجو صاحب سکر آيو هو. ان سان ويٺا هئاسين ته مون چيو ته سکر ۾ ادل ۽ اياز گل واقعي نئين ڏهيءَ جا سٺا شاعر آهن. جوڻيجي صاحب چيو ته، مختيار ملڪ به. مون چيو نه مختيار ملڪ خيرپور جو آهي، مان سکر جي ڳالهه ٿو ڪريان. بهرحال، اسان جي جڏهن به گفتگو ٿيندي آهي ته ادل جو نالو نئين ڏهيءَ جي نمائندن شاعرن ۾ ضرور نڪرندو آهي.

هر دور ۾ ڪيئي شاعر پيدا ٿين ٿا. موجوده دور ۾ به سنڌ ۾ ڪيئي شاعر آهن. شاهه لطيف جي زماني ۾ به ڪيئي شاعر هئا. سچل سائينءَ جي زماني ۾ به ڪيئي شاعر هئا. پر پوءِ ادب جي تاريخ ۾ چند شاعرن جا نالا رهجي وڃن ٿا. شاهه جي زماني جا نالا ياد ڪبا ته ٻه-ٽي شاعر خواجه محمد زمان لنواري وارو، ميون عنايت يا ٻيا ٻه-ٽي نظر ايندا، ٻيا گم ٿي ويا، يا ڪتابن ۾ محفوظ آهن; ريسرچ اسڪالر انهن کي ڳولي ٿا ڪڍن. بهرحال اهو ادب جي تاريخ جو سلسلو يا عمل آهي. جيڪڏهن غور ڪيون ته آخر ڇو سوَن شاعرن مان فقط ٻن-ٽن شاعرن جو نالو رهجيو وڃي ۽ ٻيا گم ٿيو وڃن، پنهنجي ليکي ختم ٿيو وڃن. جيڪڏهن ان ڳالهه تي غور ڪبو ته اهو نظر ايندو ته زنده رهڻ وارن شاعرن ۾ ٻه ٽي خاصيتون ٿين ٿيون. ان مان پهرين خاصيت آهي انفرادي اسلوب. انفرادي اسلوب مان منهنجو مطلب آهي، هن جي لکڻي ۽ ان جو ڍنگ، هُن جي ٻولي، پنهنجي دؤر جي مسئلن ڏانهن هن جي روش. اهي سڀ ڳالهيون جيڪڏهن هن کي پنهنجون انفرادي ناهن، ته پوءِ اهو شاعر زنده رهي نٿو سگهي. پنهنجي دؤر ۾ بيشڪ ڪيئي شاعر هئا، جيڪي ڏاڍا مشهور هئا، خود اسان پنهنجي حياتيءَ ۾ ڏٺا. هوندراج دکايل جو نالو

هاڻي توهان نہ ٻڌو هوندو، پر هوندراج دکايل جو ڪلام ڳهڻيءَ ۾ ڳائيندا ها. ڪامريڊ برڪت علي ”آزاد“ کي خبر هوندي. (ڪامريڊ برڪت ”آزاد“ ڏانهن اشارو ڪندي).

هوندراج دکايل جو ٿالو ادبي تاريخ ۾ ڪولهي، پر ڪشنچند بيوس جو آهي. منهنجي چوڻ جو مقصد اهو آهي تہ انفرادي اسلوب، انفرادي ٻولي، انفرادي روش (Attitude) پنهنجي دور ڏانهن، پنهنجي مسئلن ڏانهن، اهي شيون آهن، جيڪي ڪنهن شاعر کي پنهنجي ٻوليءَ جي تاريخ ۾ ابدي زندگي ڏين ٿيون. هڪڙي هنڌ ازرا پائونڊ چيو آهي تہ:

”هر شاعر پنهنجي شاعريءَ جي شروعاتي دور جي ڪن عظيم شاعرن کان متاثر ٿيندو آهي. انهن جو اثر وٺي، انهن جي پيرن تي هلندو آهي ۽ انهن جو اسلوب ۽ ٻولي قبول ڪندو آهي. پر عظيم شاعر ان کان اڳتي وڌي پنهنجي دور ۾ پنهنجي شاعري ۾ پنهنجو انفرادي اسلوب گهڙيندا آهن.“ منهنجي نظر ۾ تہ ادل سومرو بہ انهن شاعرن مان هڪ آهي، جن هن وقت، هن دور ۾ پنهنجي شاعريءَ جو انفرادي اسلوب گهڙيو آهي.

جيئن مون عرض ڪيو تہ اڄ کان سؤ سال اڳ جو شعر پڙهو، اڄ کان پنجاهہ سال اڳ جو شعر پڙهو، وري اڄوڪو شعر پڙهو. جيڪي ادب جا شاگرد يا شاعريءَ جا ماهر آهن، انهن کي توهان دور نہ ٻڌايو تہ هي ڪهڙي دور ۾ لکيو ويو آهي. تڏهن بہ توهان کي ٻڌائيندا تہ هي فلاڻي دور جو شعر آهي ۽ هي فلاڻي دور جو شعر آهي. اهو ان ڪري جو هر دور جا پنهنجا مسئلا ٿين ٿا ۽ هر دور جي ٻولي پنهنجي پنهنجي ٿئي ٿي؛ انهن جو رويو (Attitude) پنهنجو پنهنجو ٿئي ٿو. هاڻي جيئن ڪجهہ اڄوڪا شاعر ڪلاسيڪيت جي پٺيان لڳي، ڪلاسيڪي ٻولي استعمال ڪري رهيا آهن. نيڪ آ، تمام سٺي ڳالهہ آهي. ڪلاسيڪي ٻولي ڀل استعمال ڪن، پر اسان جي ماڻهوءَ جي سمجهہ مطابق هجي. يعني توهان جيڪي ڪجهہ چوڻ چاهيو، اهو ٻيا ماڻهو سمجهن تہ سهي، انهن کي ڪجهہ هڙ حاصل تہ ٿئي نہ!

ادل جي ٻولي، مون ڏٺي آ تہ هن دور جي ماڊرن ٻولي آهي، جيئن سندس هڪ وائيءَ جي ورائي آهي تہ:

آهي ڪُهڙيَ فليٽن ۾.

فليٽ هن صديءَ جي ستر ڪالپوءِ جو واقعو آهي. سنڌ ۾، ڪراچيءَ ۾ ڪجهہ اڳ ۾ هوندا هئا. ٻي هڪڙي نظر جي سٽ اٿس تہ:

بارڙن جو وارڊ آ روشن مگر پوءِ بہ اداس.

ڏاڍي پياري سٽ آ. وارڊ روشن آ، پر تنهن هوندي بہ اداس آ. اهي ٻئي تضاد آهن. ٻارڙن جو وارڊ، روشن اداس، جيڪو ماحول آهي، اهو سچو اسان جي دور جو آهي. يا ٻي هڪڙي وائيءَ جي سٽ اٿس تہ:

بکايل کي ٻُوءِ
روٽيءَ سندي روح ۾ـ

پيو هڪڙو شعر اٿس:

گوليون گونجان بتر، ڌماڪا

لوڻيا! تنهنجي لاءِ تماشا.

اهو شعر پڙهڻ سان ٿي چئي سگهجي ٿو ته اهو شعر هن صديءَ جو شعر آ، هن دؤر جو شعر آ. يا هڪڙو لفظ اٿس، تمام سنو نظم "ڏينهن ۾ قاتل زندگيءَ جي صدا"، جيڪو ائين ٿو شروع ٿئي ته:

منهنجو نانءُ نبو آ سائين.

اهي سڀ اسان جي دؤر جون ڳالهيون آهن. اهي اسان جي دؤر جا شاعر نه ڪندا ته ٻيا ڪير ڪندا. جيڪڏهن انهن ڳالهين کان اڪيون ٻوتي اسان جا شاعر شاعري ٿا ڪن ته پوءِ اهوئي چئبو ته انهن جي شاعري نه ڪوئي مقصد ٿي رکي، نڪو ماڻهن جي لاءِ ڪا دلچسپي رکندي، نڪو ادبي تاريخ ۾ ان جي اهميت ٿيندي. اها ٿيندي هڪڙي افاظي، هڪڙي سگهڙپائي. مون ڪيترن هنڌن تي چيو آهي، ڪيترن هنڌن تي لکيو آهي ته شاعري رڳو جذبن، احساس، لظارن يا عڪسن جي نگارش ڪانهي، پر انهن جي ڪوجنا پڻ آهي. کوجنا مان منهنجو مطلب آهي ته (discovery) . شاعري (discovery of Images) آهي. discovery of emotion آهي. منهنجو مطلب آهي ته ڪنهن اهڙي جذبي جو بيان ڪرڻ، جيڪو شاعريءَ جي دنيا لاءِ نئون هجي، جيئن ادل جي هڪ غزل جو شعر آ.

سازن کان آواز رسي ويا.

اها ته عام ڳالهه آ، هر شاعر ڪري ٿو. سازن کان آواز رسي ويا. اسان جي ڪيترن شاعرن اها ڳالهه ڪئي آ، پر ان جي ٻي سٽ جيڪا آهي:

هر چپ تي آ منديڙو

چپ تي منديڙو هجڻ، ڪراس هجڻ، اها هڪ discovery آهي. شاعري ۾ هڪڙي اهڃاڻ جي discovery آهي. Symbol جي discovery آهي.

يا ٻئي هڪڙي هنڌ چوي ٿو:

ڪاريون راتيون سندر سپنا

اها به ڪا نئين ڳالهه ڪانهي، پر ڪاريون راتيون سندر سپنا ڪهڙي ماحول ۾؟

قاتل رلي کٽ چڱل.

اهو جيڪو تضاد آ ته، قاتل رلي آ، کٽ چڱل آ، تڏهن به هن کي سکون جي ننڊ ٿي اچي ۽ انهن ڪارين راتين ۾ به هو سندر سپنا ٿو ڏسي، ته اها هڪڙي discovery آ Image جي، هڪڙي عڪس جي کوجنا آهي. يا ٻئي هڪڙي هنڌ آهي:

ڪنول قطارون من-ڪينجهر

نيڻ نهارون چرئي چر.

يا هي شعر:

جيڪي مون سان تهڪ ڏين ٿا
اهي سڀ سورا ناهن دوست.

يا هڪ ٻيو شعر آ:

ولهه ۾ ٺٺجي رهيا
ٻارڙا سارا رڙي.

يا هڪڙو ٻيو Image آ، ان ۾ ڏسو ته تغزل به آ:

حاويليءَ جي شاهي در وٽ
ڪتو چور جو پيرو آهي.

يعني اهو به هڪڙو Image آهي. حاويلي اهڃاڻ آهي هڪڙي طبقي جو، ۽ چور جو پيرو اتي ڪٿان معنيٰ آتي هن ڪي پناهه ملي ٿي. ٻيو هڪ شعر اٿس ته (هي شعر صرف نارائڻ شيام ئي چئي سگهي ٿو.)

منهنجو ٻاڇو موتيو هوندو
دروازي تي ڪڙڪو آهي.

ته اها شاعري ۾ ڪوجنا discovery آهي. هڪ ٻئي شعر ۾ ادل چئي ٿو:

تون وئينءَ مون ڪي ٻڌائڻ ڪانسواءِ
سڏ سون تنهنجي ٻنيان ڏاڍا ڪيا.

اتي مان سمجهان ٿو ته نارائڻ شيام جو گهڻو اثر قبول ڪيو آ اسان جي يار. بهرحال ادل جي شاعريءَ جو مطالعو ڪندي، مون ڪي اها اميد نه، ۾ ڪ آهي ته ادل اسان جي دوَر ۾ سنڌي شاعرن ۾ تمام سنو مقام هن وقت به رکي ٿو ۽ ڪ آهي ته اڳتي هلي ادبي تاريخ ۾ به رکندو. هن جا شعر، توڙي ايا گهڻا نه لکيا اٿائين، ۾ جيڪي ڪجهه لکيو اٿائين، اهو ئي ڪافي آهي، هن ڪي هڪڙي عزت ڀريئي مقام ڏيڻ لاءِ. تنهن ڪان پوءِ ادل، جيڪي مون ڪي تازا شعر ٻڌايا آهن، جيڪي ٿر جي پس منظر ۾ آهن، يا ڪراچيءَ جي ڪرفيوءَ جي پس منظر ۾ آهن. اهي شعر واقعي، مون ڪي لڳي ٿو ته هڪڙو اڳتي قدم آهن، نه فقط ادل جي شاعري ۾ ۾ اسان جي سنڌي شاعريءَ ۾ مجموعي طرح – جو ته انهن موضوعن تي تمام گهٽ شاعرن لکيو آهي. نه رڳو لکڻ، لکن ته صحافي به ٿا، خبرون به اچن ٿيون، اخبارن ۾ فوٽو به اچن ٿا، ۾ هڪ شاعر جي دل ڇا ٿي محسوس ڪري، ان ڳالهه جو جيڪو شاعرانو احساس آهي، ان جي اظهار ڪرڻ، اها وڏي ڳالهه آهي ۽ ادل ان ڪي واقعي شاعرائي طريقي سان لباهيو آهي. جيئن هڪڙي وائي اٿس ته:

توسان ڪيئن ملان!
ايئن تہ مان ناهيان.
ڪرفيو آهي شهر ۾ـ
فون بہ ناهي جو پڇان!
توسان ڳالهايان.
ڪرفيو آهي شهر ۾ـ

اتي ڪرفيوءَ کي هن ڪيڏو نہ ظالم ڏيکاريو آهي، جيڪو ٻن پيار ڪرڻ وارن کي ملڻ نٿو ڏئي. اهو هڪ شاعرانو احساس آهي. اهي سڀ شعر ادل جا سچ پچ تہ تعريف جي لائق آهن ۽ مون کي پڪ آهي تہ ادل، جنهن جي مان چوان تہ آڏام انهن شعرن سان شروع ٿي آ، اڃا اڳتي مٿي ويندو. باقي مان ڪجهہ ڳالهيون عرض ڪريان، جيڪي روبرو بہ ادل سان ڪيون آهن تہ ڪن ڪن جاين تي ادل جي شعرن جو ردم ٽٽي ٿو، انهن جو خاص خيال رکي. ٻيون ڪجهہ ٻوليءَ جون بہ ٿوريون ڪچايون آهن، جيئن هڪ وائيءَ ۾ چوي ٿو تہ:

اکين مٿان پنيا پرون
سنڌوءَ جي چڻ ساوڻي.

پرون پنيا لہ ٿيندا آهن. پنيا معنيٰ تمام ڏکيا ۽ ڳاڙها. ڏکڻ ڳاڙهن وارن کي پنيا چئبو آهي. جيئن شاهہ لطيف چيو آ:

لال لاهيندي وڃڙا
پنڙس پنيا وار.

پرون ٿيندا آهن جاڙا، جيڪي نڪ مٿان اچي ملي وڃن. انهن کي چئبو آهي جاڙا. ٻي هڪڙي هنڌ چيو اٿائين تہ:

ڏينا پائن ليئا
اک اوندهہ ۾ اٽڪائي
لاٽ تہ روشني آهيـ

حالانڪ لفظ وسامڻ يا وسامڻ آهي، پر وسٽي، وسامٽي يا وسامجٽي وغيره ناهي. ٻيو هڪ ٻن جاين تي:

مايا لهر ۾ لُڙهي ويا
قرب ڪنڌيءَ جا ڪانا سرَ.

ٻيو اٿس تہ:

ڪڪرن جي رت تي هلي آءُ پيارا
اها ڳالهہ هڪڙي اسان جي ميجو ڪا

هن ۾ ٻہ ڳالهيون آهن. هڪڙو ڪڪرن جي رت تي وزن ٽٽي ٿو:

تون ڪڪرن جي رت هلي آءُ پيارا،
(تذهن بہ نيڪ آ.)

ہر بيءَ سٽ ۾ چئي ٿو:

اها ڳالهہ هڪڙي اسان جي مڃو ڪا

هوڏي، هلي آءُ پيارا واحد آ ۽ مڃو ڪا ہر جمع آ. اهي ٿوريون ٿوريون غلطيون آهن. منهنجي خيال ۾ ادل هاڻي mature تي ويو آ، ان ڪي چوڻ گهرجن، اڳي نہ چولدو هومہ ان ڪري دل ہر نہ ڪندو. جي انهن ڳالهين جو خيال ڪيائين تہ هن جو شعر بي عيب هولدو ۽ ڪنهن ماڻهوءَ ڪي همت نہ ٿيندي تہ هن تي آڱر ڪڻي سگهي.

مان سچ پچ تہ ڏاڍو خوش ٿيو آهيان، جو اسان جي دوست مجيد چانڊيئي صاحب اسان سنڌين جي پراڻي روايت، جيڪا مرده پرستي جي آ، اها ٽوڙي اڇائين. اسان جي آڏو جيئرو جاڳندو ادل ويهاريو اٿائين. اسان بہ جيئرا آهيون ادل بہ جيئرو آ. پنهنجي حياتيءَ ۾ اسان جيئري جاڳندي ادل کي پنهنجو خراج تحسين پيش ڪيون، اهو هڪڙي مونلدڙ ٿهيءَ جو ايندڙ ٿهيءَ کي سلام آهي. —مهرباني

[شاهہ عبداللطيف يونيورسٽي ٽيچرس ايسوسيئيشن پاران
يونيورسٽيءَ ۾ ادل سومري سان ملهايل شام جي
موقعي تي ڪيل تقرير]

نالي ماتر آزادي

”نالي ماتر آزادي“ اصل ۾ انگريزي ڪتاب (The Myth of Independence) جو سنڌي ترجمو آهي، جيڪو سنڌي ادبي بورڊ ١٩٧٥ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو هو. ٻيو ڇاپو تازو بورڊ پڌرو ڪيو آهي.

هن ڪتاب جو مصنف عالمي دنيا، خصوصاً ٽئين دنيا جو جڳ مشهور مفڪر ۽ سياستڪار جناب ذوالفقارعلي ڀٽو آهي. جناب ذوالفقارعلي ڀٽو ٽئين دنيا جو اهو اهم سياسي دانشور ۽ مدبر هو، جنهن کي تقرير ۽ تحرير جو جيڪو ملڪو حاصل هو سو ڪنهن عالمي سياستڪار کي شايد حاصل هجي. سندس هن تصنيف کي به دنيا جي سياسي ميدان ۾ هڪ اهم حيثيت حاصل آهي. خاص طرح سياسيات جي علم جي شاگردن لاءِ هي ڪتاب بيحد اهم آهي. ڪتاب جا ڪل ويهه باب آهن، جنهن ۾ مصنف پاڪستان ۽ هندستان جي سياسي معاملن کان وٺي ويندي دنيا جي سڀني اهم سياسي مسئلن تي بحث ڪيو آهي، ۽ انهن جي حل بابت پنهنجي راءِ قائم ڪئي آهي. مصنف ڪتاب جي ديباچي ۾ لکيو آهي: ”پڙهندڙن کي هن ڪتاب جي صفحن ۾ پاڻهي معلوم ٿي ويندو، ته منهنجا رايا ڪهڙا آهن، عالمي مسئلن ڏانهن منهنجو رويو ڇا آهي، منهنجي راءِ موجب پاڪستان طرفان طاقتن سان معاملن طئي ڪرڻ ۾ ڪهڙيون غلطيون ڪيون ويون، ۽ انهن غلطين جو تدارڪ ڪيئن ڪجي ۽ اهڙي خارجه پاليسي ڪهڙي لاءِ جيڪا انهن خطرن کي ٽاري سگهي، جيڪي هن وقت ملڪ کي درپيش آهن. منهنجون تجويزون ڪهڙيون آهن، انهن خيالن جو اختصار ديباچي ۾ پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ بيسود ٿيندي.“

هي ڪتاب هڪ طرف مصنف جي ذهانت، مهارت، دورانديشي ۽ گهري نظر کان واقف ڪري ٿو ته ٻئي طرف پاڪستان جي تاريخ ۽ بين الاقوامي تعلقات جو صحيح نقشو پيش ڪري ٿو. ڪتاب ۾ فاضل مصنف خارجه پاليسي جا بنيادي اصول مرتب ڪيا آهن ۽ هي اهي ئي اهم خيال آهن جن کي بدقسمتيءَ سان اسان جي ملڪ ۾ چوٿائي صدي تائين ڪنهن نه سمجهيو ۽ نه وري خارجه پاليسي کي اها اهميت ڏني وئي جا ڏيڻ گهربي هئي. منهنجي خيال ۾ هن ڪتاب جو سڀ کان اهم باب ”عالمي طاقتون ۽ ننڍيون قومون“ آهي. ان باب ۾ ڀٽي صاحب

عالمي طاقت جي وضاحت هن طرح ڪئي آهي: ”هندستان ۽ برازيل پڪيڙ جي لحاظ کان تمام وڏا ملڪ آهن، پر بنهي معجهان ڪو هڪ بہ عالمي طاقت ناهي. چيڪوسلوواڪيہ ۽ بيلجئم شايد جديد ترين هٿيار تيار ڪري سگهن پر انهن مان ڪوبہ عالمي طاقت بڻجڻ جو خواب ڏسي نٿو سگهي. ڪالهہ جون وڏيون طاقتون مثلاً برطانيا ۽ فرانس هاڻي فقط ٻاسيريون عالمي طاقتون آهن، اسان جي زماني ۾ موجود، ۽ جنهن ايندڙ زماني تائين اسين اڳڪٿي ڪري سگهون ٿا، عالمي طاقتون فقط ٽي هونديون۔ ”آمريڪا، سوويت يونين ۽ عوامي جمهوريہ چين.“ ان زماني ۾ آمريڪا جي پاليسي ان بنسبت پاڪستان جي حڪومت جون جيڪي توقعات عالمي طاقت سان وابستہ هيون ان بابت پنهنجي راءِ ظاهر ڪندي باب اٺين ۾ ”آمريڪي مطالبہ ۽ پاڪستان لاءِ کليل راهون“ ۾ مصنف لکي ٿو تہ ”انهي عرصيءَ دوران پهريون پاڪستان چين سان ۽ ڪنهن حد تائين سوويت يونين سان بہ تعلقات سڌارڻ لاءِ حقيقي قدم کنيا. حالات جي انهي نئين شڪل اختيار ڪرڻ سان، اها اميد رکڻ تہ آمريڪا پاڪستان کي ايا بہ غير معين مدت لاءِ فوجي امداد ڏيڻ جو سلسلو جاري رکندي ايندي، سادہ مزاجي ۽ غير حقيقت پسندي ٿئي ها. واقعات اڻ محسوس ٿيندڙ نموني سان پاڪستان کي هڪ قطعي ۽ آخري فيصلي طرف ڌڪي آڻي رهيا هئا.“ ”عالمي طاقتون ۽ ننڍيون قومون“ باب ۾ مصنف جيڪي حقيقتون پيش ڪيون آهن اهي نہ صرف پاڪستان تي لاڳو ٿين ٿيون پر سيني افرو ايشيائي ۽ ٽئين دنيا جي ملڪن لاءِ اهميت رکن ٿيون. دراصل ڪتاب جو هي حصو منهنجي نظر ۾ ٽئين دنيا لاءِ هڪ سفارتي آداب جي مجموعي جي حيثيت رکي ٿو ۽ ان تي اگر صحيح طور تي عمل ڪيو وڃي تہ پوءِ ٽئين دنيا جي ملڪن لاءِ ان کان بهتر ۽ صحتمند نتيجا نڪري سگهڻ جي اميد ڪري سگهجي ٿي. هي ڪتاب ڊاڪٽر اسدالله شاهہ حسيني مرحوم ۽ سومار علي سومري مرحوم جو ترجمو ڪيل آهي. موجودہ ڇاپي جي قيمت پنجاهہ رپيا آهي ۽ سنڌي ادبي بورڊ وٽان خريد ڪري سگهجي ٿو.

- الطاف آگرو

رڻ ۽ رڃ جو اتهاس

نورالهديٰ شاهہ جي ڪهاڻين جو نئون مجموعو ’رڻ ۽ رُڃ جو اتهاس‘ نيو فيلڊس پبليڪيشنس حيدرآباد پاران تازو ڇپائي پڌرو ڪيو ويو آهي. منفرد ڏالي ۽ بنهہ مختلف انداز ۾ لکيل هنن ڪهاڻين جي مجموعي جو ملهہ ڪچي ڪاپي ٽيهہ رپيا ۽ پڪي جلد سان پنجاهہ رپيا آهي. اهو سڀ ڪجهہ تہ خير آهي ئي، پر ڪتاب ۾ هٿ وجهڻ کان اڳ، ڪتاب جي سرورق تي نگاهون فريز ٿيون ٿيو وڃن. ڪهاڻين جي مطالعي کان پوءِ سون کي پرپور احساس ٿيو تہ اهو بنهہ پهريون دفعو آهي، جو ڪنهن سنڌي ڪهاڻين جي مجموعي جو بہ رنگو ٽائيٽل اندر مجموعي ۾ موجود ڪهاڻين سان سينٽ پرسينٽ مطابقت رکندڙ آهي. ٽائيٽل، اِن حد توڻي بامعنيٰ ۽ اتساهيندڙ آهي جو اندر موجود ڪهاڻين جو سمورو تتُ جڻ ان ۾ سمايل سمايل هجو

لڳي. (۽ ڇاڻ ڪهڙي ته) اِن ٽنين انداز واري ٽائيٽل جو سرجڻهار هڪڙو ويهن سالن جو نوجوان چترڪار، زاهد دارا ابڙو آهي. ٽائيٽل ڪور ٻن رنگن ۾ آهي ۽ ٽن رنگن ۾ ڪاري گرائونڊ تي اڇين ليڪن سان عورت ۽ مرد جا ساروپا، نڪ، وات ۽ اکيون هڪ ئي ليڪ ۾ ڏيکاريل آهن. (هڪ ئي لائين ۾ جڙيل هجڻ جي باوجود، ٻنهي چهرن جا ايڪسپريشنس الڳ الڳ ڪيفيتن جي نمائندگي ڪندا نظر اچن ٿا) عورت جو وجود ٽڙڪ سمان ۽ مرد جو اِسٽرڪچر، لانگ بوٽ جي آهيڃاڻ سان پيش ڪيو ويو آهي. عورت، جيڪا هميشه مردن جي هن سوسائٽي ۾ خود مرد جي لانگ بوٽ هيٺان، چيپاٽبي ۽ استحصال جو شڪار ٿيندي رهي آهي، جڏهن ته مرد جي حوالي سان وري ان ٽائيٽل ۾ لانگ بوٽ جو هڪ ٻيو به اهم حوالو آهي ۽ اهو آهي: 'اسان وٽ يارنهن سالہ آمريت وارو دور.' (لانگ بوٽ، جيڪو عام سپاهيءَ کان وٺي ڪنهن جنرل تائين يونيفارم جو ٻوٽ سمجهو ويندو آهي). نورالهديٰ شاهہ جي هنن ڪهاڻين جي مجموعي جي ٽائيٽل جو ٽيون اهم ڪڻ ۽ نمايان حوالو آهي 'هڪ ٻار'، جيڪو ماءُ جي ڳوڙهي نما ڳرڀ ۾ ناڙي بدران خاردار تارن ۾ جڪڙيل ڏيکاريل آهي (پڙهو ڪهاڻي: پاتال، صفحو: ۴٠) ۽ اهو عڪس، ان ڳالهہ ڏانهن اشارو ٿو ڪري ته ٿرڊ ورلڊ جي سماج ۾ پيدا ٿيڻ جنم وٺڻ کان اڳ ئي، اڄ جو انقلابي ٻار زنجيرن ۾ جڪڙيل آهي، پيدائشي قيدي آهي. ۽ ڇاڻ ڪهڙي ته ذهين چترڪار زاهد دارا جي ناهيل 'رڻ ۽ رڃ جي اتهاس' جو ٽائيٽل، ان جو هڪ هڪ رخ، ليکڪا جي ئي ڪهاڻين جي ڄڻ عڪسي تصوير ٿو پيش ڪري. هي ته خير، نورالهديٰ شاهہ جي ڪهاڻين جو ٽيون مجموعو آهي. سنڌس پهرين ۽ ٻئي مجموعي 'جلاوطن' ۽ 'ڪربلا' جون ڪهاڻيون ڪهڙي پڙهندڙ کي وسري ويون هونديون؟ ڪهاڻين جي هن تازي مجموعي 'رڻ ۽ رڃ جو اتهاس' کان نورالهديٰ شاهہ، اڳوڻين ڪهاڻين کان، اڳيان وڌي، پنهنجي ڪهاڻين جي ٽئين دور ۾ داخل ٿي آهي. 'جلاوطن' ۽ 'ڪربلا' جون ڪهاڻيون حويلين، فوٽ پاٿن ۽ چڪلن ۾ ٽڪندڙ ڪردارن جون سوشل وارتائون هيون. منجهن ڏيکاريل هو: سماجي حقيقت نگاري جو منظر نامہ. 'جلاوطن' ۽ 'ڪربلا' جي پٺ ۾ هن دفعي نورالهديٰ شاهہ جون هي ڪهاڻيون ٿرڊ ورلڊ جي پيڙيل ماڻهن، انهن مٿان ٿيندڙ ٽارچرس، سڪدن ٻڪ، بدحالي، بي روزگاري، عورت جي استحصال، ڪنهن وڏي مهاڀاري يُڌ جي خوف، ۽ ايٽمي هٿيارن ۽ انهن جي تباهہ ڪارين کي هڪ آفاقي سوچ سان پڙهندڙن آڏو پيش ڪيو آهي. هنن ڪهاڻين ۾ 'نور' فڪر ۽ فلسفي جي آڌار وڌيڪ ۽ (ڪن اڳين ڪهاڻين وانگر) چرڪائڻ جي ڪوشش گهٽ ڪئي آهي. ۽ انهن مسئلن جي نفسياتي اوک ۽ ڊوک چند ڇاڻ سان ئي پڙهندڙن تائين پهتي آهي. ان مان ليکڪا جي فني پختگيءَ ۽ ميچورٽيءَ جو ڀرپور اندازو ٿئي ٿو. هنن ڪهاڻين ۾، ٽيڪنيڪ ۽ ڪرافٽ ڏانهن به 'نور'، نئون انداز اختيار ڪيو آهي. ان کان سواءِ هن دفعي، هُن جي ڪهاڻين جا موضوع به انوکا آهن. خاص ڪري آمريت جي پُرآشوب دور ۾ رهندي، ڀوڳيندي، مزاحمتي نوعيت جون ڪهاڻيون تخليق ڪيون آهن. مزاحمتي ادب جيڪو پنهنجي وجود ۾ هڪ بنيادي مقصد

رکندو آهي ۽ آهو مقصد هوندو آهي: ”سماج کي تبديل ڪرڻ.“ مزاحمتي ادب جي جنگ
اَن مرحلي تي شروع ٿيندي آهي، جڏهن مظلوم، هيٺارن کان محروم ۽ مخالف ڌر وٽ، مٿن
پاور ۽ آسلح پرپور هوندو آهي. نورالهديٰ شاهه هن مجموعي جي ڪهاڻين: ’آخري مئل
ماڻهو‘، ’ڏوهي‘، ’اڻپورو آسمان‘، ۾ اهو بلڪل Clear ڪيو آهي ته هر يُگ ۾ ڏاڍُ جبر
جيل ۽ ٽارچرڪيمپس اهڙا وسيلا رهيا آهن، جن سان آمر، سچ کي دٻائڻ، هيسائڻ ۽ چپائڻ لاءِ
حيلا هلائيندو آهي ۽ ان ايڏي ظلم جي رات کي ڪٽائڻ لاءِ، ليکڪ وٽ صرف قلم جي روشني ۽
ڏات جي اُگهاڙي تلوار، آمر کي ڏيکارڻ ۽ نگهوسار ڪرڻ لاءِ ڪافي هوندي آهي. هنن
ڪهاڻين جي ڊڪشن ۾ خاص ڪري نورالهديٰ شاهه جا آهڃاڻ، ’باهه جو سمنڊ‘ آڳ اوڳاڇيندڙ
آسمان، رَت ۾ ٻُڏل چنري (۽ ٻيا لاتعداد اهڃاڻ) سندس ڪهاڻين جي آنت ۾، وڏي شدت پيدا
ڪري ڏيکارين ٿا. اهڙين ڪهاڻين ۾ نور جون ڪجهه ڪهاڻيون، رومينٽڪ منظرنامو پيش ڪن ٿيون
۽ منجهن فنائتا ۽ خوبصورت جملا پڙهندي بي حد موهين ٿا: ”مون ڪيترا پيرا سوچيو. هُن جي
اکين ۾ عينڪ جي اچن اُجرن شيشن پويان ڇا ٿو جرڪي؟ لڙڪ يا ٽيبل تي پرندڙ ٻن ڊگهين
ميڻ بتين جو عڪس. شايد لڙڪ شايد عڪس“ (صفحه ۲۲) ۽ ’آخري مئل ماڻهو‘ کان هن پهاڙ جيڏي
رات جي ٻڃاڻي ڪٿي آهي؟ ڪهاڻين تائين هنن ڪهاڻين لاءِ، نهايت سمپل تبصرو مون وٽ
هي ٻه آهي ته: ’رڻ ۽ رڃ جو اتهاس‘ ۾ آيل ڪهاڻيون، فني نقطئہ نگاهه کان بهرحال متاهيون
تخليقون آهن. نور الهديٰ شاهه وٽ ڪهاڻين آڻڻ ۽ بيان ڪرڻ جو جيڪو فن آهي، ان ۾
هُن وٽ مشاهدو گهرو، اسلوب وڻندڙ، سوچ جو انداز منفرد ۽ خيال ٻنهه فريش آهن. ’نور‘ جو
هي نثر پڙهي، هن جي ريڃ ۽ لکڻ جي استثمنا ڏسي دل گواهي ڏئي ٿي ته. هوءِ جي وڏي
ڦيلاءُ وارو ڪو ناول يا ناولٽ به لکڻ چاهي ته. آسانيءَ سان لکي سگهي ٿي (۽ ڪاش!
هاڻي هو اهو ڪم به ڪري ڏيکاري.)

-نصير مرزا

العدل و الاحسان

اسلام عدل ۽ احسان، مساوات ۽ رواداريءَ جو دين آهي. الله تعاليٰ قرآن مجيد ۾ ٻه
عدل ۽ احسان ڪرڻ جو حڪم فرمايو آهي. ”ان الله يامر بالعدل و الاحسان“ مولانا رحيم بخش
قمر صاحب هن لنڍي ڪتاب ۾ مٿين عدل ۽ احسان واري آيت جو تفسير نهايت عالمانه ۽
محققانه انداز ۾ ڪيو آهي. وڏن تفسيرن ۽ احاديث مبارڪ جي ڪتابن مان تاريخي حوالا ڏيئي،
عدل ۽ احسان جي شرعي ۽ عقلي اهميت آسان ٻوليءَ ۾ سمجهائي آهي.

هن ڪتاب ۾ عدل ۽ احسان جي لغوي معنيٰ سان گڏ مثال طور حضرت دائود عليه السلام،
حضرت سليمان عليه السلام، حضور صلي الله عليه وسلم، فاروقِ اعظم ۽ جام خيرالدين سمي جي
تاريخي فيصلن ۽ عدل ۽ احسان جو ٻه ڏاڍو سهڻي انداز ۾ بيان ڪيو ويو آهي.

حقيقت ۾ مولانا قمر صاحب هن هڪ آيت جو ايڏو سهڻو، گهڻو ۽ علمي تفسير لکي اڳئين دور جي مشهور مفسرن جي ياد تازي ڪرائي آهي.

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب هن ڪتاب جي مقدمي ۾ تعارف طور لکي ٿو ته ”سنڌي زبان جي برک شاعر ۽ اديب مولوي رحيم بخش قمر صاحب، قرآن مجيد جي سورت النحل جي هڪ آيت ”ان الله يامر بالعدل و الاحسان“ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ۽ تفسير فرمائي، غير شعوري طور تي سنڌي نوجوانن کي ديني انقلاب جي دعوت ڏيئي، وڏي ثواب جو ڪم ڪيو آهي. هن سورت ۾ عالمي اجتماعيت جو بيان آهي، جنهن کي ماڪيءَ جي مکين جي اجتماعيت جي ذريعي انسانن کي سمجهايو ويو آهي. آخر ۾ مولانا قمر لاءِ خير جي دعا ڪجي ٿي، جنهن سولي سنڌيءَ ۾، هن آيت جو تفسير تحرير فرمايو آهي. جدا جدا لفظن جي معنيٰ جاڻائڻ کان پوءِ پوري معنيٰ ٻڌائي ويئي آهي ۽ ان جو آسان عبارت ۾ مطلب سمجهايو ويو آهي، جو وڏن مائهن کان وٺي ننڍي عمر وارا مسلمان شاگرد به هن مان چڱو لاڀ پرائيندا.“

بهرحال مولانا صاحب جي هن ڪتاب ۾ تحرير ۽ تفسير جو اندازعالمانه ۽ اديبانه آهي. موقعي جي مناسبت سان تفسير ۾ حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحه صاحب جا بيت آڻي، ڪتاب جي رونق ۾ اضافو آندو ويو آهي. قمر صاحب جي سنڌي ٻولي به سليس، سوادي، ادبي، شاعرانه ۽ فصاحت ۽ بلاغت سان ڀرپور آهي، جنهن ڪري حضرت قمر صاحب کي مبارڪ ڏيڻ کان سواءِ رهي نه ٿو سگهجي.

ڪتاب ۾ ايترين خوبين جي باوجود جيڪڏهن ڪتاب ۾ ڪم آيل تفسيرن، تاريخي حوالن ۽ حديث جي ڪتابن جي آخر ۾ ببليوگرافي ڏني وڃي ها ته بهتر ٿئي ها. ان کان علاوه سرورق تي به ڪتاب جو نالو ۽ اعرابون غلط آيل آهن. اها مصنف کان سهو ته ڪان ٿي هوندي، البت اهو شايد ڪاتب جي هٿ جو ڪمال آهي. ڪاتب، ڪتاب جي ٽائيٽل تي نالو ۽ اعرابون غلط ڏيئي مصنف ۽ وٺندڙ ڪتاب جو وقار مجروح ڪيو آهي. آئنده ان سلسلي ۾ مصنف کي احتياط ۽ ڪاتب کي خبردار ٿيڻ گهرجي.

بهرحال هي ڪتاب ”عدل ۽ احسان“ هر ديندار لاءِ سوکڙي، شاگرد لاءِ معلوماتي خزانو ۽ هر لائبريري جو سينگار آهي. قيمت ڏهه رپيا اٿس ۽ يادگار پبلشرس حيدرآباد شايع ڪيو آهي.

- عبدالرسول قادري بلوچ

دانش

ستر واري ڏهاڪي ۾ سنڌ جي ممتاز عالم سيد حسام الدين راشديءَ جي ڪوشش سان، تڏهوڪي ايران سرڪار اسلام آباد ۾ برصغير ۾ اسريل فارسي علم ۽ ادب جي اڀياس لاءِ هڪ تحقيقي مرڪز قائم ڪيو. هن مرڪز ابتدائي اپامڪاريءَ دوران ني وڏي پيماني تي اشاعت جو ڪم ڪيو ۽ پنهنجو پاڻ مڃايو. ايراني انقلاب جي آغاز ڏاري ان جون سرگرميون ماٺيون ٿي ويون، پر پوءِ وري تحقيقي اڀياس کي تيز ڪيو ويو ۽ برصغير ۽ ايران ۾ ٿيل فارسي ادبي اوسر بابت، سنجيده ڪم ڪرڻ لاءِ رسالو "دانش" جاري ڪيو ويو. هي جرنل ٽه ماهي آهي ۽ اهو ٻن ٻولين يعني اردو ۽ فارسيءَ ۾ هڪ ئي وقت ڇپجي ٿو. پهريان ان جو ايڊيٽر سيد عارف نوشاهي هو ۽ هن وقت ادارت جا فرائض ڊاڪٽر سيد سبط حسن رضوي سنڀالي ٿو. هيل تائين "دانش" جا ڪل ارڙهن پرچا نڪري چڪا آهن.

تبصري هيٺ آيل "دانش" جو پرچو نمبر ١٧ ۽ ١٨ آهي، يعني ته هي گڏيل پرچو ڇپيو ويو آهي. پهريون حصو فارسي مقالن تي مشتمل آهي، جنهن ۾ هندپاڪ کان علاوه ايراني اسڪالرن جا مضمون به شامل ڪيل آهن. هنن مقالن ۾ فارسي ادبيات جي حوالي سان، نهايت ئي مستند ۽ معياري گفتگو ڪيل آهي. هي مضمون پڙهندي، غالب، صائب، تبريزي، هند ۾ ايراني خوشنويسن ۽ بنگال ۾ فارسي ادب جي عنوانن تي معياري معلومات ملي ٿي. ٻيو حصو اردو ۾ لکيل مقالن تي مدار رکي ٿو، جنهن ۾ ٽي مقالا نمايان اهميت رکن ٿا. پهرئين مضمون ۾ "حافظ ۽ پاڪستان" بابت ڊاڪٽر سبط حسن رضويءَ بحث ڪيو آهي؛ جنهن ۾ سنڌ ۽ سنڌي زبان جي حوالي سان، حافظ بابت تمام گهٽ گفتگو ڪيل ڏسجي ٿي. ٻيو مضمون مير خادم حسين ٽالپر جو آهي، جنهن ۾ سنڌي غزلن تي خواجه حافظ جي اثر بابت تحقيق ڪيل آهي. ان بعد ٽيون مقالو "ميان نور محمد ڪلهوڙي جو مدفن ۽ ان جا ڪتبا" عنوان سان ڏنل آهي. هن مقالي جو ليکڪ نوجوان محقق تاريخدان غلام محمد لاکو آهي. هي مقالو اڳ ۾ ئي رسالي مهراڻ (١-١٩٨٩ع) ۾ ڇپيو هو، جنهن کي مصنف خود اردو زبان ۾ منتقل ڪيو آهي. ٽيون حصو متفرقات بابت آهي.

جرنل "دانش" ۾ هندپاڪ جي فارسي ادب کان علاوه، سنڌ جي حوالي سان پڻ چند معياري مقالا ڇپيا آهن. انهن ۾ سيد حسام الدين راشدي مرحوم جا ٻه مفصل مضمون به شايع ٿيا، جي غلام محمد لاکو ۽ عبدالرسول قادري صاحب، رسالي مهراڻ ۾ ترجمي ذريعي ڇپي چڪا آهن. بلاشبه سيد حسام الدين راشدي مرحوم، هندپاڪ جي فارسي ادب ۾ وڏو مقام پيدا ڪيو آهي. رسالي "دانش" جو هر پرچو ۽ ان جا ورق، هن حقيقت جي اضافي شاهدي ڏين ٿا. الله تعاليٰ مٿن رحمت ڪري.

— محمد قاسم سومرو

آشڪار - ١

شمارو: پهريون. (تحقيقي جرنل)
ڇپائيندڙ: سچل چيئر- شاهه عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور سنڌ.
سائيز: ڊيمي. صفحا ١٣٦ - قيمت ٤٥-٠٠ روپيا.

"سچل چيئر" (سچل سرمت تحقيقي مرڪز) جي طرفان، تحقيقي جرنل جي اشاعت جو هيءُ پهريون ڪتاب "آشڪار" جي نالي سان ڇپيو آهي. سچل چيئر جي پاران- ١٩٨٩ع کي سچل سال قرار ڏنو ويو هو ۽ انهيءَ سلسلي ۾ "سچل سيمينار"- ١٩٨٩ع؛ شاهه لطيف يونيورسٽي خيرپور ۾ منعقد ٿيو، جنهن ۾ نه صرف سنڌ، بلڪ سموري ملڪ مان سرڪردہ اديبن، محققن ۽ دانشورن شرڪت ڪئي ۽ پنهنجا تحقيقي مقالا حضرت سچل سائينءَ جي فڪر و فن تي پيش ڪيا.

هن تحقيقي جرنل کي نوجوان سڄاڻ شاعر "اياز گل" نهايت سليقي سان ترتيب ڏنو آهي ۽ محمد علي حداد بطور پائهن ٻيلي. هٿ ونڊايو آهي. "آشڪارا" تحقيقي جرنل جي اشاعت جي سلسلي ۾، سچل چيئر جي صلاح ڪار محقق ۽ دانشور ڊاڪٽر تنوير عباسي صاحب جون ڪوششون به قابل تعريف آهن.

حضرت سچل سائينءَ تي جيترو به ڪم ٿيو آهي، ان کي نگاهه ۾ رکندي ڏنو وڃي ته هيءُ شمارو سچل سائينءَ جي فڪر و نظر، سنڌس شاعري، اسلوبِ بيان، ٻولي ۽ انهيءَ دور جي حالتن بابت مختلف ۽ جامع تحقيقي مقالن تي مشتمل آهي. حضرت سچل سائين جي وحدت جي وائي، يا "حق موجود- سدا موجود" مان اها مراد آهي ته حق ۽ سچ، هميشه قائم آهي؛ باقي ناحق، جبر، بدديانتي، بي انصافي ۽ رياڪاري انسانيت لاءِ هاڃيڪار آهي. آغا سليم جو مقالو "وحدت الوجود جو انقلابي ڪردار" انهيءَ ڪڙيءَ جو هڪ نمونو آهي. ان ڪانسواءِ سچل سائين پنهنجي دور ۾ انگريزن جي آمد ۽ پرڏيهين جي ٻرماريت متعلق پنهنجي ڪلام ۾ جيڪي اشارا ۽ ڪنايا پيش ڪيا آهن، انهن جو تفصيل جناب حبيب الله صديقي ٻاٽائي صاحب جي مقالي "سچل تاريخ جي روشني ۾" ۾ بيان ڪيل آهي.

سچل سائينءَ جي فارسي شاعري متعلق، جناب پروفيسر ڊاڪٽر نواز علي "شوق" صاحب جو مقالو "حضرت سچل سرمست- سنڌ جو عطار" نهايت ئي تحقيقي ۽ معلوماتي مقالو آهي. اهڙيءَ ريت ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم خليل جو مقالو به سچل جي فارسي شاعري بابت آهي. بنده جو مقالو پڻ- "سچل ۽ فريد الدين عطار" جي عرفاني فڪر تي آهي. حضرت سچل سائين عطار لاءِ فرمائي ٿو:

دَر دَرونِ سينه يابَم بُوي يار،
شُد مُعَطّر جانِ من از شمهِ عَطار-

(مان پنهنجي سيني جي اندر يار جي خوشبو محسوس ڪريان ٿو- منهنجو روح شهنشاهه عطار مان واسجي ويو آهي). محترم ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جو مقالو: "سچل سرمست جي فارسي داني ۽ وصلت ذات" بابت آهي. جناب ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي جو مقالو: "سچل جي شعر جو لساني جائزو" سچل سائينءَ جي ٻولي، محاوري ۽ ادبي خوبين کي نروار ڪري ٿو.

انهيءَ جي علاوه ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو، ڊاڪٽر غلام نبي سڌايو ۽ ٻين جا تحقيقي ۽ معلوماتي مقالا آهن. ميان غوث محمد پيرزاده گوهر صاحب پنهنجي قلمي نسخي "بياض القادر" مان سچل سائين جا ٨ ڪلام ۽ هڪ قصيدو هٿ ڪيو آهي، جيڪو هن ڪتاب ۾ شامل آهي. قصيدو، تحقيق طلب آهي ۽ سيد ثابت علي شاهه جي قصيده سان لهڪي اچي ٿو.

هيءُ ڪتاب آفسيٽ تي سنڌي ادبي بورڊ پريس ڄامشورو شايع ڪيو آهي ۽ ڪتاب جي سرورق تي سچل سائينءَ جي درگاهه جو ڏيک، چوڏهينءَ جي چانڊاڻ سان، نهايت وڻندڙ ۽ دلڪش انداز ۾ "اياز گل" ورتو آهي. اسڪولن، ڪاليجن، خانگي لائبريرين، استادن ۽ شاگردن لاءِ هن ڪتاب جو هئڻ مفيد آهي.

- پروفيسر ڊاڪٽر گل حسن لغاري

جهڙا گل گلاب جا

ٻارڙن لاءِ شاعري ڪرڻ، ان حوالي سان مختلف آهي ته ادب جي هن حساس ترين صنف تي قلم کڻڻ لاءِ نه صرف ٻارن وانگر معصوم هجڻ ضروري آهي پر ان سان گڏوگڏ پنهنجي سوچ کي به ان سطح تائين کڻي وڃڻو پوندو آهي ته جيئن اهو احساس نه رهي ته ٻارن لاءِ ڪو وڏو ماڻهو سوچي پيو يا ٻارن لاءِ سوچيل ۽ چيل ڳالهه ٻارن جي ذهني سطح کان مٿي آهي. ان سلسلي ۾ اسان جي سنڌ ۾ گهٽو ته نه پر جيڪو ڪجهه به ٻارن لاءِ لکيو ويو آهي ان جي جيڪڏهن تمام گهڻي واڪاڻ نٿي ڪري سگهجي پر پوءِ به اهو ته يقين سان چئي سگهجي ٿو ته ذوالفقار سيال، ادل سومرو، اياز گل، اڪبر جسڪاڻي، نصير مرزا، نياز پنهور، مختيار ملڪ ۽ ٻين ان ڏس ۾ تعريف جوڳو قدم کنيو آهي.

ٻارن لاءِ ڪيل شاعري جي ٿورن ئي ڪتابن ۾ وقت بوقت ڪي جوان سڌرو پڌي ميدان ۾ لهندا آهن، پر بدقسمتيءَ سان ڪو به مسلسل ٻارن لاءِ ڪونه ٿو لکي ان ڪري عردفعي تجربا ٿي ٿين ٿا ۽ شايد اهو ئي سبب آهي جو ادب جي هن صنف ۾ اسان مالا مال نه ٿي سگهيا آهيون. اهڙن ئي تجربن ۾ تازو محترم اقبال شينو هڪ همت پريو قدم کنيو آهي ۽ ٻارن لاءِ ڪيل شاعريءَ جو مجموعو "جهڙا گل گلاب جا" جي نالي سان ڇپائي پڌرو ڪيو آهي.

اڄ جي دور ۾ جڏهن انسان کي پنهنجي پاڻ لاءِ سوچڻ جو به وقت نه آهي، ڪو وري ٻارن لاءِ سوچي ۽ ان تي عمل ڪندي شاعري جو ڪتاب پڌرو ڪري، سا راهه جوڳي ڳالهه آهي ۽ ڀاءُ اقبال شينو به اهڙي تعريف جوڳي ڪم ڪرڻ لاءِ ڪيرون لهڻي. پر ٻارن جو معاملو

اهڙو ته نازڪ آهي جو هن راهه تي تمام ننڍي غلطي به وڏي غلطي بڻجي ويندي آهي، تنهن ڪري آءٌ هتي پهرين شاعر ڀاءُ جي ڪتاب ۾ رهجي ويل خامين تي ڳالهائيندس ۽ پوءِ ئي چڱاين جو ذڪر ڪندس.

ڏهه رپيا ڪنهن به ٻاراڻي ڪتاب لاءِ مناسب ان ڪري نٿا سُجهن ڇو ته هن ڪتاب جا گهڻا پڙهندڙ ڳوٺن جا اهي غريب ٻار آهن، جن لاءِ ڏهه رپيا پرڻ ڪافي مشڪل آهي. "جهڙا گل گلاب جا" ڪي ڪٿي ڏسبو ته هن ڪتاب ۾ ڪجهه پروف جون غلطيون رهجي ويون آهن جن ڪي اميد ته ٻئي دفعي درست ڪيو ويندو. جيستائين شاعريءَ جي مواد جي ڳالهه آهي ته ان ڏس ۾ صرف هڪڙي ننڍڙي شڪايت اها آهي ته ڪجهه نظم ايڏا ته ڊگها آهن ۽ ڪن نظمن جا قافيه ۽ رديف ايڏا ته طويل آهن جو نه صرف پڙهڻ ۾ ڏکيائي ٿي ٿئي بلڪ ڪٿي ڪٿي ته بوريت ۽ ورجاءَ واري ڪيفيت جو احساس پڻ ٿئي ٿو. باقي شاعر جي خيالن جي تعريف نه ڪرڻ ناانصافي ٿيندي، ڇاڪاڻ ته شاعريءَ ۾ نه صرف ٻارن جي تفريح جو خيال رکيو ويو آهي پر ان سان گڏوگڏ اهو پڻ خيال رکيو ويو آهي ته ٻارن ڪي اڄڪلهه جي حالتن پٽاندر سوچ جو رستو ڏيکارجي ته جيئن اڳتي هلي هو ٻات اونداهيءَ ۾ ڪو روشن ڪرڻو ثابت ٿي سگهن.

ڪتاب جي مهاڳ ۾ استاد بخاريءَ ٻارن لاءِ لکيو آهي ته اڄ جا ٻار خواب ۾ به راند بدران ويڙهه ۽ امن عيوض جنگ ڏسندا هوندا... پر دوستو، اسان جي شاعر ڀاءُ اقبال شيخ ٻارن کي راندئي راند ۾ صحيح رستو ۽ امن جي نعري ۾ نفرتن کان نفرت ڪرڻ جو درس ڏنو آهي.

ڪٿي ڪٿي شاعر راندئي راند ۾ ڪي سمجهه ڀريا نڪتا ٻارن جي ذهنن ۾ هميشه لاءِ چٽي ٿو ڇڏي جيئن "جهولو" نظم ۾ چوي ٿو ته:

پينگهه چڙهي اڄ پان بچايون
ڦاهيون ڪائي ديس بچايون

صرف ائين به ناهي ته شاعر صرف هڪ استاد ٿي بيٺو آهي پر هو ٻارڙن جو دوست به آهي ۽ سندن وندر لاءِ "چاچي واري چلم" ۽ "انتر جنتر" جهڙا نظم به لکيا اٿس. خاص طور تي هڪ ٻار لاءِ ماءُ ڪيتري نه اهميت رکي ٿي ان جو احساس به شاعر کي بخوبي آهي ۽ شايد اهوئي سبب آهي جو هن تي چار نظم ماءُ ۽ ٻار جي عظيم ۽ اڻوٽ رشتي تي لکيا آهن ۽ ماءُ جي آتم پيار کي خراج عقيدت پيش ڪيو اٿس جيئن:

پياري مٺڙي جيجل اسان
لوڏي لولي ڏيو ته سمهان

مختصر طور ائين چئجي ته غلط نه ٿيندو ته سنڌي ادب ۾ ٻارن جي صنف تي لکندڙن ۾ اقبال شيخ جو نالو اميد ته نمايان جڳهه والاريندو.

- سنتوش ڪماراڻي

سوريءَ مٿي سيڻ

واجد ناز جسو شمار سنڌي ٻوليءَ جي انهن نوجوان شاعرن ۾ ٿئي ٿو، جيڪي اڄ جي ڪوهيڙي ۾ ڦاسي زندگيءَ جي تلخ حقيقتن کان منهن ناهن موڙيندا. بلڪ سندن سٽ سٽ مان سچ اُڀري ٿو. جيئن سورج ڪرڻ کان پهرئين ان جا ڪرڻا اوپر آڀ مان ڪارن ڄڀان پکڙجي اونداهي جي چادر کي ڇيهون ڇيهون ڪري ڇڏيندا آهن، جن وٽ زندگيءَ جون ڪڙيون سچايون پاڻ هلي ايندڻيون آهن.

"سوريءَ مٿي سيڻ" به واجد جي اهڙن ئي جذبن ۽ احساسن سان ٽمٽار غزلن جو اهڙو ئي وهه جو پيالو آهي، جنهن کي واجد ڇڻ تي رکي سيني ۾ آتاريو آهي، ۽ جن ۾ اها سچائي غزلن جو روپ ڌاري ڪاغذن جي ڌرتي تي ڪيڪٽس جي ٻوٽن جيان اُڀري پئي آهي. هتي مثال لاءِ مان سندس غزلن جا ڪجهه بند اوهان جي خدمت ۾ نه فقط پڙهڻ لاءِ اتاريان ٿي، بلڪ غور ڪرڻ لاءِ پڻ گذارش ڪريان ٿي:

هي ڪهڙو ڪيو آهي موسم قهر،
جنازا جنازا لڳي ٿو شهر.

هيل سردي گهٽي پئي آهي،
هر ٿڌاري جڳهي ٻئي آهي.

اُڀين خالي ٿي ميل مان هو نڪتو،
مينهن واڙي مان جڻ ڏيئي نڪتي.

سچ رڳو لافاني آهي،
باقي هر شئي فاني آهي.

اونداهي هر دور اندر،
روشن منهنجي ذات رهي.

مٿيان سمورا شعر لکندي، مون کي واجد جي غزلن جي ڪتاب "سوريءَ مٿي سيڻ" ۾ گولا ناهي ڪرڻي پئي، مگر اهڙا ڪيترائي شعر سندس هر غزل ۾ بهار جي موسم ۾ ٽارين تي ٽڙيل گلن وانگر نظر آيا.

سوريءَ مٿي سيڻ "ساجهه پبليڪيشنس" پاران ڇپايل هڪ بيحد قدر لائق سوکڙي آهي. ڪتاب جي سائيز ڊيمي آهي. صفحا ٦٨ آهن. ڪتاب جو ٽائيٽل ڇئن رنگن ۾ مختيار جو ڊزائين ٿيل آهي ۽ قيمت ٻارنهن رپيا آهي. سوريءَ مٿي سيڻ لاشڪ جديد سنڌي شاعريءَ جي ڪتابن ۾ هڪ قابل قدر اضافو آهي.

-رضيه طارق

علمي، ادبي ۽ ثقافتي سرگرميون

شهيد مخدوم بلاول جو ڏينهن

سنڌ ڌرتي ازل کان وٺي پنهنجي ڪُک مان اهڙن مهان سورمن کي ڄڻي جنم ڏنو آهي، جن پنهنجي ڌرتيءَ لاءِ جان جي قرباني ڏيڻ کان به ڪڏهن نه ڪيٻايو آهي. اهڙن سورهيه سرويچن مان مخدوم بلاول سمون به هڪ هو، جنهن هن ڌرتيءَ تي ڪاهه ڪندڙ ڌارين مان نه صرف منهن ڏنو ۽ اٽڪايو، پر ديس جي ڌرتيءَ کي غلاميءَ کان بچائڻ لاءِ قرباني ڏيندڙن جي تاريخ ۾ هڪ انوکي قربانيءَ جو پڻ اضافو ڪيو ۽ اهڙا قرباني ڏيڻ جي گهاٽي ۾ پيڙهجي جان ڏيڻ جي.

اهڙي هستيءَ جي ڪارنامن کي اجاگر ڪرڻ لاءِ سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن شاخ دادو، قلندر لعل شهباز ميلا ڪاميٽي دادو جي سهڪار سان ۸- نومبر ۱۹۸۹ع تي دادو لنڪ روڊ باغبان ۾ شهيد مخدوم بلاول جو ڏينهن نهايت عقيدت ۽ احترام سان ملهايو. هن موقعي تي ٽن نشستن–مقالا، مشاعرو ۽ راڳ رنگ–جو انتظام ڪيو ويو. پهرين نشست جي صدارت برک اديب ۽ شاعر محترم يوسف شاهين ڪئي، جڏهن ته خاص مهمان سنڌ يونيورسٽيءَ جي پاڪستان اسٽڊيز سينٽر جو استاد محترم غلام محمد لاکو ۽ اعزازي مهمان تاريخ جو ڄاڻو ۽ محقق محترم عبدالله مگسي هو. ڪاروائي هلائڻ جا فرائض نوجوان شاعر ۽ سگا شاخ دادو جي جنرل سيڪريٽري عادل سخيرائي ۽ مشهور شاعر ۽ ٽي وي فنڪار فاروق سولنگي بجا آندا. ڪاروائي جي شروعات قرآن شريف جي تلاوت سان ڪئي وئي، جنهن بعد مهمانن کي بيج هنيا ويا. سگا شاخ دادو جي صدر محمد يوسف سُرهيي آيل مهمانن جي آجيان جي تقرير ڪئي، جنهن بعد شهيد مخدوم بلاول جي تاريخي ڪردار جي مختلف پهلوئن تي روشني وجهڻ ۽ اجاگر ڪرڻ لاءِ نامور مقالا نويسن پنهنجا تحقيقي مقالا پڙهيا ۽ تقريرون ڪيون. محترم احمد خان ملڪاڻي پنهنجي مقالي ۾ چيو ته ”مخدوم بلاول سنڌي قوم جو سچو هيرو ۽ سرواڻ هو، جنهن کي وقت ۽ سنڌ جي مخصوص معروضي حالتن جنم ڏنو. مخدوم بلاول نه صرف هڪ عالم، فاضل، صوفي ۽ روحاني رهبر هو، بلڪ هو هڪ بهادر، محب وطن، جوڌو ۽ سرويچ سنڌي هو، جنهن سنڌي قوم جي غدارن کي بي نقاب ڪيو.“

عادل سخيرائي پنهنجي مقالي ۾ چيو ته ”مخدوم بلاول سنڌ کي غيرن جي غلامي کان بچائڻ لاءِ مجاهدانه جدوجهد ڪندي سنڌ جي سورهن ۾ سانيهه جي سڪ جو اهو روح ڦوڪيو

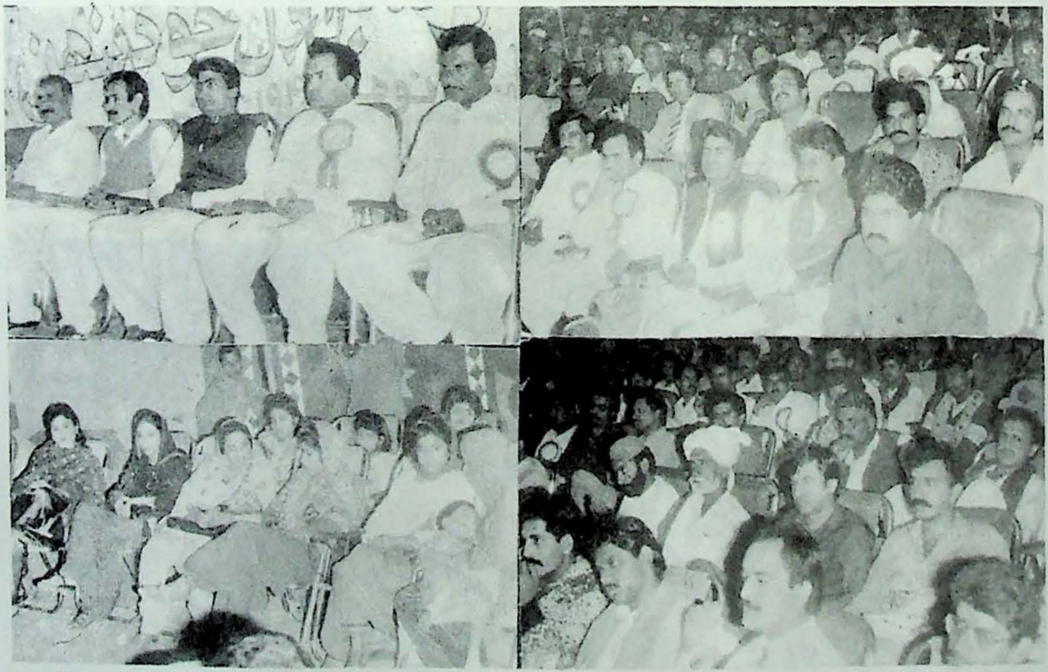

شهيد مخدوم بلاول رح جي ڏهاڙي واري تقريب جا سامعين.
ڳوٺ باغبان ــ ٨ ـ نومبر ١٩٨٩ع

مقررين: يوسف شاهين، غلام محمد لاکو، عبدالسبحان ميمڻ ڊي. سي دادو
عبدالله مگسي، تاجل بيوس، استاد بخاري، محمد خان مجيدي، احمد خان ملڪاڻي،
فاروق سولنگي، رميش ڪمار، محمد يوسف سُرهيو، عادل سخيراڻي، زرينه بلوچ
۽ منظور سخيراڻي راڳ جي نشست ۾

جو ٿلهيءَ جي ميدان تي قومي جنگ لڙندي ڪيئي ڪونڌر ڪُسجي ويا. سنڌ جي هن سدا جيئري ساڪ ۽ سورهيہ نہ فقط سنڌ جي جوڌن ۽ جوانن کي سنڌن لشڪر سميت هڪ پليٽ فارم تي گڏ ڪري قومي لڙائي لاءِ آماڻيو، پر پنهنجي مريدن ۽ خليفن کي بہ لڙائيءَ ۾ شريڪ ٿيڻ جو حڪم ڏنو ۽ پاڻ بہ عظيم مقصدن لاءِ خود قربانيءَ جي طويل سلسلي ۾ هڪ بنهہ انوکي قربانيءَ جي مثال جو بہ اضافو ڪندي جيئرو گهاڻي ۾ پيڙهجي وطن تان قربان ٿي ويو.“

محترم محمد يوسف سرهيي پنهنجي مقالي ۾ چيو تہ، ”اڄوڪو باغبان جي مٽيءَ کي ماٿي لايون ۽ بلاولي تحريڪ کي سرگرم ڪريون.“

محترم رئوف نظاماڻي پنهنجي مقالي ۾ چيو تہ ”تاريخ ۾ قاضي قاضن ۽ مخدوم بلاول جا ٻہ ڪردار ملن ٿا. ٻنهي کي علم ۽ ڄاڻ جي لحاظ کان هڪ خاص مقام حاصل آهي. قاضي قاضن سون تي سيڻ مٽائڻ ۾ دير نہ ڪري، انهيءَ سان گڏوگڏ حڪمران اڳيان سِر نہ نوائڻ واري روايت جو مخدوم بلاول امين آهي.“

محترم ف. م. لاشاري چيو تہ، ”مخدوم بلاول شهيد سنڌ جي تاريخ جو اهڙو ئي عدالتي قتل آهي، جهڙو اسان جي پنهنجن ڏينهن ۾ ذوالفقار علي ڀٽي جو.“ هن چيو تہ ”مخدوم بلاول کان وٺي نذير عباسي تائين سمورا ڪيس اٿلايا وڃن، جن کي رياستي مشنري جي هٿان سرڪاري طرح مارايو ويو، ٻيءَ حالت ۾ بيگناهن کي شهيد ڪرڻ جو سلسلو جاري رهندو.“

محترم محمد صديق ڏاهري چيو تہ، ”مخدوم بلاول هڪ روحاني بزرگ ۽ ڪرامتن جو صاحب هو.“

چيئرمين قلندر لعل شهباز ميلا ڪاميٽي ۽ ڊپٽي ڪمشنر دادو جناب عبدالسبحان ميمڻ پنهنجي تقرير ۾ چيو تہ، ”تاريخ جي سيني شهيدن پنهنجي عوام جي معاشي، السالي ۽ سماجي حقن جي حفاظت لاءِ پنهنجون جانيون قربان ڪيون، پر اڄ جيڪڏهن ڪي ٽولا عوام کي اغوائڻ، ڌاڙن ۽ قتل جي ڪاروائين ذريعي پريشان ڪن ٿا تہ آهي سنڌ جي هن بزرگ ۽ تاريخي هستي جي قربانين تي پاڻي ڦيري رهيا آهن، جن کي روڪڻ جاڳڻ جي جدوجهد لاءِ ضروري آهي.“ آخر ۾ هن عوامي شاعر استاد بخاريءَ کي سنڌس شاعريءَ جي ڪتاب ڇپرائڻ لاءِ ٻہ هزار روپيہ ۽ ينگ سٽيزن ويلفيئر ايسوسيئيشن دادو کي ڪتابن جي لائبرري لاءِ پنج هزار روپيہ ڏيڻ جو اعلان ڪيو.

نامور شاعر ۽ محقق محترم تاجل بيوس چيو تہ، ”مون کي اڄ باغبان ڳوٺ ۾ اچي، هتي هلندي ۽ زمين تي پير رکڻ ۾ هڪ اڻ ڄاتي خوشي ۽ سڪون جو احساس پيدا ٿي رهيو آهي، ڇاڪاڻ تہ هي آها زمين آهي جنهن جي مٽي مٽي کي لاٿي آهي، آن کي چُميو آهي، تہ ان کي اکين ۾ پائيو آهي، هي آها زمين آهي جنهن جي جوڌن ۱۹۸۳ع جي جدوجهد

۽ پنهنجن حقن کي حاصل ڪرڻ لاءِ ۽ آمريت سان وڙهڻ لاءِ پاڻ ملهايو ۽ اڳواڻي جو رول ادا ڪيو."

اعزازي مهمان محترم عبدالله مگسي پنهنجي مقالي ۾ چيو ته "ميران محمد شاهه جونپوري قدامت پرست انسان هو، پئي طرف شهيد بلاول سمجهيو پئي ته جونپوري جي نظريي تحت قومي جبر، قرلت ۽ خاڻ جنگي جنم وٺندي ۽ اعليٰ قدرن جي نشو نما روڪجي ويندي."

خاص مهمان محترم غلام محمد لاکي چيو ته "مخدوم بلاول جو هڪ روپ مذهبي اٿس، جڏهن ته سندس ٻيو روپ وطن دوستي وارو آهي ۽ جنهن کي اڪثر اسان کان اوجهل رکيو ويو آهي. مخدوم بلاول جي حياتيءَ جو اهو ٻي روپ سماجي لحاظ کان اڄ بہ ڪارج وارو آهي ۽ اڄ اسين هت گڏ ٿي سندس ان رُتبي آڏو ڪنڌ جهڪائڻ ۽ ان روپ ۽ رتبي کي اجاگر ڪرڻ لاءِ ٿيا آهيون."

مانواري صدر، محترم يوسف شاهين پنهنجي تقرير ۾ چيو تہ "سکهو ۽ طاقتور ٿيڻ لاءِ سورن جي وات وڃي پوندي، ڪجهہ حاصل ڪرڻ لاءِ ڪجهہ وڃائڻو پوندو ۽ اهائي بلاولي وات آهي، بلاولي سبق آهي."

جنهن کان پوءِ مقالن جي نشست پنهنجي پڄاڻيءَ کي پهتي. ٻي نشست مشاعري جي صدارت نامور شاعر محترم تاجل بيوس ڪئي، جڏهن تہ خاص مهمان برک عوامي شاعر استاد بخاري ۽ اعزازي مهمان مشهور بزرگ شاعر محمد خان مجيدي هئا. بيجن هٽڻ کان پوءِ مشاعري جي باقاعدي ڪاروائي جو آغاز ٿيو. هن نشست جي ڪاروائي مشهور شاعر، اديب ۽ ڊرامہ نگار عثمان ميمڻ هلائي. شاعرن پنهنجي شاعري وسيلي مخدوم بلاول جي حضور نذرانہءِ عقيدت جا گل نڇاور ڪيا ۽ سندن شهادت ۽ ڪردار تي روشني وڌي. مشاعري ۾ جن شاعرن حصو ورتو، تن جا نالا آهن: عظيم سنڌي، جمن هالائي، عزيز ڪنگراڻي، وزير سنگي، رميش ڪمار، محمد سنئل، فاروق سولنگي، مختيار گهمرو، اسحاق راهي، احمد خان مدهوش، اطهر سنگي، نواز رڪناڻي، مقصود گل، محمد خان مجيدي، استاد بخاري ۽ تاجل بيوس. اهڙيءَ ريت مشاعري جي نشست پنهنجي پڄاڻيءَ کي پهتي. جنهن بعد ٽين ۽ آخري نشست راڳ رنگ جي شروعات ٿي، جنهن جي اناؤنسمينٽ عادل سخيراڻي ڪئي. سچل سرمست جي درگاهہ جي فقيرن، پاڪ سنڌي، خادم حسين سخيراڻي، فوزيہ سومرو، غلام شبير شاهاڻي، منظور سخيراڻي ۽ جيجي زرينہ بلوچ پنهنجي فن جو مظاهرو ڪيو ۽ خوب داد حاصل ڪيو.

— عادل سخيراڻي

بيدل مسرور سان شام

سنڌي سنگيت کي نئون انداز، نئون لهجو ۽ انقلابي آهنگ ڏيندڙ سنڌ جي جديد راڳي، نوجوان شاعر، ڪهاڻيڪار، موسيقار ۽ ٽي-وي پروڊيوسر "بيدل مسرور" سان هڪ سريلي شام ١٦- نومبر ١٩٨٩ع سنڌي ادبي سنگت شاخ مورو ڀاران ۽ مهراڻ ايجوڪيشن سوسائٽي، مهراڻ سوشل فورم جي سهڪار سان مورو شهر ۾ خوبصورت ۽ جڳمڳائيندڙ ڪاڪ محل سئنيما ۾ رچائي وئي.

انهيءَ دوران ڪيترائي اديب، شاعر، صحافي، سنگتي ساٿي، راڳ جا شوقين، بيدل جي آواز سان عقيدت رکندڙ ۽ اياز جي شاعريءَ جا عاشق ڪٺا ٿيندا رهيا. مهمانن ۾ جناب آفتاب احمد ميمڻ ڊپٽي ڪمشنر نوابشاهه، محترم شوڪت علي پنهور اسسٽنٽ ڪمشنر مورو، محترم خان محمد جماليءَ کان علاوه اديب ۽ شاعر-نصير مرزا، اياز گل، ادل سومرو، بينا مسرور، طارق عالم، تاج جويو، مير محمد پيرزادو، آغا سعيد، بخشڻ مهرانوي، قاضي نذيراحمد، احمد بخش، سنتوش ڪامراڻي، سليمان سولنگي، خادم ڀڳيو، ادريس جتوئي، مسرور سومرو، گل سومرو، عبيدالله عباسي، اقبال عباسي، جميل مورائي، غلام نبي جويو، خادم شيخ ۽ زاهد پٽيءَ کان سواءِ ڪيترن ادبين ۽ ادب دوست ماڻهن پروگرام ۾ شرڪت ڪئي.

پروگرام جي شروعاتي ڪمپيئرنگ صلاح الدين پنهور ڪئي، جنهن بيدل جي فن تي ڪجهه جملا چئي بيدل مسرور سان گڏ محفل جي صدر جناب آفتاب احمد ميمڻ ڊپٽي ڪمشنر نوابشاهه، خان محمد جمالي خاص مهمان، اعزازي مهمان شوڪت علي پنهور اسسٽنٽ ڪمشنر مورو ۽ مهراڻ ايجوڪيشن سوسائٽي مورو جي صدر واحد بخش شيخ کي اسٽيج تي ويهاريو.

واحد بخش شيخ آجيان ڪندي، مورو جي شهرواسين، بيدل مسرور ۽ ٻين ادبين، شاعرن ۽ مهمانن جا ٿورا مڃيا، جن هھڙو پروگرام رچائڻ ۾ سندن ساٿ ڏنو.

بعد ۾ نصير مرزا اسٽيج سيڪريٽريءَ جا فرائض ادا ڪندي نوجوان شاعر ۽ سنڌي ادبي سنگت جي سيڪريٽري احمد سولنگي کي بيدل مسرور جي تعارف ڪرائڻ لاءِ اسٽيج تي سڏيو. جنهن چيو ته اسان سيني لاءِ نه مورو اوپرو آهي، نه بيدل جو ساز ۽ آواز. مورو سنڌ جو اهو شهر آهي، جتان پورهيتن ۽ شاگردن ون يونٽ خلاف جدوجهد ۾ ڀرپور حصو ورتو هو. انهيءَ دور ۾ بيدل پنهنجي ساز جي تند تپائي ڳايو هو: "ڳاءِ انقلاب ڳاءِ..."

ڪهاڻيڪار ۽ شاعر نذيراحمد قاضيءَ کي سڏيو ويو، جنهن چيو ته "جيون جي ڏک سک جي ڪهاڻي لکندي جڳ گذري ويا. اوڃاڳيل اکڙين سان ڀاڻي وهندي وهندي جڳ گذري ويا آهن. پوءِ به آدجڳاد کان جيون جي ڏک سک جي ڪهاڻي لکجندي پئي آهي.

بيدل مسرور ٻـ جيون جي ڏکن ۽ سکن جون ڪهاڻيون رچيون آهن، جن جو تاڃي پيٽو انساني پيڙائون ۽ درد سنڌ جي ڪهاڻين ۾ اندر جي ايذائن ۽ عذابن جا خوبصورت عڪس جرڪندا ۽ مرڪندا نظر اچن ٿا."

ان پوءِ، نصير مرزا، بيدل جي ڪاڪ محل جي مومل ۽ زندگيءَ جي هر سفر ۽ خوبصورت ساٿيءَ بينا ڪي بيدل جي فن ۽ فڪر متعلق ڳالهائڻ لاءِ چيو. بينا چيو ته: "مان سمجهان ٿي ته بيدل جي دوستن مان سڀ کان ويجهي دوست مان آهيان، جنهن جي ڏک، خوشي، احساس ۽ جذبن جي خبر مون کي آهي. بيدل جا ڪيترائي روپ آهن. اديب جو، شاعر جو، ڪمپوزر جو ۽ راڳيءَ جو، پر مون کي جيڪو روپ موهي ٿو، اهو راڳيءَ وارو روپ آهي. مان سمجهان ٿي ته پين کي به اهوئي روپ پسند آهي. سنڌ ۾ جيترا به راڳي آهن، انهن ۾ بيدل جو هڪ جدا مقام آهي. هڪ وڏو ڪريڊٽ جيڪو بيدل ڏانهن وڃي ٿو. بيدل سڀ کان پهريائين انقلاب ۽ جديد سنڌي شاعريءَ کي ڳايو.

تاج جويي چيو ته "مورو ادب جو سڪيا گهر رهيو آهي. هي شهر راڳين فنڪارن، شهيدن ۽ استادن سان پربل آهي. سنڌي ادبي سنگت مورو، بيدل سان راڳ رنگ جي محفل مچائي پنهنجي انقلابي فنڪار سان، محبت جو ڀرپور اظهار ڪيو آهي."

نوجوان شاعر اياز گل مقالو پڙهندي چيو: "بيدل ادب ۽ فن جي سچ جي چوڏاري ڦرتي وانگر ڦرندو رهيو آهي، ۽ ڦري رهيو آهي. عملي زندگي ۾ هو ڪامياب پروڊيوسر آهي. هڪ هٽ ۾ به گدرا کڻڻ وارو اصطلاح مون بيدل وٽ ممڪن ٿيندي ڏٺو آهي. هن جي ڳايل انقلابي گيتن سرد دلين ۽ برف ٿيل ذهنن ۾ به ڀنبٽ پڙڪايا آهن."

ادل سومري چيو تـ "بيدل، شيخ اياز جو بـ من پسند راڳي آهي. شيخ اياز جي بـ ادا خواهش آهي تـ بيدل سنگيت جو سفر ايڏي آتساهه سان جاري رکيو اچي، ان ڪري ڪيس چئي ٿو ته:

ڳاءِ وري ڪجهه ڳاءِ بانورا،
امرت رَسُ ڇلڪاءِ بانورا.

ان کان پوءِ مقالن جي نشست کي ڪجهه گهڙيون پاسيرو رکي راڳ رنگ جي محفل کي مچايو ويو. سرمد سنڌي قومي ۽ انقلابي گيت ٻڌائي محفل کان ڀرپور داد حاصل ڪيو، ۽ ان بعد جلدئي وري مقالن کي پيهر جاري رکيو ويو ۽ سڃاڃهي شاعر ميرمحمد پيرزادي ڳالهائيندي چيو ته "بيدل کي آءٌ انهن ڏينهن کان سڃاڻان جڏهن تنبدي چار ۾ پڙهندا هئاسين ته بيدل اسٽيجن تي ڳائڻ ايندو هو. هو تمام سنهڙن سُرن ۾ به ڳائي ويندو هو. تمام وچولن سُرن ۽ اوچن سُرن ۾ به ڳائي ويندو هو، اها هڪ وڏي ڳالهه آهي. بيدل جنهن انداز سان جديد شاعري کي ڳايو آهي، پيو ڪو به انهن ڳائي نه سگهيو آهي."

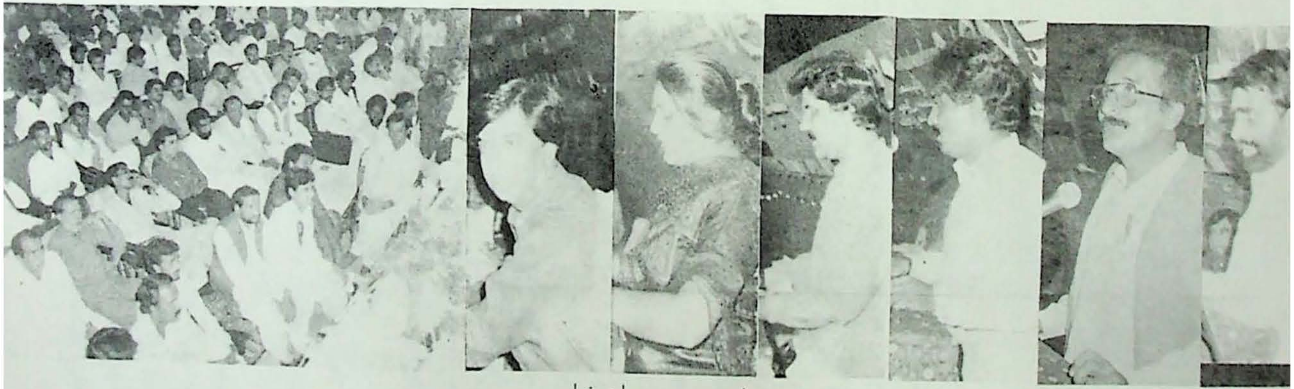

بيدل مسرور سان شام

بيدل مسرور، بينا بيدل، اياز گل، ادل سومرو، تاج جويو ۽ خان محمد جمالي

(مورخ ١٦- نومبر ١٩٨٩ع)

محفل جي مور "بيدل" چيو تہ توهان سڀ نوجوان آهيو، توهان کي ڳائڻ واري جي لفظن ڏانهن توجهہ ڏيڻ گهرجي. توهان شاعري کي ان جذبي سان پڙهو، جنهن جذبي سان شاعر اوهان لاءِ پيغام لکيو آهي. فنڪار اوهان آڏو گيت ڪٿي ٿو اچي." ان ڪان پوءِ خاص مهمان خان محمد جمالي چيو تہ "سيني دوستن کي اهڙي سٺي ۽ سريلي شام ملهائڻ تي مبارڪ باد ڏيان ٿو. مان اوهان جو ٿورائتو آهيان جو اوهان مون کي سنڌ جي سچاڻ شخصيتن کي ٻڌڻ ۽ ڏسڻ جو موقعو ڏنو آهي."

محفل جي اعزازي مهمان اسسٽنٽ ڪمشنر مورو شوڪت علي ٻنهور چيو تہ "بيدل جي شام جي سلسلي ۾ جيترن ماڻهن اسان سان جيڪو تعاون ڪيو آهي، اسان ان لاءِ ٿورائتا آهيون. اڳتي بہ اهڙا پروگرام ڪندا رهنداسين."

مجلس جي صدر جناب آفتاب احمد ميمڻ، ڊپٽي ڪمشنر نواب شاهہ، پنهنجا تاثرات بيان ڪندي چيو تہ "الاهي ڏينهن کان پوءِ مون کي اهڙي محفل ملي آهي، جنهن ۾ دل چوي ٿي تہ ڏاڍو ڪجهہ ڳالهايان. ١٩٧٤ع کان پوءِ بيدل سان منهنجي ملاقات نہ ٿي آهي. اڄ مون کي اهي ڏينهن ياد اچن ٿا جڏهن مان ۽ بيدل ڄامشوري جي ٻڙن، ميدانن، علامہ آءِ. آءِ. قاضي جي مقبري ۽ انٽرنيشنل هاسٽل ۾ ڪچهريون ڪندا هئاسين ۽ بيدل کان راڳ ٻڌندا هئاسين. مون اڄ صبح کان وٺي ٻيو ڪو بہ ڪم نہ ڪيو آهي، رڳو اهو انتظار ڪيو آهي تہ شام ٿئي تہ مان بيدل کي ٻڌان."

ان بعد راڳ رنگ جي محفل جي ڪاروائي رميش ڪمار هلائي. محفل ۾ فوزيہ سومرو، حنيف لاشاري، خادم حسين سخيراڻي، اعجاز سولنگي، نعيم ميمڻ ۽ فقيرمحمد مستاني کان پوءِ بيدل مسرور، اياز جي نظم "مان ڏوهي هان مان ڏوهي هان." سان پنهنجي جديد سنڌي سنگيت جي شروعات ڪئي. بيدل جڏهن اياز جو نظم "سچ وڏو ڏوهاري آهي" ڳايو تہ سامعين خوب لطف حاصل ڪيو. بيدل ڪيترائي ٻيا نظم ڳائي ٻڌايا: فاشي ڪتا، سنڌ جي ڌرتي توتي، انقلاب انقلاب ڳاءِ انقلاب، جيجل ڪهڙي ٻيجل آندي، نہ تڙ تي تماچي، کان علاوہ نصير مرزا جو نثري نظم خوشبوءِ جي سنگ سنگ ڳائي ڌرتي ۽ آڪاس کي مٺڙي ۽ من موهيندڙ آواز سان جهومايو. آخر ۾ بيدل فجر مهل محفل جي پڄاڻي اياز جي نظم "ڪو سورج ٻاري ايندا سين" سان ڪئي ۽ سيئي ٻڌندڙ جهومڻ لڳا.

- احمد سولنگي

"انگن چڙهيو انگ" جي مهورت

شالتي پبليڪيشن بدين طرفان "انگن چڙهيو انگ" جي مهورت ٦- ڊسمبر تي اسلاميہ ڪاليج بدين جي آڊيٽوريم ۾ ٿي، جنهن کي بدين شهر ۾ ٿاپرجي ويل ادبي سرگرمين کي ٻيهر تحرڪ ۾ آڻڻ لاءِ هڪ ڪوشش بہ چئي سگهجي ٿو.

مهورت جي هن محفل جي شروعات علي احمد جمالي ڪمپيئرنگ سان ڪئي. اعلان ڪان پوءِ تاڙين جي گونج ۾ طارق عالم (مهورت ڪار)، پرمانند ڪنول (صدر تقريب) محمد صديق مرهم ملاح (مهمان خاص)، عبداللطيف زرگر (اعزازي مهمان خاص)، ليکڪ جي والد غلام حيدر ڪلهيار ۽ ليکڪ ضراب حيدر ڙاسٽيج تي پنهنجون نشستون سنڀاليون ۽ تلاوت ڪلام پاڪ سان ابتدا ڪئي ويئي.

ان ڪان پوءِ طارق عالم ابڙي تاڙين جي گونج ۾ ڪتاب جي مهورت ڪئي.

طارق 'عاجز' ٻڌائيندي چيو تہ "دوست ضراب حيدر جو هيءُ ڪتاب سنڌي ادب ۾ يقيناً هڪ واڌارو آهي. سنڌس سموريون ڪهاڻيون ۽ مواد سندس ذاتي مشاهدي جا عڪس آهن، انهيءَ عمر ۾ ايترو مشاهدو ۽ تجربو مون کي اڄ جي نوجوان ۾ نظر نٿو اچي."

بعد ۾ عبدالله ملاح اسٽيج تي آيو، جنهن پنهنجي خيالن جو اظهار ڪندي چيو تہ: "تخليق ڪهڙي بہ هجي، اها تخليق ۽ ان جو جيڪو حسن آهي، اهو دراصل تخليقڪار جو حسن آهي. موناليزا جي مُرڪ دراصل موناليزا جي سونهن آهي؛ رهجي ويل منظر جي سونهن دراصل طارق عالم ابڙي جي تخليق جي سونهن آهي، انگن چڙهيو انگ جي سونهن دراصل ضراب حيدر جي تخليق جي سونهن آهي."

ساگر سومري چيو تہ "هڪ سٺي آرٽسٽ ۾ جيڪي خوبيون هئڻ گهرجن، انهن جو اولڙو مون کي ضراب جي هن ڪتاب ۾ نظر آيو."

اسماعيل ٻناڻ چيو تہ "سنڌي ادب جي واڌاري لاءِ اسان جي نوجوان دوست جي هيءَ جاکوڙ ڪيرون لهڻي."

ان دوران لاڙ جي جهوني شاعر عبدالمبين ٻنائي کي اسٽيج تي سڏيو ويو، جنهن پنهنجي لفظن ۾ ماروئڙن، جهانگيئڙن ۽ سانگيئڙن جي دردن جي خوب عڪاسي ڪئي هئي.

ليکڪ جي والد محترم غلام حيدر ڪلهيار چيو تہ "دنيا ۾ سچ چوڻ وڏو ڏوهہ آهي ۽ دنيا ۾ سچ کي جنم ڏيڻ بہ وڏو ڏوهہ آهي. ضراب کي زبان الله تعاليٰ ڏني، مون کيس صرف جرئت ڏني تہ سچ لکُ ۽ سچ تي سينو ساهي اُٿُ."

اعزازي مهمان خاص عبداللطيف زرگر چيو تہ "ضراب جي ڪهاڻين ۽ ڊائريءَ جي ورقن ۾ جيڪي واقعا ۽ مشاهدا آهن، سي اڄ جي حالتن جي عڪاسي ڪن ٿا."

خاص مهمان سائين محمد صديق 'مرهم' ملاح چيو تہ "هيءُ ڪتاب پڙهڻ سان مون کي پنائيءَ جو سچو سُر ٻڌڻ ڪاياڻ ٿو ياد اچي. سچو يمن ڪلياڻ- جنهن ۾ جذبو آهي، درد آهي، اپيل آهي. ضراب جي ڊائريءَ جو هر ورق هڪ ننڍي ڪهاڻي آهي، اهو هڪ مشڪل ڪم آهي."

کتاب "انگن چڙهيو انگ" جي مهورت جي موقعي تي طارق عالم، پرمانند ڪنول، ضراب حيدر، غلام حيدر ڪلياڻ، طارق عاجز پٽي، ساگر سومرو، عبدالله ملاح ۽ عبداللطيف زوگر ڳالهائي رهيا آهن
(بدين ــ ٦ ڊسمبر ١٩٨٩ع)

ان ڪانپوءِ پرمانند ڪنول، صدارتي تقرير ڪندي چيو ته ”جيتوڻيڪ ضراب جي عمر تمام ننڍي آهي، پر سندس تجربي، پوکتا ۽ احساس جو ڪينواس تمام وڏو آهي. سندس ڪهاڻين ۽ ڊائريءَ جي ورقن ۾ اصولن جي ٻڌاڪ هٺندڙ سماج جي اندرين ڪوڪلائپ ۽ منافقت جو احتساب نظر اچي ٿو.“

بعد ۾ ليکڪ پنهنجن خيالن جو اظهار ڪندي چيو ته ”جيستائين زندگي ۽ قلم منهنجو ساٿ ڏنو، تيستين پنهنجي ڌرتي ۽ معاشري جي اوڻاين خلاف قلم جي جنگ جاري رکندس.“

هن پُربهار تقريب جو اهم مهمان، سنڌ جو مڃيل ڪهاڻيڪار ۽ آرٽسٽ طارق عالم تاڙين جي گونج ۾ اسٽيج تي آيو. ليکڪ ۽ ڪتاب تي ڳالهائيندي هن چيو ته ”ليکڪ ڪڏهن به ڪوڙو ڪونهي ٿيندو. ڪوڙ هميشه پوڙهو هوندو آهي ۽ سچ هميشه جوان هوندو آهي ۽ سچ چوڻ وارو به هميشه جوان هوندو آهي. ليکڪ هميشه سچ چوندو آهي ۽ ان جي لکڻي هميشه جوان هوندي آهي. ضراب حيدر به نوجوان آهي، هو پنهنجين لکڻين ۾ سدائين جوان رهندو.“

”طارق“ عاجز پڻ -

ادل سومرو سان رهاڻ

۱۴- ڊسمبر ۱۹۸۹ع تي، سنڌي ادبي سنگت شاخ ڏنون ديرو ياران ننين ٿيءَ جي نمائنده شاعر ادل سومري سان هڪ خوبصورت رهاڻ رچائي وئي. هاءِ اسڪول جي اسيمبلي هال ۾ نوجوان شاعر اياز جاني پروگرام جي ابتدا ڪئي. ڊاڪٽر غلام الرسول ڳهمري شاهه رحہ سائينءَ جا بيت ٻڌايا. ان ڪانپوءِ صاحبِ رهاڻ کي پرجوش تاڙين جي گونج ۾ اسٽيج تي ويهڻ لاءِ سڏيو ويو. صدارت لاءِ اياز گل، مهمان خاص مختيار ملڪ، اعزازي مهمان خاص اسحاق راهي ۽ ساٿ لاءِ س. ا. س ضامي لاڙڪاڻي جي رابطا سيڪريٽري منثار سولنگيءَ کي اسٽيج تي ويهاريو ويو.

منثار سيني آيل مهمانن جا ٿورا مڃيا، پوءِ ننڍڙي ياسر مقصود، ادل جي خوبصورت وائي ترنم ۾ ٻڌائي خوب داد حاصل ڪيو. جن اديبن ۽ شاعرن ادل جي فن ۽ شخصيت تي مضمون ۽ تاثر پڙهيا، تن ۾ عبدالغني مهر، مهر خادم، اڪرام ساگر عباسي، قاضي منظر، خليل عارف سومرو، امام راشدي، اشرف زمان پيرچنڊامي، مقصود گل، شڪيل پريالوي، وحيد انصاري، پارس سنڌيلو، جوهر بروهي، ڪيلاش، گل حسن شادگوپانگ، دوست راڄپر، امان شيخ، اختر درگاهي، سرڪش سنڌي، اسحاق راهي، مختيار ملڪ ۽ اياز گل شامل هئا. آخر ۾ صاحبِ رهاڻ شهرواسين جا ٿورا مڃيا ۽ پنهنجي جيون جون ڪجهه يادون ۽ ڪجهه شاعري ٻڌائي. مقالن واري نشست ۾ ناصر مقصود، استاد بخاريءَ جو گيت ٻڌائي حاضرين کي مسرور ڪيو. شاعريءَ جي نشست جي صدارت لاءِ سرڪش سنڌي، خاص مهمان ”اختر“ درگاهي ۽ اعزازي مهمان ”جوهر“ بروهيءَ کي ادل سان گڏ

اسٽيج تي ويهاريو ويو ۽ ڪمپيئرنگ مختار سولنگيءَ ڪئي. اڪرام ”ساگر“ عباسي، زخمي چانڊيو، منصور سيتائي، صاحبخان سورهيه ميرائي، صابر ٻريمي، سچل سيتائي، اياز جاني، وحيد انصاري، مهدي شاهه، خليل لاکير، گل حسن ”شاد“ گوپانگ، اسد کٽپر، مهراڻ کٽپر، خليل عارف سومرو، عابد عارف الموليائي، مقصود گل، ابراهيم خليل، مختار سولنگي، مهر خادم، سلطان شاهه، دوست راڄپر، شڪيل پريالوي، علي دوست عاجز، سعيد عاقلي، ملنگ حيدري، عبيد کٽپر، منظر حيات، غلام محمد غازي، صدر ساغر دايو، متل جوکي، ضمير قل، مشتاق قل، سلطان احمد شيخ، محمد بچل ”بيوس“ سيتائي، پرل ”پرديسي“ سيتائي، چانڊيو الطاف ”آسي“، مختار گهمرو، [ماڪ آگاڻي، اياز گل، عبدالغفار تبسم، منير سولنگي، جوهر بروهي، اختر درگاهي، ادل سومرو ۽ سرڪش سنڌي مشاعري ۾ حصو ورتو.

آخر ۾ محفل موسيقي ٿي، جنهن ۾ غلام شبير سمون ۽ اختر درگاهي، ادل سومري ۽ پنهنجو ڪلام ٻڌايو. اهڙيءَ طرح صبح جو ڇهين وڳي هي يادگار پروگرام پڄاڻيءَ کي رسيو.

— امام راشدي

"ادل سومرو سان رهاڻ" ـــ مقررين (کاٻي کان) ادل سومرو، اياز گل، مختيار ملڪ،
مقصود گل، اسحاق راهي، سرڪش سنڌي، عبدالغفار تبسم، منٺار سولنگي، اياز جاني،
خليل عارف سومرو
(نئون ديرو ـــ ١٤ ڊسمبر ١٩٨٩ع)

مارو ڳڻن ساڻ، ويڙا ٽڙڳون آڪري

سائين سنديلو صاحب — **ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي**

۱۰ جنوري ۱۹۹۰ع جي ٻي تاريخ هئي، اڱاري جو ڏينهن هو، تقريباً ٻارهين بجي جو وقت هو. آءٌ سوچي رهيو هوس ته فون ڪري سائين سنديلي صاحب کي ٻڌايان، ته شام اوهان وٽ ايندس، ڇاڪاڻ جو هفتو کن اڳ واٽ ويندي سائين مليو هو، ۽ مون سائنس وعدو ڪيو هو ته ۱- جنوري کان پوءِ اوهان سان ڪچهري ڪرڻ ايندس. اڃا انهيءَ ويچار ۾ هوس ته فون آئي. ڪو صاحب چئي رهيو هو، ته ڊاڪٽر سنديلو صاحب وفات ڪري ويو! اعتبار ڪونه ٿي آيو. ائين ڪندي محترم انيس انصاري جي فون آئي، جنهن به ساڳي ڳالهه ڪئي. آخر ٻئي ڄڻا وڃي سنديلي صاحب جي گهر پهتاسون. ڪجهه ماڻهو ويٺا هئا ۽ هرڪو اداس ۽ ملول نظر اچي رهيو هو. اسلم ميان مون کي ڀاڪر پائي ڏڍ ڪران ڏيئي روئڻ لڳو. منهنجي دل ته ڦسي پئي، پر انسان ويچارو ڪري ئي ڇا ٿو سگهي!

ٻي جنوري جي شام جو سائين سنديلي صاحب جي گهر ته ويٺو هوس، پر سائين سنديلو صاحب ڪونه هو. هو ڪڏهن ڪڏهن معاشري جون ناانصافيون، زيادتيون ۽ ڏاڍايون بيان ڪري چوندو هو: ”سنديلا ڪر صبر...“ ان شام جو سائينءَ جا اهي لفظ منهنجي ڪنن ۾ پڙي رهيا هئا، هاڻي ته هو صفا صبر ڪري، چپ چاپ، هن جهان مان هليو ويو هو. هو انهيءَ ڏيهه وڃي چڪو هو، جتان ڪو ورپو ڪونهي، جتي آخر هرڪنهن کي هلڻو آهي. تڏي تي ويٺي هيڏانهن ڏسان ته سائين سنديلي صاحب جو گهاٽو دوست، محترم عبدالغفور پرڪڙي اکين مان آب هاري رهيو هو. پرسان ئي محترم عبدالمنان چانڊيو روئي رهيو هو. مون کي ڏسي چوڻ لڳو: ”ڪيئن هن ئي ڏڪيءَ تي ٻي بجي رات تائين سنديلي صاحب سان ڪچهريون ڪندا هئاسون. اهي روح پرور محفلون ڪئي وسرڻ جون آهن.“

اڄ نه اوطاقن ۾ طالب تنوارين.

دنيا اچ-وڃ جو جهان آهي. ڪي ئي آيا، ڪي ئي ويا. پر ڪي ڪي انسان اهڙا به اچي گهڙيون گهاري ويندا آهن، جيڪي ويندي ويندي اڻ-مٽ نقش ڇڏي ويندا آهن. اهي پنهنجن ڪارنامن جي ڪري مرڻ کان پوءِ به زنده هوندا آهن. اهڙين اڻ وسرندڙ شخصيتن مان سائين سنديلو صاحب هو. هن اهي مانڪ ميڙي سنڌي زبان ۽ ادب ۾ اضافو ڪيو، جو

جيستائين سنڌي زبان ۽ ادب زندهه آهي، تيستائين سنڌيلي صاحب جو نالو به ڳائبو رهبو. اهڙا ماڻهو روز روز پيدا نه ٿيندا آهن. اهڙن ماڻهن تي قومون فخر ڪندي بون آهن. سائين سنڌيلي صاحب جي وفات سبب اهڙو خال پيدا ٿيو آهي، جيڪو ڀَرَ ٿيڻ جو نه آهي. هي اهو وکر وڻندڙ وينجهار هو، جنهن سنڌي ادب جو گهڻي ئي وڃايل وٿون واري هٿ ڪيون هيون.

ويا سي وينجهار، هيرو لعل وڻندين جي.

سوانح: محترم ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڌيلو ٣١- ڊسمبر ١٩١٩ع ۾ ڳوٺ "محراب خان سنڌيلو" ۾ تولد ٿيو. سندس والد جو نالو سهراب خان هو. سنڌي فائنل پاس ڪري، سنڌي پرائمري استاد ٿيو. انهيءَ وچ ۾ پائرن سان گڏ ڳوٺ مان لڏي اچي لاڙڪاڻي شهر جي لاهوري محلي ۾ رهيو. سندس گهر لڳ "جلال" نالي هڪ وڏو قابل سگهڙ رهندو هو، جنهن جي صحبت سائين سنڌيلي صاحب ۾ لوڪ ادب سان دلچسپي پيدا ڪئي. هن جلال سان ڪچهريون ڪري ڏور- ڳجهارت جو ڳُنُ سکيو، ۽ لوڪ ادب قلمبند ڪرڻ شروع ڪيائين. سائين سنڌيلو صاحب پاڻ چوندو هو، ته لوڪ ادب ۾ سندس استاد لاهوري محلي جو رهاڪو جلال ڪتي هو.

سنڌيلي صاحب، پرائمري استاد، هيڊ ماستر ۽ اسڪولن جي صاحب جي حيثيت ۾ ڪيترائي ڳوٺ گهميا. جتي به ويو، اتي سگهڙن کي ڳولي انهن سان رهاڻيون ڪيائين ۽ انهن جي سينن ۾ محفوظ لوڪ ادب جو ذخيرو قلمبند ڪيائين. هو پاڻ ڪمي وڃي سگهڙن سان ڪچهريون ڪندو هو، ۽ انهن جو صدري خزانو ميڙي ايندو هو. نه فقط ايترو پر هو پنهنجن دوستن ۽ شاگردن جي ذريعي به لوڪ ادب جا املهه ماڻڪ ميڙائي پاڻ وٽ گڏ ڪندو ويندو هو، ان کان پوءِ ان مواد جي ڇنڊڇاڻ ڪري، سنواري سينگاري ڪتابن جي صورت ۾ پيش ڪندو رهيو.

سائين سنڌيلي صاحب پنهنجي سڄي حياتي تعليم حاصل ڪرڻ ۽ تعليم ڏيڻ ۾ گذاري. ان سان گڏ هو سنڌي زبان ۽ ادب جي خدمت به ڪندو رهيو. هو استاد به رهيو، ته پاڻ به تعليم حاصل ڪندو رهيو. پرائمري استاد جي حيثيت ۾ وڏي محنت ڪري مئٽرڪ پاس ڪيائين. ان سان گڏ ٽريننگ ڪاليج جا ٽي سال پاس ڪيائين. ان کان پوءِ بي. اي، ايم. اي ۽ بي. ايڊ. ڊي ڪيائين. هو پرائمري استاد ۽ پرائمري اسڪولن جو اسسٽنٽ ڊپٽي ٿي رهيو. انهيءَ ملازمت دوران نه فقط لاڙڪاڻي ضلعي ۾، پر سانگهڙ ضلعي ۾ به رهيو. ٽريننگ ڪاليج لاڙڪاڻي ۽ ميرپور ۾ استاد رهي، پرائمري استادن کي پڙهايائين. ان کان پوءِ ڪجهه وقت گورنمينٽ هاءِ اسڪول لاڙڪاڻي ۾ استاد ٿي رهيو. ٥٢-١٩٥٣ع ۾ هڪ سال "جامع سنڌي لغات" جي عملي ۾ ريسرچ اسسٽنٽ طور ڪم ڪيائين. ١٩٥٤ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ ڪاليج کليو، ته ان ۾ ليڪچرار ٿيو. ان وقت اڃان ايم. اي سنڌي جي آخري سال ۾ هو، پر سندس لياقتن ۽ صلاحيتن جي مدنظر کيس گورنمينٽ ڪاليج لاڙڪاڻي ۾ ليڪچرار مقرر ڪيو ويو. ان کان پوءِ

سالن جا سال گورنمينٽ ڪاليج لاڙڪاڻي ۾ ليڪچرار ۽ پروفيسر ٿي رهيو. سيوهڻ ۾ ڪاليج قائم ٿيو، تہ کيس پرنسپال ڪري موڪليو ويو، يعني گورنمينٽ ڪاليج سيوهڻ جو باني پرنسپال هو. جلدئي گورنمينٽ ڊگري ڪاليج جو پرنسپال ٿي آيو. ان کان پوءِ ١٩٧٤ع ۾ پي. ايچ. ڊي. ڪيائين. ١٩٧٩ع ۾ گورنمينٽ ڊگري ڪاليج جي پرنسپال جي حيثيت ۾ رٽائر ڪيائين. ان کان پوءِ علمي ۽ ادبي صلاحيتن ۽ لياقتن سبب کيس "مجلس شوريٰ" جو ميمبر مقرر ڪيو ويو. ١٩٨٤ع ۾ ادبي ۽ تحقيقي خدمتن جي اعتراف ۾ کيس صدارتي ايوارڊ "تمغه امتياز" مليو.

تمغۂ امتياز کان سواءِ کيس سچل ادبي ايوارڊ، پاڪستان رائيٽرس گلڊ طرفان ادبي انعام، راقم الحروف سان گڏ سائين-ذهين جي سنڌي ڪتاب تي بهترين ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ ايوارڊ ۽ ٻيا انعام مليا.

سائين سنڌيلو صاحب لائق ۽ فائق استاد ۽ وڏو منتظم هو. هو وڏو دانا هو، ۽ کيس زندگي گذارڻ جو ڏانءُ هو. هو هر ڪم وڏي سياڻپ سان ڪندو هو، ۽ اڳ-پوءِ جانچي قدم کڻندو هو. انهيءَ ڪري هر وقت ڪاميابي سندس قدم چمندي هئي. کيس ٻين مان ڪم وٺڻ ۾ وڏي مهارت حاصل هئي. هو هر ڪم لاءِ سوچي ويچاري، ان جي رٿابندي ڪندو هو. ان کان پوءِ ان رٿا کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ خاموشيءَ سان قدم کڻندو هو. ان جو نہ ڪنهن کي سُنجهہ ڏيندو هو، ۽ نہ پاڻ پڌرائيندو هو. هو انساني نفسيات جو وڏو ماهر هو، ۽ کيس ماڻهوءَ جي مزاج ۽ فطرت سمجهڻ جي ڏات حاصل هئي. هو ڳالهين ڳالهين ۾ ٻين کان سندس اندر جو سُنجهہ زبان تي آڻائي ويندو هو.

سائين سنڌيلي صاحب جو اٿڻ ويهڻ ۽ هلڻ چلڻ جو ڍنگ ئي نرالو هو. هن جي هلڻ جي ڍار پرئون پڌري هوندي هئي. هو هوربان هلندو هو، پر سندس هلڻ جو انداز منفرد هو. هن جيڪي دوست بنايا، اهي سائس بيحد مخلص ۽ وفادار رهيا؛ ۽ توڙ تائين سائس نڀاهيائون. هن کي ماڻهوءَ کي سمجهڻ جي خداداد ڏات حاصل هئي، انهيءَ ڪري انهن سان نينهن جو ناتو رکيائين، جن ۾ خلوص، محبت، سچائي ۽ وفاداري جو انگ ڏٺائين. جن سان دوستي رکيائين، انهن سان سچي ۽ پڪي دوستي رکيائين.

سائين سنڌيلي صاحب جي ڪچهريءَ جو انداز بہ نرالو هوندو هو. هو هر ماڻهوءَ سان سندس طبعي لاڙي ۽ ذهني معيار موجب گفتگو ڪندو هو، انهيءَ ڪري عام توڙي خاص ماڻهو کيس عزت جي نظر سان ڏسندا هئا. ادبي گفتگو ۾ بہ هو پنهنجي مخصوص انداز بيان ۽ طنز و مزاح وارن گفتن ۽ چوڻين ذريعي رنگيني ۽ رعنائي پيدا ڪندو هو. انهيءَ ڪري سندس ڪچهري مان علمي ۽ ادبي ڳالهيون بہ، پرائيون هيون، تہ طبيعت ۾ شگفتگي بہ اچي ويندي هئي.

سادگي، سچائي، سنجيدگي ۽ خاموشيءَ سان ڪم ڪرڻ سائين سنڌيلي صاحب جي طبيعت جون خاص خوبيون هيون. هو سوچي سمجهي، ڇپي ڇپي ڳالهائيندو هو. گفتگو دوران ڇپي ڇپي

تي پهاڪا ۽ چوڻيون استعمال ڪندو هو. ڪيس سينگار جي بيتن سان تمام گهڻي دلچسپي هئي، ۽ ڪيس ڏيترائي سينگار جا بيت ياد هئا. هو ڳالهين ڪندي، اهڙو موضوع آڻي ويندو هو، جيئن هو سينگار جو بيت ٻڌائي، محفل کي پررونق ۽ پر اثر بنائي. اهڙيءَ طرح محفل ۾ ويٺل احباب، سينگار جي بيت مان پورو پورو حظ حاصل ڪندا هئا، ۽ سنڌيلي صاحب جي چاڻ تي ڪيس داد ڏيڻ کان رهي نه سگهندا هئا.

سائين سنڌيلي صاحب سنڌي لوڪ ادب جي روح کي پنهنجي اندر ۾ سمايو هو، ۽ ان جي افاديت، اهميت ۽ سماجي ڪارج کان پوريءَ طرح باخبر هو. هن کي اها ڄاڻ هئي ته سنڌي لوڪ ادب، انساني مزاج ۽ فطرت جو آئينو آهي، ۽ ان ۾ انسان جي جذبن، احساسن ۽ اڏمن جي عڪاسي ٿيل آهي. انهيءَ ڪري هن لوڪ ادب جي سچائيءَ کي نظر ۾ رکي، پنهنجي تجربي ۽ مشاهدي جي بنا تي ڪيترين ئي چوڻين پنهنجي طرفان جوڙيون. هو چوڻيون محفلن ۾ ٻڌائيندو هو ۽ ائين ظاهر نه ڪندو هو، ته هي چوڻيون هن پاڻ ٺاهيون آهن. پر اسان سمجهي ويندا هئاسون، ته هي چوڻيون سنڌس تخليقي ذهن جون پيداوار آهن.

محترم ڊاڪٽر سنڌيلو صاحب انهن محققن مان آهي، جن سنڌي لوڪ ادب جي اهميت کي سمجهي، ان کي سهيڙي سموهي ڪتابي صورت ۾ پيش ڪرڻ جي ابتدا ڪئي. ان کان اڳ سنڌي لوڪ ادب ڏانهن ڪنهن جو ڌيان خير ڪو هو. البت سنڌس زماني ۾ سائين عبدالحسين شاهه موسوي سگهڙ ۽ سرهاڻ ۾ لوڪ ادب جي جهلڪ ڏيکاري، پر صحيح معنيٰ ۾ لوڪ ادب جو بنيادي ڪتاب سائين سنڌيلي صاحب جو ”وينجهار“ آهي، جنهن ۾ لوڪ ادب جي سمورين صنفن جو مختصر مگر جامع تعارف ڏنو ويو آهي. لوڪ ادب تي تمام وڏو ڪم ڪندڙ محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ به هن ڪتاب جي تعريف ڪئي آهي.

تصنيفون:- محترم ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڌيلو پورهيت اديب هو. هن پنهنجي زندگي ٺاهڻ ۽ زندگيءَ جون ڪاميابيون حاصل ڪرڻ ۾ به وڏي محنت، جهد ۽ جاکوڙ ڪئي، ته ادبي حيثيت حاصل ڪرڻ ۾ به پيار مان پورهيو ڪيو. هن ڪٺو ڪٺو گڏ ڪري، ادبي خزانو ٺاهيو، ۽ ان کي اهڙي سليقي سان پيش ڪيو، جو ان جي جوت جي جلوي، سنڌي زبان ۽ ادب کي چار چنڊ لڳائي ڇڏيا. هت سنڌس تصنيفن جو مختصر تعارف ڏجي ٿو:

وينجهار: سنڌي لوڪ ادب کي سهيڙڻ جي سلسلي ۾ اسان جي اديبن ۽ محققن جيڪي ڪوششون ڪيون آهن، اهي قابل قدر آهن. لوڪ ادب سهيڙي، سوڌي ۽ سنواري پيش ڪندڙن ۾ محترم ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڌيلي کي اوليت جو شرف حاصل آهي. لوڪ ادب سلسلي جي شروعاتي ڪتابن ۾ جيتوڻيڪ محترم عبدالحسين شاهه موسوي جا ڪتاب ”سگهڙ“ ۽ ”سرهاڻ“ به پنهنجيءَ جاءِ تي وڏي اهميت رکن ٿا، پر سائين سنڌيلي صاحب جو ڪتاب ”وينجهار“ پنهنجو مٽ پاڻ آهي، جنهن ۾ لوڪ ادب جي سمورين صنفن جو فني تعارف ڏنو

اِهي جن اُهڃاڻ، پانڌي پڪي لڏسين
مارو گڏڻ ساڻ، ويـڙا ترئون اُڪري
(شاهه)

سائين عبدالڪريم سنديلو

ولادت
۳۱- ڊسمبر ۱۹۱۹ع

وفات
۲- جنوري ۱۹۹۰ع

ويو آهي ۽ هر صنف جو چڱو چوکو مواد سهيڙي سلجهائي، سهڻي نموني پيش ڪيو ويو آهي. هيءُ ڪتاب ڊسمبر ١٩٥٠ع ۾ ڇپيو. ان جو مهاڳ محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو لکيل آهي.

هي ڪتاب ان وقت ڇپيو، جڏهن سائين سنديلو صاحب گورنمينٽ هاءِ اسڪول لاڙڪاڻي ۾ سنڌيءَ جو استاد هو ۽ آءٌ مئٽرڪ ۾ پڙهندو هوس. هن ڪتاب تي مون کي سائين سنديلي صاحب جي ويجهو آندو ۽ مون ۾ لوڪ ادب جي سهيڙ جو جذبو پيدا ڪيو. اهوئي سبب هو، جنهن مون "ڏور" جا بيت گڏ ڪري، سودي ۽ سنواري ڪتاب جي صورت ۾ پيش ڪيا. هيءُ ڪتاب "ڏور" جي ٿالي سان ڊسمبر ١٩٦١ع ۾ ڇپيو. ان کان پوءِ سائين سنديلي صاحب جي ڪتاب "وينجهار" سان گڏ "ڏور" بہ ايف-اي جي نصاب ۾ شامل ٿيو. "وينجهار" جي اهميت ۽ افاديت جو اندازو هن مان لڳائي سگهجي ٿو، تہ جولاءِ ١٩٦٣ع ۾ ان جو ٻيو ڇاپو ڇپيو. ان کان پوءِ بہ ڪي ڇاپا هن ڪتاب جا ڇپيا. "ڏور" بہ چار ڀيرا ڇپجي چڪو آهي.

تحقيق لغات سنڌي:

هونئن تہ محترم سنديلي صاحب ادب جي هر صنف تي مضمون ۽ مقالا لکيا آهن، پر هن جا بہ خاص موضوع هئا: لوڪ ادب ۽ لغت، جن لاءِ هن پنهنجي زندگي وقف ڪري ڇڏي هئي. حياتيءَ جو سمورو وقت هو انهن موضوعن تي کوجنا ڪندو رهيو. لوڪ ادب گڏ ڪري، ان جي لغوي پهلوءَ تي وڏي جاکوڙ ڪندو هو. ان لاءِ هن کي ڪيترين ئي سنسڪرت، پراڪرت، پالي، عربي ۽ فارسي وغيره جون مستند لغتون اٿلائڻيون پونديون هيون، لفظن جي لغوي ڪنا ڪيڙ منجهس سنڌي لغت تي تحقيقي ڪم ڪرڻ جو شوق پيدا ڪيو. محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي نگرانيءَ ۾ جڏهن سنڌي ادبي بورڊ، جامع سنڌي لغات جو ڪم شروع ڪيو، تہ محترم سنديلو صاحب بہ ريسرچ اسسٽنٽ طور ان جي عملي ۾ شامل ٿيو. سندس ارادو ٽي سال ڪم ڪرڻ جو هو، پر گهرڪان دوريءَ سبب هڪ سال مس ڪم ڪري سگهيو. هن ١٩٥٢ع-١٩٥٣ع ۾ جامع سنڌي لغات جي ترتيب ۾ ڪم ڪيو. ان کان پوءِ هو موٽي تعليم کاتي ۾ آيو، پر سنڌي لغات تي تحقيقي ڪم ڪندو رهيو. سندس جهد، جاکوڙ ۽ پيار جي پورهئي جو نتيجو ١٩٥٥ع ۾ "تحقيق لغات سنڌي" جي ٿالي سان پڌرو ٿيو.

سنڌ جو سينگار:

هيءُ ڪتاب لوڪ ادب جي صنف سينگار بابت آهي ۽ ١٩٥٦ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿيو. شروع ۾ "پہ اکر" جي عنوان سان مهاڳ آهي، جنهن ۾ سينگار شاعريءَ جي وصف جامع انداز ۾ بيان ڪيل آهي.

ان کان پوءِ سينگار جي شاعرن جهڙوڪ: جلال ڪني، سليمان، ڪيار، ساٻر، موجي، عارف شاهہ، چاڪر خان ۽ شاهہ محمد ديدڙ جا سينگار جا بيت ڏنا ويا آهن. شروع ۾ هر شاعر

جو مختصر تعارف بہ ڏنو ويو آهي. ڪتاب جو ٻيو حصو معنيٰ ۽ شرح تي مشتمل آهي. سينگار جي بيتن ۾ ڪيترين ئي ٻين ٻولين جا لفظ آيل آهن. سنڌيلي صاحب انهن لفظن جي اصل نسل جي نشاندهي ڪئي آهي، انهن جو بنياد ڏنو آهي؟ ۽ معنيٰ سمجهائي آهي. نہ فقط ايترو پر ڪن فقرن، ترڪيبن ۽ تشبيهن جي معنيٰ ۽ مطلب بہ بيان ڪيو اٿس. هيءُ ڪتاب سنڌي لوڪ ادب ۽ سنڌي لغت جو انمول خزانو آهي ۽ تحقيقي ڪم ڪندڙن لاءِ اهم ماخذ جي حيثيت رکي ٿو.

ڏهس نامو:

"ڏهس نامو" بہ لوڪ ادب جي صنف آهي ۽ سينگار شاعريءَ سان تعلق رکي ٿي. هن ڪتاب ۾ سائين سنڌيلي صاحب ڏهس نامي جا بيت ڏنا آهن ۽ انهن ۾ آيل انوکن ۽ ٻين ٻولين جي لفظن جي معنيٰ ۽ جڙ آندي آهي. ڏهس جا بيت بہ سينگار جا ئي بيت آهن، پر هنن بيتن جي خاص خوبي هيءَ آهي تہ هنن ۾ ڏهہ تشبيهون آنديون وينديون آهن، يا مختلف ٻولين جا هر معنيٰ ڏهہ لفظ آندا ويندا آهن.

سچل لغات:

سنڌيلي صاحب، سنڌي لغت تي جيڪو ڪم ڪيو آهي، هي ڪتاب بہ ان جي هڪ ڪڙي آهي. حضرت سچل سرمست جي رسالي ۾ جيڪي انوکا الفاظ آيل آهن، هن ڪتاب ۾ انهن جي معنيٰ ۽ سمجهاڻي ڏني وئي آهي. دستور موجب سنڌيلي صاحب هر لفظ جو بنياد بہ ڏنو آهي. ان سان گڏ ڪن صوفيانہ اصطلاحن ۽ فقرن جي معنيٰ بہ سمجهائي آهي. هي ڪتاب سچل سرمست يادگار ڪميٽي خيرپور طرفان ١٩٨٤ع ۾ ڇپيو.

ساميءَ سنديون سپون:

هن ۾ سنڌي زبان جي بلندپايہ ويدانتي شاعر ساميءَ جا چونڊ سلوڪ ڏنا ويا آهن، جيڪي ڪل ٢٠٠ آهن. ٻيو حصو "معنيٰ ۽ مطلب" تي مشتمل آهي، جنهن ۾ ساميءَ جي سلوڪن ۾ آيل هندي، سنسڪرت ۽ ٻين ڏکين لفظن جي معنيٰ سمجهائي وئي آهي. ان سان گڏ هر لفظ جو بنياد بہ ڏنو ويو آهي. نہ فقط ايترو، پر سلوڪن جي ڪن سٽن، فقرن ۽ ويدانتي واڻين جي سمجهاڻي بہ ڏني وئي آهي. معنيٰ ۽ شرح اهڙي انداز سان ڏني وئي آهي، جهڙي نموني آنجهاني ڊاڪٽر گربخشاڻي، شاهہ جي شعر جي ڏني آهي.

سائين سنڌيلو صاحب هميشه چوندو رهندو هو تہ آنجهاني ڊاڪٽر گربخشاڻي هڪ هندو ٿي ڪري شاهہ لطيف جي شعر جي نهايت سهڻي نموني ۽ وضاحت سان معنيٰ ۽ شرح ڏني آهي. هجي ڪو مسلمان محقق، جيڪو ساميءَ جي سلوڪن جي اهڙي انداز سان معنيٰ ۽ شرح لکي. ان مان ائين لڳندو هو، تہ سائين سنڌيلي صاحب جي دلي خواهش آهي، تہ هو ساميءَ جي سلوڪن جي اهڙي ئي معنيٰ ۽ شرح لکي، جهڙي آنجهاني گربخشاڻيءَ شاهہ جي شعر جي لکي آهي.

پر ڪم ڏاڍو ڪٺن هو، تڏهن بہ هوريان هورياڻ ڪندو رهيو. افسوس جو اهو سمورو ڪم تہ پورو نہ ٿي سگهيو، پر جيڪي ڪجهہ ٿي سگهيس، اهو هن ڪتاب ۾ ڏنو اٿس. ڪتاب لاڙڪاڻي مان ١٩٧٥ع ۾ ڇپيو.

سامي ڏاتو ڪوش:

سائين سنڌيلي صاحب، ساميءَ جي سمورن سلوڪن جي معنيٰ ۽ شرح تہ نہ لکي، پر سلوڪن ۾ آيل انوکن ۽ ٻن ٻولين جي لفظن جي لغت مڪمل ڪري ورتي، جيڪا "سامي ڏاتو ڪوش" نالي ڪتاب ۾ پيش ڪيائين. هي ڪتاب لاڙڪاڻي مان ١٩٧٨ع ۾ ڇپيو. لفظن جي معنيٰ سان گڏ انهن جو بنياد بہ ڏنو ويو آهي.

پهاڪن جي پاڙ:

هن ڪتاب ۾ سنڌي پهاڪن جو وچور آهي. سنڌيلو صاحب سنڌي پهاڪن جي اصل ۽ پس منظر بابت ورهين کان کوجنا ڪندو رهندو هو. پنهنجي ورهين جي پيار جي پورهئي کي هن ڪتاب ۾ پيش ڪيو اٿس. هر پهاڪي جي وجود ۾ اچڻ بابت جيڪو واقعو، پس منظر، روايت ۽ تاريخي حڪايت ڪيس معلوم ٿي سگهي، آهي، اها بيان ڪئي اٿس. يعني پهاڪن بابت هي روايتي نوعيت جو ڪتاب نہ آهي، جنهن ۾ پهاڪي جي معنيٰ ڏيئي، ان جو استعمال ڏنو ويندو آهي. پر هر پهاڪي بابت تحقيق ڪري، پنهنجو تحقيقي نتيجو ڏنو اٿس. انهيءَ ڪري هي ڪتاب سنڌي ثقافت جو چڱو آئينو ٿي پيو آهي.

هي ڪتاب لاڙڪاڻي مان پهريون ڀيرو ١٩٦٦ع ۾ ڇپيو. ڪتاب ۾ سنڌي زبان جا سمورا پهاڪا تہ نہ آهن، پر اهي پهاڪا آهن، جن جي اصليت جي هُو تحقيق ڪري سگهيو. هي ڪتاب تازو سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي.

اصطلاحن جي اصليت:

هن ڪتاب ۾ اصطلاحن جي اصليت بابت ڪيل تحقيق پيش ڪئي وئي آهي. هي بہ روايتي قسم جو اصطلاحن جو ڪتاب نہ آهي، پر هر اصطلاح بابت جاکوڙ ڪري ان جي لغوي ۽ معنوي پهلو جي اصليت بيان ڪري، اصطلاح جي معنيٰ سمجهائي وئي آهي. شروع ۾ "بہ اکر" جي عنوان هيٺ اصطلاح جي وصف، افاديت ۽ تاريخي حيثيت بيان ڪئي وئي آهي. سنڌي زبان ۾ هزارين اصطلاح ملن ٿا، پر هن ڪتاب ۾ فقط اهي اصطلاح آندا ويا آهن، جن بابت سائين سنڌيلي صاحب تحقيقي ڪم ڪيو آهي. هي ڪتاب لاڙڪاڻي ۾ ١٩٨٧ع ۾ ڇپيو.

لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو:

هي ڪتاب سائين سنڌيلي صاحب جي پي- ايچ- ڊي جو ٿيسز آهي، جيڪو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي طرفان ١٩٨٦ع ۾ ڇپيو. سنڌيلي صاحب ١٩٧٣ع ۾ هي تحقيقي ڪم مڪمل ڪري، ڊاڪٽريٽ جي ڊگري لاءِ پيش ڪيو. ڪتاب ۾ لوڪ ادب جي مختلف صنفن جهڙوڪ:

پرولي، پهڪڻن جا پول، هنر، دراهو، ست سري، سينگار، ڏهس، ڏور، مناظرا، مداحون ۽ مناجاتون ...جزا، ٿيهه اکريون، مولود، لوڪ گيت ۽ لوڪ ڪهاڻين جو تحقيقي جائزو ڏنو ويو آهي. هر صنف جي وصف، فني ستا ۽ تاريخي ارتقا ڏيئي، هر جنس مان نمونو ڏنو ويو آهي. شروع ۾ لوڪ ادب جي وصف تي روشني وڌي اٿس. چاڻايو اٿس:

"لوڪ ادب کي نج دهقاني ادب به چئي سگهجي ٿو. اهو لوڪ ادب ئي آهي، جنهن ۾ عوام جي عين بين تصوير چٽيل آهي، جا جنهن هر وقت انهن ئي انگن اکرن ۾ ڏسي سگهجي ٿي. هي عوامي احساسن ۽ جذبن، امنگن ۽ آدمن جي پونجي آهي، جا دميل ديگب جيان لوڪ ادب جي جملي جنسن (صنفن) جو هڳاءُ ۽ هڳسان ڏينديي هئي رهي آهي."

لاڙڪاڻي ضلعي جي بلند پايه عوامي شاعرن جو ڪلام:

محترم سنڌيلي صاحب ايم- اي لاءِ "لاڙڪاڻي ضلعي جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ" جي عنوان سان تحقيقي مقالو لکيو هو، جيڪو اڃا تائين شايع نه ٿيو آهي. انهيءَ زماني ۾ سنڌيلي صاحب لاڙڪاڻي ضلعي جي شاعرن جو ڪلام به گڏ ڪرڻ شروع ڪيو هو. انهيءَ سلسلي ۾ لاڙڪاڻي ضلعي جي ٽن باڪمال ۽ عوامي شاعرن حسين ديدڙ، شاه محمد ديدڙ ۽ حاجي خانڻ چنجڻي جو ڪلام گڏ ڪري، ڪليات حسين ديدڙ، ڪليات شاه محمد ديدڙ ۽ ڪليات حاجي خانڻ چنجڻي جي نالن سان سهيڙي سموهي، سنڌي ادبي بورڊ کي ڏنائين. هي ٽيئي ڪتاب ڇپجي چڪا آهن. هر ڪتاب جي شروع ۾ مقدمو آهي، جنهن ۾ شاعر جي مختصر سوانح حيات ڏني وئي آهي، ۽ ان جي ڪلام جي فني، لغوي ۽ معنوي خوبين ۽ خصوصيتن تي روشني وڌي وئي آهي. نه فقط ايترو پر ان جي ڪلام جو ٻين شاعرن جي شعر سان تقابلي مطالعو به ڏنو ويو آهي.

مختلف ڪلاسيڪي ڪتابن جا رهبر:

سائين سنڌيلي صاحب استادن ۽ شاگردن جي سهوليت لاءِ مختلف ڪلاسيڪي نثر توڙي نظم جي ڪتابن جا رهبر به لکيا، جهڙوڪ: رهبر ديوان گل، رهبر روح رهاڻ، رهبر سير ڪوهستان وغيره. هنن ڪتابن ۾ اصل ڪتاب/شعر جو مفهوم نهايت چٽائيءَ سان سمجهايو ويو آهي. ايتري قدر جو ديوان گل جي شرح لکندي هر غزل جو بحر- وزن به ڏنو اٿس.

انهن ڪان سواءِ سنڌيلي صاحب درسي نوعيت جا پيا به ڪتاب لکيا، جهڙوڪ: علم بديع، البلاغت اصول، تاريخ سنڌ، اسلامي تاريخ، وغيره.

مڪليءَ جو سير: محبوب علي چنه مرحوم ڪنهن زماني ۾ مڪليءَ جي مقام تي وڃي، آتي مدفون بزرگن، عالمن، حاڪمن ۽ اميرن جي قبرن جا ڪتبا نوٽ ڪيا هئا، ۽ پنهنجي تحقيق جو نتيجو قسطوار ماهنامه نئين زندگيءَ ۾ ڇپايو هو. سنڌي ادبي بورڊ جي چوڻ تي سائين سنڌيلي صاحب اهي قسطون ڪتاب جي صورت ۾ مرتب ڪيون. اهو ڪتاب ڇپجي چڪو آهي.

درسي ڪتاب:

سائين سنڌيلوصاحب، محترم ڊاڪٽر غلام علي الانا، سائين قادربخش شاهه مرحوم، راقم الحروف ۽ ٻيا ڪجهه دوست بيورو آف ڪريڪيولم جي نظرثاني ڪاميٽيءَ جا ميمبر هئاسون. اسان ڪيتريون ئي ميٽنگون ڪري، ٻهرين جماعت کان ڏهين جماعت تائين سمورن سنڌي ڪتابن تي نظرثاني ڪئي. نظرثاني وقت سائين سنڌيلو صاحب ڏاڍا مفيد مشورا ڏيندو هو. ڪتاب جي سبق جي عبارت پڙهي، ان کي بهتر بنائڻ لاءِ ويچار ڪندا هئاسون، ته سائين سنڌيلو صاحب چوندو هو: ”ان کي رَنڌي جي ضرورت آهي.“ يعني اها عبارت موزون نه آهي، پر ان ۾ اکري ڦيرڦار ڪري، ان کي سنواري، سينگاري شاگردن جي ڏانوَ جهڙو بنائڻو آهي. ”رَنڌو هڻڻ“ سنڌس مخصوص اصطلاح هوندو هو، جيڪو نظرثانيءَ جهڙي ڏکائيندڙ ڪم ۾ شگفتگي پيدا ڪندو هو.

نظرثاني ۽ ايڊيٽنگ کان سواءِ سائين سنڌيلي صاحب، محترم ڊاڪٽر الانا صاحب ۽ راقم الحروف گڏجي نائين- ڏهين ڪلاس جو سنڌي ڪتاب به لکيو، جنهن کي پاڪستان جي سڀني ٽيڪسٽ بوڪ بورڊن جي ٽيڪسٽ بوڪس ۾ ”بهترين ٽيڪسٽ بوڪ“ قرار ڏنو ويو. گذريل سال اسان کي هڪ تقريب ۾ ان جو انعام به ڏنو ويو، جيڪا وفاقي وزارت تعليم ۽ سنڌ ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ طرفان انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي جي آڊيٽوريم ۾ منعقد ڪئي وئي هئي.

تحقيقي ۽ تنقيدي مقالا:

سنڌي لغت ۽ لوڪ ادب جي سلسلي ۾ سنڌيلي صاحب ڪيترائي تحقيقي ۽ تنقيدي مقالا لکيا، جيڪي وقت بوقت ماهنامه عام راهه، نئين زندگي، ادبِ سنڌ لاڙڪاڻي، ٽه ماهي مهراڻ ۽ ٻين رسالن ۽ اخبارن ۾ شايع ٿيندا رهيا. انهن مان ڪن مضمونن ۾ لوڪ ادب جي بيتن جي لغوي پهلوءَ تي روشني وڌي اٿس، ڪن ۾ گمنام شاعرن جو تعارف ڏنو اٿس، ۽ ڪن ڪتابن ۾ آيل لفظن جي معنىٰ تي تنقيدي بحث ڪيو اٿس.

اسلوب بيان:

سائين سنڌيلوصاحب هڪ مخصوص اسلوب بيان جو مالڪ هو. هن پنهنجو اسلوب بيان پاڻ جوڙيو ۽ ٺاهيو، ۽ ان ۾ هن ڪنهن جي تقليد يا پيروي نه ڪئي. هو ٺيٺ سنڌي لفظ ڏاڍي سهڻي نموني استعمال ڪندو هو ۽ تجنيس حرفي ۽ تڪ بندي ذريعي تحرير ۾ رنگيني، رواني ۽ اثر انگيزي پيدا ڪندو هو. جنهن به موضوع تي لکندو هو، لفظ به ان جي مناسبت سان آڻيندو هو. سينگار جي بيتن تي لکندو، ته سينگار جي شاعريءَ وارو انداز بيان اختيار ڪندو هو؛ لغت تي لکندو، ته لغت جي علم واري اسلوب سان لکندو هو. يعني سندس اسلوب بيان مضمون جي موضوع سان هم آهنگ آهي.

سنڌيلي صاحب جيڪي به ڪتاب لکيا آهن، انهن جي مهاڳ تي گهٽو ڪري ”ٻه اکر“ عنوان ڏنو اٿس. ڪن ايڪڙ ٻيڪڙ ڪتابن جي مهاڳ جو عنوان ”مقدمو“ آهي. سنڌيلي صاحب

جي ڪنهن به ڪتاب جو مهاڳ طويل نه آهي. ”ٻه اکر“ جي معنوي نسبت سان ٿورن لفظن ۾ پنهنجو مقصد بيان ڪيو اٿس. هن مختصر مگر معنيٰ دار عبارت ۾ موضوع جي مختلف پهلوئن تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. البت ڪٿي ڪٿي تشنگي جو احساس ٿئي ٿو.

. سنڌيلي صاحب پنهنجي تحرير ۾ گهڻو ڪري نيٺ سنڌي لفظ ڪتب آندا آهن ۽ نيٺ سنڌي لفظن مان علمي ۽ فني اصطلاح جوڙيا آهن، جهڙوڪ: ڪناڪيڙ، اکري پيچ، جڙ، ٻاڙ وغيره. ڪٿي ڪٿي نيٺ سنڌي لفظن ۽ موزون عربي ۽ فارسي لفظن جو حسين امتزاج پيش ڪيو اٿس. گهڻو ڪري اهي عربي ۽ فارسي لفظ استعمال ڪيا اٿس، جيڪي عام طرح سنڌي تنقيد ۽ تحقيق ۾ آندا وڃن ٿا، مثلاً: تتبع، متاثر، خاڪو، نمايان، بلند خيالي، ذوق وغيره. اهڙن فني لفظن کان سواءِ پيا لفظ به سهڻي نموني آندا اٿس، جهڙوڪ: ٿاهر، ماحول، فضا، الفاظ وغيره.

مطلب ته سنڌيلي صاحب جي عبارت ۾ رس، رچاءُ، دلڪشي ۽ شگفتگي آهي. هن خالص علمي موضوعن تي لکندي به عبارت ۾ رنگيني ۽ رعنائي پيدا ڪري، قاريءَ لاءِ دلچسپي پيدا ڪئي آهي.

آه! ڊاڪٽر سنڌيلو!

(-از: محمد ڇلهل ڏهر)

مارچ ۱۹۸۹ع ۾ مون ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڌيلي صاحب کي هڪ خط لکيو. پاڻ ان جي جواب ۾ ۲۳- مارچ ۱۹۸۹ع تي لکيو اٿن: ”اوهان جو قربن ڀريو ڪاغذ پهتو. مهرباني. جواب ۾ دير ٿي آهي. علاج سانگي ڪراچي ويو هوس. اوهان اپريل ۾ اچي سگهو ٿا، پر پهريائين اوهان ٻڌايو ته ڪڏهن اچڻ چاهيو ٿا ته جيئن آءٌ هت هجان. جيڪڏهن اوهان وٽ ڪو مواد، هنر، دراهو، سينگار ۽ ڏهس وغيره هجي ته نموني خاطر هڪ هڪ بيت موڪليندا. اميد ته باعافيت هوندا.“

ان بعد مون ٻيو خط لکيو. پروگرام ۱۶- اپريل تي وڃڻ جو هو، پر وڃي نه سگهيس، ان ڪري ڊاڪٽر صاحب وري خط لکي مون کان ان بابت معلوم ڪيو. مون کين اطلاع ڏنو ته منهنجو والد فوت ٿي ويو آهي، ان ڪري آءٌ اچي نه سگهيس. موٽ ۾ ڊاڪٽر صاحب لکيو ته:

هرڪو ڇڏيندو اسو،
ڪو اڳي ڪو پوءِ!

اڄ ڊاڪٽر صاحب جي وفات جي خبر ريڊيو تان ٻڌم ته اکين آڏو اندارو اچي ويو. سندن لکيل خط، سندن ڪتاب، سندن مواد جي تلاش ۾ دلچسپي- مطلب ته سائن لاڳاپيل هرهڪ چيز اکين آڏو تري آئي. ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڌيلي ۳۰- ڊسمبر ۱۹۱۹ع تي لاڙڪاڻي

ضلعي ۾ جنم ورتو. پوري زندگي تعليم، تدريس ۽ تحقيق سان وابسته رهيا. ڊاڪٽر صاحب ٻه ڊزن کن ڪتاب لکيا، جي لغت، سنڌي ٻولي، شعر ۽ لوڪ ادب بابت آهن. سندن اڪثر ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ڇپيا، جنهن جي گورننگ باڊيءَ جا ڪافي ورهيه پاڻ ميمبر به رهيا. مشهور ڇپيل ڪتاب هي آهن: ساميءَ سنڌيون سپون، ڏهس نامو، سامي ڏاتوڪش، سچل لغات، وينجهار، سنڌ جو سينگار، تحقيق لغات سنڌي، ڪليات شاهه محمد ديدڙ، ڪليات حسين ديدڙ، ڪليات حاجي خاڻ چنجڻي، اصطلاحن جي اصليت ۽ لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو.

سندن پويون ڪتاب ڊاڪٽوريٽ جو مقالو آهي جو سنڌالاجي شايع ڪيو آهي. ڊاڪٽر سنڌيلي مرحوم سنڌي ادبي بورڊ جي ”جامع سنڌي لغات“ اسڪيم ۾ به ڪم ڪيو، ته رسالي ”مهراڻ“ جي ادارتي ڪميٽيءَ سان به ٽي سال (١٩٨٦-١٩٨٨ع) لاڳاپيل رهيا. سنڌيلي صاحب جي ڪتبخاني ۾ ”نگيران سنڌ“ فارسي ۾ آهي، جو سنڌ جي تاريخ بابت هڪ اهم قلمي ڪتاب آهي. ان کان علاوه ٻيا به قيمتي ڪتاب سندن ذخيري ۾ موجود آهن. ڪتابن کان علاوه پاڻ تحقيقي مقالا به لکيائون، جن مان اڪثر ”مهراڻ“ رسالي ۾ ڇپيا آهن.

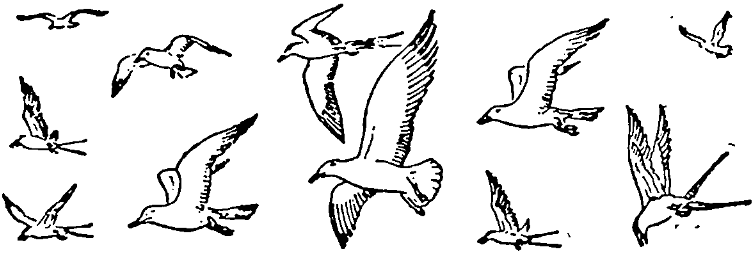

منھنجو ملڪ ملير [تعزيت نامو]

استاد محمد جمن جي ياد ۾ — نصير مرزا

استاد محمد جمن جو فني سفر، سُر نگريءَ ۾ هڪ تنها ماڻهوءَ جو سفر آهي.

محمد جمن جو فني سفر هڪ اهڙي ’نئي نواز‘ فنڪار جو سفر آهي، جيڪو ڳليءَ ۾ سُر ۽ چپن تي بانسري رکي راڳ-نگريءَ ۾ درديلا آلاپ آلاپيندو اهڙو داخل ٿيو جو وري موٽي واپس گهر نه ويو. محمد جمن جا وڏا بلوچستان جي هڪ ننڍڙي ڳوٺڙي ’ڪنڊ جهنگ‘ ۾ آباد هئا ۽ نانا ٽاٽا شاهه بلاول نوراني جا فقير هئا، ۽ لاهوت لامڪان جي جبلن ۾ رهندڙ هئا. محمد جمن جو والد ۽ والده سندس نانائين وٽي رهيا هئا، ته وات تي ’سوڙهه‘ نالي واري ڳوٺ ۾ محمد جمن جو جنم ٿيو، ۽ اهو ڏهين آڪٽوبر ۱۹۳۵ع جو هڪ روشن ۽ خوشگوار ڏينهن هو. محمد جمن جو نانو، جيڪو دنبوري ۽ سرندي وڄائڻ ۾ ماهر هو، ڳوٺ پهچڻ تي محمد جمن جي ڄمڻ جي خوشيءَ ۾ ساري رات سُرندي تي سُرن جي ورڪا ڪندو، خوشيون ملهائيندو رهيو. محمد جمن جو ننڍپڻ انهن ئي پهاڙي پيچرن تي رانديون ڪندي، ڳائيندي گذريو پئي ته هن جو والد لڏي اچي لالوکيت ڪراچي ۾ قيام پذير ٿيو. الائي ڪهڙي گهڙيءَ ۾ هن ڪي پور پيو جو پنهنجي بانسري نواز پيءُ جي نقش قدم تي هلندو، هو ريڊيو پاڪستان آيو ۽ ڪيس پهرينءَ آڊيشن ۾ ئي بطور راڳي پاس ڪيو ويو ۽ سندس آواز هوائن ۾ گونجڻ لڳو. ۱۹۵۵ع ۾ جڏهن ريڊيو پاڪستان حيدرآباد اسٽيشن شروع ٿي ته محمد جمن جي تازي شادي ٿيل هئي. هو مينديءَ هاڻن هٿن ۾ بانسري چپن تي رکي وڄائيندو ريڊيو اسٽيشن ۾ داخل ٿيو، ۽ شهرت جي ڏاڪڻ تي پير رکندو بطور ڳائڪ ۽ موسيقار، ايترو مٿي هليو ويو جو کيس پاڪستان جي هڪ وڏي صدارتي اعزاز ”تمغهء حسن ڪارڪردگي“ سان ۱۹۸۰ع ۾ نوازيو ويو.

سنڌي موسيقيءَ جي تاريخ ۾ سٺ وارو ڏهاڪو محمد جمن جي ستاري جي چمڪڻ جو ڏهاڪو آهي. محمد جمن پنجويهن سالن جو قوهه جوان هو ۽ سنڌ ۾ موسيقيءَ جي محفلن تي مانار ڇانيل هئي. هڪ-اڌ ڪي چڏي، سڀ خانصاحب يا ته ازلي موسيقار ڏانهن وڃي چڪا هئا، يا مسند ڇڏي، پرلوڪ پڌارڻ جي تياري ڪري رهيا هئا. هي اهو زمانو هو، جڏهن ريڊيو ذريعي موسيقيءَ جي هڪ نئين دؤر شروع ڪرڻ جي ضرورت محسوس ٿي رهي هئي. موسيقي، جيڪا اڳ صرف وڏن وڏن زميندارن ۽ امير خاندانن جي لاءِ ’سويٽ ڊش‘ هئي، هاڻي ريڊيو

يار! ڏاڍي عشق آتش لائي آ.

سنڌ جو سدا بهار فنڪار
استاد محمد جُمن

وفات
٢٣. جنوري ١٩٩٠ع

پيدائش
١٠. آڪتوبر ١٩٣٥ع

قريبي ان کي گهر گهر جهنگ جهر تائين پهچائيندو هو... ۽ اهو اهم ڪم ماسٽر محمد ابراهيم ۽ استاد محمد جمن کي گڏجي ڪرڻو هو.

محمد جمن ڪان اڳ خالص ڪلاسيڪل انداز ۾ ڪافي ڳائي ويندي هئي. اهڙي انداز سان راڳي، ڪافي جا ٻول ڳائيندا هئا، جو ان ۾ تان، پلٽي ۽ ڳٽڪ جو رس هر حال ۾ شامل هوندو هو. جاڻ گهرجي ته گائيڪي جو اهو انداز صرف راڳ جي پارکن لاءِ ئي دلچسپ هوندو هو. محمد جمن جي جدت پسند طبيعت جو اهو ڪمال هو، جو هن ڪافي گائيڪي جي ان ڪلاسيڪل انداز ۾ نوان رنگ، نوان احساس، هوا جي خوشبوءِ پري لهر سان ملائي، انهن کي هلڪين ڦلڪين ڌنن، بندشن ۾ آڻي، عوامي مزاج مطابق ترتيب ڏئي ان کي هڪ پسند بنائي ڇڏيو. ائين ڪندي هن جيڪي ڪافيون ’ڪمپوز‘ ڪيون، اڄ ڪنهن کي ياد نه هونديون؟ ’منهنجو ملڪ ملير‘، ’زاري ته زاري ڪوهيارل سان‘، ’پيچ پنهل مون سان پائي‘، ’سيڱهڙا آوين سانول ٻار‘، ’روئندي عمر نسائي‘، ’انت بحر دي خبر نه ڪائي‘، ’مون سان ڏاڍي ڪئي ڏيرن‘، ’راڻل تو بن رات‘، ’يار ڏاڍي عشق آتش لائي آ‘. محمد جمن جي گائيڪي جو اهو هڪ اهم گڻ هو ته هن پنهنجي فن کي نج سنڌي راڳ ۽ راڳڻين جي سهاري ’هر واسي‘ بنايو هو ۽ ان ڏس ۾ لطيف سائينءَ جي رسالي، هن جي روڪ روڪ تي رهنمائي پئي ڪئي. هو اڪثر چوندو هو ته محمد جمن جو ڪجهه آهي، ’عظيم لطيف جي ڪري آهي‘. محمد جمن هر وقت راڳ راڳڻين جي آميزش ڪري، نون رستن جي جاکوڙ ۾ لڳو رهندو هو (۽ بقول عابده پروين جي، ته هن اها تلاش آخري وقت تائين جاري رکي). گائيڪيءَ جي فن ۾ هن کهڙي نه ورائٽي ڏني، انوکيون ڌنون ٺاهيون ۽ اهڙين اهڙين راڳڻين ۾ وچي ڪافيون ڪمپوز ڪيون جو ان کان اڳ ان جو ڪو مثال ئي نٿو ملي.

سُر سيريراڳ، رام ڪلي ۽ ڳن ڪلي راڳڻيون ته شايد ئي اڳ ڪنهن ڳايون هجن. هن لطيف سائينءَ جي هر سُر ۾ ساهه وجهي ڏيکاريو آهي. يمن ڪلياڻ (دوست پيو در آيو)، سهڻي (ساهڙ سار لهيج)، راڻو (راڻل تو بن رات)، حسيني (زاري ته زاري ڪوهيارل سان)- ان کان سواءِ ’پورب‘، ’پرڀاتي‘، ’آسا‘... ۽ ائين محمد جمن جي فن جو وڏو ڪمال اهو به هو ته هن ئي پهريون دفعو ’ڪافي‘ کي ڪمپوزيشن ۾ آندو هو. ان کان اڳ ’ڪافي‘ محض ’ناڏون‘ ۽ ٻول وڄائي ڳائي ويندي هئي. محمد جمن پهريون موسيقار هو جنهن سنڌي ڪافي کي ڪمپوزيشن جي دڳ تي آندو ۽ انوکي ڳالهه اها به ڪري ڏيکاري جو جنهن راڳ يا راڳڻيءَ مان ڪافي جي ڌن ترتيب ٿي ڏنائين ان جا انٽرويل پيس به ان ئي راڳ مان سازن تي وڄرايائين ٿي. ان کان اڳ اها سهڻي روايت نه ڪار هئي ۽ نه مروج. سنڌ ۾ اِن انداز جي موسيقيءَ جو موجد فقط محمد جمن هو. اهڙي باڪمال فنڪار کي بيماريءَ جي زوال کان بچائڻ لاءِ قوم ڪيڏو نه دانهيو، ’ڪراءِ‘ ڪئي ته ان کان اڳ جو ڏيا پيطس جي اڌوهي محمد جمن

ڪي ڪائي ختم ڪري ڇڏي، پرڏيهه ۾ ان جو علاج ڪرائي ڪيس بچايو وڃي. ۾ سڀ لاحاصل. اڪارث! تلها بيان ۽ آسرا نيٺ به ڪيس ڪيترو زنده رکي ٿي سگهيا ...

نيٺ ٢٤- جنوري ١٩٩٠ع تي عارفاني اسپتال ڪراچيءَ جي بيڊ نمبر ٢٢١ تان محمد جمن جي لاڏاڻي جي خبر ٻارهين وارين خبرن ۾ ريڊيو پاڪستان تان اناؤنس ٿي. هُن جي بيماري ۽ بيناڻي ختم ٿيڻ جي منادي تہ سڀني فنڪار نواز ادارن جي ڪنن تائين اڳ ئي پهتل هئي. محمد جمن، جيڪو وڻندڙ صحت رکندڙ ۽ خوش گفتار شخص هو، بيماري سبب محض هڏن جو ڍانچو وڃي بچيو هو ۽ ان ڍانچي مان جڏهن اکين واري روشني الوپ ٿيڻ لڳي، تڏهن ڪيس ڏسڻ سان لڳندو هو، تہ ڪا اهڙي عمارت پيا ڏسون جنهن جون ڇتيون ڪري پيون هجن، جنهن جا در دروازا ڪو پٽي لاهي ويو هجي... پر حيرت هئي، محمد جمن جي ان خالي ڍانچي ۾ سُر سڀ سلامت هئا ۽ ان سُر جي سهاري تي هو هن سال لطيف جي ميڙي ۾ ڪٺ تي ويهاري آندو ويو هو. صرف مهينو ڪن اڳ هُن "سچل عالمي ڪانگريس جي ميڙ" ۾ شرڪت ڪئي ۽ اهو ثابت ڪيو تہ محمد جمن بيشڪ ڪمزور ٿي ويو آهي، هُن جي سُر ۾ تہ وڏي سگهہ موجود آهي.

١٩٨٤ع ڌاري جڏهن محمد جمن سان مون بطور پروڊيوسر گڏجي ڪم جي ابتدا ڪئي تہ هو بيماريءَ سبب ڪافي هيٺو هو. هن جي آڱرين ۾ ڪير جهڙن مڻڪن واري تسبيح هئي. چپن تي ورد، عذاب ثواب. اسڪينڊل ۽ عشق وارا سڀ زمانا هو پٺيان ڇڏي، بزرگيءَ جي ممبر تي چڙهيو ويٺو هو. هن جي اکين ۾ هاڻي روشني ايتري تہ جهڪي هئي، جو هو هيڏانهن هوڏانهن وڃڻ بدران ڏينهن سڄو فنڪارن واري بينڪ ۾ گلم تي ويهي چوياري ڇمايو ويٺو هوندو هو. سڄو ڏينهن بينڪ ٻاهر نم جي وڻ مان پن ڇڻندا، اڏرندا رهندا هئا. نم جي لامن تي ڪانگ، ڪبوتر ۽ ڪوئل ڌم لايو لاٽ وينا لنوندا هئا ۽ اندر ڪمري ۾ محمد جمن ڏينهن سڄو لطيفا گوئي ڪندو ٽهڪ ڏيندو، داد لاءِ تاڙيءَ سان تاڙي ملائيندو، نت نيون ڌنون سوچيندو رهندو هو. لطيف سائينءَ کان سچل، سچل کان بيدل، بيڪس، ويندي پيرل پياسيءَ تائين هو سنڌي موسيقيءَ جي تاريخ لاءِ عظيم الشان ڪم ڪري چڪو هو. ڏينهن سڄو هن کي ان جي داد ڏيڻ لاءِ هن جا ڪيئي فين هن کي تعريف جي ريشمي تندن ۾ ويڙهيندا رهندا هئا.

١٨- سيپٽمبر ١٩٨٩ع تي مون هن کي آخري دفعو ڏٺو هو. لطيف جي ميلي ۾ ڳائڻ لاءِ آيو هو ۽ آڊيٽوريم جي هڪ ڪمري ۾ پلنگ جي سفيد چادر مٿان پلٿي ماري، ڪنجيءَ ڪوڏ ۾ ڪوتر پٽ وانگر ويٺو هو. ڳلي ۾ تعويذ پاتل، ٻانهن ۾ امام ضامن. سندس راڳي پٽ شفيع محمد کيس ٽيڪو ڏئي هنيو. ڪالو نقير کيس پٺن تي هلڪا هلڪا زور ڏئي، کيس رليڪس پئي ڪيو. رات جو هن کي سهارو ڏئي آڊيٽوريم جي اسٽيج ويجهو آندو ويو، جتي هن کي لطيف تي پنهنجي زندگيءَ جي آخري پرفارمنس ڏيڻي هئي. مان هن جي پرسان هئس ۽ ڳالهين ڪندي هن جي هڪ ڏک ڀري اظهار مون کي فريز ڪري ڇڏيو. چيائين تہ هن اسٽيج سامهون لطيف جو روضو آهي.

ڪيڏو تهر آهي، سان اهو ڏسي نه سگهان. اچانڪ هن جي اکين ۾ لڙڪ لهي آيا. روضي ڏانهن منهن ڪندي، بي نور اکين سان ڏسندي چيائين: "لطيف درشن ڏي. روشني ڏي... صحت ڏي..." اتي هن بي اختيار پنهنجو ئي اسڪيل بيت پڙهيو:

ڌڻيءَ جي ڪاڪ تي سوديا سار لهيج،
ناميا نام ڌڻيءَ جي، هن ويچاريءَ سان وهيج،
ڪجهه اندر جون ڳالهڙيون، اچي ڪاڪ ڪهج،
راڻل تون رهيج، ته توسين جاليان جمن چوي.

جيون جالي، جيون ڏوران سنڌ جي چپي چپي، ٻاهر روس افغانستان ۾ لکين ماڻهن جا من موهي، پنيان زيب النساء، حسين بخش، علي احمد خاصخيليءَ جهڙا شاگرد ڇڏي، ۲۴- جنوري ۱۹۹۰ع تي عارفاڻه اسپتال ڪراچي جي بيڊ نمبر ۲۲۱ تان هوائن ۾ هليو ويو. پنيان رڻندڙ ڇڏيائين چار ٻار ۽ سڄي سنڌ.

محمد جمن جي وفات سان سنڌ ۾ موسيقيءَ جو هڪ اسڪول بند ٿي ويو. اهڙو اسڪول، جنهن جا شاگرد شايد ئي هن جي فني بلنديءَ تائين ڪڏهن پهچي سگهن، ان ڪري في الحال سان ائين چوڻ ۾ بلڪل حق بجانب آهيان ته:

"محمد جمن جو فني سفر، سُر نگريءَ ۾ هڪ تنها ماڻهوءَ جو سفر هو ۽ رهندو."

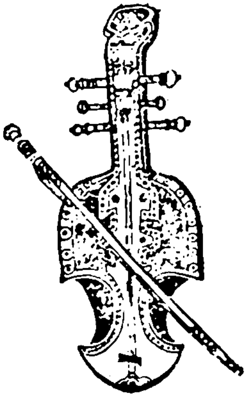

مهربان لکندڙن کي چند خاص گذارشون

مهراڻ جا بيشتر ڪرمفرما، خاص ڪري شاعر پنهنجو ڪلام ڪاغذ جي مختلف سائيزن تي، رف نموني سان لکي ٿا موڪلين ۽ اڪثر پنهنجي پوسٽل ائڊريس به نٿا ڄاڻائين. هڪڙي ڪاغذ تي ٻه-ٽي ڪلام لکي موڪلڻ به معمول ۾ شامل آهي. ان قسم جي ڀهتل مواد سبب پڙهڻ، چونڊ ڪرڻ، ترتيب ۾ شامل ڪرڻ ۽ پريس ڪاپي ٺاهڻ جي مرحلن ۾ ڪافي دشواري پيش اچي ٿي ۽ بعض اوقات معياري مواد به مٿين فني نقصن جي ڪري درج ٿيڻ کان رهجي ٿو وڃي.

مهربان لکندڙن کي خاص استدعا آهي ته پنهنجو مواد سُٺن اکرن ۾ فل سڪيپ شيٽ تي لکي موڪلين؛ ساڳيءَ شيٽ تي هڪ کان وڌيڪ شعر/مواد لکڻ يا ڪاغذ جي پُٺ تي لکڻ کان مڪمل پرهيز ڪجي؛ ۽ پنهنجي پوسٽل ائڊريس ڄاڻائڻ نه وسارجي.

ساڳيءَ طرح، اها گذارش به "خاص طور" ڪبي ته مهرباني ڪري فوٽو اسٽيٽ مواد موڪلڻ کان پوريءَ طرح پرهيز ڪرڻ فرمائين. (ان قسم جي ڀهتل مواد تي توجهه ڏيڻ کان معذوري رهندي.)

مواد موڪلڻ جي ائڊريس:

نفيس احمد شيخ

ايڊيٽر "مهراڻ"

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو سنڌ - ڪوڊ نمبر ٧٦٠٧٠

وايا: حيدرآباد سنڌ.

(فون: ١٢٧٦ ۽ ١٥٦٥)

سُورَةُ الفَاتِحَةِ مَكِّيَّةٌ وَّهِيَ سَبعُ اٰيَاتٍ

ابتدا می کنم بنام خدای سزای
پرستش روزی دهنده رحمت کننده ①
شکر وسپاس وستایش مر خدائی را که
پرور دگار عالمیانست ② روزی دهنده رحمت
کننده ③ بادشاه روز حساب وجزا ④ تو
خداوندرا می پرستیم واز تو خداوند یاری و مدد
می خواهیم ⑤ ثابت دار مارا راهِ راست ⑥
راه آنها که نعمت کردی برایشان نه راه آنها
که خشم گرفته است برایشان (یعنی
یهودان) ونه راه گمراهان (یعنی
ترسایان) ⑦

المنزل ا

ع ٧

ڏکڻ ايشيا ۾ قرآن شريف جو پهريون فارسي ترجمو حضرت مخدوم لطف الله ولد مخدوم نعمت الله صديقي هالاکندي واري المعروف به حضرت مخدوم سرور نوح رحه (١٥٠٥ـــ١٥٩٠ع) ڪرڻ فرمايو. انهيءَ ترجمي مان سورة الفاتحه جي ترجمي جو ڇپيل عڪس مٿي ڏجي ٿو. هي ترجمو سنڌي ادبي بورڊ سال ١٤٠١هه (٨٠ـ١٩٨١ع) ۾ شايع ڪيو.